विशिष्टाङ्कः

सौर वैशाखः, १९८५ वैक्रमाब्दः

पञ्चमवर्षं Vol:. 5 | May 1928. | प्रथमसङ्ख्या No. 1

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्
नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिभावम् ।
विबुध-विहग वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्
विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्' ॥

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्यवारिधिः

सम्पादकः—

श्रीकेदारनाथशर्म्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, न्यायाचार्यः ।

वार्षिकम्मूल्यम्—३)
माननीयेभ्यः—१२)
अस्यांकस्य मूल्यम् ।।।)
छात्रेभ्यः—१॥)
वैदेशिकेभ्यः—५)

लेख-सूची।

चित्रसूची ।

संस्कृत-समाचाराः

प्रतीक्ष्यताम् ।

आषाढ़-श्रावणयोः सम्मिलिता सङ्ख्या प्रकाशिता भविष्यतीति प्रागेव निवेदितम् । एतस्यां खलु केचन विचित्राः विप्लवकारिणो हृदयाकर्षकाः परिमिता एव लेखाः प्रकाशिष्यन्ति । एतस्या एत एव नियमिता लेखका भविष्यन्ति ।

१ श्रद्धेय—रामावतार शर्म्मा एम० ए० साहित्याचार्यः,
२ महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लकविचक्रवर्तिनः
३ श्रीगोपालशास्त्री, साहित्याचार्यः, दर्शन केशरी
४ श्रीगिरीश शुक्लो न्यायाचार्य, (व्यवस्थापकः)
५ श्रीतारादत्तपन्तः, साहित्याचार्यः, दर्शनशास्त्री
६ श्रीदामोदरशास्त्री भिषगाचार्यः, सर्वदर्शनतीर्थः
७ श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री (सूर्योदय-सम्पादकः)
८ श्रीमहादेवशास्त्री पाण्डेयः, साहित्याचार्यः
९ श्रीकेदारनाथ शर्म्मा, सारस्वतः (सम्पादकः)

एषा विचित्रा दर्शनीया, मननीया, क्रान्तिकारिणी सङ्ख्या भविष्यति । एतस्मिन् सर्वेषां समाज-कार्यकर्तॄणां सचित्रः परिचयोऽपि स्थास्यति

कार्तिके च कविताङ्कः प्रकाशितः स्यात् । एतस्मिन् भारतवर्षीयाणां धुरन्धर-कवीनां मनोहारिण्यः क्रान्तिकारिण्यश्च कविताः प्रकाशिता भविष्यन्ति ।

ग्राहकैरनुग्राहकैश्चास्याः समुन्नयने, प्रोत्साहने च बद्धपरिकरैर्भाव्यम् ।

अखिल-भारतवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनम् ।

सम्यक् सम्भाव्यते यदस्मिन् संवत्सरे कार्तिकमासे सूर्यग्रहणावसरे सम्मेलनस्याधिवेशनं संस्कृतप्रधानकेन्द्रे वाराणस्यां महता समारम्भेण, उत्साहेन सम्पत्स्यते । तस्मिन्नेवावसरे, सनातनधर्मप्रचाराय विदुषां सद्ग्रन्थनाय

च अखिल भारतवर्षीयं विद्वत्सम्मेलनम् अपि भविष्यति । छात्र-सम्मेलन-कविसम्मेलनादयश्च भविष्यन्ति ।

* * * *

अस्माकं नवीनाः स्तम्भाः ।

अस्माभिः सुप्रभाते केषाञ्चनावश्यकविषयाणां स्थायित्व-सम्पादनाय साम्प्रतं सप्तस्तम्भाः संस्थापिताः सन्ति । तेषां चित्राण्यपि निर्मापितानि सन्ति, यानि पाठकानां सम्मुखमेव समागतानि । तत्र प्रथमं 'काव्यकथा' नामकः स्तम्भो वरीवर्ति । एतस्मिन् स्तम्भे संस्कृतकाव्यानां कथा, तेषां समालोचनम्, तद्विषये चान्या ज्ञातव्या वार्ताः स्थास्यन्ति । (२) द्वितीये—स्वर्गीयस्मृति—नाम्नि स्तम्भे स्वर्गीयाणां भारतीयसंस्कृतविदुषां चित्राणि चरित्राणि च स्थास्यन्ति । एष सङ्ग्रहः कालान्तरे परं महत्वमासादयन् भविष्यति काले संस्कृत-साहित्यस्यैतिहासस्य रूपं धारयित्वा भाविनां गवेषकानां लोकानाञ्च महान्तमान्ध्यं दूरी करिष्यति । वयमिव तेऽपि नेतिहासविषये सर्वथान्धाः स्थास्यन्ति । तृतीये 'पण्डितपरिचय'-नाम्नि स्तम्भे साम्प्रतिकानां विदुषां परिचयः स्थास्यति । एतेन खलु विदुषां परिचयेन परस्परं सर्वेषां विदुषामनायासपरिचयः, परस्परं सुहृदः स्नेहः सद्भावश्च सम्भवेत् । चतुर्थे 'विज्ञान-वैभव' नाम्नि स्तम्भे नवीना वैज्ञानिकवार्ताः, आविष्काराश्च संस्कृते सम्यग् विज्ञाता भविष्यन्ति, यस्य खलु विज्ञानस्य साम्प्रतं सर्वाधिका वर्तते संस्कृते आवश्यकता । पञ्चमे **स्वास्थ्य-सुधा**, नाम्नि स्तम्भे आयुर्वेदविषयकाः स्वास्थ्य सम्बन्धिनो विषयाः सन्निवेशिता स्युः । एतास्मिन् स्तम्भेऽपि संस्कृतसंसारस्य परमोपयोगिनो लेखाविचाराश्च संगृह्येरन् । षष्ठे **'संस्कृत-समाचाराः'** इति शीर्षके स्तम्भे संस्कृत विषयकाः पाठशाला-विद्यालय-सभा-सम्मेलनोत्सवादिसंस्कृतसम्बन्धिनीनां समाचारा-वलीनां संग्रहो भविष्यति । सप्तमश्च **सम्पादकीय**-नामा स्तम्भो विदित एव पाठकानाम् ।

एवंसत्यपि पञ्चषाः स्तम्भाः साम्प्रतमप्यशिष्टाः सन्ति । यथा-'समाचार-संग्रहः', 'प्राप्तपत्राणि', व्यापारे वर्धते लक्ष्मीः', 'कवि-कीर्तनम्', 'पुस्तक-परिचयः'' इत्यादयः । ग्राहकाणामभिरुचिमालोच्य यथासम्भवं शनैःशनैस्तदपि सम्पत्स्यते ।

एतेषां स्तम्भानां साफल्यं लेखाधीनं भवति । लेखाश्च लेखकैरेव लिखित भविष्यन्ति, तल्लेखक महानुभावानामेव शिरसि विद्यते साफल्यमेतेषाम् । अतः सुप्रभात-लेखका लेखामुल्लिख्य प्रेषयेयुः । परमेतदेव निवेदनम्, यत् लेखा नितरामुपयोगिनः, सरलाः, अतिसंक्षिप्ताः लोकहित-करा एव प्रेषणीयाः । अन्यथा वयं प्रकाशनेऽसमर्था भविष्यामः ।

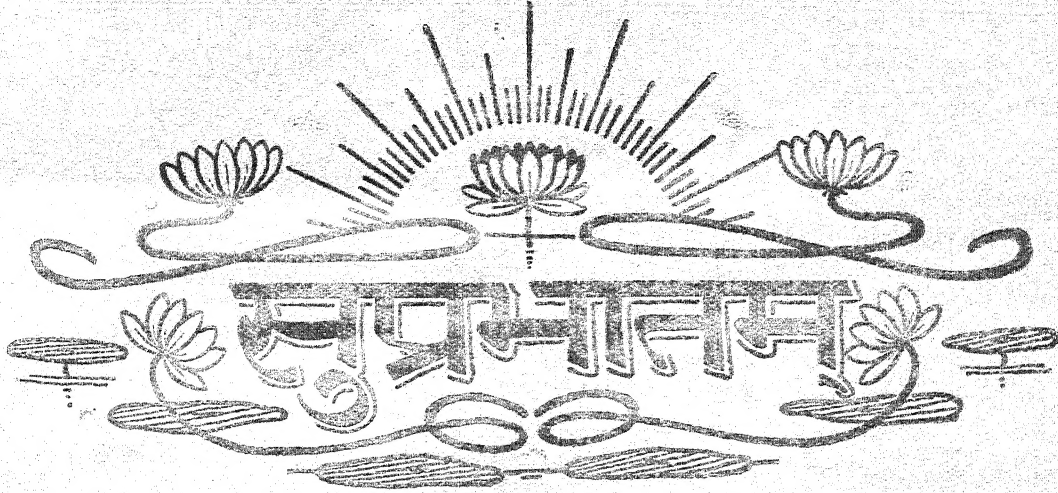
* * * *

सूचना ।

ये महानुभावाः छात्रमूल्येन १॥) सार्धैकरूप्यकेण सुप्रभातं गृह्णन्ति, अद्यपर्यन्तं ।) आणकचतुष्टयं विशिष्टाङ्कसाहाय्यं न प्रेषितवन्तस्तेषां विशिष्टाङ्कः सुरक्षितः कार्यालये विद्यते । सत्वरं स्वकीयं ।) साहाय्यमाणकचतुष्टयं प्रेष्य स्वीयमङ्कं समासादयन्तु । आणकचतुष्टयं धनादेशेन (मनीआर्डरसे) अथवा तन्मूल्याश्चिटिकाः (स्टाम्प) राजेस्टित (रजिस्टर्ड) पत्रेण प्रेषयन्तु । अन्यथा कार्यालयोनोत्तरदायी स्यात् ।

व्यवस्थापकः ।

सुप्रभातकार्यालयः, काशी ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—वैशाखः । १९८८ वैक्रमाब्दाः | प्रथम-संख्या

आच्छाद्य शङ्करमनच्छाशयः सदसि कच्छायति ध्रुव ! वह,-
त्स्वच्छन्दसोऽपि परमुच्छावगुत्थसि तुच्छान् मदं च भजसे !
सच्छात्रपान्थ ! किन्तु नेच्छापि ते भवति तच्छासनानुसरणे,
तच्छान्तिमेत्य हृदि गच्छानघं शरणमच्छाङ्कमन्धकरिपुम् ॥

—म. म. स्वर्गीय-रामशास्त्रि तैलङ्गानाम्

*　　*　　*　　*

झिल्ली-धम्मिल्ल-मल्ली-परिमलिनि, दरोत्फुल्ल-काम्पिल्ल-वल्ली-
हल्लीसोल्लास-मल्ले, मरुति सति सरिल्लोल-कल्लोल-वेल्ले ।
झिल्ली-झुल्लान् प्रफुल्लांल्लघुरजनिवरांल्लीलयोल्लोठ्य मदं-
स्वेच्छाञ्चुल्लापयन्सँल्लवयतु विमदं तल्लजो मर्कटानाम् ।

—श्रीरामावतारशर्मणाम्

राधावक्षोजाद्रौ तनुः कृष्ण ! तेऽद्य
वंशी-हस्ता रोहिणी पाणिपद्मे ।
दृष्टौ चित्रा शालिनी स्वातिमाला
मूर्ध्नि भूयान्मानसप्रीतिरस्याः ।

—श्रीगोस्वामिदामोदरलालशास्त्रिणाम्

*　　*　　*　　*

अमन्दानन्दसन्दोह-मन्दिरं सुन्दरं महः ।
अलं कलिमलं लीला-कलितं कलु कुन्तु ॥

—म. म. श्रीदेवीप्रसादशुक्लकविचक्रवर्तिनाम्

*　　*　　*　　*

अमन्दानन्दसन्दोहनिष्यन्दिनमुखस्वराः ।
पान्तु वाग्देवतास्पर्श-मुदिताः कच्छपीस्वनाः ॥

—श्रीनारायणशास्त्रिणाम् (खिस्ते)

*　　*　　*　　*

जगदम्बावलम्बाय निरालम्बाय शूलिने ।
जगत्त्रयकुटुम्बाय नमः साम्बाय शम्भवे ॥

—सम्पादकस्य

शुभाशिषः ।

महामहोपाध्यायस्य पण्डितसम्राजः—श्री प्रमथनाथ-तर्कभूषणभट्टाचार्य-महोदयस्य ।

विविध-विबुधमोदं तन्वतः सत्क्रियाभिस्तम इह भुवि सान्द्रं निघ्नतः स्वोदयेन ।
गहन-विधिरहस्यं कुर्वतो व्यक्तमुच्चैर्दिशि दिशि विजयन्तां सुप्रभातस्य भासः ॥

नूतनवर्षाभिनन्दनम् ।

आयाहि भो नूतन-वर्ष ! हर्षप्रकर्षमाधातुमलं यतस्व ।
तव प्रसादेन सदैव देवः श्री विश्वनाथः सुतरां प्रसीदेत् ॥ १ ॥
सद्भूतिभूमोपचिताऽस्तुभूमिर्भाग्योदयो भूरि भवेत् प्रजानाम् ।
भातु प्रभावप्रभवाऽस्तभीतिभोगोपयुक्ता भूत-भावुका श्रीः ॥ २ ॥
उदेतुसन्मङ्गलसम्पदुच्चैरमङ्गलं द्राग्विलयं प्रयातु ।
दरिद्रता नश्यतु, वश्यभावमवश्यमासाद्य महः स्थिरः स्यात् ॥ ३ ॥
दोषा अशेषाः खलुनामशेषा-भवन्तु, भक्तिर्भगवत्युदीयात् ।
धृता मनोरञ्जनहेतुभूता गुणाः प्रभूताश्च समुज्ज्वलन्तु ॥ ४ ॥
आधिर्जनानां हृदयं विहाय कुत्राऽपि यायादथवा प्रणश्येत् ।
व्याधिर्निदानेन निजेन साकं स्वयं समासाद्य भयं म्रियेत ॥ ५ ॥
पापानि सर्वाणि सहैव दुःखैः पलाय्य पातालतलं प्रयान्तु ।
सुखैःसमेतः सुकृतस्य राशिः समेधतामाशु विनाऽन्तरायम् ॥ ६ ॥
लोकोपकारैकपराऽपरागा निश्शेषविद्वेषविकारशून्या ।
शश्वत्समासादित-सुप्रसादा मतिस्सतामस्तु गतिर्गुणानाम् ॥ ७ ॥

—श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविः
(महामहोपाध्यायः)

भारतमातृवन्दना ।

हिमवता मुकुटेन विराजिता,
त्रिगुणषोडशकोटिसुतान्विता ।
स्मितपराजित-पूर्णसुधाकरा,
जयति भारतवर्ष-वसुन्धरा ॥ १ ॥

अमृतपङ्कज-भास्वरितानना,
छविविनिन्दित-नन्दनकानना ।
अमल कोमल बिम्बफलाधरा,
जयति मे सुफला सुजला धरा ॥ २ ॥

महितराघवमाधवमातृका,
विहितवर्गचतुष्टयदातृका ।
अधिगता मुनिभिश्च यतो जनिः,
जयति मे वरदा भरतावनिः ॥ ३ ॥

प्रणतमानव बुद्धिविकाशिनी,
प्रबलराक्षसवंश-विनाशिनी ।
सुमतिदा विशदा भयहारिणी,
जयति मा परमाऽऽमयवारिणी ॥ ४ ॥

सुखद सुन्दर शाद्वल शालिनी,
द्रुम समूहलसद् गिरिमालिनी ।
बहुनदाऽऽप्रपदीन-कचाचिता,
जयति विश्वजनीन-गुणार्चिता ॥ ५ ॥

श्रुतिशुचिस्मृतिदर्शन हेतवे,
विधुरवीचिभवार्णवसेतवे ।
निखिल वाञ्छितकामदधेनवे,
तव धरित्रि ! नमोऽङ्घ्रिजरेणवे ॥ ६ ॥

जनित-विष्णु-विरञ्चि-दिगम्बरा,
वितत-शुद्ध-यशोलसदम्बरा ।
ऋषि-महर्षि-निपीत-पयोधरा,
जयति जन्मधरा सुमनोहरा ॥ ७ ॥

सुमहनीयमहामहिमान्विताम् ,
विजयिनीं महतीं महितां हिताम् ।
प्रतिपलं कलये हृदि सादरम् ,
विबुध-वन्दित-भारतमातरम् ॥ ८ ॥

सुरसरिद् यमुना च सरस्वती,
सुरस सिन्धुनदी च दृषद्वती ।
अगणिताः सरितोऽपि च नर्मदा,
धवलयन्ति पदं तव सर्वदा ॥ ९ ॥

मलयजः पवनः परिपावनः,
सरसिजामृत शीकरवाहनः ।
व्यजनमातनुतेऽनिशमर्चिते,
वपुषि ते हरिचन्दनचर्चिते ॥ १० ॥

पदपरागमतीवशिवङ्करम् ,
परिचरन्नयि तेऽम्ब ! निरन्तरम् ।
प्रियजनं जनकं च सहोदरम् ,
परिजहामि भजामि च नोदरम् ॥ ११ ॥

जननि ! मन्नयनं भयनाशया,
प्रथममुल्लसितं तव भासया ।
मृतिदिनेऽपि तया परिपूरितम् ,
भवतु भारतभूमि ! निमीलितम् ॥ १२ ॥

न वसु नापि सुखं न सुतानये !
परपदं जगदम्ब ! न कामये ।
चरणमर्चितुमीश्वरि ! तावकम् ,
जनुरिदं व्यतिगच्छतु मामकम् ॥ १३ ॥

श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः

('सूर्योदय'-सम्पादकस्य)

शृङ्गारस्यैकमात्ररसत्त्वम् ।

लेखकः—

श्रद्धेय-श्रीरामावतारशर्म्मा, एम० ए०, साहित्याचार्यः

था भवभूतिना—

"एको रसः करुण एव
निमित्तभेदात्
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते
विवर्तान् ।"

इत्यादौ करुणस्यैव एकमात्ररसत्वं प्रतिपादितम्; तथा भोजेनाऽपि 'शृङ्गार प्रकाशे'[1] शृङ्गाररसस्यैकमात्र रसत्वं प्रतिपादितम्। तथाच शृङ्गारप्रकाशस्योपक्रमे द्वे पद्ये—

शृङ्गार-वीर-करुणाद्भुत-रौद्र-हास्य-
बीभत्स-वत्सल-भयानक-शान्तनाम्नः ।
आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥

*   *   *

वीराद्भुतादिषु च येह रस-प्रसिद्धिः
सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति ।
लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-
मेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमोऽयम् ।

एतत्पद्यद्वयं धर्मदाससूरिणा 'साहित्य-रत्नाकरे समुद्धृतं मया दृष्टपूर्वम्। सम्प्रति तु प्रकाशितस्य शृङ्गारप्रकाशांशस्य भूमिकायामिदमुपन्यस्तम्।

भोजराजेन स्वसभापण्डितैर्बहवः प्रबन्धा निर्मापिता इति प्रतिभाति। तत्र षट्त्रिंशत् प्रकाशात्मकः शृङ्गार प्रकाशोऽयं महाकविना छित्तपेन निर्मित इति प्रतिभाति। तथाहि—

"अच्छिन्नमेखलमलब्ध-दृढोपगूढ-
मप्राप्तचुम्बनमवीक्षितवक्त्रकान्ति ।
कान्ता-विमिश्र-वपुषः कृतविप्रलम्भ-
सम्भोगसख्यमिव पातु वपुः पुरारेः ॥"

इतीदं शृङ्गारप्रकाशस्य मङ्गलपद्यम्, तच्च मया प्रकाश्यमाने सदुक्तिकर्णामृते छित्तपस्य पद्यत्वेनोपन्यस्तम्। भोजराजात् किञ्चिदेवार्वाचीनः सदुक्तिकर्णामृत-सङ्ग्रहीता कविः श्रीधर-दासः स्व-संग्रहे भोजीयानि पद्यानि भोजीयत्वेनैवोदाजहार। छित्तपादीनां पद्यानि तु तत्तन्नाम्नैवेति शृङ्गारप्रकाशश्चेत् छित्तपप्रणीतत्वेन तत्समये प्रसिद्धो नाभविष्यत्तदानासौ 'अच्छिन्नमेखलमिति पद्यं तच्छित्तपीयत्वेन व्याहरिष्यत। छित्तपश्च सुप्रसिद्धो भोजसदस्य इति "भोजश्छित्तपबिल्हण-प्रभृतिभि" रित्यादिश्लोकादवगम्यते। प्रमाणान्तराणिचात्र न विस्तरभयेनोपन्यस्तानि। यथाशृङ्गारप्रकाशरीत्या शृङ्गार एवैको रसः, अन्ये रसास्तु भावमात्राणि। यथाच शृङ्गार प्रकाशे—

1—शृङ्गारप्रकाशाख्यो महान् रसग्रन्थः श्रीभोजनिर्मितः साम्प्रतमेव मद्रास-पुस्तकालये समुपलब्धः तस्य प्रकाशनञ्च तत्रैव जायते। तस्य कश्चनांश एव सम्प्रति मुद्रितो मया लेखक महोदयानां सविधे दृष्टः। तद्विषये पुनर्विशेषं व्याख्यास्यामः।

"रत्यादयो यदि रसास्युरतिप्रकर्षे
हर्षादिभिः किमपराद्धमतद्विभिन्नैः ।
अस्थायिनस्त इतिचेद्भयहासशोक-
क्रोधादयो वद कियच्चिरमुल्लसन्ति ॥"

शृङ्गारमात्रस्य रसत्वसिद्धान्तश्चात्र सङ्क्षेपेण मया विदुषां विचाराय विन्यस्तः । विस्तरार्थिनः शृङ्गारप्रकाशमालोकयन्तु ।

शृङ्गारप्रकाशे बहून्यैतिहासिकवृत्तान्यपि दृश्यन्ते । तद्यथा—कालिदासस्य कुन्तलेश्वरदौत्यादुद्धृतमिदं पद्यम्—

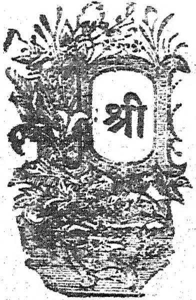
असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या,
मुकुलितनयनत्वात् व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ।

एतत्पद्यं कालिदासेन विक्रमादित्य समक्षमुक्तमासीत् विक्रमेण चैतदुत्तरे प्रोक्तम्—

"पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥"

एवं विकटनितम्बा पुनर्भूरासीदित्यपि शृङ्गारप्रकाशादवगम्यते ।

अभिभाषणम् ।

श्रीमन्तो विविधविद्याविलासिनो विद्वद्वृन्दारकाः, श्रीवाराणसी-संस्कृत-साहित्य-समाजभाजः, अत्र समागताः साहित्यप्रेमजुषः सभाजनाश्च !

भवद्भिरेतत्सभाध्यक्षपदप्रदानेन नितान्तमहमुपकृतोऽस्मि; विशेषतश्च अनेन काशीस्थ-विद्वज्जन-समागम-सम्पादनेन । अधुना एतदावेदयामि यत् समाजमन्त्रिभिः प्रबद्धं क्रममनुसृत्य दिनद्वयमस्मिन् स्थाने अपराह्णे चतुर्थघण्टावादनादारभ्य षष्ठघण्टावादनपर्यन्तमस्माकं कार्यं भविष्यति । अद्यतनकार्यविभागपर्यवसाने च सभाध्यक्षस्थानानुरूपमध्यक्षेन किञ्चिद्वक्ष्यते ।

आदौ शिष्टाचारानुसारेण सर्वविघ्नशान्त्यर्थमस्मत्कार्यसाफल्यसिद्ध्यर्थञ्च श्रीशप्रार्थना सभाजनैर्विधीयताम् ।

श्रीमन्तो महानुभावाः सभाजनाः !

इदानीमध्यक्षस्थानात् यत्किञ्चिदल्पमेव प्रसङ्गाकाङ्क्षितं वक्तुं भवद्भिरनुज्ञा दीयतामित्यभ्यर्थये ।

ॐ नमः श्रीधर्मदत्ताय गुरवे बुद्धिरूपिणे ।

अयं समाजः "संस्कृतसाहित्यसमाज" इति विचिन्त्य संस्कृत-साहित्य-शब्दार्थयोर्मीमांसा यदि क्रियते तर्हि न अकाले अस्थाने चाऽकाण्डताण्डवं स्यादिति मन्ये । सापि कालमर्यादामनुरुध्य समासत एव विधास्यते न तु विस्तरेण इति भवतामनातिक्लेशो भविता । तथापि यः कोऽपि श्रमः स्यात् स महानुभावतया भवद्भिः सोढव्य इति प्रार्थ्यते ।

(* संस्कृत-साहित्य-समाजस्य चतुर्थाधिवेशने सभापतिपदमलंकुर्वतां श्रीमदाचार्यआनन्दशङ्करबापूभाई ध्रुव [एम्० ए० एल्एल् बी०, प्रो०—वाइस चांसलर हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी] महोदयानाम्)

तत्र प्रथमं "संस्कृत"-पदार्थविचारे कल्पद्वयं प्रतिभाति-

(१) संस्कृतैः--शास्त्रोक्तसंस्कारविशेषैः परिशुद्धैः शिष्टैर्जनैर्या या वाग् भाष्यते सा संस्कृता ।

(२) अथवा, प्रकृतिरूपाद् वाग्विशेषात् संस्कारं प्राप्य या भाषा समजनि सा संस्कृता ।

अनयोः कल्पयोरयं भेदोऽवधारणीयः-यत् प्रथमे कल्पे या संस्कृता भाषा सा न सार्वलौकिकी; किन्तु शिष्टजनमुखस्यैवालङ्कारः । नन्वेवं चेत् संस्कृता वाक् महर्षिणा पाणिनिना "भाषा"शब्देन कथमगादि ? लोके च तस्या व्यवहार— इतिकथमुक्तम् ? उच्यते । तत्तु तत्कालीनशिष्टजनभाष्यमाणत्वात्, न पुनः सर्वजनसाधारणत्वात् । अतएव तस्या गीर्वाणवाणीति प्रसिद्धिः । तस्मात् संस्कृतप्राकृतयोः सम्बन्धः पौर्वापर्य-निबद्धः । तच्च निबन्धनं बीजाङ्कुरभावसदृशं न भवति, किन्तु एककालावच्छिन्न-संस्कारभावाभावप्रयुक्तभाषाभेदस्वरूपः-इति एके मन्यन्ते ।

अस्मिन् मते प्रकृतिः संस्कृतम्, तद्भवं प्राकृतमिति हेमचन्द्राचार्यैर्यदुक्तम् तद्युक्तम् । संस्कृतस्य क्वापि प्रकृतिशब्दवाच्यतानुपलम्भात् । अत्र पुनः, अयं भाषाभेदः सर्वथा भाषाद्वयसंमितः । एकस्या एव भाषायाः संस्कारभावाभावमात्रप्रयुक्तः प्रकारभेदो वा इत्यपि विमर्शान्तरम् ।

द्वितीयं कल्पं स्वीकृत्य अपरे पुनरेवमाहुः, यत् कस्मादपि सर्वजनसाधारणात् प्राकृतविशेषात् संस्कृतस्य प्रादुर्भावो बीजाङ्कुरन्यायेन । अत्र पुनर्बीजसदृशः स प्राकृत-विशेषः । प्राचीनतमे कस्मिन्नपि समये सर्वत्र न प्रसिद्धा वेदभाषा, अथवा सापि श्रोत्रियजनसंस्तुता भाषा इति अवान्तरो विकल्पः ।

प्राकृतविशेषात् संस्कृतस्य बीजाङ्कुरन्यायेन प्रादुर्भाव इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । आद्यप्राकृतात् संस्कृतम्, संस्कृतात् पुनरन्यत् प्राकृतमिति बीजाङ्कुरन्यायः । तस्मादेतदपि चिन्तनीयं प्रसज्यते, यद्वररुच्यादिव्याकृताः प्राकृतभाषाः संस्कृतभाषाप्रभवाः, भाषान्तरप्रभवाः उभयप्रभवा वा । एवमपि अपभ्रंशः प्राकृतमात्राज्जातः, तस्य भाषान्तरसम्पर्को वा । अपिच-हेमचन्द्रेण यद्देशीति कथ्यते, तदपि पूर्वोक्तमहाप्राकृतादिभाषाभिः सम्बद्धमसम्बद्धं वा इति वैदुष्यप्रकर्षेण विचारणीयम् । तदपि दुर्बोधमपि विदुषां किमगोचरमिति मनसि निधाय यत्नेनावबोध्यम् । साहित्यसमाजभाजां विदुषां विद्यार्थिनामस्मिन् विषये समीचीना गवेषणा भवेदिति हेतोर्मयाऽस्यां सभायामिदं विद्यास्थानं प्रादर्शि ।

अथेदानीं साहित्यशब्दार्थौ विचार्येते । साहित्यशब्दस्य रूढार्थं तु 'साहित्यसंगीतकलाविहीनः, साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' इति हरिवाक्यं स्मारं स्मारं बालोऽपि जानाति । किन्तु कः खलु तस्य यौगिकोऽर्थः ? तेन यौगिकार्थेन तस्य रूढार्थस्य कः सम्बन्धः इति तु दुरूहम् । तथापि तदूहगोचरीकर्त्तुं यथामति यतिष्ये । रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत् इति हितेन सहितं स-हित तदेव साहित्यम् । हितोपदेशकं काव्यमित्यर्थः इत्येकं निर्वचनम् । "सकल विद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानमिति यायावरीयः । गद्यपद्यमयत्वात् हितोपदेशकत्वात्" इति काव्यमीमांसायां राजशेखरोक्तिरिमामेव निरुक्तिं सूचयति, किन्तु; तस्मिन्नेव ग्रन्थे राजशेखरेणान्यदेव निर्वचनं कृतम् । तद्यथा—"शब्दार्थयोः सहभावेन विद्या साहित्यविद्या ।" चिरन्तनेन भामहेनाऽपि "शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्" इत्युक्तम् ।

अथवा तृतीयमेवं स्यात्, यत्, नटाः सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते, तत् साहित्यं नाटकापरपर्यायम् । नाटकस्य च काव्यविशेषत्वात् अजहल्लक्षणया साहित्यशब्दः काव्यसामान्यं प्रतिपादयति । किन्तु; साहित्यशब्दः क्वचिदपि केवलं नाटकार्थे, सहितशब्दः क्वचिदपि काव्यार्थे अदृष्टचर इति सर्वत्र (त्रिष्वपि निर्वचनेषु) अरुचिबीजम् । शोभनतरनिर्वचनाभावे 'दुर्भिक्ष-भोजन' न्यायेन च त्रिषु मध्ये किमपि स्वीक्रियताम् ।

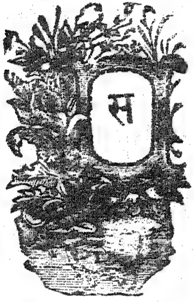
[अपूर्णम्]

इन्द्रजाल-मञ्जूषा ।

लेखकः-श्री पं० मंगलदेव शास्त्री, एम० ए०, पी-एच्० डी०

(१९१२ सने हिन्दीभाषाया अनूदिताऽऽख्यायिका)

'महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन '

स खल्वासीत् साधारणसमितेर्वासरः । प्रधानामात्यप्रमुखा महत्पदमधिष्ठिता लघुपदभाजस्तथान्ये कार्यकर्तारः सर्वेऽप्यासन्नुपस्थिताः । निर्दिष्टमासीद् भूभुजा—"यदद्यानिवार्यः प्रवेशः सर्वसाधारणस्य । यः कोऽपि समेत्यास्थानमण्डपमभिक्षोणिपतिं स्वमनोऽनुरूपमावेदयतु वाञ्छितम् । नहि कश्चन परिचारकोऽधिकरणमण्डपमाविशन्तमवरोद्धुं क्षमः । सर्वोऽपि निजपरितापमभिदधातु । यतो विशां त्राणाय प्रकल्पेऽहम्" इति ।

पराभूतानेकनृपतिमण्डलपरिवृतस्तारागणैरिव भगवान् राकापतिः, गोमेद-हीरकादिरत्नकलापगुम्फितमध्यास्तेस्म हैममासनमतुलवीर्यो महामतिर्महीपतिः । दक्षिणपार्श्वे प्रधानामात्यो वामपार्श्वे च चमूपतिरासन्दीमधितष्ठतुः । अन्येऽपि सानुक्रमं स्वं स्वमासनं भेजिरे ।

यथावारं सर्वेऽपि प्रार्थिनो महीभुजः पुरो निजावेदनमुदीरयामासुः । स च सस्मितमनायासञ्च यथार्थंन्यायमनुतिष्ठँस्तांस्तुतोष । शुभेऽहनि तस्मिन् सुबहूनभिनन्दयन्ननेकेषामाशिषां धन्यवादानाञ्च भाजनं बभूव भूपः ।

नातिदूरे नृपासनान्मलिनाम्बरः कश्चिदेको मानवो नरपतेराननें दत्तदृष्टिस्तस्थौ । सोऽपि महीपतेरभिमुखमावेदयितुं साधारणसमितौ किञ्चन समागात्; परमास्थानमण्डपस्यादृष्टपूर्वामनेकाभरणपरिच्छदैर्भास्वरां सुषमासम्पत्तिमवलोक्य चकितचकितो नैजमावेदनमपि विसस्मार । नहि क्षितिभर्तृसविधे स्यात; नापि किमपि स प्रार्थितवान् । प्रसङ्गवशाद्धरापतिः प्रधानामात्यं सम्बोध्य ऊचे—"भद्र! जगतो मात्रायां सुगमो निर्वाहाभ्युपायः कस्मादवगन्तव्यः" इति । प्रधानसचिवः सानुनयं भक्तिपुरस्सरं चाह—"देव! श्रियाः" —इति ।

तत्क्षणमेव सवेशे समासीनस्य तस्याऽनिर्णिक्तवाससोऽपावृतमास्यम् । सप्रश्रयं शनैश्चासावादीत्—"सती पतिव्रता च चेद्वर्तते स्त्री–यतस्तस्याः सतीत्वाभावे पत्युरापत्परम्परा अवश्यं भवेयुः" इति । धराधिपतिरप्येतदश्रृणोत् । मुहुरपि च स सस्मितमन्वयुङ्क्त महामात्यमेव—"आर्य! संसारे किमत्यधिकमुपयुज्यते?" इति प्रत्युत्तरितं मन्त्रिणा—"देव! दयापाथोनिधे! धनमेवास्मिन् विषयेऽन्यानि वस्तून्यतिशेते" इति ।

भूयोऽपि—"धनं चेत्करगतं भवति, मनुजश्च यदि तदुपयोगरहस्यं वेत्ति । अन्यथा तद्भावाभावौ न विशिष्येते" इति स एव मलिनवासाः शनकैः सान्तस्तोषं प्रौढमुवाच । महीपतिस्तद्वचोभिरतिशयेन तृप्तस्तदभिमुखं सामोदमैक्षत । अनन्तरं च तमात्मसन्निधौ सादरं समाहूय प्रावोचत्—"को भवान्? किं प्रयोजनञ्चात्र मदन्तिके समागमनम्? सर्वोऽपि स्वमनोनुरूपमस्मत् पुरतो निवेद्य स्ववाञ्छितं लब्धवान्, परं नहि भवता किमपि समुदीरितं साम्प्रतं यावत् । किमत्र निदानम्?" इति ।

एवमनुयुक्तो नरपतिपुङ्गवेन—"विदधातु परेशोऽरिष्टतातिं भवताम् । देव! वसुन्धरापते! अहमतिदरिद्रः, परं विद्वान्, भवतां राज्याधिवासी ब्राह्मणः, पुस्तकान्येव मे धनम्, निजभार्याहेतोश्चात्रागतं वेत्तु भवान् मामकम्, सा हि मे प्राणेभ्योऽपि प्रेयसी, धर्माचारवती, सती, भार्या । सार्द्धं तया सानन्दं जीवनकालकला अतिवाहयतो निजपुस्तकस्वाध्याये दिवानिशं रममाणस्य धर्म्यां साध्वीमवस्थां

परिषेवमाणस्य नाद्य यावत् कदाचिदपि अवकाशं लब्धवती मे मानसे वित्तैषणा लौकिकसुखैषणा वा। गतवासरात् सा तीव्रेण कठिनामयेन ग्रस्ता, न हि मदन्तिके पानभोजनाय किञ्चित्, न चाप्यौषधपरिषेवणसामर्थ्यम्। अतो भवतां सविधमुपस्थितोऽस्मि, ततः साहाय्य-वितरणेन मामनुगृह्णातु देवः। स्थापयतु च परलोकेऽपि साम्राज्यम्। सन्ततं पुनर्निजविद्यया बुद्ध्या च भवतः सेवायां सन्नद्धो भविष्यामि। अग्रे देवः प्रमाणम्।" —इति एवं स सविनयमावेद्य विरराम।

क्षितिपतिस्तस्य सूनृतां वाचं निशम्य तदानने दृशं पातयामास। प्रख्यापयतः स्म हि तस्य चक्षुषी अनुपमं तद्वैशारद्यम्।

अथ महीपतिः प्रधानामात्यमादिदेश—"अद्य प्रभृति इममहं स्वपरिषदः सभास्तारपदे नियोजयामि। भवद्भिश्चैतन्निखिला आवश्यकताः सम्पूरणीयाः" इति। अचिरादेव नृपादेशमन्वतिष्ठत् सचिवः। सद्युपस्थितो भार्यां चिकित्सितुं तद्गेहेऽगदङ्कारः। सा चाचिरादेव निरामयत्वं भेजे। स चापि मनीषी विप्रो नियमेन राजपरिषदं सभास्तारपदेनालञ्चकार। ततः प्रभृति न खलु कदाचित् सोऽदृश्यत पूर्वमिव मलिनाम्बरः। परमासीदुच्चश्लक्ष्णवासाः। तथापि स पूर्ववदेव पुस्तकालोचन-निरतोऽभूत्। राजपरिषत् कार्याल्लब्धावकाशस्तेष्वेवासीत् सततं व्यासक्तमनाः।

स हि क्षमाया क्षमया, धैर्ये च हिमवतः सदृशः; परम भागवतः समेषामचिरादेव समादरभाजनं बभूव। महीपतिश्चाचिरं समादरेण तं बहु सत्कृतवान्। तस्य गेहिन्यपि यथापूर्वं दारिद्र्यावस्थायां देवीभावनया तं समर्चयामास; तथैवेदानीमपि सम्पत्तिसद्भावेऽपि तं महात्मभावनया सम्भावयामास। नूनमैश्वर्यसम्पदायामपि पूर्ववदेव सहजसरलस्याऽपरिवर्तितन्मस्तिष्कस्य तस्य जीवनयात्रायां केवलं शरीरवसनेष्वेव समदृश्यत परिवृत्तिलवो न पुनराचारेषु स्वभावेषु वा। तथा खल्वेषोऽत्युदारैः स्वगुणैर्नरपतेर्मनो जग्राह यत् क्षोणिपतिरेतस्य निखिलविद्यासु दाक्षिण्यम्, सकलकलासु च वैचक्षण्यमालोच्य निरतिशयं प्रसन्न उत्तरोत्तरे पदे स्थापयन् क्रमेणामात्यपदे नियोजितवान्। समासाद्य तमधिकारं सततमात्मकृत्यस्य सत्यभावेन तत्प्रवणतया चानुष्ठानेन समधत्त पदमाशु स प्रजाजनचेतःशिलापट्टेषु।

राज्ञोऽन्येऽधिकारिणः संवीक्ष्य तस्याभ्युन्नतिं दिने दिने चाभिवृद्धिमीर्ष्या कलुषितचेतसोऽचिन्तयन्—अहो, दरिद्र एवं गुरुपदमारूढोऽयमस्मानपि शास्तीति।

आश्चर्यम्, अपरित्याज्यो हि दुःस्वभावो दुर्मतीनाम् !!!

ते हि तद्विरुद्धं कर्तुमुद्युक्ता मिथो मन्त्रयाञ्चक्रिरे। अन्ततस्तेषामेको रहसि कदाचन लब्धावसरो नरपतिमेवमुदीरयामास "क्षमापते ! देव ! अयमतीव मायिको विप्रः। इन्द्रजालेन ह्येतेन वशीकृतो भवान्। एवं हि जनप्रवादः—यद्भवदभिमुखमागमनात्पूर्वमयं नियतमेव निजगेहप्रकोष्ठे प्रविशति। स च सततमनयावृतद्वारको वर्तते। तत्रास्ते पुनरेका रजतमयी लघ्वी मञ्जूषा, इन्द्रजालमयी च सा। तामुद्घाट्य किञ्चित्तान्त्रिककृत्यमनुष्ठायैवायं भवतामभिमुखमायाति, इति। किञ्च नाभविष्यद्यदि अयं मायावी; कथंकारमन्यथा झटित्येवामात्यपदे प्रारोढुं प्राभविष्यत्। देव समवहितैर्भाव्यं भवद्भिः। नहि जातु एतादृशो दरिद्रो विशिष्टं कारणमन्तरा सहसा एतामवस्थामाप्तुं शक्नोति। नूनमेतस्या मञ्जूषाया एव विलसितम्, यद्भवानप्येतद्वश्यः समजनि। झटित्येवायममात्यपदमारूढः—न ज्ञायते किमग्रेभावि ? अतो मायामञ्जूषां प्रति सततमेव सावहितस्तिष्ठतु भवान्" इति।

एवमाकर्ण्य तस्य वाग्जालं भूपः, प्रथमन्तु सर्वमेतज्जाड्यहेतुकं वा ईर्ष्याकारितं वा इत्येवामन्यत; परं यदानेकैरधिकारिभिः स्ववंशसम्भूतैरपि च बन्धुभिर्बहुवारमनेकश एवं भणितस्तदा कश्चित्सन्देहलवस्तस्मिन् विषये तस्य मनसि प्रादुर्भूतः सत्यमेवोच्यते:—

सुजनानामपि हृदयं पिशुनपरिष्वङ्गलिप्तमिह भवति।
पवनः परागवाही रथ्यासु वहन् रजस्वलो भवति॥

[अपूर्णम्]

आयुर्वेदस्य क्रमिक ह्रासः ।

लेखकः—
डा० गणनाथ सेन महोदयः, एम्० ए०, एल० एम्० एस्०
महामहोपाध्यायः, विद्यानिधिः, सरस्वती

ह खलु क्रमेण दुर्दैववशाद्धीयमाने चिरन्तनवैदिकाचारगौरवे, क्षीयमाणज्योतिषि बौद्धदुर्दिनाच्छन्ने च भारतप्रभावदिनकरे प्रादुरभूवन्नकालवज्रनिर्घाता इव शक-हूण-यवनादिजातीनामुत्पाताः शास्त्रज्ञानार्ज्जनविघ्नभूताः । तेष्वाद्य उत्पातो भारताक्रमणमलिकसन्दराख्येन (अलेक्जेण्डर) ग्रीकभूपतिना । स हि महाबलः परःसहस्र चतुरङ्गसेनासमृद्धिः खीस्तपूर्वसप्तविंशत्यधिकत्रिशतमिते वर्षे (327 B. C.—अर्थात् प्रायः सपादद्विसहस्रवर्षेभ्यः प्राक्) राहुरिव करालो भारतसूर्यमग्रसीत् । तदाक्रमणजन्ये च महति विप्लवे विध्वस्तप्राय आसिन्धुपञ्चनदावधिर्महादेशो येन गृहदाहदुर्भिक्षादिना सहस्रशो विनष्टाः प्रजाः, शतशः प्रणष्टानि च ग्रन्थरत्नानि । प्रतिनिवर्त्तमानेन च तेन ग्रीकभूपतिना तत्तत्प्रदेशशासनाय विनियुक्तः सेल्युकसाख्यो ग्रीकवीरः, स्वदेश प्रापिताश्च केचन भारतीया ग्रन्थाः विशेषतश्चिकित्साग्रन्थाः भारतीयचिकित्सानैपुण्यविलोकनविमुग्धेन चेतसा । ततो मगधाधिपेन महाराजचन्द्रगुप्तेन पराजितोऽसौ सेल्युकस्वीरः सन्धाय प्रतिनिवर्त्तमानोऽपि भारतीयविद्यार्ज्जनाय मेगास्थिनिसाख्यं (मेगास्थनीज) ग्रीकभिषजं चन्द्रगुप्तसदसि पाटलिपुत्रे स्थापयाम्बभूव । तदेतदखिलं भारतीयज्ञानालोकस्य यावनदेशप्रचारस्य द्वारमभूदिति पुरावृत्तविदां वार्त्तया सुप्रतिपन्नं चक्षुष्मताम् । न च शंक्यम्—ग्रीसदेशीयज्ञानत एव भारतस्यासीद् विज्ञानसमृद्धिरिति । न हि मुष्टिमेयैर्विताड़िताविशिष्टैश्च ग्रीकसैनिकैः शिक्ष्यन्ते स्म भारतीया ज्ञानर्द्धिसमृद्धाः सुधियः, न च सत्येवं ग्रीसदेशीयैरैतिहासिकैस्तथा नाभविष्यल्लिखितम् । दर्शिताश्चास्माभिरनेकधाऽन्येऽपि भूतार्थप्रतिपादका हेतवः ।

ततः प्रशान्तप्राये नन्दकुलधूमकेतोर्महाराजचन्द्रगुप्तस्य शौर्येण ग्रीकाख्ययवनानां प्रभावे चन्द्रगुप्तस्य तत्सूनोर्बिन्दुसारस्य च राज्यावसाने क्रूरप्रकृतिरशोकनामा बिन्दुसारपुत्रो राजवंश्यान् बहुधा विनिपात्य सिंहासनमारुरोह (264. B. C.) । तेन च क्रोधभयानकेन 'चण्डाशोक' इति ख्यातिं गतेन कलिंगेषु वर्षत्रयं सुमहान् युद्धविप्लवः समारब्धस्तेन लक्षशो विनष्टाः प्रजाः, न किमुत शतशो ग्रन्थरत्नानि ? ततोऽसौ उपगुप्ताख्येन बौद्धाचार्येणोपदिष्टो बौद्धधर्ममग्रहीत्, प्रसिद्धश्चानन्तरं धर्मिष्ठो भवन् 'धर्माशोक' इति बौद्धेषु । प्रचारितश्च तेन नानादिगन्तेषु प्रेषितैर्बौद्धश्रमणैश्चीन-ग्रीसादिसुदूरदेशेषु बौद्धानां धर्मो ज्ञानालोकश्च भारतीयः । आयुर्वेदस्य पुनस्तदानीं किञ्चिन्मन्दप्रभोऽपि परहितव्रतैर्बौद्धश्रमणैरुपासितश्चीन-यवनादिदेशेषु प्रचारविशेषं लेभे । तथापि राजाज्ञया शवच्छेदादिनिषेधात्ततःप्रभृति शारीरशास्त्रस्यावनतिरेवाभूत, नष्टप्रायशारीरस्य च वैद्यकस्य कथङ्कारं समुन्नतिः ?

ततो विनष्टपराक्रमे मौर्यवंशे (183. B. C.) पार्थिनामानो ग्रीकयवनाः शकाख्यबर्बराश्च पुनःपुनर्भारतमाक्रम्य आसिन्धु-साकेतपुरावधिप्रदेशेषु निरन्तरं विप्लवं जनयामासुः । तदा मिलिन्दाख्यो यवनः पञ्चनदप्रदेशं बुभुजे, स च नागार्जुनेन बौद्धधर्मे उपदिष्ट इति मिलिन्दप्रश्नीया कथा बौद्धानाम् । मगधेषु च तदैव पुष्पमित्रः शुङ्गवंश्यो मौर्यवंश्यं बृहद्रथं विनाश्य राज्यमग्रहीत्, विताड़ितश्च तेन मिलिन्दाख्यो यवनः साकेतपुरीं रुन्धानः । भगवान् पतञ्जलिश्च तदानीन्तन एवेति ऐतिहासिकाः ।

एवञ्च मनाक् प्रशान्ते विप्लवे चरकापरपर्यायेण तेन भगवता पतञ्जलिना प्रतिसंस्कृता विशीर्णप्राया अग्निवेशसंहितेति प्रागदर्शयाम । बौद्धाचार्येण नागार्जुनेन च तस्मिन्नेव काल सुश्रुतसंहिताऽपि प्रतिसंस्कृतेति केचित् । अमुष्य च प्रायो वर्षसहस्रद्वयी समतीता वृत्तान्तस्य ।

अथ पुनः पुनः शकजातीयानामाक्रमणेन क्षीणदीनबलेषु सकलराजकेषु कुशाणवंशीयः कनिष्कनामा महा तापः शकनरपतिराहिमाद्रिविन्ध्यपर्यन्तं भारतस्य उत्तरपश्चिमार्द्धं बहुभिर्युद्धैर्जिगाय । तस्य शकनरपतेरतीताब्दाश्च साम्प्रतं १८३५ संख्याः । परास्ताद्वर्षशतत्रयं कथञ्चिदिव प्रशान्ता रणलीला । अस्मिश्चावसरे चरकसंहितापूरकः सम्बभूव काश्मीरेषु दृढबलाचार्यः । ततो हूणैः काम्बोजीयैश्च पुनर्भारतमाक्रम्य शलभैरिव शतकोटिसंख्यैर्वर्षशतं समारब्धो विप्लवः सुमहान् । हूणाश्च शका एव भिन्नप्रान्तीयाः इति केचित् । तांश्च सर्वान् मालवाधिपो विक्रमादित्यो यशोधर्मदेवाख्यो महता शौर्येण विजित्य शकारिसंज्ञां लेभे, विस्तारयामास च सुमहत् साम्राज्यमुज्जयिनीत आ-हिमाद्रिमूलम् । ततश्च प्रभृति (ख्रीस्तीय ५३३ अब्दतः—सर्वथा विताड़ितेषु शकहूणादिबर्बरेषु सार्द्धचतुःशतवर्षाणि पञ्चशतवर्षाणि वा कथञ्चित् प्रतिष्ठिता शान्तिः । विक्रमादित्यश्चायं कालिदासादिनवरत्नोपासितो विद्याब्धिकर्णधार इति प्रख्याप्यते पुरावृत्तवेदिभिः । सोऽयं सम्वत्सर प्रवर्त्तको विक्रमो न वेति नास्मद्विचार्यम् ।

अत्र च सार्द्धचतुःशतवर्षान्तः पञ्चशतवर्षान्तर्वा विक्रमादित्यवंश्येषु भारतं शासत्सु पुनरपि समुद्भासते स्म म्लानज्योतिरपि भारतीयज्ञानसमृद्धिः । अत्रैव खल्वाविर्बभूवुर्विक्रमकाले कालिदासामरसिंह-वररुचि वराहमिहिराद्या विद्वांसः, ततश्च परं क्रमेण दण्डि-बाणभट्ट-भवभूत्याद्याः केचन कवयः आर्यभट्ट-ब्रह्मगुप्तादयो ज्योतिर्विदश्च । स च भगवान् शङ्कराचार्योऽपि ख्रीस्तीयनवमशतके प्रादुर्भूतः एतत्कालाभ्यन्तरीण एव । आयुर्वेदे च एतत्समयान्तरेव प्रादुरासीद् वाग्भटाचार्यो नाम अष्टाङ्गवैद्यकसंग्रहीता, वृन्दमाधवादयश्चापरे संग्रहकाराः, जेज्जट-गयदास-भास्कर-ब्रह्मदेवाद्या वैद्यकव्याख्यातारश्च । चक्रपाणिदत्तस्तु बङ्गेषु नयपालनृपतेः प्रियभिषगासीदिति तदुक्त्या ज्ञायते, नयपालकालश्च ख्रीस्तीय १०४०—१०६० वर्षाणि । तस्माद् भारतीयविद्यानां पुनरभ्युदयकालस्य शेषतः प्रादुरासीद् वैद्यकाचार्यश्चक्रपाणिः । डल्लनाख्यः सुप्रसिद्धसुश्रुतटीकाकारश्च चक्रपाणेः समकालीनः किञ्चित्पूर्वतनो वा ।

मालवराज्याधिपो नानाशास्त्ररसिकः प्रसिद्धतमो भोजनरपतिश्च एतत्कालान्ते ख्री० १००६ अब्दे सम्बभूवेत्यैतिहासिकाः । मालवदेशश्च विन्ध्याद्रिश्रेणिरक्षितो नाभूद् महम्मदीयाक्रमणविषयस्तदानीम् ।

अथ पुनर्भारतीयानां मन्दभाग्यवशात् प्रवृत्ते महम्मदीयानां घोराक्रमणप्रवाहः । तत्राद्यमाक्रमणं महम्मद-बिन्-कासिम-कृतं सिन्धुदेशेषु (ख्री० ७१२ वर्षे श्रूयते । ततः परं यदा एकादशशतके गान्धारप्रान्तीयाद् गज्निनगराद् आगतेन दुर्द्धर्षेण महम्मुदाख्येन पापिष्ठेन बहुसहस्रदुराचारसैनिकसहायेन पुनः पुनराक्रम्य लुण्ठिताः सोमनाथपत्तनादिषु भारतीयसम्पदः, कुट्टितास्तीर्थस्थानेषु देवमूर्त्तयः, व्यापादिताः सहस्रशो ब्राह्मणाः, निर्दग्धाश्च प्रतिदिनं शतशो गृहाः, तदा सर्वथा धनजनधर्मरक्षणव्याकुलैः परित्यक्तो नवीनज्ञानार्ज्जनप्रयत्नो लोकैः । न विद्मः—कियन्ति नाम तदा ततः प्रभृति च भस्मीभूतानि लुप्तावशिष्टानि प्राचीनग्रन्थरत्नानि !!

ततोऽनुपदमेव सुघोरकर्मणा घोराख्येन महम्मदेन स्वदेशद्रोहिणो जयचन्द्राख्यस्य कान्यकुब्जाधिपस्य साहाय्यात् समास्कन्द्य पातिता क्षत्रकुलसूर्यस्य देहलीपतेर्महाराजपृथ्वीराजस्य राज्यश्रीः (ख्रीस्तीय० ११९१) । देहलीराजधान्या-

ख्यापितत्कीर्त्तिस्तम्भमन्दिर-भग्नावशेषास्तत्तत्कुकृत्यसाक्षिभूताः। ततश्च दशवर्षाभ्यन्तरत एव महम्मदीयैर्दुर्वृत्तैर्निर्जिता समग्रा आर्यावर्त्तभूमिर्मालव-दाक्षिणात्यवर्ज्जम्। मालव-दाक्षिणात्ययोस्तु 'अल्तामास्' इत्याख्येनतद्दासपुत्रेण, 'अलाउद्दीन' इत्याख्येन च तत्परवर्तिना महम्मदीयेन खीस्तीयत्रयोदशशतकेऽभूदाक्रमणम्। तयोश्च कुकृत्यशतैर्भारतदक्षिणार्द्धस्था अपि विध्वस्तप्रायाः प्रायेण सर्वा एवाऽऽर्यकीर्त्तयः। उज्जयिनीस्थानि महाकालमन्दिरादीनि तु—अल्तामास इत्यनेनैव विध्वस्तानि।

वङ्गेषु तु महम्मदीयाक्रमणाद् दूरतरं स्थितेषु, खीस्तीयसप्तमशतके वा निदानसंग्रहकार इन्दुकरात्मजो माधवस्ततश्च परम् एकादशशतके चक्रपाणिर्नाम नयपालराजस्य वैद्यवरः प्रादुर्बभूव। ततो द्वादशशतके त्रयोदशशतके वा किञ्चित् प्रवृत्तेऽपि मुसल्मानाक्रमणे विजयरक्षित—श्रीकण्ठदत्ताभ्यां टीकाकाराभ्यां पुनरपि किञ्चित् समुद्दीपितं वैद्यकज्योतिः। तयोश्चान्तिके तदानीमप्यासन्नैके प्राचीनवैद्यकग्रन्था इति तदुद्धृतप्रमाणशतैरनुमीयते। ततश्च हन्त महम्मदीयैः कपटनीत्या निर्जिता वङ्गराजलक्ष्मीरपि।

ततस्त्रयोदशशतकमध्यभागे 'चेङ्गिज्खान्' इत्याख्येन मुगलजातीयमहादस्युना पुनरपि विलुण्ठिता भारतीयाः सम्पद आ-हिमाद्रिमध्यदेशपर्यन्तम्। दुर्शलाधमेन च तेन बहुलक्षनरघातकेनानुष्ठितान्यतिघोराणि कुकृत्यानि। ततः परावृत्तेऽपि चेङ्गिज्खानाख्ये मुगले पुनः पुनः समागतैर्मुगलैः सह पाठाननरपतीनां प्रावर्तत चिराय दारुणा रणलीला बहुजनप्रध्वंसिनी। अन्तरा च 'तैमूरलङ्ग'ख्यो घोरकर्म्मा मुगलदस्युराजः खीस्तीयचतुर्दशशतकान्ते समापतितो मासद्वयं यावदप्रतिहतप्रसरो लक्षशः प्रजा विनिहत्य, प्रज्वाल्य च तद्गृहान् विलुण्ठ्य च तत्समृद्धीः समग्रमार्यावर्त्तं हाहाकारमयमकरोत्।

दाक्षिणात्येत्वेवंविधेऽपि समये वीरबुक्को नामाऽभून्महाविक्रान्तो नरपतिर्येन विजयनगरराज्यमधितिष्ठता न केवलं सुरक्षिता दाक्षिणात्यराज्यश्रीरेव किन्तु भगवता मत्स्यावतारेणेव समुद्धृता व्याख्यापिताश्च वेदाः स्वसभासदः सायणमाधवादीन् प्रोत्साह्य। शार्ङ्गधरो नाम स्वसंहिताख्यवैद्यकसंग्रहकारश्च दाक्षिणात्ये एतत्कालाभ्यन्तर एव समभूदिति शार्ङ्गधरपद्धत्यां निर्दिष्टेन कालेन (सं० १४२०) प्रतीयते।

अथ षोडशशतकारम्भे बाबराख्येन मुगलराजेन विजितेषु पाठानराजकेषु मुगलराज्याधिकारः प्रववृते। ततः कतिपयवर्षाणि बाबरपुत्रो हुमायूनो दिग्विजयविप्लवं समारेभे, शेरशाह इत्यनेन वङ्गेषु पराजितोऽसौ क्रमादपहृतसिंहासनश्चाभूत्। अन्तरा च मुगल-पाठानानां सुदुर्द्धर्षाणां युध्यमानानां संघर्षेण महानभूत् प्रजाविध्वंसः षोड़शवर्षाणि। ततः षोड़शवर्षान्ते पुनर्मुगलराज्यं प्रतिष्ठाप्य उपरते हुमायूने तत्पुत्रः प्रथितनामा अकब्बरशाहाख्यो नरपतिर्बाहुबलेन सिंहासनमध्यास्य विजितवान् प्रायः समग्रमपि भारतं वर्षम्।

ततः सुप्रतिष्ठितायां शान्तौ नानाविद्यारसिकोऽसौ नरपतिर्बहुधा समादृत्य भारतीयान् विदुषः शास्त्राणि च, "दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वेति" महतीं यशोगाथामर्ज्जयाञ्चकार। ईदृशे च समयेऽभूवन् तानसेनाद्या भारतीयसङ्गीताचार्या, टोडरमल्लाद्या राजनीतिकोविदाः, अपरे च केचिन्नानाशास्त्ररसिका विद्वांसः। अस्मिन्नेव च काले षोड़शशतकपरार्द्धे वा कान्यकुब्जेषु प्रादुर्बभूव भावमिश्राख्यः प्रसिद्धवैद्यकसंग्रहकारः।

ततोऽकब्बरशाहानन्तरं तत्पुत्रे जहाङ्गीरबादशाहे राज्यं भुक्त्वा उपरते जहाङ्गीरपुत्रो शाहजहान् नरपतिर्भारतसाम्राज्यं बुभुजे। स चासौ देहलीदुर्ग-ताजमहलादिनिरमापयत् स्थापत्यादिनानाकलाप्रियः सुप्रसिद्धकीर्तिरद्यापि। तद्राज्यकाले च भट्टोजिदीक्षित-जगन्नाथपण्डितराजादीनां, समनन्तरञ्च नागेशभट्टादीनां प्रादुर्भाव इत्यैतिहासिकाः।

ततः अवरङ्गजेबनामा शाहजहानस्य कनिष्ठपुत्रः कपटशतेन स्थविरं पितरमवरुध्य भ्रातॄंश्च हत्वा राज्यमधिचक्रमे। ततश्च पुनः प्रावर्त्तत इतस्ततः सुमहानार्य्यकीर्तिध्वंससंरम्भः। तेन हि 'हिन्दु'नाम द्वेषिणा विनाऽपि क्रोधकारणं शतशश्चूर्णीकृतानि देवमन्दिराणि, निर्दग्धा सहस्रशो ग्रन्थराशयः व्यापादिताश्च बहुशः स्वधर्म्मनिष्ठाः प्रजा नानाविधमिषशतेन। एवञ्च भूयः कथञ्चिदुज्जीवितप्रायाऽपि शोच्यां दशा-

माजगाम पुनरपि भारतीया विद्यासमृद्धिः । आयुर्वेदश्च यावनवैद्यैर्हृतसर्वस्वस्ततः प्रभृति कथञ्चित् प्राणिति स्म ।

सोऽयमायुर्वेदस्य,—अथवा समस्तभारतीयविज्ञानदिनकरस्य—अपराह्णकालः, नूनं वा सन्ध्यारम्भ एव । तादृशे च काले प्राचीनविज्ञानारुणरागसंग्रहणपरा एवाभूवन्नाचार्य्या इत्यपि भागधेयमेव भारतस्य । नवीनविज्ञानाविष्करणी तु प्रतिभा न समुन्मिमेष तादृश्यराज्यविप्लवैकार्णवीभूते भारते इति किमत्र विस्मयपदं नाम ?

एवंविधे च काले महाराष्ट्रवीरैः शिवाजीप्रमुखैः पुनरपि धर्म्मसाम्राज्यस्थापनाय समारब्धः सुमहान् प्रयत्नो लब्धश्च कथञ्चित् साफल्यमपीति चिराय स्मरणार्हम् । परं तत्परवर्त्तिभिर्महाराष्ट्रराजकैः परस्परं विवदमानैः प्रकामं विलुण्ठनपरैश्च निर्मूलिता स्वल्पेनैव कालेन महाराष्ट्रसाम्राज्यस्थापनस्याऽऽशा-लता । तथापि पुण्यश्लोकानां शिवाजी-राजारामादीनां सुकृतप्रभावादद्यापि इन्दौर-बड़ौदा-ग्वालियरादिराज्येषु सावशेषं महाराष्ट्रज्योतिरिति महदिदं हर्षस्थानं भारतीयानाम् ।

अथ दुर्व्विषहपापभाराक्रान्ते मुगलसाम्राज्ये, अवरङ्गजेवराज्यावसाने (खी० १७०७) अतिदुर्बलप्रभावेषु तत्पुत्रपौत्रादिषु पुनरपि 'नादिरशाह' इत्याख्येन महादस्युना नवधा देहलीराजधानीमाक्रम्य महती संहारलीला प्रवर्त्तिता (खी० १७३९) । ततश्च पुनर्नववर्षान्ते 'अहमदशाह अबदली'—इत्याख्येन दुर्द्धषदस्युना चतुर्द्धा विलुण्ठितानि देहलीमथुराद्यानि नगराणि, अनुष्ठितानि च पुनःपुनस्तानि तानि गृहदाहादिकुकृत्यानि ।

ततः सदयहृदयेन वेधसा एतावतीभिरत्याचारपरम्पराभिरपि अविनश्यन्तीमिव भारतीयविद्यासमृद्धिमाकलयता तद्रक्षणाय सम्प्रेषिता उदारहृदयाः श्वेतद्वीपपुरुषा ब्रिटिशनामानः । तैश्च वाणिज्यार्थमागतैरपि भारतीयप्रजानां दुर्दशाविमोचनार्थमिव क्रमात् वङ्गेषु च दाक्षिणात्ये च राज्यभित्तयो निर्म्मिताः, स्थापितञ्च वर्षशतेन बहुरक्तपातं विनैव सुमहत् साम्राज्यमखिलभारतव्यापि । ततः (खी० १८५७ वर्षे) प्राप्तेऽपि सैनिकविद्रोहकृते विप्लवे गुणलुब्धेव राज्यश्रीर्न मुमोच तेषामेवाङ्कारोहणसुखम् । ततः प्रभृति क्रमात् सुप्रतिष्ठायां शान्तौ सुरक्षिते च प्रजालोके, प्रतिदिनमादीप्यते भारतीयं ज्ञानज्योतिः । न च स्वयं सुविमलज्ञानाधिकारिणोऽपि प्रकामं नोत्साहयन्ति राजपुरुषाः सम्प्रति सर्वा अपि भारतीया विद्याः—इति सर्व्वथा धन्यवादार्हा एते भारतीयानाम् ।

सोऽयमेतावानतिदारुणोऽपि सम्प्रति प्राप्तावधिर्वैद्यकविद्यायाः (प्रत्युत सर्वार्य्यविद्यानां) ध्वंससमयः । अथेदानीमेतत्कालान्तः प्रादुर्भूतानां वैद्यकाचार्य्याणां कालनिर्णये हेतवः केचिदुपन्यस्यन्ते प्रसङ्गात् संक्षेपेण ।

तत्र चरकदृढ़बलयोः कालो निर्णीतपूर्वः । वाग्भटश्च दृढ़बलस्यावरज एव न पूर्वजः, इति निश्चयोऽस्माकम् । यतो वाग्भटेन अष्टाङ्गसंग्रहशेषे दृढ़बलीयकल्पस्थानमेव गद्यमयेन वचसाऽनूदितं, अष्टाङ्गहृदये "ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चे" दित्यादिवचनेन स्पष्टं लक्षितञ्च दृढ़बलकृतं चरकापूरणम् ।

सुश्रुतसंहितायाः प्रतिसंस्कारस्तु चरकसंहितारचनादनन्तरजः प्रतिभाति । दृश्यन्ते ह्यत्र बहुधा चरकीयाः पाठाः, विशयसन्निवेशक्रमश्च साधीयान् । तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

चरके—"सूक्ष्माणि हि दोष-भेषज-देश-काल-बल-शरीराहार-सात्म्य-सत्व-प्रकृति-वयसामवस्थान्तराणि यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्य्युः किं पुनरल्पबुद्धेः ।" (च० सूत्र० १९ अ०) इति । सुश्रुते—"सूक्ष्मा हि द्रव्य-रस-गुण-वीर्य-विपाक-दोष-धातु-मलाशय-मर्म-शिरा-स्नायु-सन्ध्यस्थिगर्भसम्भवद्रव्यसमूहविभागाः । * * * ये विचिन्त्यमाना विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्य्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । (सु० सूत्र० ४ अ०) इति ।" पुनः सुश्रुते कासाधिकारे—"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहै" रित्यारभ्य "कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्"—इत्यन्तः सन्दर्भः (सु० उत्तर० ५२ अ०) चरकीयकासाधिकाराद् गृहीतः (च० चिकि० १८ अ०) । सुश्रुतीय ऋतुचर्याध्यायश्च (सु० सू० ६ अ०) चरकीयकालविभागानुवादपुरःसरमारब्धः । सुश्रुतप्रतिसंस्कर्त्ता चासौ न माध्यमिकाचार्य्यो नागार्ज्जुनो भवितुमर्हति तन्नाम्नः प्रसिद्ध-

बौद्धाचार्य्यस्य चरकसमकालीनत्वात् । न हि समकालीनानामाचार्य्याणां वचांसि यथावद् गृह्यन्ते प्रसिद्धैराचार्य्यैर्विनैव तन्नामग्रहणम् । अथासौ कश्चनान्यो बौद्धाचार्य्यो नागार्ज्जुनाख्यः स्वीक्रियते तदवरजः सुश्रुतप्रतिसंस्कर्त्तेति, तथास्तु,—का क्षतिः ?

अथ वाग्भटकालनिर्णये त्रयो हेतव उपलभ्यन्ते । तत्र इत्सिङ्गाख्येन चैनिकपरिव्राजककृतः "अष्टाङ्गवैद्यकसंग्राहको नवीनाचार्य्यः" इत्यादिनिर्देशो दर्शितपूर्वः प्रथमो हेतुः । तेन खीस्तीयपञ्चमशतकारम्भे वाग्भटकालोऽस्माभिः स्थापितः । अथ चक्रपाणिडल्लनादिभिः प्रायो वर्षसहस्रपुराणैराचार्य्यैर्वाग्भटपाठोद्धारो द्वितीयो हेतुर्येन तत्कालादपि बहुपुराणः (अन्यूनपञ्चशतवर्षप्राक्तनः) सम्भाव्यते वाग्भटसमयः । महम्मद-विन्-कासिमकृतं (खीस्तीयाष्टमशतकारम्भे) सिन्धुदेशाक्रमणं तृतीयो हेतुर्येन तत्पूर्वतन एव स्यात् सिन्धुदेशजो वाग्भट इति प्रतीतिः । न हि तदारभ्य प्रवृत्ते सिन्धुराजविप्लवे कथमपि अष्टाङ्गसंग्रहाष्टाङ्गहृदयाख्ययोर्महाग्रन्थयोर्निर्म्माणं सम्भवति नाम । यत्तु अष्टाङ्गसंग्रहकारो वाग्भटः अष्टाङ्गहृदयकाराद् वाग्भटाद् भिन्न इति कस्यचित् पाश्चात्यविदुषो मतम् तत् सर्वथा निर्मूलमतिविस्मयकरञ्च नः । ग्रन्थद्वयस्य सर्वत्रैव भाषासादृश्यात्, क्वचिदपि मतभेदस्यादर्शनाच्च । वाग्भटेन हि महान्तं ग्रन्थमष्टाङ्गसंग्रहाख्यं विरचय्य तत्संक्षेपो "हृदयमिव हृदयमेतत्" निरमायीति स्वयमेवाभिहितं तेन सुस्पष्टया गिरा ग्रन्थसमासौ

'रसरत्नसमुच्चय' कारो वाग्भटस्तुबहुपरतनः कश्चन भिन्न एवाचार्य्यस्तुल्यनामा । यतः समुद्रवद् गम्भीरे अष्टाङ्गसंग्रहेऽपि न लभ्यते रसतन्त्रोक्तविषयाणां रससंस्कारादीनां गन्धोऽपि, लभ्यन्ते च समुच्चये प्राचीनवाग्भटापेक्षया भृशमवरजानां सोमदेव-गोविन्दभगवत्पादादीनां ग्रन्थेभ्यः पाठोद्धाराः । तत्र सोमदेवग्रन्थात् समग्रं रसपरिभाषाप्रकरणं गृहीतं रसरत्नसमुच्चये (र० र० स० ९ अ०) । गोविन्दभगवत्पादकृताद् रसहृदयतन्त्रात्तु गृहीतानि—"सुकृतफलं तावदिदम्" इत्यादीनि "त्र्युगमध्यगतं यत्"—इत्यादीनि च कानिचित् पद्यानि । गोविन्दभगवत्पादाश्च भगवतः शङ्कराचार्य्यस्य गुरव इति प्रसिद्धा एव नान्ये इति सुप्रतिपादितं विद्वद्वरैः श्रीमद् गुरुनाथ त्र्यम्बक काले इत्येतैः रसहृदयोपोद्घाते । न च शंकरं-कथं तर्हि "सूनुना सिंहगुप्तस्ये"ति रसरत्नसमुच्चयादौ परिचय इति, यतो बहुषु हस्तलिखितग्रन्थेषु "सूनुना सङ्घगुप्तस्ये" त्येव पाठः साधीयान् दृश्यते । तेन "सिंहगुप्तस्ये"ति पाठः कस्यचित् पण्डितम्मन्यस्य संशोधनप्रसूतो मन्तव्यः । असौ च रसतान्त्रिको वाग्भटः खीस्तीयत्रयोदशशतके प्रादुरासीदिति डा० प्रफुल्लचन्द्ररायस्य मतं युक्तियुक्तमेव ।

अथ माधवकरो नाम प्रसिद्धवैद्याचार्यो निदानकार इन्दुकरात्मजो वङ्गेषु प्रादुरासीदिति सुप्रथिता किंवदन्ती । कर इत्युपाधिश्चास्य वङ्गीयतां स्फुटं व्यनक्ति । स च वाग्भटादवरजः, निदाने "निदानं पूर्वरूपाणि"—इत्यादि "तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम्"—इत्यन्तस्य समग्रसन्दर्भस्यान्येषाञ्च वाग्भटपद्यानां बहुधा ग्रहणात् । वृन्दचक्रपाण्योः पूर्वजश्च सः, ताभ्यां स्व-स्व-चिकित्सासंग्रहयोः "गदविनिश्चयो" क्तक्रमेण चिकित्सोपदेशात् । चक्रपाणिश्च खीस्तीयैकादशशतकमध्यभागे वङ्गभूमिमलञ्चकारेति सहेतुकमवोचाम, स च वृन्दकृत-"सिद्धयोगा" ख्यग्रन्थमुपजीव्य स्वकीयं चिकित्सासंग्रहं रचयाम्बभूवेति तदुक्त्या चक्रपाणेरन्यूनवर्षशतद्वयेन प्राक्तनः स्याद् वृन्दः । तेनासौ वृन्दाचार्य्यो नवमशतकेऽभूदिति उन्नीयते । माधवश्च तत्पूर्वजः खीस्तीयसप्तमशतके सम्भूवेति सम्भाव्यते । इतश्च अष्टमशतके "हरूण उल् रसीद" समये माधवीयनिदानस्य पारस्यभाषानुवादोऽभूदित्यैतिहासिकवार्त्तयाऽपि तत्पूर्वज एव माधवः पर्य्यवस्यति । तस्माद् वाग्भटपरवर्त्तित्वाच्च सप्तमशतके किञ्चित्पूर्वं वा माधवप्रादुर्भावः सिध्यति । माधवकरश्चासौ रुग्विनिश्चयाख्यनिदानग्रन्थप्रणेता रत्नमालाख्यद्रव्यगुणकारश्चेति प्रसिद्धिः । डल्लनादिनिर्दिष्टः सुश्रुतटिप्पणकारः श्रीमाधवस्तु भिन्न एवस्यात् इति प्रतिभाति, तस्य कुत्रापि माधवकर इति निर्देशादर्शनात् ।

सायणापरनामा वेदभाष्यकृन्माधवाचार्य्यस्तु माधवकरात् सर्वथा भिन्नः पूर्वोक्तहेतोः, वर्षपञ्चशत्या तदवरजश्चेति तयोरभेदः कथमपि न शङ्कनीयः ।

डल्हनो नाम सुश्रुतव्याख्याता तु चक्रपाणेः समकालीनः समीपकालीनो वेति शक्यं निश्चयेन वक्तुम्, यतोऽसौ सहनपालदेवनृपतेर्बहुमानतामात्मनो ख्यापयामास । पालनरपतयः खल्विह भारते खीस्तीयदशमैकादशशतकयोरेव मगधेषु गौड़ेष्वन्यत्र च प्रादुर्बभूवुः । तत्र नयपालनृपतेर्गौड़ाधिपस्य वैद्योऽभूच्चक्रपाणिरिति तदुक्त्या ज्ञायते, तत्पूर्वजस्य "पाल" वंशीयनृपस्य नृपद्वयस्य वा नाम न सम्यङ्निरूपितमद्यापि तत्पूर्वावरस्तनास्तु नारायणपालादयो नरपतयः सुविदितनामान इतिहासविदाम् । तदभ्यर्णकालजाश्च 'गया'-'भागलपुरा' दिस्थानेषु कृतराज्या गोविन्दपालदेव-मदनपालदेवाख्या भूपतयः "पालदेवा" न्तसंज्ञा इत्यपि सम्प्रत्येवाऽविष्कृतं ताम्रशासनाद्युट्टङ्कनेन । तस्मादुच्यते चक्रपाणेः समकालीनः समीपकालीनो वाऽभूड्डल्हन इति । डल्हन-चक्रपाणिभ्याञ्च लभ्यमानसुश्रुतटीकयोस्तत्प्रणीतयोः क्वचिदपि परस्परस्य नाम न गृहीतं, गृहीतानि तु डल्हनेन जेज्जट-गयदासब्रह्मदेवादीनां नामानि । तस्मादितोऽपि तयोः परस्परप्रतिद्वन्द्विता शङ्क्यते । तदेवं खीस्तीयदशशतकशेषार्द्धे एकादशशतकपूर्वार्द्धे वा समभूद् डल्हन इति नः प्रत्ययः ।

चक्रपाणिकालश्च खीस्तीयैकादशशतकमध्यभाग इति सर्व्ववादिसम्मतः सिद्धान्तः पूर्वोक्तहेतुः ।

विजयरक्षितस्तु निदानटीकामुखे चक्रपाणिनामतो निर्दिदेश, श्रीकण्ठश्च तच्छिष्य एव । कालश्चानयोस्त्रयोदशशतकस्य द्वितीयः पादः, आतङ्कदर्पणाख्य-निदानटीकाकृता वाचस्पतिना त्रयोदशशतकमध्यजेन तन्निर्देशात् । कृतश्च विजयरक्षितेन योगरत्नमालाकारस्य गुणाकरस्य मतोद्धारः । योगरत्नमालाकारकालश्च त्रयोदशशतकस्याद्यः पादः,—इत्यपि हेतोः स एव निश्चयः । तदेतत् सर्व्वं साधु निर्णीतं डा० हर्नलि इत्याख्येन पाश्चात्यविदुषा ।

अरुणदत्ताख्यः प्रसिद्धवाग्भटटीकाकारस्तु त्रयोदशशतकस्य प्रथमे पादे समभूदित्यपि तत्कृत एव निर्णयः ।

शार्ङ्गधरसंहितादिग्रन्थकारः शार्ङ्गधरस्तु चतुर्दशशतकस्य प्रथमार्द्धे प्रादुरासीदिति शार्ङ्गधरपद्धतिप्रस्तावनायां लिखितेन परिचयेन समुन्नेयम् ।

शिवदाससेनो नाम चक्रसंग्रहस्य चरकसंहितायाश्च प्रसिद्धटीकाकारस्तु अरुणदत्त-श्रीकण्ठदत्तयोरर्वाचीनः, गौड़ावनीपालाश्रितभिषग्वरस्य सुतः, इति कृत्वा वङ्गदेशीयवैद्यब्राह्मणः पञ्चदशशतकीयश्च प्रतीयते । गौड़ावनीपालश्चासौ महम्मदीय एव स्यादिति तत्प्रदत्तपरिचयभङ्ग्या ऐतिहासिकविचारेण च समुन्नेयम् ।

भावमिश्रस्तु शार्ङ्गधरवङ्गसेनयोरवरजः कान्यकुब्जश्च—इत्यत्र नास्ति संशयः, यतोऽसावनयोः पाठानुद्धरति स्वग्रन्थे भावप्रकाशाख्ये, निर्दिशति च परिचयं स्वकीयं तत्रैव । किञ्च तत्र फिरङ्गरोगस्य वर्णनात् षोड़शशतकस्य प्रथमपादादर्वाचीनोऽसौ निश्चीयते । फिरङ्गरोगो हि प्रथमं पोर्टुगीजाख्यफिरङ्गीयैस्तस्मिन्नेव काले स्वाङ्गसम्पर्केण भारतीयपण्याङ्गनासु प्रसारितः––इति सुप्रथितेयं वार्त्ता । चोपचीन्यहिफेनादीनां गुणाख्यानञ्चास्य नवीनतां व्यनक्ति ।

वङ्गसेनस्तु शार्ङ्गधरभावमिश्रयोर्मध्यस्थे समये समभूत् । स च वङ्गदेशीय एव संग्राहकारः सेनोपाधिश्चास्य वङ्गीयवैद्यब्राह्मणतां तत्संग्राहस्तु जीर्णप्रतिसंस्कृता अगस्त्यसंहितैवेति स स्वयमेवाह । त एते वैद्यकापराह्नकालसम्भवा अतिप्रसिद्धवैद्यकाचार्य्याः तैः खल्विह संग्रहैकव्रतैः समूहिताः परमयत्नेन हीयमानदीप्तेरायुर्वेदभास्करस्य ज्योतिश्छटाः । राज्यविप्लवसमये च तावदेवाभूत् पर्य्याप्तमित्यकामेनापि स्वीकरणीयं बुद्धिमता । तथाप्यत्र सर्व्वथा विलुप्तप्रायाणि न केवलमसंख्येयप्रायाणि प्राचीनार्षतन्त्राणि किन्तु कायचिकित्सावर्जं सर्व्वाण्यप्यायुर्वेदाङ्गानीति सशोकं स्मर्त्तव्यं नाम । किञ्चात्र कथं कथमपि ध्रियमाणस्यास्य कायचिकित्साङ्गमात्रस्यापि प्रधानपूर्वाङ्गम्—शारीरविद्या वनौषधिविद्या चेति विद्याद्वयं विलुप्तप्रायमेव । तत्राप्याद्या शारीरविद्या तु साम्प्रतमशरीरिण्येव प्रायः संवृत्तेति हन्त को नाम सहृदयो नात्र दीर्घं निःश्वसिति ? कश्च वा इदानीं समर्थः सम्प्रति सुप्रतिष्ठितशान्तिके देशे विद्योत्साहिषु च महानुभावराजकेषु पुनरपि समग्रभास्तशरण्यमिदमायुर्वेदशास्त्रं तथा संवर्द्धयितुं न प्रयतेत, विषहेत वा दुर्दैवहतकप्रापितामायुर्वेदस्याऽपूर्णतां परैर्विहस्यमानाम् ?

पण्डितेभ्यः प्रार्थनम् ।

वाराणसेयाः सुधियः स्वधर्मा-
वने करिष्यन्ति न चेत्प्रयत्नम् ।
सनातनी तर्हि सुनीतिरीतिः
पातालमूलं खलु यास्यतीह ॥ १ ॥
सनातनोऽयं सुखदः स्वधर्मो
ह्रासं व्रजत्याकुलतामुपेत्य ।
वाराणसेयः समुपेक्षते तं
विद्वद्व्रजो हा किमिदं न दुःखम् ॥ २ ॥
सनातनो वृद्धतमो नृपोऽयं
त्रिभिर्विलूनैर्विकलः पदैर्हा ।
वाराणसेयैः समुपेक्ष्यते चेद्
बुधैस्तदा काऽस्य गतिर्भवित्री ॥ ३ ॥
महम्मदीयैर्बहु हन्यमान-
स्तथेशवायैर्विनिपात्यमानः ।
अन्यैश्च कैश्चित्परिपीड्यमानो
वृद्धो नृपः कं शरणं श्रयेत ॥ ४ ॥
वाराणसेयान्विदुषः शरण्यान्
समाश्रितो वृद्धतमो विपन्नः ।
सनातनः संप्रति धर्म एष
स्वं जीवनं नो विजहाति नूनम् ॥ ५ ॥
सनातनं धर्ममिमं निषेव्य
वाराणसेया विबुधाः प्रतिष्ठाम् ।
लोके लभन्ते यदि तर्हि किन्तैः
सर्वात्मनाऽयं न सुरक्षणीयः ॥ ६ ॥

म० म० देवीप्रसाद शुक्लः कविचक्रवर्ती

स्थानासनाभ्यां विहरेत् ।

लेखक—श्रीगङ्गानाथ झा शर्म्मा, एम० ए०, डी० लिट्०
महामहोपाध्यायः ।
[वाइस चान्सलर—प्रयाग—विश्वविद्यालय] ।

समुद्रयात्राविचारप्रकरणे बौधायनीये धर्मसूत्रे उपलभ्यमेतद्वाक्यम्—'समुद्रसंयानम्'''' ···· एषामन्यतमत् कृत्वा चतुर्थकालामितभोजिनः स्युरपोऽभ्यपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्' इति । (२।१।४१)।

समुद्रयातुः प्रायश्चित्तमत्रोच्यत इति स्पष्टम् । परन्तु 'स्थानासनाभ्यां विहरन्तः' इत्यस्य कोऽर्थः । वर्षत्रयपर्यन्तं स्थानसनाभ्यामवस्थानं सर्वथाऽसम्भवम् । असम्भवं च प्रायश्चित्तं न कुत्रापि शास्त्रकारैरुपदिष्टम्—इत्येवं सन्दिहानेन मया ग्रन्थान्तरेषु स्थानासनविहारस्य तात्पर्यगवेषणा कृता । समुपलब्धश्चैतादृशः प्रयोगः कतिपयग्रन्थेषु ।

(१) पद्मपुराणे वानप्रस्थधर्मप्रकरणे—'स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद् धैर्यमुत्सृजेत्' इति (आदिखण्डे ५८ । २६)।

(२) याज्ञवल्क्यस्मृतौ (३।५१)—'स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा (दिनं नयेत्)' इति ।

अत्र मिताक्षरा—

'स्थानासनरूपैः विहारैः । कश्चित्कालं स्थानं कश्चित्कालमुपवेशनमित्येवं दिनन्नयेत् '—इति ।

मनुस्मृतौ—

(२ । २४८)—'एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ' इति ।

तत्र मेधातिथिः—

स्थानासन एव विहारः तद्वान । कदाचित् तिष्ठेत् कदाचिदासीत-एवं विहरेत् । अन्ये तु मन्यन्ते-स्थानाय स्वस्तिकादिना यदासनं ध्यानकाले तत् 'स्थानासनं, ' विहारोऽन्यो भिक्षाचरणादिः इति ।

सर्वज्ञनारायणस्तु—

'स्थानम् ' ऊर्ध्वावस्थानं नियतं, 'आसनं ' उपवेशनं नियमेन, 'विहारो ' भ्रमणम्—इत्येतैस्तयो विशेषग्रहणम् ।

(४) पुनर्मनुस्मृतौ—

(६ । २२)—'स्थानासनाभ्यां विहरेत् ' इति । तत्र मेधातिथिः—'स्थानासनाभ्यां ' दिने, रात्रौ तु केवलस्थण्डिलशायितां वक्ष्यति—इति ।

(५) पुनर्मनुस्मृतौ—

(११ । २२४)—'स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ' इति ।

तत्र मेधातिथिः—

उत्थित आसीन उपविष्टोऽथवा न क्वचिन्निषीदेत् । अशक्तौ अधः शयीत, न पर्यङ्के इति ।

(६) मनुस्मृति द्वितीयाध्यायगत १०२-१०३ श्लोकावधिकृत्य मेधातिथिनोक्तम्—

अत्र स्थानासने एवोपात्ते इति । श्लोकाविमौ च—

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥
न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ इति

अस्माच्च सन्दर्भाज्ज्ञायते यत् स्थानासनशब्दगतं स्थानं ' प्रातस्सन्ध्याङ्गजपपरम् 'आसनं ' च सायं सन्ध्याङ्गजपपरमिति ।

गौतमीये धर्मसूत्रे—

(२६ । १ । ६)—'अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामः ……………तिष्ठेदहनि रात्रावासीत '—इति तत्र च भाष्यम्—' भोजनाद्यविरुद्धेषु कालेषु अहनि तिष्ठेत् रात्रावासीत । एवं च निद्राया अवश्यम्भावित्वात् आसीन एव निद्रां सेवेत—इति ।

(८) विष्णुधर्मसूत्रे—

(४६ । १ । ४)—' कृच्छ्राणि भवन्ति । दिवा स्थितस्तिष्ठेत् रात्रावासीनः । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् ,—इति ।

(९) वशिष्ठधर्मसूत्रे—

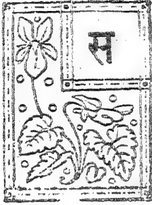
(२५ । ५)—'व्रतरूपाणि …… स्थानासनशीलः ' इति । तत्र टीकाकारः—' स्थान एव आसनं स्थितिः यस्य स वृथा भ्रमणवर्जीत्यर्थः ' इति ।

एतेषां वाक्यानां पर्यालोचनया स्थितमेतत् यद् बौधायनोक्तं प्रायश्चित्तं कृच्छ्रव्रतरूपमेव स्थानासन पदेन विवक्षितमिति ।

विवाहसम्बन्धे विचारः ।

लेखकः—

देशपूज्यो महामान्यो श्रीमदनमोहन मालवीय महोदयः

सर्वप्रदेशीयानां ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां च स्वसमानजातीयैः प्रदेशान्तरीयैः सहोद्वाहसम्बन्धः शास्त्रमर्य्यादामतिवर्त्तते-ऽनुवर्त्तते वेति विचारे सवर्णाविवाहः सर्वासु स्मृतिषु प्रशस्तत्वेन कीर्त्तितः । तथाहि स्मृतिचन्द्रिकायां संस्कारकाण्डे कन्यालक्षणप्रकरणे—" साच (=कन्या च) सवर्णैव ग्राह्या । यदाह व्यासः—

स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

मनुरपि "सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।"

मिताक्षरायामाचाराध्याये विवाहप्रस्तावेऽपि " सवर्णः श्रोत्रियो वरः (याज्ञवल्क्यस्मृतौ १, ५५) इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता " इति । " सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितैव " इति च वर्णितम् ।

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ' इति मनुवचने " सवर्णा समानजातीयेति " मेधातिथिव्याख्यानम् ।

कुल्लूकेनापि " ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्त्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवतीति " व्याख्यातम् ।

याज्ञवल्क्यस्मृतावाचाराध्याये ५७ तमश्लोकव्याख्यावसरेऽपरार्केण "सवर्णा पुनश्चतुर्थी मुख्या स्थितैवेति" स्वाभिप्रायः सुस्पष्टमाविष्कृतः । अत्र सवर्णायाश्चतुर्थीत्वं युगान्तरेऽसवर्णभार्य्याया अप्यभ्यनुज्ञातत्वेन तदपेक्षया बोध्यम् ।

माधवाचार्य्येण पराशरभाष्ये आचारकाण्डे लिखितम्—

"उद्वहनीया कन्या द्विविधा । सवर्णा चाऽसवर्णा च । तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः—

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ इति ।

अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे । दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ धर्मे । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा । यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी, क्षत्रियस्य क्षत्रिया, वैश्यस्य वैश्या, प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णामुद्वाह्य पश्चाद्रिरंसवश्चेत्तदा तेषामवराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्य्याः स्मृताः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ इति ॥

मनुरपि

शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युः ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः । इति।

युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता—

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः । इत्यादिकमनुक्रम्य "कलौ युगेत्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः । इत्युपसंहारात् ।" इति ।

एवं च कलियुगे असवर्णायाः पाणिग्रहणं प्रतिषिद्धम् तथा सवर्णाया विवाहो निरवद्यत्वेन सर्वथा निर्बाधः । सर्वप्रदेशीयाश्च ब्राह्मणाः परस्परं समानवर्णास्तेषु विभिन्नप्रदेशीयत्वेऽपि सजातीयेभ्यः कन्याया दानं प्रतिग्रहश्च न शास्त्रविरुद्ध इति पर्य्यवस्यति ।

ननु

भार्य्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मः प्राथमकल्पिकः ।

इति वीरमित्रोदयधृतयमवचनेन समानजातीया एव विवाह्या इति प्रतीयते ।

सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः॥
कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः।
अन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः॥

इति आनन्दभट्टकृतवल्लालचरिते शब्दकल्पद्रुमे वाचस्पत्ये च समुद्धृतायां स्कन्दपुराणीयवचनाभ्यां सारस्वतत्वादयो ब्राह्मणत्वावान्तरजातयः। यथा गोपत्वादयः शूद्रत्वावान्तर जातय इति प्रतिभाति। एवं सति यथा गोपनापितयोः समानेऽपि शूद्रत्वे अवान्तरजातिभेदात् परस्परमुद्वाहसम्बन्धो न भवति तथा सारस्वतकान्यकुब्जादीनामपि ब्राह्मणत्वे समानेऽपि परस्परमवान्तरजातिभेदादुद्वाहो नैव भवितुमर्हति। इदानीन्तनानां शिष्टानां व्यवहारोऽपि तादृशो दृश्यत इति चेत्।

अत्र समाधीयते—

गोपनापितादीनां सत्यपि समाने शूद्रत्वे जन्मकर्मभ्यामवान्तरजातिभेदः शास्त्रमर्य्यादयाऽवगम्यते। तथाच पराशरः—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः।
संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः॥
क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः।
स गोपाल इति ज्ञेयः। इति—

(प० स्मृ० प्र० का० ११, २२—२३)

याज्ञवल्क्याचाराध्याये १, १६६ तमश्लोकव्याख्यानावसरे मिताक्षरायामप्युक्तम्।

"गोपालो गवां पालनेन यो जीवति। नापितो गृहव्यापारकारयिता।" इति।

सारस्वतकान्यकुब्जादीनां ब्राह्मणानां पुनः सरस्वतीतटादिदेशविशेषवासनिबन्धनः संज्ञाविशेषो नतु वास्तवजातिभेदप्रयोजको जन्मकर्मभेदोऽस्ति। सर्वदेशीयानामेव ब्राह्मणानां वात्स्यगौतमवसिष्ठभरद्वाजप्रभृतय ऋषयो वंशप्रवर्त्तकाः समाना एव। तेषां संस्काराश्च समानाः कर्म्माण्यपि यजनयाजनादीनि शास्त्रविहितानि समानानि। एवं च सारस्वतादिषु तेषां पूर्वजानां जन्मदेशद्योतकसंज्ञाभेद एव नावान्तरजातिभेद इति पर्य्यवसितम्। तथाच सर्वदेशीयानां ब्राह्मणादीनां भिन्नदेशीयैः सजातीयैः स्वान्तर्गणाप्रविष्टैः ब्राह्मणोचितसदाचारसंपन्नैः सारस्वतकान्यकुब्जादिभिः शास्त्रोक्तसमानगोत्रप्रवरादिवर्जनपुरःसरं परस्परं विवाहसम्बन्धः सर्वथा धर्म्मशास्त्रानुमोदित एवेति प्रतिभाति। कालविपर्ययराज्यविपर्ययजन्यदोषैर्पीडिताः द्विजाः स्वल्पकालेन विभिन्नप्रदेशप्राप्तिप्रयोजकानां यानादीनामभावेन च दूरदेशेषु सम्बन्धं नाचरन्ति स्म। तदनुसारेण गतानुगतिकन्यायेनाधुनातना अपि सारस्वतकान्यकुब्जादयो ब्राह्मणाः परस्परं परिणयनसम्बन्धं नैव कुर्वन्तीति न तेन—

"स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्"
"उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्"

इत्यादि विधिवाक्यस्थं सवर्णापदं सङ्कोचमर्हति। स्वानुकूलश्रुतिस्मृत्योरभावे व्यवहारस्य निर्मूलत्वेन तेन विधिसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्। श्रुतिस्मृत्यविरोध एव शिष्टाचारः प्रमाणं नान्यथा। यदुक्तं भट्टपादैस्तन्त्रवार्त्तिके शिष्टाचाराधिकरणे।

शिष्टं यावत् श्रुतिस्मृत्योस्तेन यत्र विरुद्धयते।
तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते॥
यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरुध्येत प्रमाणता। इति।

ईदृश्यां स्थितावपि 'समानशीलव्यसनेषु" इति न्यायेन स्वसदृशाचारेष्वेव कुलादिषु कृतः परिणयादिसम्बन्धः सुखोदर्को भवतीति स्वानुकूलमाचारादिकं सम्यगनुसन्धायैव सम्बन्धो विधेयः। यद्यपि सारस्वतकान्यकुब्जादीनां ब्राह्मणानां देशान्तरीयैर्ब्राह्मणैरुद्वाहसम्बन्धः कर्त्तव्य एवेति नियमो नास्ति हेत्वभावात् तथापि येभ्य एतादृशः सम्बन्धो रोचेत तैरीदृशि सम्बन्धे कृतेऽपि मुनिवचनविरोधो न भवतीत्येव प्रतिभाति।

कामशास्त्रीयो ग्रन्थविस्तरः ।

ले०—रामचन्द्रशास्त्री, कुशलः ।

[कामस्य स्वरूपादिनिरूपणं "कामः" इति शीर्षकेण निबन्धेन प्राक् कस्मिंश्चित् सुप्रभाताङ्के विहितम् । साम्प्रतं कामशास्त्रीयं ग्रन्थविस्तरमधिकृत्य किञ्चिल्लिख्यते ।]

इतरसूक्ष्मविषयाणामिव कामस्यापि यादृक् सूक्ष्मं विशकलनं गम्भीरं मननं च नः पूर्वैरात्मविदां वरिष्ठैर्महर्षिभिः कृतम्, न तादृगधिधरणिमण्डलं केनापि कर्तुं पार्यते । आर्यशास्त्रकारैर्य एव विषयो विवेक्तुमुपात्तः स तथा निपुणं गम्भीरं विशदं चाऽनुसंहितो यथा स्वतन्त्रशास्त्ररूपतां गमितः । "कन्दुकतन्त्रम्" अत्र रमणीयं निदर्शनम् । केवलं कन्दुकक्रीडनमधिकृत्य तद्भेदप्रभेद—तत्प्रयोग परिपाटीप्रभृतेस्तथा वैशद्येन परिकल्पना कृता ; यथा कन्दुकतन्त्राख्यं पृथगेव शास्त्रं सम्पन्नम् । कामस्तु पुरुषार्थान्यतमः इति तन्निरूपण-परिकल्पनायाः शास्त्रत्वं सुव्यवस्थितमेव । तदिदं कामशास्त्रमपि पुरुषार्थप्रतिपादकतया धर्मशास्त्रादीतरशास्त्रसमकक्षम् । नह्येतज्ज्ञानमन्तरेण कामाख्यतृतीयपुरुषार्थसार्थकीकरणं संभवि ।

अतएव आदौ तावत् सकलज्ञानविज्ञाननिधिना भगवता वेदेनैव जगतां हिताय कामशास्त्रीयो विषयः सूत्ररूपेण प्रकटीकृतः । तथाहि—

"कामस्तदग्रे समवर्तताधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।" "स तपस्तप्त्वा मैथुनमैच्छत्" "सोऽनुवीक्ष्य नाऽन्यदात्मनोऽपश्यत् । स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । सहैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाऽभवताम् । तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ।" (बृहदा० उप०)

" उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः । सर्वाऽहमस्मि लोमशा गान्धारीणामिवाविका ॥"

"जायेव पत्य उशती सुवासाः ।"
यस्यामुशन्तः प्रहराम शेफम् ॥" (ऋग्वेदे)

" योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद् यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः स्फुलिङ्गाः ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति ।" (छान्दोग्योपनिषद्)

" योनिरुदूखलं...शिश्नं मुसलम् ।"
"अरत्निमात्राद्धि वृषा योषामुपशेते ॥"
"पश्चाद्धै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति तस्यां रेतः सिञ्चति ।" (शतपथ ब्राह्मणे)
"तस्मात् पुमान् दक्षिणतो योषामुपशेते ।"

—जैम० उप

"ता उभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव स्वर्गे लोके
प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु"

इत्यादि (यजु० २३।२०)

ततो भगवन्तं वेदमुपजीव्य प्रजापतिना ; तमनु नन्दिश्वेतकेतुबाभ्रव्यादिभिराचार्यैः साक्षात्कृतसूक्ष्मातिसूक्ष्मतत्त्वैः सुपरिकल्प्य प्रोक्तं 'कामशास्त्रम्' सुबृहच्छास्त्ररूपतां प्राप्तम् । तदेव कालक्रमेण-

त्सन्नकल्पतां गतं दृष्ट्वा मल्लनागाख्यो * वात्स्यायनमुनिः संक्षेपेण सप्तभिरधिकरणैः प्रति संस्कृतवान्। ततस्तदुपजीव्य तदा तदोपलभ्यमानानितरप्रबन्धांश्चाश्रित्य विद्वद्भिः परःशताः कामागमग्रन्था निरमीयन्त। तत्र इतरशास्त्राणामिव कामशास्त्रस्यापि भूयाँसः प्रबन्धाः करालकालकवलं प्राप्ताः। अवशिष्टाः प्रकाशिताः, अप्रकाशिताः, (तत्तद्ग्रन्थेषु नामग्राहमुदाहृताश्च) ये उपलभ्यन्ते, तेषां नामानि अधस्तात् प्रकाश्यन्ते-

(१) कामसूत्रम्—श्रीवात्स्यायनमुनिकृतम्, अयन्वै सकलकामागमस्य मूलभूतं मौलिभूतञ्च।

अनूदितमिदं यूरोपीयभाषास्वपि। अस्य यशोधरकृता जयमङ्गला भास्करनृसिंहकृता वृत्तिश्चेति टीकाद्वयं वर्तते।

(२) रतिरहस्यम्—श्रीकोक्कोकपण्डितकृतम्, श्रीकाञ्चिनाथकृतरतिरहस्य-दीपिका टीकायुतम्, रामचन्द्रबुधेन्द्रकृतरतिरहस्य-प्रकाशिकाटीकायुतं च। कामसूत्रादनन्तरमस्य स्थानम्। भारतीयकामागमसाहित्ये द्वितीयं पदमलङ्करोति ग्रन्थरत्नमिदम्। एतत्कर्तुः—श्रीकोक्कोकपण्डितस्यैव नाम्ना साधारणजनेषु कामशास्त्रस्य "कोकशास्त्रम्" इति संज्ञा प्रचारमापन्ना। यूरोपीयभाषास्वस्यानुवादो जातः।

(३) नागरसर्वस्वम्—बौद्धभिक्षुणा श्रीपद्मश्रिया विरचितम्, अनेकैः कामसूत्रादिष्वनुपलभ्यमानैर्विषयैरनुगतम्, नेपालराज-श्रीजगज्ज्योतिर्मल्ल-कृतटीकया, श्रीतनुसुखरामत्रिपाठिकृतटिप्पण्या च सहितम्।

(४) पञ्चसायकः—श्रीज्योतिरीश्वरकविशेखरविरचितः। अस्याप्येका "पञ्चसायकविवृति" नाम्नी टीका विद्यते।

(५) अनङ्गरङ्गः—श्रीकल्याणमल्लकृतः। अस्यापीङ्ग्लिशभाषायामनुवादो जातः।

(६) शृङ्गारदीपिका—श्रीहरिहरकृता रतिरहस्यापराख्या (अन्तिमपरिच्छेदद्वयमपहाय सम्पूर्णा मुद्रिता)।

(७) रतिशास्त्रम्—श्रीनागार्जुनकृतम्।

(८) रतिमञ्जरी—श्रीजयदेवकृता।

(९) कन्दर्पचूडामणिः—श्रीवीरभद्रदेवनृपतिकृतः (अयं श्रीरीवांनरेशाज्ञया १९०८ खिस्ताब्दे भाषानुवादसहितः प्रकाशितोऽभूत्)। अस्यैकं संस्करणं (मूलमात्रं) बम्बईतः "आयुर्वेदग्रन्थमालायाम्" प्रकाशितम्, अपरंच मोतीलाल बनारसीदास (पञ्जाब-संस्कृत-पुस्तकालय, सैदमिट्ठा बाजार, लाहौर) इत्यतयोरनुरोधात् विस्तृतटिप्पण्या सहितं मया संपादितम्।

(१०) रतिरत्न—प्रदीपिका—मैसूरराजश्रीदेवराजकृता।

*मल्लनाग इति सांस्कारिकी संज्ञा, वात्स्यायन इति गोत्रनाम। "कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागघटितः" इति वासवदत्तायां विन्ध्यगिरिवर्णने श्लेषः। "मल्लनागेन मुनिविशेषेण पक्षे गजविशेषेण, घटितो रचितो युक्तश्च। "मल्लनागोऽभ्रमातङ्गे वात्स्यायनमुनावपि" इति विश्वः।" इति दर्पणाख्यायां तट्टीकायां शिवरामः।

(११) कुट्टिनीमतम्—श्रीदामोदरगुप्तकृतम्।

(१२) समयमातृका—क्षेमेन्द्रकृता।

(१३) धूर्तविटसंवादः—(भाणः) श्रीमदीश्वरदत्त-प्रणीतः। उल्लिखिताः सर्वे ग्रन्था मुद्रिताः। तत्रान्ते निर्दिष्टं ग्रन्थत्रयं (श्रव्य-दृश्य) काव्यरूपमपि काम-शास्त्रीयमेव विषयं विशदीकरोतीति कामशास्त्रस्यै-वान्तःपाति।

सम्प्रति ते ग्रन्था अधोनिर्दिश्यन्ते येऽद्यावधि मुद्रणं न प्राप्ताः (तत्रापि केचित्सम्पूर्णा उपलभ्यन्ते, केचित् खण्डिताः, केचिच्च कतिपयपत्रावशेषा एव), ये च तत्तद्ग्रन्थेषु प्रमाणत्वेन धृता अपि साम्प्रतं नोपलभ्यन्ते—

(१४) अनङ्गतिलकम्—(अज्ञात-कर्तृनामकम्)।

(१५) अनङ्गदीपिका (कर्तृनाम न ज्ञायते)। ग्रन्थ स्यास्य एका हस्तलिपिः श्रीराजेन्द्रलालमित्रेणोपल-ब्धाऽभूत् (Bikaner Selection 531).

(१६) अनङ्गशेखरः।

(१७) कामसमूहः—अनन्तकविकृतः, नागरसर्व स्वटिप्पण्यामुदाहृतः।

(१८) कलावादतन्त्रम्—श्रीगौरीकान्तसार्वभौम कृतटीकोपेतम्।

(१९) कलाशास्त्रम्—श्रीकोक्कोककृतम्।

(२०) कामप्रकाशः।

(२१) कामप्रदीपः—श्रीगुणाकरकृतः।

(२२) कामप्रबोधः—एतन्नामकं पुस्तकद्वयमस्ति एकं बहरामपुरीयबाबूराधिकाप्रसादसेनसकाशात् अपरं च बीकानेरपुस्तक संग्रहात् (Bik. 532) श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण लब्धम्। तत्राद्यं पुस्तकं श्रीमहाराजानूपसिंहधर्मपत्न्या रचितमाख्यायते। "इति श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीमहाराजाऽनूपसिंह देवीये कामप्रबोधे बाह्यसम्भोगप्रकारविवेको नाम नवमः प्रकाशः। ग्रन्थोऽयं पूर्तिमगात्। संवत् १७६२। माघमासः।" इति तत्समाप्तौ लेखो दृ-श्यते। द्वितीयस्य तु कर्तृप्रभृति न ज्ञायते।

(२३) कामसारः—कामदेव कृतः, केवलं सप्तपत्रा-त्मकः। रतिकल्लोलिन्यां मनोजनिमनोभूप्रभृति शब्दैरुक्तः कामदेवः अयमेव वा अन्यो वेति न निश्चयः।

(२४) कौतुकमञ्जरी (नवीनाचरितकथनम्)— अस्यैका अत्यशुद्धा वङ्गाक्षरलिखिता १०६ श्लोका-त्मिका हस्तलिपिः श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण लब्धाऽ-भूत्। कर्तृनाम नोपलभ्यते।

(२५) पद्यमुक्तावली—श्रीघासीरामेण स्वीये रस-चन्द्रे उदाहृतेयम्। अत्र कामशास्त्रसम्बद्धान्येव पद्यानि वर्तन्ते।

(२६) मदनसञ्जीविनी।

(२७) मदनार्णवः—अज्ञातकर्तृनामकश्रीराजेन्द्र-लालमित्रेण बीकानेरपुस्तकालये लब्धोऽभूत्।

(२८) मदनोदयः—कुट्टनीमतकृता १२३ आर्याया-मुदाहृतः, कन्दर्पचूडामणिकृता च (१।२।१५)"' मदनोदय इत्थमाम्नातम्, इति प्रमाणत्वेनोपन्यस्तः। समनन्तरमेव च "श्रीमल्लक्ष्मणदेवः कथयति

तत्रैव न च वैशिष्ट्यम् ।" इत्युक्त्या श्रीमल्लदमणदेव एवैतत्कर्ता भवेत् । अस्मात् समुद्धृत एकः श्लोको राघवभट्टेन शाकुन्तलटीकायाम् (१।२६) ।

(२९) रतिरहस्यम्—श्रीविद्याधरकविकृतम् । अत्र ६४ पत्राणि १००० श्लोकाः सन्ति । दृश्यतामस्योल्लेखः—"Oudh VIII, २०" इत्यत्र ।

(३०) रतिरहस्यम्—शृङ्गारदीपिकापराख्यम् , श्री हरिहरकृतम् । प्रथमः परिच्छेदः पूर्णः द्वितीयस्य केवलं ५६ श्लोका उपलभ्यन्ते, अस्यानेकाः टीकाः सन्ति ।

(३१) रतिरहस्यटीका । (Appert 6, 160) ।

(३२) रतिरहस्यव्याख्या—रामचन्द्रसूरिकृता ।

(३३) रतिविलासः—" तत्सिद्धयेरतिविलासमतोऽभिधास्ये " इति मङ्खकोशे उक्तः ।

(३४) रतिसङ्ग्रहव्याख्या—(Appert 2777) ।

(३५) रतिसर्वस्वम्—अस्य ।

"एकवारावधिर्यामो रतस्य परमो मतः ।
चराऽशक्तिमतोर्यूनोरुद्भटक्रमवर्तिनोः ॥"

इति श्लोको मेघदूत व्याख्यायां श्रीमल्लिनाथेनोद्धृतः

(३६) रतिसारः—३७ पृष्ठात्मकः, ४०० श्लोकात्मकश्च ।

(३७) वाजीकरणतन्त्रम् ।

(३८) वात्स्यायन सूत्रसारः—श्रीक्षेमेन्द्रेण विरचितः, यस्याधोनिर्दिष्टः श्लोकस्तेनैव स्वकृतायाम् 'औचित्यविचारचर्चायामुद्धृतः—

"कामः कामं कमलवदनानेत्रपर्यन्तवासी-
दासीभूतत्रिभुवनजनः प्रीतये जायतां वः ।
दग्धस्यापि त्रिपुररिपुणा सर्वलोकस्पृहार्हा
यस्याधिक्यं रुचिरतितरामञ्जनस्येव याता ॥" इति ।

(३९) वेश्याङ्गनाकल्पः—(Appert 6220)

(४०) वेश्याङ्गनावृत्तिः ।

(४१) शृङ्गारपद्धतिः—शार्ङ्गधरकृता (बीकानेर पुस्तकालये ५३४) (इयं शार्ङ्गधरपद्धतिस्थैव शृङ्गारपद्धतिर्भवेत्) ।

(४२) शृङ्गारमदप्रदीपः ।

(४३) शृङ्गारमञ्जरी—तैलगूलिप्यां १०० पृष्ठात्मिका तंजोरराजस्य शाहजीनाम्नः शासनकाले (वैक्रम १८ शताब्द्याम्) निर्मिता ।

(४४) शृङ्गारसारिणी—श्रीचित्रधरकृता ।

(४५) समर (S) कामदीपिका—विष्णवंगिरः कृता, ३०० श्लोकात्मिका ।

(४६) सुरतोत्सवकामशास्त्रम् ।

(४७) स्त्रीविलापः—देवेश्वरकृतः १४५ पृष्ठात्मकः ।

(४८) स्मरतत्त्वप्रकाशिका—(५ श्लोकात्मकस्य स्मरतत्त्वाख्यपुस्तकस्य टीका) रेवणाराध्यकृता ।

(४९) स्मरदीपिका—रुद्रकृता, नागरसर्वस्वटिप्पण्यामुदाहृता ।

(५०) स्मरदीपिका—गर्गाचार्यमुनिकृता ।

(५१) स्मरदीपिका—मीननाथकृता, नागरसर्वस्वटिप्पण्यामुदाहृता ।

(५२) स्मररहस्यव्याख्या ।

(५३) कामप्राभृतम्--केशवकृतम् ।

(५४) कामानन्दः--वरदार्थकृतः ।

(५५) रतिचन्द्रिका—श्रीहरिहरकृता ।

(५६) रतिदर्पणः—श्रीहरिहरकृतः ।

(५७) पञ्चाङ्गयुद्धप्रपञ्चभाणः—कामशास्त्रीयविषयवर्णनोपनिबद्धः ।

(५८) रसरत्नाकरः । अस्मात्—

"प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेमा रतिस्तथा ।
शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥"

इत्यादि सार्धपद्यत्रयं श्रीमल्लिनाथेन (९।७१) किरातार्जुनीयटीकायामुद्धृतम्

(५९) कालिकान्ताकौतुकम् ।

(६०) मन्मथसंहिता—अस्या एका हस्तलिपिः 'डी.ए.वी.कालेज, लाहौर' सम्बद्धानुसन्धानविभाग-पुस्तकालये विद्यते ।

(६१) रसिकजनमनोल्लासिनी ।

(६२) शृङ्गारतिलकभाणः ।

(६३) शृङ्गारामृतलहरी ।

(६४) कामशास्त्रम्—(माधवकृतायुर्वेदप्रकाशस्थः कामशास्त्राध्यायः) ।

(६५) मदनसाम्राज्यभाणः ।

(६६) रसिकसर्वस्वम् ।

(६७) विवेकविलासः—अस्मात्

"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
तत्तदिष्टविधानेनानुकाल्या स्त्री विचक्षणैः ।"

इति श्लोको नित्याचारदीपिकायामुदाहृतः ।

(६८) रतिकल्लोलिनी—सोमराजदीक्षितकृता ॥

(६९) दीनालापनिकाशुकसप्ततिः—नागरसर्वस्वटिप्पण्यामुदाहृता । अत्र चतुरशीतिबन्धानां कामशास्त्रीयविषयान्तराणां च विस्तरेण वर्णनमस्ति ।

(७०) पञ्चसायकविवृतिः (पञ्चसायकस्य ज्योतिरीश्वरकृतस्य व्याख्या ।

(७१) नागरवल्लभः ।

(७२) कादम्बरस्वीकरणसूत्रम् ।

(७३) कादम्बरस्वीकरणकारिका ।

(७४) नर्मकेलिकौतुकसंवादः ।

(७५) कामतन्त्रम्—महेश्वर कृतम् । पञ्चसायके निर्दिष्टम् ।

(७६) रतकरणम् ।

(७७) मदनविनोदः ।

(७८ रतिरञ्जनम् ।

(७९) रतितरङ्गः ।

(८०) भाषाकोकसारमञ्जरी—हिन्दीभाषायां दोहादिच्छन्दोरचिता) आनन्दकविकृता । अस्या एकालिपिर्मदीये पुस्तकसंग्रहे वर्तते ।

(८१) विचित्रकाव्यम् सहैदिताहरनाम्ना कविना हिन्दीभाषायां दोहादिच्छन्दोभिरयं ग्रन्थो रचितः ।

अत्र विविधाः कामशास्त्रविषयाः विशदं निरूपिताः सन्ति । अस्यैका हस्तलिपिः कतिपयाद्यपृष्ठरहिता मदीये पुस्तकसंग्रहे वर्त्तते ; 'या केनापि कस्यापि शिवदत्ताख्यपुरोहितस्यार्थे १७३५ विक्रमाब्दे लिखितेति संवत् "१७४५ वर्षे चैत्र सुदि राम-

नवमा भृगुवासरे वैशाख प्रविष्टे इति लिखितं पुरोहित शिवदत्तार्थम् ।' तत्समाप्तिलेखाज्ज्ञायते ।

(८२) प्रवीणसागराख्यग्रन्थः (हिन्दी) काव्यगतं स्त्रीभेदचन्द्रकलाप्रभृतिवर्णनपरं कामशास्त्रीयं प्रकरणम् ।

(८३) रुचिमारसंहिता—इयमपि मुद्रिता अत्र कामशास्त्रीयोपनिषदिकप्रकरणसम्बद्धाः केचिद् योगाः सन्ति ।

(८४) गुणपताका—'यत्प्रकृतीनां लक्षणमभिहितमधिकं च गुणपताकायाम् ।' (४।७) इति,

'उक्तं गुणपताकायामनुरागेङ्गितञ्चयत् ।" (४।२७) इति च

रतिरहस्ये प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ।

(८५) कामावतारः—नागरसर्वस्वटिप्पण्यामुदाहृतः ।

एवं नन्दिबाभ्रव्यादिभिराद्यैः प्रोक्तानि कामशास्त्राण्यपि कामसूत्रादिषु तत्र तत्र प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि नाद्यत्वे लभ्यन्ते । तत्र बाभ्रवीयं कामशास्त्रं जयमङ्गलाकारेण दृष्टमिति तेन बाभ्रवीयश्लोकानां जयमङ्गलायाम् (२।१) (५।४) उद्धरणात् प्रतीयते । गोनर्दीयं कामशास्त्रं-मल्लिनाथसमये स्थितमिति रघुवंशस्य (१९।१६, २९।३२) कुमारसम्भवस्य (७।९५) च टीकायां तेन गोनर्दीयश्लोकानामुद्धारणाज् ज्ञायते । (नारायण पण्डितेनापि कुमारसम्भवविवरणे गोनर्दीयाः श्लोका उदाहृताः सन्ति) । जयमङ्गलाकारेण वैशिकप्रवक्तुः श्रीदत्तकाचार्यस्य वैशिकसूत्रमपि दृष्टमिति "भाण्ड संप्लवे विशिष्टग्रहणम् इति दत्तकसूत्रस्पष्टार्थं सूत्रान्तरमाह-प्रतिमणिकानामिति । (६।३)" इति तत्कृतेन श्रीदत्तकसूत्रोद्धरणेनावगम्यते ।

"संक्षेपादिति नन्दिकेश्वरमतात्तत्त्वं किमप्युद्धृतम्, गोणीपुत्रकभाषितोऽयमधुनासंक्षिप्यते विस्तरः ॥"

(२।५)

इति रतिरहस्यकारस्य वचनात् तेन नन्दिप्रोक्तं गोणिकापुत्रीयं च कामशास्त्रं दृष्टम्-इति ज्ञायते । अस्मादेव च नन्दिकर्तृककामसूत्रप्रवचनाख्यानं "महादेवानुचरश्च नन्दी···" इत्यादि (कामसूत्रारम्भे) काल्पनिकं न वस्तुसदिति केषाश्चिदुक्तिः परास्ता भवति ।

"दृष्ट्वा मन्मथतन्त्रमीश्वरमतं·········श्रीनन्दीश्वर-रन्तिदेवभणितं·······तेनाऽक्लृप्यत पञ्चसायक इति प्रीतिप्रदः कामिनाम् ।" इति पञ्चसायककारोक्तिरप्यत्रार्थे प्रमाणम् ।

कामसूत्रेनिर्दिष्टान्, रतिरहस्यादितत्तद्ग्रन्थकर्तृतया प्रसिद्धांश्च कामशास्त्रप्रणेतॄनपहाय महेश्वरभवदेवरन्तिदेवपुरूरवोभरतद्रविडयोगिराड्बादरायणचन्द्रमौलिकात्यायनकर्णीसुतलल्लभागुरिमनोभूकुण्डभाष्यकारमुनीन्द्रराजपुत्रादयोऽन्ये कामशास्त्रप्रणेतारस्तत्तद्ग्रन्थेषु प्रमाणतया निर्दिष्टाः सन्ति, येषां कृतयोऽद्यत्वे नामतोऽपिन श्रूयन्ते । एषु महेश्वरमुनीन्द्रौ (३४ । २ । १-३) नागर सर्वस्वे (अयं मुनीन्द्रोवात्स्यायनाद्भिन्नः) मूलदेवरन्तिदेव (१।३) चन्द्रमौलयः (४।२) पञ्चसायके, कात्यायनः सम्पुटकलक्षणे जयमङ्गलायाम्, कर्णिसुतः (४।२१) रतिरहस्ये, लल्लभागुरिमनोभूभाष्यकारकुण्डिनो रतिकल्लोलिन्याम्, भाष्यकारोऽयं कश्चिद्वात्स्यायनीयकामसूत्रभाष्यकारो वा अन्यकामशास्त्रभाष्यकारोवेति न निश्चयः, राज पुत्रः (७७ आर्यायाम्) कुट्टनीमते (अयं कस्यचित् कलाशास्त्रग्रन्थस्यापि प्रणेता, स्मृतश्चायं पालकाप्यीये हस्त्यायुर्वेदे (३।८।९६), अवशिष्टाश्च श्री देवीदत्तपराजुलीत्याख्येन काशीमुद्रितस्यरतरहस्यस्य भूमिकायां निर्दिष्टाः सन्ति ।

राजनैतिकी परिस्थितिः ।

(लेखकः—श्रीयज्ञनारायण उपाध्यायः एम. ए., एल्-एल्. बी., एल्. टी., काव्यतीर्थः)

संसारोऽयं कीदृग्विचित्राभिनयशाला, यत्र काले काले नैकानि नाटकान्यभिनीतानि । तस्यावस्था एकरूपेण न तिष्ठति । ह्यो राजनीतेरेकं रूपमद्य अपरं रूपम् । समस्तस्य भूमण्डलस्य कथा तु दूरमास्ताम्, केवलस्य भारतस्य शासनव्यवस्थायां यदि सिंहावलोकनं कुर्मः, तथापि विस्मयान्न विमुच्यामहे ।

प्राचीनतमसमये यदा कापि व्यवस्थानासीत् तदा वलिनो दुर्बलान् वाधेरन्नेव । सर्वे मनुष्याः स्वच्छन्दतया स्वाभिमतं कार्यं कुर्वन्त एव स्युः । न्यायशासनादीनामुत्तरदायित्वं कस्यापि शिरसि न निक्षिप्तं भवेत् । तस्यामवस्थायां बलिभिर्बाध्यमाना दुर्बला आत्मरक्षार्थं स्वीयसमाजरक्षार्थं च कमपि बुद्धिबलशालिनं स्वनायकं ध्रुवमाश्रयेयुः । पुरा आर्यावर्त्तप्रदेशे, आर्या ये भूतले सर्व प्रथमसभ्या भवन्ति, तेषु प्रथमम् इयं प्रथा प्रचचाल, यत् कुटुम्बस्य एकैके पुरुषास्तदधीश्वरस्य आदेशवशवर्त्तिन आसन् । कुटुम्बेषु शात्रवसौहार्दयोरवस्थितिः स्वाभाविक्येव । अतएव आवश्यकतायामुपस्थितायां बहवः कुटुम्बिनः प्रबलेन केनचिदेकेन स्थानान्तरवासिना रिपुणा पीड्यमानाः परस्परं संवद्य अभिषेणयन्तिस्म । इदमेव ग्रामसंघटनस्यापि वीजं भवितुमर्हति । गच्छता च कियता कालेन शासनसुव्यवस्थासम्पत्तये कंचन वलबुद्धिशालिनं नायकं निश्चिक्युरेव । सहकारावश्यकतायां केचन मन्त्रिणोऽपि नियुक्ताः । विभागानां बाहुल्याद् बहवो विभागाधिपतयोऽप्येवमेव अभूवन् । एवमेव च राजसभा प्रतिदिनमेधमाना प्रजासत्ता च हीयमाना भवेत् ।

रामायण-महाभारत-बौद्धकालीनेतिहासानुशीलनात् राजकीयशासनप्रणाली, तदीया बहवो विभागाश्च अवगम्यन्ते । यवनानां साम्राज्यकाले चलन्ती भारतीया राजव्यवस्था नष्टभ्रष्टैव समभूत्, यतस्ते देशाद् धनमपहृत्य, मन्दिराणि विनाश्य, धर्ममुपहास्य, पुस्तकालयाँश्च निर्दाह्य, अहर्दिवमस्वास्थ्यमेव चक्रुः ।

यवनानां ह्रासममय च भारतस्य दक्षिणभागे विभागान्तरे च छत्रपतिशिवाजीप्रभृतयो राजानः समभूवन्, तेषां राज्यव्यवस्थापि प्रायेणसमीचीनैवासीत् । किन्तु तेषां राजव्यवस्थावर्णनविस्तराद् वयमिदानीमुदास्महे । भारतवर्षस्य आन्तरिककल-

हात्तदीयात्यधिकधनधान्यसम्पत्तिलोलुपत्वाच्च बहवः पाश्चात्यसङ्घाः व्यापारमपदिश्य इहाजग्मुः। किन्तु तेषु आंग्ला एव कृतकार्या बभूवुः। खृष्टस्य १८५७तमवर्षात्पूर्वं शासनव्यवस्था संघाधीनैवासीत्। ततो विद्रोहे प्रशमिते व्यक्तोर्जा प्रथमं सम्राट्पदमध्यरोहत्। तदा भारतीय-व्यवस्थासंचालनार्थं सपरिषद्‌ भारतमन्त्री नियोजितः। अनेन क्रमेण एकोनविंशशतकोत्तरार्द्धे प्रशान्ते भारते, शिक्षायां प्रचारितायाम्, शासनसुधारान्दोलने समुज्जृम्भिते, १८८४-तमे संवत्सरे राष्ट्रीयमहासभाऽसर्जि। इदानीं देशे शासनप्रबन्धार्थं राजप्रतिनिधिः, तस्य सहायकाः, यत्र कुत्र कार्यकारिणी समितिः, नाममात्रेण व्यवस्थापकसभा चासीत्। लोकमतग्रहणार्थं कश्चिदपि प्रबन्धो नासीत्। १९०८-तमेऽब्दे व्यवस्थापकसभायाः कियान् संस्कारोऽभूत्, भारतीयानां सदस्यसंख्यापि वर्धिता। तदनन्तरं च योरपीयमहायुद्धावसाने १९१९-तमे वत्सरे भारतराज्यव्यवस्थानियमो रचितः, अथ च भारते वृहतो वृहतः प्रान्तस्य शासनार्थमेको गोवरनरः, तदधीना कार्यकारिणी समितिः, व्यवस्थापकसभा च कृता, यस्यां भारतीयानां संख्या अधिका मतग्रहणप्रबन्धश्च विस्तरेण निर्मितः प्रान्तीयविभागाश्च हस्तान्तरितसुरक्षि[illegible]णे द्विधा कृताः। संरक्षितविभागे राजकरः, अकालनिवारणम्, राजपुरुषाः, कारागारप्रबन्धादयः, सार्वजनिकस्वास्थ्यम्, शिक्षा, कृषिजीविचिकित्सा, सहकारिसंस्था, राजपथादयः सन्ति। संरक्षितविभागाः कार्यकारिणीसदस्याधीनाः, हस्तान्तरितविभागाश्च मन्त्रिणामधीनाः। प्रत्येकं प्रान्ते च सदस्यानां संख्या नियता। यथा संयुक्तप्रान्ते यवनेतरेषां संख्याः षष्टिः, यवनानां च एकोनत्रिंशत्, पाश्चात्यानामेका, भूस्वामिनां षट्, प्रयागविश्वविद्यालयस्यैका, औद्योगिकसंस्थायाः त्रयः, राजकीयाः षोडश, विशेषश्रेणीनां सप्त, एवं १२३। इयं सभा प्रान्तस्य शासननियमं रचयति।

सम्पूर्णभारतार्थं परिषद्द्वयी, एका भारतीयव्यवस्थापिका सभा, यदीयाः सदस्याः १४०। द्वितीया राज्यपरिषद्, यदीयाः सभ्याः षष्टिः। अनयोः समस्ता भारतवर्षीयविषयाः प्रविष्टाः। यथा स्थलसेना, जलसेना, बाह्यवदितरदेशानां सम्बन्धः, लवणः, बाष्पयानम्, डाकतारविभागः, मनुष्यगणनादयः। राष्ट्रपरिषदं विहाय सर्वासां समितीनां नवीनप्रबन्धः प्रतितृतीयवर्षं भवति राष्ट्रपरिषदश्च प्रतिपञ्चमवर्षम्। एतेषां सुधाराणां प्रबन्धस्यायमभिप्रायो यद्देशस्य प्रबन्धो देशाभिमतानां प्रतिनिधीनां हस्ताधीनोऽस्ति। एतेषां सुधाराणां पुनरालोचनार्थं साइमनसप्तकं समागतम्। यत्र नैकोऽपि भारतीयो वर्त्तत इति महद्देशस्य कृते खेदजनकम्। किमतोऽधिकं कष्टावहं यदेतस्य भारतवर्षस्य सुधारसंचालननिर्णयार्थं सङ्घः स्थापितः, यत्र एकोऽपि भारतीयो विद्वान् न निवेशितः, योऽत्र भारतीयानां हितकारि सत्परामर्शं दद्यात्। इत्यलं पल्लविनेन घातिन्या भारतीयशासनव्यवस्थायाः प्रपञ्चस्य।

व्रजभाषामहाकवेर्विहारिणः काश्चन सूक्तयः ।

ले०—भट्ट श्रीमथुरानाथ शास्त्री. साहित्याचार्य ।

[व्रजभाषामहाकवेर्विहारिणः 'सप्तशती' कस्य वा काव्यरसज्ञस्य न स्याद्विदिता । व्रजभाषासर्वस्वमियं 'विहारि' सूक्तिः सुरसरित्संमिलिता सूरतनयेव सुरसरस्वतीं समाश्रितापि सुधीभिः समधिकं समादरणीया स्यादिति सेयं सुवहोः समयात्पूर्वमेव संस्कृतसरस्वत्यां समवतार्यत मयका । 'दोहा'-सदृशे स्वल्पावकाशे छन्दसि विहारिमहाकविरेतादृशमसीमव्यङ्ग्यार्थमञ्जुलमपूर्वं कवयामासेति को वा प्रशंसामुखरमुखो हृदि स्थानं न दद्यात् । यद्यपि व्रजभाषायामक्षराणां लघुगुरूकरणं रूपान्तरकरणम्, इत्यादिरपभ्रंशप्रकार एव तत्र सुबहु सहायकः, परमेव सौकर्याभावेऽपि प्रत्युत सन्धि-संयुक्ताक्षर-द्विवचनभेदादिसंकट-सहस्रसांमुख्येपि सेयं विहारि-सूक्तिः संस्कृतेप्यानेतुं शक्या न वेति चेतःप्रत्यय एव चापल्याय प्रचोदितवान् ।

यावदियं पृथक् प्रकाशयितुं न शक्यते तावत्-संस्कृतानुरागिणां मनस्तोषनिमित्तं 'विहारि-विलासः' इति शीर्षकं प्रदाय. पुस्तकाकारेण प्रकाशयिष्यमाणे मत्कवितासंग्रहेऽशतः सेयं संगृहीता । अद्य तस्मादेवोद्धृत्य काश्चित्सूक्तय. श्रीमतां सेवायामुपस्थाप्यन्ते ।

अस्माकं सजातीयः कथंचित्सम्बन्धी च बुन्देलखण्ड[illegible]जनो लल्लोपनामक. परमानन्दपण्डितोऽपि भारतेन्दु-हरिचन्द्रस्य समये विहारि-सप्तशतीं संस्कृतेऽनूदितवान् । परमस्मिन्ननुवादे [illegible] विवाद इव । व्याकरणनियमानां तु सोयं प्रत्यक्षमपवाद[1] एव । विहारि-सूक्तेरर्थसंवादेऽपि (संगतौ)

१ आत्मनेपदप्रयोगे स्वतन्त्रता यथा—"विरहाग्निना बभास ।" 'बिन्दुमिषेण ववन्द ।' (दो. ८[illegible]) [illegible]मपि [illegible]व (७८९) 'संगच्छत. सहैव ।' (१६१) 'सा जजम्भ भेजे पुनः' (२२६) 'पुनर्मिमिलतु. शिश्यतुः पुनरासतुः [illegible]' (२०४) इत्यादिः ।

'चरणौ विपमगतीव' (१९८) 'गगनमंशुमालीकरैः' (१४९) 'मिलनायाभिससार ।' (१४३) 'चातुरतया' (१४१) 'लसति ललाम' (४) 'कराङ्गुलिनैव पस्पर्श' (२८१) 'प्रदर्शयित्वा निजतनुम्' (४८०) इत्यादय. शतमन्यान्ये व्याकरण-नियमापवादाः ।

प्रायः प्रतिवाद एव दृश्यते । स्थाने स्थाने चपल-विप्र-वाद-एव भाषाप्रसिद्धः प्रवाद एव बाहुल्ये-नावलोक्यते । संस्कृतसरस्वत्यास्तमिममपवाद-मुन्मार्ष्टुमेवाहं सज्जोऽभवमित्यास्तामतिवादः । एष विषयो मत्कवितासंग्रहस्य भूमिकायां विस्तरेण विशदीकृतः । इदानीं यानि मयाऽक्षराणि योजितानि तानि श्रीमतां पुरतः सभयकम्पमुपस्थाप्यन्ते ।]

* श्रीकृष्णस्य शोभावर्णनम् *

राजति गुञ्जामालिका वक्षसि मुरमथनस्य ।
लसति निःसरन्ती बहिः, शिखेव दवदहनस्य ॥१॥

गोपरक्षायां पीतस्य दावानलस्य वहिर्निःसरन्ती ज्वाला इव भातीत्याशयः ॥ १ ॥

श्रवसि हरेः कुण्डलमिदं दीव्यति मकराकारि ।
हृदयसदनमविशत्स्मरो लसति केतनं द्वारि ॥२॥

मकरस्येव आकारो यस्य ईदृशं कुण्डलं हरेः श्रवसि (कर्णे) दीव्यति शोभते । कामरूपो नृपो हृदयरूपं सदनमविशत्, द्वारे च राजचिह्नभूतं केतनं ध्वजो लसति । कामस्य मकरकेतनत्वात् । कर्ण-द्वारा तव रूपगुणकथां शृण्वतोऽस्य कामसंचारोऽभवदिति शृण्वन्तीं नायिकां प्रति दूत्या उक्तिः ।

श्याममधुरमूर्तिर्हरिः पीतपटेन विभाति ।
उषसि नीलमणिशैल इव बालातपेऽभियाति ॥३॥

बालातपे अभियाति सति (प्राप्नुवति) प्रातः काले नीलमणिशैल इव, श्याममूर्तिः हरिः पीता-

सखि सोहत गोपालके उर गुञ्जनकी माल ।
बाहर लसत मनौ पिये दावानलकी ज्वाल ॥ १ ॥
मकराकृत गोपालके कुंडल सोहत कान
धस्यौ।मनौं हिय-घर समर, ड्यौढी लसत निसान ॥२॥
सोहत ओढैं पीतपट, स्याम सलोने गात ।
मनो नील-मनि-सैल पर आतप पर्‌यो प्रभात ॥३॥

अर्थानुसन्धानविरहस्तु स्थाने स्थाने यथा—'डर न डरै नींद न परै हरै न कालविपाक । दिन छनदा छाकी रहत छुटत न छिन छवि छाक ॥'' इत्यस्यानुवादे ''न निद्रासि न विभेषि सखि, नापैति च समयेन । तद्रूपासवमदोऽहो अहोरात्र-मदनेन ॥'' अत्रहि निद्रादिषु नायिकायाः कर्तृतां स्वीकुर्वन्नेव, सहैव 'नापैति च समयेन' इति रूपासवमदं कर्तृत्वसिंहासने स्थापयामास ।

'टटकी धोई धोवती चटकीली मुखजोति । लसत रसोई के वगर जगर मगर दुति होति ॥' इत्यस्यानुवादे 'विदलीकृत सूपस्य यत्परिमार्जनं करोति' इति सूपमार्जनं न जाने कुत आनीतवान् । ''लालन लहिपाये दुरै, चोरी सौंह करे न ।'' इत्यस्यानुवादे—

'तस्करता शपथैरियं गुप्ता नहि भवतीह' अहो नायकस्य कृते 'तस्करता' कियन्मधुरं चोचितं च प्रतीयते !!

'[redacted] गोकुलकुलवधू काहि न केहि सिख दीन । कोनै तजी न कुलगली ह्वै मुरलीसुरलीन ॥' इत्यत्र 'का न गोकुले कुलवधूः, का धर्मं न जहाति ।' अत्र कवितायाः जीवितायमानं बहुवचनं 'का हित केहि सिखदीन' इति मेरुदण्डा-मानमर्थं समूलमुन्मूलयामास । प्रत्युत धर्मं जहातीति कठोरं प्रयुयुजे । 'टटियां अँगुरिन फारि, अत्र 'सा गवाक्षनिहिता-ङ्गुली' इत्यस्वाभाविकं रचयामास । 'विविदतुः स्पर्शपरीक्षया मुमुदाते च सुखेन' एवंविधाश्छन्दोभङ्गास्तु प्रतिपदम् । 'सखि सोहत गोपालके उर गुंजन की माल ।' अत्र 'गुञ्जपुञ्जकृतमालिका' इत्याद्यनुवदन् अनुवादं 'लुञ्जपुञ्जमिव' चकार । अस्तु अयं स्थालीपुलाकन्यायः ।

स्वरेण विभाति । श्यामशरीरं नीलमणिस्थानीयम्, तदुपरि पीताम्बरं बालातपवत् मनोहारीत्युत्प्रेक्षाऽऽशयः । अत्रापि परमानन्दः " उष्णकर कोमलकर-निचयेन " इति उषःकालिकसूर्यार्थम् 'उष्णकर'-पदं प्रयुञ्जानः स्थूल एव ॥ ३ ॥

पीतपटाऽधरदृक्छटा-विच्छुरिता हरिताऽति ।
अधरधृता हरिमुरलिका सुरपति-धनुरिव भाति ॥४॥

पीतपटस्य अधरस्य दृशोश्च छटया-शोभया मिलिता, स्वयं स्वभावतो हरितवर्णा हरेः मुरलिका, इन्द्रधनुषा तुल्या भाति । पीत-रक्त-श्यामच्छटाभिः सगता हरितवर्णा वंशी पञ्चरंगवर्णेन इन्द्रधनुषा तुल्या भातीत्याशयः । पटस्य पीतः, अधरस्य अरुणः, दृशोः श्यामो वर्ण इति नानाविधरङ्ग प्रतिबिम्ब इत्यर्थः । अत्रापि 'धनुः' स्थाने 'धनु'-सुन्दर-हरिवंशिका' इत्याह परमानन्दः ॥ ४ ॥

शिरसि मुकुटमधिकटि ललित-पटो वेणुरधिपाणि ।
मालोरसि तावकमिदं रूपं हृदि करवाणि ॥५॥

शिरसि मुकुटम्, अधिकटि (कट्याम्) ललितः नटधार्यत्वात्सुन्दरः पटः, अधिपाणि (पाणौ, करे) वेणुः, उरसि माला (वनमाला), इदं तावकं रूपं हृदये सदा करवाणि इति भगवन्तं प्रति भक्तस्य आशंसा परमानन्दस्तु 'मस्तकमण्डितमुकुटवर' इत्यादि सर्वं सम्बोध्यस्यैव विशेषणीकुर्वन् 'रूपकम्' (बानिक) लुलुम्पेति किं सहृदयेषु ॥ ५ ॥

* मुखवर्णनम् *

राजति नीलपटान्तरितमेतन्मुखमवधेहि ।
कलितकलानिधिरुल्लसति कालिन्दी सलिले हि ॥

नीलपटेन अन्तरितं किञ्चित्सव्यवधानम् इदं नायिकामुखं राजति, अत्र (दर्शनविषये) त्वम् अवधेहि सावधानो भव । अत्रोत्प्रेक्षते-कालिन्दी सलिले सुन्दर कलानिधिः शोभते । इवस्याप्रयोगाद् गम्योत्प्रेक्षा ।

तद्गृहमभितस्तिथिमहो पञ्चाङ्गादवयाति ।
वदनविभाप्रतिभासतः प्रतितिथि पूर्णा भाति ॥७॥

जनः तस्या गृहम् अभितः (तद्गृहसमीपे), प्रतिपदादितिथि पञ्चाङ्गात् अवयाति जानाति । मुखशोभायाः प्रतिभासतः (प्रकाशात् प्रत्येकतिथौ एव पूर्णिमा भाति । अत्रापि 'पञ्चाङ्ग'-स्थाने प्रस्तकपदं प्रयुञ्जानः परमानन्दो अर्थं दुरूहं चकार ॥७॥

* नेत्रवर्णनम् *

सूक्ष्मपटे चञ्चलनयनयुगं कान्तिमुपयाति ।
मन्ये सुरसरिताजले मीनमिथुनमाभाति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मपटे (पटेन किञ्चित्सव्यवधानमित्यर्थः)

अधर धरत हरिकें परत ओठ-दीठि-पटजोति ।
हरे बाँसकी बाँसुरी इन्द्र धनुस सी होति ॥ ४ ॥
सीस मुकुट कटि काछनी, कर मुरली उर माल ।
यह बानिक मो मन बसो, सदा बिहारी लाल ॥ ५ ॥

छप्यो छबीलो मुँह लसै, नीले अंचल चीर ।
मनौ कलानिधि झिलमिलै कालिन्दी के नीर ॥ ६ ॥
पतराही तिथि पाइये वा घरके चहुँ पास ।
नितप्रति पूनोही रहत आनन ओप उजास ॥ ७ ॥

चञ्चलं नयनयुगं निर्मले गङ्गाजले मीनयुगलमिव आभाति ॥ ८ ॥

कवयः कमलसमं जगुर्वेद्मि नयनमश्मेति ।
कथमनयोर्योगे द्वयोर्विरहकृशानुरुदेति ॥ ९ ॥

अन्ये कवयो नयन कमलसमं प्रोचुः, अहं तु नयनम् अश्मा (पाषाणः) अस्तीति वेद्मि । अनयोर्द्वयोः । (नयनयोः) योगे सति विरहाग्निः कथं प्रोद्भवति । द्वयोः पाषाणयोरेव संघर्षेण वह्निरुदेति ततश्च नयनमपि अश्मेत्येव सचातुर्यमाह विहारी ॥ ९ ॥

* यौवनम् *

वधूवपुषि यौवनविभा यथा यथा समुदेति ।
सकलसपत्नीमुखविभा तथा तथा क्षतिमेति ।१०।

सपत्नीनां मुखकान्तिस्तथा तथा क्षीयते । नव यौवनायामस्यामेव प्रियोऽनुरज्येदिति भावः ॥ १० ॥

गता न शिशुता-द्युतिरितो यौवनमङ्ग मुपैति ।
द्विविधरङ्गकौशेयमिव तनुराभ्यां रुचिमेति ।११।

शिशुताया द्युतिर्न गता, किञ्चिद्बाल्यं वर्तत इत्याशयः । इतः (पक्षान्तरे) यौवनम् अङ्गम् (कर्म) उपैति प्राप्नोति । 'उप' सम्बन्धेन यौवनस्य स्पर्श एव सूच्यते । तनुः (शरीरम्) आभ्यां बाल्ययौवनाभ्यां द्विवर्ण कौशेयम् (धूप छांह का रेशमी वस्त्र) इव शोभते । अत्रापि परमानन्दो 'द्विविधरागमम्बरमिव द्वैरूप्यं च दधाति' इति वैरूप्यमेव चकार ॥ ११ ॥

* वसन्तपवनः *

रणद्भृङ्गघण्टावलिः स्रवन्दानमधु भाति ।
कुञ्ज-मरुत्कुञ्जर इतो मन्दमन्दमायाति ।१२।

दानमधु स्रवन् भाति । एष कुञ्जपवनरूपः कुञ्जरः, इतो मन्दमन्दम् आयाति ॥ १२ ॥

चमचमात चञ्चल नयन बिच घूंघट पट झीन ।
मानौ सुरसरिता विमलजल उछरत जुग मीन ॥८॥
कहत सबै कवि कमल से मो मत नैन पखान ।
न तरक कत इन बिय लगत उपजत बिरह कृसान ।९।
देह दुलहिया की बढ़ै ज्यौं ज्यौं जोबन जोति ।
त्यौं त्यौं लखि सौतैं सबै बदन मलिन दुति होति ॥
छुटी न सिसुताकी झलक झलक्यो जोबन अङ्ग ।
दीपति देह दुहू न मिलि दिपति ताफता रङ्ग ॥११॥
रनत भृंगघण्टावली झरत दानमधु नीर ।
मंद मंद आवत चल्यो कुञ्जर कुञ्ज-समीर ॥ १२ ॥

॥ मातृभावना ॥

(ले०-नवरत्न-श्रीगिरिधरशर्म-काव्यालङ्कारः)

चिरञ्जीव्याच्चिरञ्जीयात्सुखी भूयादयम्वालः ।
दृढाङ्गः शक्तिसम्पन्नः सुधीर्भूयादयम्बालः ॥१॥ चि०

*　　*

महास्वस्थः सदास्वच्छः प्रसन्नो निर्मलो दक्षः ।
सदाकारः सदाचारः, कृती भूयादयम्वालः ॥२॥ चि०

*　　*

विदां मोदाय वागस्य प्रिया भूयात्सुधासिक्ता ।
सतां तोषं वितन्वानः सदा जीयादयम्वालः ॥३॥ चि०

*　　*

जगन्नैरोग्यमातन्वन् वहन् द्रव्यं रसं स्नेहम् ।
सुधावाणी सुधापाणिः प्रियो भूयादयम्वालः ॥४॥ चि०

*　　*

पठन् वेदोपवेदं स्यात् महान् धीमान् महाविद्वान् ।
कला विभ्रन् कृतीः कुर्वन् भवेच्छ्रीमानयम्बालः ॥ ५ ॥

*　　*

भजन् सत्यं गिरीशं तं वहन् नित्यं महोत्साहम् ।
जनान् मार्गं नयल्लोके नमस्यः स्यादयम्बालः ॥ ६ ॥

*　　*

विशुद्धो दिव्यचैतन्यः सदानन्दः प्रवुद्धः सन् ।
स्वधर्मं पालयन् प्रीत्या महर्षिः स्यादयम्बालः ॥७॥

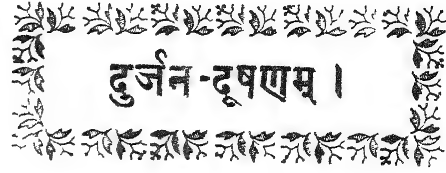
*　　*

प्रयोक्ता मन्त्रतन्त्राणां सुयन्त्राणां कलानाथः ।
हितैषी सर्वभूतानां महोच्चः स्यादयम्बालः ॥८॥ चि०

*　　*

प्रजानन् 'विद्ययाऽमृतमश्नुते' मन्त्रं वहन् विद्ये
भजन् वर्णाश्रमाचारं जयीभूयादयम्बालः ॥९॥† चि०

† हिन्दी भाषायां 'लोरी' इति गद्यते । गजलरूपेण गीयते ।

दुर्जन-दूषणम् ।

प्रणेता—महाकविगुमानी पन्तः

सम्पादकः—श्री… रादत्तपन्तः

साहित्याचार्यः, काव्य—व्याकरणतीर्थः

अयि सुजनेतर ! वक्तुं किमपि भवन्तं वचोऽधुना तथ्यम्
मानसमुत्सहते मे विजित्य कोपं तदाकलय ॥ १ ॥
हर्तुं वयो जनन्याः कर्तुमवन्याः सुदुर्धरम्भारम् ।
क्लेशयितुमार्यलोकान् दुर्जन ! ते केवलं जन्म ॥२॥
तत्र पततु शतकोटि शतकोटीनां समं क्षणे यत्र ।
मातुस्त्वमधिपिचण्डं मूढ ! निषिक्तोऽसि तातेन ॥३॥
यद्गर्भ एव तप्त्वा न मृतो जातोऽपि नाहिना दष्टः ।
जीवसि सुखं दुरात्मन् ! दौर्भाग्यं तत्सतामेव ॥ ४ ॥
परुषैर्वचोभिरुग्रैः पुरुषान् महतस्तुदन्नधिक्षिपसि ।
न न वद विश्वजनीनैः किन्तव किनवापराद्धन्तैः ॥५॥
क्षान्तिर्निगृह्य कोपं खलेषु शश्वत्कृतापराधेषु ॥
महतामयं निसर्गो जीवसि तेनैव मन्दात्मन् ॥ ६ ॥
अपराध्यसि गुणवद्भ्यः सद्भ्यः सारं न वेत्सि किं तेषाम्
यदि सक्रुधो भवेयुः सपदि जड ! त्वां दलयेयुस्ते ॥७॥
सद्भिरशुद्धिरेतैरसाधनैः साधुभिर्न साध्येति ।
माविद्धि मूर्ख ! तेषां निवसति सत्वे क्रियासिद्धिः ॥८॥
द्विष्टस्य सज्जनेन द्विषतोऽसज्जन तवोभयथा ।
असिकूष्माण्ड न्यायात् क्षयमुत्पश्यामि पापात्मन् ॥९॥

न्व परमत्सरवृत्ति सतत सन्तोपवृत्तय सन्तः ।
सामानाधिकरण्य धूर्त ! कथन्तैस्तव ब्रूम ॥ १० ॥
न्वं त्वं सुजनः सुजनः काचःकाचो मणिर्मणिः सत्यम्
यो य. स एव सः स्यात्. पापरते ! मत्सरः कोऽत्र ॥११॥
वर्तस्व धारणायां मा वैरायस्व दुर्मते ! सद्भिः ।
नोचेदुदर्कमस्य प्राप्स्यसि कर्मणः सद्यः ॥ १२ ॥
वन्द्यान् गुणैरनिन्द्यान् महानुभावान् मुहुर्मुहुस्तुदतः ।
दुर्मुख ! तव कथमेका शतधा न विदीर्यते जिह्वा ॥१३॥
भीतिर्गता दिगन्ते, करुणा वरुणालये निमग्ना ते ।
याता रसातले ह्रीः, क्षुद्र ! जीवोऽसि तेनैव ॥ १४ ॥
सन्तं गुणिनमगुणिनं स्वमगुणवन्त गुणाढ्यमितिवदतः
तव कद्वदने ह्यरिमन्नवस्करः शौकरः[1] पततु ॥ १५ ॥
अफलजनि खलजन इति जीवसि लोकैर्जगत्युपक्रुष्टः
असुधारणादमुष्माद् वराक मृत्युर्वरं भवत ॥ १६
विरचय्य युक्तिभिस्त्वं सहसा सर्वापकारिणीं वाणीम्
कर्णेजपसि जनानां कर्णेजप ! कात्र ते सिद्धिः ॥ १७ ॥
सरलीकृतोऽपि यत्नात् त्वमात्मनस्तन्निसर्गनिष्पन्नम्
कौटिल्यं न विमुञ्चसि पिशुन ! शुनः पुच्छवत्कुटिलः १८
स्वल्पप्रदानतोऽपि प्रीतः प्रत्युपकृतौ समुद्युक्त ।
त्वामप्रियं कृतघ्नं श्वाप्यतिशेते श्वपाकस्ते ॥१९॥
भारं वहन् परेषां दूर्वोत्कर-पुष्टविग्रहस्तुष्टः ।
हरतः परार्थसारं खल ! साधीयान् खरस्त्वत्तः ॥२०॥
आम्नायोदितमन्त्रैर्दिव्यौषधिभिः सवर्णनिग्रहणः ।
वशमेति कालसर्पो दुष्ट ! पुनस्त्वं न वश्योऽसि ॥ २१ ॥
वन्यद्वीपि-मृगेन्द्रावप्यतिशेषे सुदुर्धरत्वेन ।
शक्यौ नियन्तुमेतौ त्वन्तु नियम्यो न दुर्बुद्धे ! ॥२२॥

सुकृती क सभ्यलोकः क दुष्कृती हन्त दुर्मनीपत्वम् ।
चक्राङ्ककरटयोरिव मन्ये बह्वन्तरं युवयोः ॥ २३ ॥
उष्णत्वमिव हिमांशौ शैत्यमिवार्के चलत्वमिव शैले ।
स्थैर्यन्नमस्वतीव त्वयि वञ्चक ! नास्ति सौजन्यम् ॥२४॥
साक्षादज्ञमभिज्ञं ननु कथयाम कथं भयेन त्वाम् ।
अयवन्नवेहि तथ्यं काकः काकः पिकस्तु पिकः ॥२५॥
दग्ध्वा स्वमत्सराग्निज्वालाभिः काममात्मधीरन्तः ।
अर्हसि कलामनर्हित ! न षोडशीमप्युदारस्य ॥ २६ ॥
विद्वद्भिर्जडबुद्धे ! श्रुतशीलाढ्यैरुदूढदोषस्य ।
स्पर्द्धितुमार्यजनैस्सह वालिश ! वद कोऽधिकारस्ते २७
सम्पृक्तोऽप्यतिवेलं कुपुरुष ! सत्पुरुषै स एवासि ।
चिरमग्नोऽपि पयोधौ काको न जहाति कृष्णत्वम्॥२८
आपाततः समन्तं मधुराकारोऽन्तरालतः क्रूरः ।
बुध्यन्ननु हतबुद्धे ! त्वमसिरसि क्षौद्रदिग्ध इव ॥ २९ ॥
तव मतमनीश्वरं वा जगदजनिर्वा मृतस्य परलोके ॥
यदभीश्चरसि यथेच्छं त्वमनार्य ! त्यक्तमर्याद ॥३०॥
स्वर्निरयं परिणतयोः फलश्रुतिः प्राह सुकृत-दुष्कृतयो
अज्ञ वितथ इति मत्वा नूनं वितथे प्रवृत्तोऽसि ॥३१॥
नयतो गुरूनधस्तादथोपरिष्टाल्लघूँश्च सप्रसभम् ।
दण्डस्येह तुलायाः प्राकृत ! केयं तव प्रकृतिः ॥३२ ॥
अहमहमिकां विधातु समीहमान समं बुधैरबुधः ।
न विलज्ज ! लज्जसे किं स्वयं स्ववं नैव हृदयेन ॥३३॥
धिग् जन्म ते नराधम ! विफलमजायास्तनस्येव ।
न मनागपि सुकृतं यद्विहितमात्मनो भवता ॥ ३४ ॥
प्राग् दुरितैस्त्वमिहेदृक् पाप पापैरमुत्र पापीयान् ।
भवितासि वन्ध्यतोऽमाद् बन्धुल ! ते दुर्लभा मुक्तिः॥३५
अघमाचरन्निह त्वं सुचिरं नरके पचिष्यसे क्षिप्तः ।

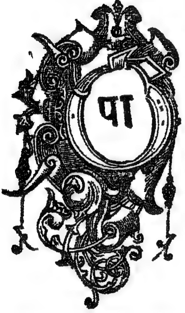
[1]—शूकर पुरीषमिति भावः—

नाबुध ! बिभेसि बुध्यन् किं तव चेतोऽश्मसारमयम् ३६
उद्दण्डकालदण्डात् भीतमघात्मन्बलादमन्वानः ।
नहि केवलमसि वाचा शूरस्त्वं चेतसा चापि ॥३७॥
क्लेशितवानसि कस्मा-त्त्वं बलदर्पादनागसः पुंसः ।
इतिभास्करिणा पृष्टः किं वक्ष्यसि तत्र सद्वैरिन् !॥३८॥
उद्यतकशै. सरोषं निगृहीतेन प्रसह्य केशेषु ।
याम्यैर्भटैस्त्वयाघः स्मरिष्यते स्वं तदा पाप्मन् ।३९।
इति कुत्सितोऽसि भूयः प्रतर्जितोऽसि प्रबोधितश्चापि ।
अथ किं कदर्य्य ! वच्मो यदहितं ते हितं कुर्य्यात् ॥४०॥
मम गर्हया भवानपि मत्सम एवेति मां नु मा ब्रूयाः ।
तव लोकगर्हितस्य स्वरूपकथनं न गर्हासौ ॥४१॥
कर्तुं प्रहर्षवर्षं सताममर्षप्रकर्षमितरेषाम् ।
निरमात् कविर्गुमानी भुवि दुर्जन-दूषणं नाम ॥४२॥

इति गुमानीकविकृतं दुर्जनदूषणम् ॥

शरीर-मीमांसा

ले०—त्र्यम्बक विनायक मोहरिरः ।

पाश्चात्यविपश्चिद्भिरेतादृशानि यन्त्राण्याविष्कृतानि सन्ति येषां साहाय्येन सूक्ष्मतममपि वस्तु प्रत्यक्षीक्रियते। तै रणुवीक्षणयन्त्रेणैतन्निदर्शितं यदिदं शरीरं सूक्ष्मतमैर्जीवाणुभिः संघटितं विद्यते। ते जीवाणव. 'खेलसे' त्युच्यन्ते। इदानीं वयं प्रथमं जीवाणूनां वर्णनं दद्मः; तदनन्तरं तैः कथमस्माकं शरीरं संघटितमिति दर्शयिष्यामः।

एते जीवाणवो न केवलमस्माकं किन्तु पश्वादीनां तथा वृक्षाणामपि शरीराणि संघटयन्ति। यत् किंचित् प्राणिना क्रियमाणमुच्यते तत् तत्त्वतस्तैर्जीवाणुभिरेव क्रियते। इमे जीवाणवो यावत् सजीवाः सन्ति तावदेव नृणामायुः। यदा चेमे निर्जीवा भवन्ति तदा नराणामपि मृत्युर्भवति। एतैरेवास्माकं ज्ञान कर्मेन्द्रियाणि मस्तिष्कहृदयादीनि सर्वाणि शरीराङ्गानि निर्मीयन्ते। एतेषामेव कारणात् हृदयस्य तथा मस्तिष्कस्य सर्वाः क्रियाः प्रचलन्ति। तेषां वर्णनं सुप्रभात-पाठकानां कृते वयमत्र कुर्मः।

एते जीवाणवो बहुविधाः सन्ति; केचित् गोलाकाराः, केचिदण्डाकाराश्च। एते भोजनं विसर्जनं प्रजननं च कुर्वन्ति। किन्तु, एतेषां भोजनविसर्जनप्रजननपद्धतयोऽतीव संघटिना. सन्ति। यदि वयमेतेषां पार्श्वे किंचित् खाद्यं निवेशयामस्तर्हि तत् खाद्यमादातुं तेषामेकमभ्यन्तरतो बहिरागच्छति; तेनाङ्गेन च तत् खाद्यं परिवेष्ट्य पुनश्च तेन खाद्येन सह शरीरे लीनं भवति। यथा नरा नेत्रैः पश्यन्ति, श्रवणैः शृण्वन्ति, तथेमे न कुर्वन्ति। एतेषां सर्वं कर्म सर्वेण शरीरेण क्रियते। कस्यामपि दिशायामस्तु खाद्यमेते पश्यन्त्यैव। एतेषां गमनपद्धतिरपि भिन्ना

वर्तते। शरीरार्धभागेनैते प्रथममग्रे संसरन्ति, तदनन्तरं द्वितीयार्धभागेनेति सर्वमेतदणुवीक्षणयन्त्रेण प्रत्यक्षं भवति। इदानीं तेषां विसर्जन-कर्म कथं भवतीति कथयामः।

एतेषां शरीरे स्थानमेकं वर्तते। तच्च शून्यस्थानं कथ्यते यतस्तत्र तत् जीवद्‌द्रव्यैनैवैतेषां (प्रोटोप्लेज़म्) नास्ति यत् खलु तेषां शरीरे सर्वत्रैव वर्तते। अनेन जीवद्‌द्रव्येनैवैतेषां सर्वा क्रिया भवति। तत् जीवद्‌द्रव्यमन्नात् जायते। अनेनैतदपि स्पष्टं भवेत् यत् यदा नरोऽन्नं न गृह्णाति तदा स किमपि कर्तुं न शक्नोति। अतएव नराः, अन्नं भक्षयन्ति कार्यं च कुर्वन्ति। तस्मिन् जीवद्‌द्रव्ये त्रीणि द्रव्यान्तराणि सन्ति। एतेषां द्रव्याणां वर्णनं वयं पश्चात् कुर्मः, प्रथमन्तु जीवाणूनां विसर्जन-कर्म कथयामः।

पूर्वकथिते शून्यस्थाने जीवाणूनां मलमूत्रादिविसर्जनं भवति। यदा तत् शून्यस्थानं मलद्रव्येन परिपूर्णं भवति, तदा तेजीवाणवस्तस्यैव द्वारा शरीरात्तन्मलद्रव्यं बहिः कुर्वन्ति। एतेषां प्रजननक्रिया तथा न भवति यथा नराणां भवति। नरेषु नरनारीसंयोगादपत्योत्पत्तिर्भवति किन्त्वेतेषु जीवाणुष्वेकेनैव भवति। यथा—अयं जीवाणुः प्रथमं वृद्धिं याति, तदनन्तरं मध्ये क्षीणो भवति। यदा चास्यात्मा (न्युक्लिअस्) द्विधा भवति, तदा सोऽपि द्विधा भिद्यते। एतदेव तस्य प्रजननम्।

इदमेतेषां स्वल्पतरं वर्णनं किन्तु शरीर-मीमांसा कृते सुपर्याप्तम्। ये खल्वस्मिन् विषयेऽधिकं ज्ञातुमभिलषन्ति ते तद्विषयकान् ग्रन्थान् पठन्तु। इदानीमस्माभि गर्भप्रभृति शरीरसंघटनं निगद्यते।

शुक्रे तथा रजसि सन्ति केचित् जन्तवः। यदा शुक्रं गर्भाशये प्रविशति तदा तत्रस्थजन्तव रजोजन्तुभिर्मिलितुं प्रयतन्ते, किन्तु प्रायः एक एव रजोजन्तुना सहमिलति, कदाचित् द्वावपि द्वाभ्यां सहमिलतः। तयोर्मिलनेन गर्भस्थापना भवति। एतदेव कारणं यत् एकसमयेऽपत्यमेकं स्त्री सूते। यदा कदाचित् स्त्रीरपत्यद्वयं प्रसूते तदा द्वयोः शुक्रजन्त्वो रजोजन्तुभ्यां सहमिलनमभवदिति ज्ञातव्यम्। गर्भाशये जलमन्यच्च किंचिद् द्रव्यं गर्भपोषकं विद्यते। तत्र तयोः जन्त्वोर्मिलनेनाण्डोत्पत्तिर्भवति। तदण्डं दिने दिने वृद्धिं गच्छति। यदा च तस्य पूर्णविकासो भवति तदा तदण्डं द्विधा भिद्यते। पुनश्च तद् विभागद्वयं वृद्धिं याति; विकासानन्तरं चैकैकं यथापूर्वंद्विधा भवति। पुनरपि तदण्डचतुष्टयं वर्धते भिद्यते च। एतान्यण्डान्यपत्याकारेण संलग्नानि भवन्ति। इमान्यण्डान्येवोपर्युक्ता जीवाणवः सन्ति। पञ्चमासाभ्यन्तरे तदपत्यं सावयवं तदनन्तरं सुदृढं च भवति। नवमासानन्तरं तद् बहिरागन्तुमिच्छति। एकदिन आगच्छति च। तदापि तस्यापत्यस्य वृद्धिस्तथैव दत्तक्रमेण भवति। शरीरस्था जीवाणवो यथा वृद्धिं यान्ति तथा नाशमपि। एतेषां वृद्धिनाशौ जन्मप्रभृत्येव प्रचलतः। किन्तु प्रथमार्धायुषि प्राधान्येन प्राणिनां वृद्धिर्भवति द्वितीयार्धायुषि च क्षयः। यदा शरीरस्थाः सर्वे जीवाणवो मृता भवन्ति तदा नराणामपि मृत्युर्भवति।

एतेषां नाशो विशेषतो विषमितपञ्चमहाभूतेभ्यो जीवनं चान्नात् जलात् वायुतश्च भवति। तस्मात् शरीरमिदं सदैवतेभ्यो पञ्चमहाभूतेभ्यो गोपनीयम्।

तदेतत् संवृत्तं यदिदं शरीरमेतैर्जीवाणुभिः संघटितं विद्यते। अत्रेयं शङ्का भवति यत् यदि सर्वे जीवाणव ईक्षणादिकं कर्म स्वशरीरेणैव कुर्वन्ति यद्यस्मासु त एव वर्तन्ते तत् कथमस्माकमपि शरीरं सर्वमपीक्षणादिकं कर्म न करोति किमर्थमस्मासु ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि भिन्नानि सन्ति। अस्याः शङ्काया उत्तरमेवं दत्तम्। यदा सर्वे एते जीवाणवः शरीरे सम्मिलन्ति तदा तेषां केचिदीक्षणकार्यं केचित् च श्रवणकार्यं कुर्वन्ति। अनेनप्रकारेणेक्षणकार्यं-कुर्वाणानां श्रवणशक्तिः श्रवणकार्यं कुर्वाणानामीक्षणशक्तिश्च नष्टा भवति। यदि कस्यचित् नरस्येन्द्रियमेकं जन्मप्रभृत्येव न भवेत् तस्यापि तदिन्द्रियकार्यमिन्द्रियान्तरेण भवितुमर्हतीति विज्ञानविदो वदन्ति। एते जीवाणुभिः कथमस्माकमिन्द्रियाणि संघटितानि सन्ति; कथमेतैः हृदयस्य तथा मस्तिष्कस्य क्रिया भवन्ति; अस्माकमन्ता रचना कथं विद्यत इत्यादि सर्वमग्रे कथयिष्यामः। इदानीमत्रैव विरमामः।

'शिवराजविजय'—विमर्शः।

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः।

"पुराणमित्येव न साधु सर्व्वं
नचाऽपि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्याऽन्यतरद्भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥"

कालिदासस्य।

'शिवराजविजयो' नाम अर्वाचीनकालिकः संस्कृत्रिम उपन्यासो भारतरत्नपण्डितश्रीमदम्बिकादत्तव्याससाहित्याचार्य्येण प्राणायि-इति नेदमपिहितं संस्कृतगवीज्ञानां विज्ञानाम्‌ अस्य काव्यस्य नवीना सञ्ज्ञा 'उपन्यास' इति, प्राचीनकालिकी च 'आख्यायिका' इति व्यपदेष्टुं शक्यते।

तथा च श्रीविश्वनाथः—

"आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशाऽनुकीर्तनम्।
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित्।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते॥
अन्याऽपदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम्'
आदौ पद्यैर्नमस्कार खलादेर्वृत्तकीर्तनम्।"

(साहि० ६ प० ३३४-३३९ का०)

यद्यपि लक्षणमिदं 'शिवराजविजये' तथा न सङ्घटतीति, यथा 'हर्षचरिते'; तथाऽपि 'हर्षचरित'-मुद्दिश्य एतल्लक्षणनिर्माणादीषद्भेदेऽपि 'शिवराजविजये' नाऽऽख्यायिकात्वाऽपायः। अस्मिन् हि उपन्यासे यद्यपि कविना स्ववंशाऽनुकीर्तनं नाऽन्वष्ठायि; नवाऽन्यकवीनां वृत्तं समदर्शि, तथापि निर्माणहेतूदाहारे द्वित्रकवीनां सामान्यसंस्तवो वितीर्ण्ण एव। केषां केषाञ्चित् प्राज्ञानां पद्यान्यपि क्वचित् क्वचिदुद्धृतानि। कथांशानां व्यवच्छेदा अपि विन्यस्ताः। निश्वासमुखे अन्याऽपदेशेन भाव्यर्थसूचकाः श्लोका अप्युपात्ताः। आदौ पद्यैर्मङ्गलमप्याचरितम्। खलादेः सामान्यपरि-

त्रयोऽपि निरुक्तः। सरसं वस्तु गद्यैरेव च सन्दृब्धम्। कथायां कथांशव्यवच्छेदका आश्वासा न भवन्ति, आख्यायिकायाञ्च भवन्तीत्यनयोर्भिदा। दण्डिमते त्वीदृक्षस्य काव्यस्य आख्या 'कथा' इत्यपि।

'तत कथाऽऽख्यायिकेत्येका जातिः सञ्ज्ञाद्वयाङ्किता
"वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम्।
चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् प्रसङ्गेन कथास्वपि।
आर्य्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः।
भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो वाऽस्तु किं ततः"

इति प्रघट्टकेन व्यपदिश्यते।

किञ्च—एवं सत्यपि 'शिवराजविजयस्य' कथांशानां व्यवच्छेदाद् 'आख्यायिका' इत्येव नाम सौष्ठवं वहति; दण्डिनोऽपि नाऽत्र विप्रतिपत्तिः। यद्यपि 'साहित्यदर्प्पण'-कृता कथांशव्यवच्छेदस्य नाम 'आश्वास' इति, श्रीबाण-भट्टेन च 'उच्छ्वास' इति न्यधायि; तथापि व्यासमहोदयेन उच्छ्वासस्य शोकक्रोधाऽऽदौ वर्णनीयत्वेनाऽस्वारस्यपाताऽऽतङ्कात्।

"प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीति-
व्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः कवीनाम्"

इति प्रघट्टकेन सप्रौढि सा सञ्ज्ञा परिहृता, 'निश्वास' इत्यस्याऽपि शोक एवोपयोगात् 'श्वास' इति सञ्ज्ञा साध्वी।

यद्यपि 'शिवराजविजय' इत्यत्र 'शिवराजस्य विजयमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः' इति विग्रहग्रहे '(तद्) अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७ पा०' इत्यर्थाऽधिकृतौ "वृद्धाच्छः ४।२।११४ पा०' इति छाऽऽदिप्रत्ययप्रसङ्ग आपपति; तथाऽप्यसौ भूत्वाऽपि 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति वार्तिकेन लुप्यते। न च 'आख्यानाऽऽख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' इति वार्तिकेन पुनरपि ठक्प्रत्ययप्राप्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम्; तत्र वार्तिके 'तदधीते तद्वेद (४।२।५९ पा०' इत्यर्थस्यैवोपादानाद्, अत्र च तद्ग्रहणात्, शिवराजविजयाऽध्येतृषु एव च तस्याऽऽपादात्।

अस्मिन् 'शिवराज विजये' द्वादश निश्वासाः, निश्वास-चतुष्काऽऽत्मकाश्च त्रयो विरामा वर्तन्ते। इह दक्षिणदेशाऽवतंसस्य महाराष्ट्रराष्ट्रस्वातन्त्र्यपोतकर्णधारस्य महाराष्ट्र-राष्ट्रचक्रवर्तिनः 'शिवाजी' ¶ इति ख्यातस्य विजय उदाहृतः, तेन चाऽसावेव धीरोदात्तो नायकः। उपनायकाश्च गौरसिंहरघुवीरसिंहादयोऽत्र। प्रतिनायकोऽवरङ्गजीवो विजयपुराऽधीशश्च। नायिकाऽत्र सौवर्णी। नच-नायकस्य शिवराजस्य स्त्रिया एव नायिकया भाव्यमिति-वाच्यम्; तत्स्त्रिया अत्र चरित्राऽनुपादानाद्। मुख्यचरितवत्या एव नायिकात्वाद्। अत्र प्रायः एके वैदर्भीमत्र मुख्यां मन्वते। प्रसादगुणोऽत्र; क्वचित् क्वचिद् ओजोऽपि। वीररसोऽङ्गी, इतरेऽङ्गभूताः। अत्रत्यं गद्यं चूर्णकमुत्कलिकाप्रायमपि।

* ग्रन्थकृतः सङ्क्षिप्त-परिचयः *

सामान्यतया काव्यपरिचयं निरूह्य सम्प्रति शिवराज-विजयकारस्य संस्तवो वितीर्य्यते—

राजपूतानाप्रान्तीयजयपुरसमीपवर्तिनि मानपुरनामनि एकस्मिन् ग्रामे ईश्वररामो गौडब्राह्मण ऊषिवान्। तत्प्रपौत्रश्च हरिरामो 'रावतजी की धूला' ग्राम उवास। हरिराम-तनूजनू राजारामो धूलाग्रामं हित्वा वाराणसीमशिश्रियत्। तस्य दुर्गादत्तदेवीदत्तेतिनाम्ना पुत्रद्वितयी जज्ञे। दुर्गादत्तो जातु जयपुरे, कदाचिच्च काश्यां न्यवात्सीद्। एतद्-द्वितीय-तनुजनुषोऽम्बिकादत्तस्य जन्म 'जयपुर' एव १९१५ वैक्रमे (१८५८ ई०) चैत्रधवलक्षपक्षाऽष्टम्यामभूद्। दुर्गादत्तो भूयो वाराणसीमाययौ। अयमम्बिकादत्तो दशवर्षवयस्क एव हिन्दीसमस्यापूर्तिं कवनञ्च विधत्ते स्म। क्रमशोऽयं साङ्ख्य-योगवेदान्ताऽऽदिदर्शनशास्त्रेषु सङ्गीतसितारजलतरङ्गाऽऽदि-नानाविधवादित्रविद्यायाञ्च चातुरीमुवाह। १९३२ वत्सरे गवर्नमेंटकालेजे † आङ्गलविद्यामपि पपाठ। स्वभगिनीप-तितश्च चिकित्साग्रन्थानप्यध्यैष्ट। बङ्गभाषानिष्णातोऽप्यवि-द्यत। अनेन मिथिलामहाराजराज्यकाले सामवताख्यं नाट-कमपि प्राणायि। अयम् १९३५ वर्षे काश्मीरिकसंस्कृत-कालेजं प्रविश्य स्वामिविशुद्धानन्दाऽध्यक्षतायां परीक्षां प्रादाद्; व्यासपदवीञ्चाऽलब्ध। १९३७ वर्षे साहित्याऽऽचार्य्यपरी-

† काले जायते इत्यर्थे 'प्रावृट्शरत्कालदिवां जे' इति सूत्रेणाऽलुक्समासे कृते कालेज इति संस्कृत्रिमपदमध्यवसेयम्।

क्षायामनायासेनैव प्राथम्यं भेजे। कलिकातायामस्य सनातनधर्म्मविषयेऽष्टाविंशतिर्व्याख्यानानि जातानि। अयं चतुर्विंशत्यां कलासु (Minutes) शतश्लोकीनिर्म्माणक्षमतावत्त्वाद् 'घटिकशतक' पदेन सह रजतपदं महिष्ठश्लोकञ्च प्राप। १९४३-४५ वत्सरे जीविकां कृत्वाऽपि ऋणबाधित एवाऽवित्त। १९४८ वत्सरे 'विहारीविहार' पुस्तकं व्यररचत्। १९५० देशाऽटनं कृत्वा भारतरत्न-भारतभूषण-शताऽवधानाद्यनेकोपाधींल्लेभे। पटना गवर्नमेंट कालेजे शिक्षक-(Professor) तां लब्ध्वाऽपि १९५७ वै० (१९०० ई०) वत्सरे नवम्बरस्य १९ एकोनविंश्यां तिथौ द्विचत्वरिंशद्वर्षवयस्कतायां देहं तत्याज। अस्य तनूजो राधाकुमारव्यासः। स च युवाऽवस्थायामेव एकं पुत्रं विरहय्य मृतः। शिवराजविजयः साहित्याचार्य्य-महोदयेन कदाचिद् १७९९ खिस्ताऽब्दे निर्म्मितो भवेद्। एतस्य प्रथम संस्करणम् १९०१ ऐशवीये वर्षे चन्द्रप्रभायन्त्रालये काश्यां मुद्रितम्।

एतन्निर्म्मिता ग्रन्थाः।

अवतारमीमांसा, मूर्तिपूजा, विहारीविहारः, शिवराजविजयः; साहित्यनलिनी; सुकविसतसई, गद्यकाव्यमीमांसा, महाताशकौतुकपचासा, गुप्ताऽशुद्धिप्रदर्शनम्, क्षेत्रकौशलम्, रत्नाऽष्टकम्, उपदेशलता, ललितानाटिका, पुष्पवर्षा, कथाकुसुमम्, दुःखद्रुमकुठारः, धर्म की धूम, इत्यादयो ग्रन्था अनेन निरमायिषत।

शिवराजविजयाऽऽलोचना।

पण्डिताऽम्बिकादत्तव्यासेन 'शिवराजविजयं'* निर्म्माय संस्कृतजुषां विदुषां समाजे सत्यममरकीर्तिरासादिता। व्यासमहोदयस्य पुस्तकमिदं वीक्ष्य तस्य साहितीसंहतिपटिमा निर्विशङ्कं द्योतते। तेन शिवराजविजयीयप्रथमसंस्करणस्य १३८ पृष्ठे 'यशस्विसिंहमुखेनमहादेवपण्डितस्य या प्रशस्तिः कारिता, सा सत्यम् अस्मिन्नेव कविवरे घटते। तत्रत्यं गद्यमुद्धराम्यत्र—

"दूतवर! साधु। तव भाषणभङ्गीमत्यन्तं प्रशंसामि। न तव भाषणे गौरवमवगूर्य्यते, पदवैधुर्य्यं ध्रियते, प्रसादो निरस्यते, संशयाऽऽपादकपदप्रचयो वा प्रचीयते। विलक्षणं तव पाटवमालापेषु, गहनगहनैः कोमलकोमलैर्मधुरमधुरैर्वाचां विलासैर्मनो हरसि; यदेव वक्तुं प्रवर्त्तसे, तन्मूर्तिमिव पुरतो विलिखसि; यदेव वक्तुमीहसे, तदासारप्रसारैरिव परितः प्लावयसि। धन्यः शिवो यस्त्वादृशान् कल्पनाकेसरिणो दूतत्वे नियुनक्ति। त्वदुक्ति श्रवणविरिरंसैव न भवत्यस्माकम्" इति। अस्मिन् गद्ये 'दूतवर!' इत्यपसार्य्य 'पण्डितवर व्यासमहाभाग!' इति योज्यम्। 'दूतत्वे नियुनक्ति' इत्यत्र कवित्वे न्ययुङ्क्त' इति परिवर्त्यम्। तद् इदमेव सर्व्वं कविवराऽम्बिकादत्तव्यासे घटते। तेनाऽत्र उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्याद्यलङ्काराणां सीमा प्रदर्शिता। समासबहुलेऽप्यस्मिन् काव्ये न काठिन्यम्; प्रत्युत प्रसादपूरः पूर्ण एव चकास्ति। कविनेदं पुस्तकं सन्दृभ्य शिववीरचरितञ्च सङ्कलय्य महाराजशिवराजोऽपि सत्यं कृतार्थीकृतः।

अस्मिन् भारतवर्षीय-यवनकालिक-दुर्दशायां पर्य्याप्तः प्रकाशः कृतः। शिवराजयशस्विनोरालापश्च मनोमोदकरः। माल्यश्रीककर्तृकं परमात्मचिन्तनमपि रामणीयकं धत्ते। अत्र रघुवीरसिंहस्य गौरसिंहस्य च चरितं सर्वरसान् दधत् सत् पुस्तकस्य सुषमां परिपुष्णाति। तन्निध्यानेन विस्मयः, प्रसन्नता, उत्साहः, आवेशश्च यौगपद्येनैव प्रादुर्भवन्ति। सौवर्ण्याश्चरित्रमपि मनोमोहकरम्। अत्र अवरङ्गजीवस्य निर्दयता, कृतघ्नता, कपटपटुता, च सम्यङ् निदर्शिताः। क्रूरसिंहस्य क्रूरता हृदयं दन्दग्धि। शिवराजराजनीतिश्चाऽपूर्वमुल्लासं व्यनक्ति। किमु कथयामः; समालोचनशैलीशून्यानामस्माकं लेखनी अशक्ता कविवरगुणगणने; तत्पुस्तकं समीक्ष्य स्वयं तत्पाठका एव प्रमातुं क्षमेरन्नित्याशासा नो विद्यते। कानिचिच्च 'गच्छतः स्खलनं क्वाऽपि भवत्येव प्रमादतः' इति न्यायेन स्खलनान्यत्र जातानि; परं तानि—"एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाऽङ्कः" इति नयेन न वैरस्यमापादयन्ति। इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

---

* शिवराजविजयस्यैतिहासिकोपन्यासत्वाद् इहत्यः प्रायिकोदन्तस्त्वैतिहासिकः; क्वचित् क्वचिन्नियमाऽनुसारं स्वल्पतया कल्पितं वृत्तमपि सन्दृब्धम्।

* सुप्रभातसारस्तवः *

"प्राच्यादिशः" प्रकटयत् परमं महत्त्वं, सत्त्वं समेधयदुदार-मपारशोभम् ।
धीशुद्धिमादिश-द्दोषपथं च नित्यं निर्दर्शयज्जयति किञ्चन "सुप्रभातम्" ॥ १ ॥
धीता "विमोह" रजनी, विपुलावकाशा "आशाः" प्रकाशमभजन् जनता "प्रबुद्धा" ।
विश्वत्र रागमयता प्रसृता, विभाति "भास्व"त्प्रभावकलिते भुवि "सुप्रभाते" ॥ २ ॥
"जाडयं" विलीनमखिलं, "कमलं" विकास माधत्त चारुचतुरा "लि" विलासमूलम् ।
"दोषाकरो"च्छ्रयकथा गलिता, निरस्तमालस्यलास्य मुपसेदुषि "सुप्रभाते" ॥ ३ ॥
दुर्ज्ञेयतामुपगता "पदवी पुराणी" भूयोऽभजन्नयनगोचरतां चिरेण ।
लोकैः परस्परमबोधितरां "स्वरूपं" भाग्येन भारतभुवोऽञ्चति "सुप्रभातम्" ॥ ४ ॥
"दुष्टग्रहाः" प्रशमिता, स्तिमिरावलीढा "दृष्टिः" प्रसादमधिगम्य पुनः क्षमाभूत् ।
लब्धं मुहुः स्वविधिबोधवलं जनेन श्रेयस्करे जगति जाग्रति "सुप्रभाते" ॥ ५ ॥
निःसंशयं समभवत्सुलभावगाहा "प्राची" समुज्ज्वलरसाथ "सरस्वती" सा ।
सद्धर्मधारणधुराऽभ्युदगात्पुनश्च श्लाघ्यं स्वरूपमुपबिभ्रति "सुप्रभाते" ॥ ६ ॥
"सच्छाखिभि"र्विकसितं, भुवि "सौमनस्यं" किञ्चिन्मनोहरमुदित्वरतामयासीत् ।
लब्धः क्षणो बत "सदागमसेवनस्य" प्रोज्जृम्भणं भजति सम्प्रति "सुप्रभाते" ॥ ७ ॥
आशैकलक्ष्य ! सुखदर्शन ! "सुप्रभात" ! नोपैषि कस्य सुजनस्य नमस्यतां त्वम् ।
येन त्वया युगपदेव तमोऽपनीय "प्रोज्जीवनः" प्रतिदिशं प्रथितः प्रकाशः ॥ ८ ॥

इति सुप्रभातशुभसङ्गतोदयात्क्रमशः पुनः कलयतात्र चेतनाम् ।
गिरिधारिणाऽलवरवासिनात्मनः प्रमदाप्तयेऽरचि "प्रभातमङ्गलम्" (?) ॥ ९ ॥

भट्ट गिरिधारीशर्म्मा, "कविकिङ्करः"
अलवरीयः ।

(७) शाखिनो वेदा वृक्षाश्च, सदागमो वायुः श्रेष्ठशास्त्राणि च । (८) प्रोज्जीवनो नवीनजीवनाधायी, तत्त्वेन तुल्यत्वमुभयत्रापि ।

श्रीमन् ! वसन्त ! भवदागमनं विदित्वा
जम्बीर-नीप-वकुलार्जुन-चूतवृक्षाः ॥
सत्पल्लवांशुकमलं परिधाय सन्ति
प्रोत्तुङ्गमञ्जुलकरैरुपकर्त्तुकामाः ॥ १ ॥
तन्मञ्जरी-मधु-निपान-मदान्ध-भृङ्गाः
सञ्चालयन्त्यनुपलं शुभमञ्जरीस्ताः ॥
तद्वातवासितमहीपवनो न कुर्य्यात्
कान्ता-विहार-निपुणेष्वपि किन्तु तापम् ॥ २ ॥
मन्दानिलोऽपि मलयाचलसम्भवस्तान्
पूर्णेन्दु-पङ्कज-जयध्वज-पुष्पहारान् ॥
सर्वान् सहायकगणानवलम्ब्य तूर्णम्
सत्कर्त्तुमत्र भवतो नितरां विभाति ॥ ३ ॥
श्रृङ्गारमत्तवनिताधरपानलुब्धान्
कामाभिरङ्गकनकोत्तमतल्पसुप्तान् ॥
नोद्वेजयन्त्यतिमनोहरशब्दवृन्दैः
किं कोकिलास्तव समागमनं विलोक्य ॥ ४ ॥
हारं निधाय कुचकुड्मलशीर्षभागे
काञ्चीं विरच्य विमलाञ्च नितम्बदेशे ॥
सन्नूपुरं निजपदे विनिधाय नेत्रे
नो कज्जलं स्मरसुखं किमु यान्ति नार्य्यः ॥ ५ ॥
उत्फुल्ल-चूत-विमलाङ्कुर शातबाणो
गुञ्जद्विरेफ-निकुरम्ब-शरासनज्यः ॥
श्यामाऽबलारमणचित्तमलं विवेद्धुं
किं नागतः सबलधीर वसन्तवीरः ॥ ६ ॥

——*श्रीजीतन झा शर्म्मणः*

ले०—श्रीबलदेव मिश्रः, ज्यौतिषाचार्यः,—

णकाग्रगण्यस्य कमलाकरस्य मते वह्नावेवोष्णत्वमस्ति; रवेः किरणेषूष्णत्वं नास्तिः यच्च रवेः किरणे उष्णत्वमस्मदादिभिरुपलभ्यते तत्तु वह्नेरेव न स्वतोऽर्कतेजसः, अर्ककिरणाः पृथिवीस्थपदार्थेषु किल संलग्ना भवन्ति; तदा पृथिवीस्थवह्निरेव स्वस्थानतो बहिरागत्य अर्ककिरणेषूष्णत्वमुत्पादयन्तीति ।

भूस्थाम्बुमृद्वह्नियोग एव स्वत उष्णत्वं वर्त्तते अर्ककिरणयोगादुष्णता न भवति अतएव सूर्यकिरणयोगतोऽपि नक्षत्रगोले ग्रहगोले चोष्णताया न प्रतीतिः ।

रविरश्मेस्तथाग्नेर्योगाद्योष्णताऽनुभूयते; तत्रापि योष्णता सा चेद्रविरश्मेरेवेति कथ्यते; तन्न यतो यत्र गोले वह्नेरभावस्तत्र रविकिरणयोगसत्त्वेपि उष्णताया अभावात् सूर्यतेजसि उष्णत्वं नास्तीति निश्चयः ।

अस्मदादिभिरपि प्रत्यक्षतो दृश्यते केचित्पक्षिणो दूरे आकाश अटन्ति, परन्तु तत्र तेषां पक्षदाहो न संपद्यते, तथा रवितेजसोऽसह्यत्वात् पृथिवीसन्निधौ

नीचै रेव ते न भ्रमन्ति। विमानस्था अपीदानीन्तना परमोर्ध्वं गच्छन्त उष्णताया विशेषत्वं नानुभवन्ति। उच्चभूमौ, परमोच्चगिरेः शिखरे वा स्थितानामपि विशेषोष्णताया अनुभवो न भवति। आर्द्रभूमौ चैत्रवैशाखमासयोरपि हालिकैः कृषकैरत्यन्तोष्णताया: कष्टो नानुभूयते।

न्यायवैशेषिकमतेऽपि तेजः पदार्थस्य परमाणावुष्णत्वं स्वीक्रियते, परन्तु तस्योपलब्धिस्तु उपाधिवशेन एव भवतीति कथ्यते अनेनापीदमेवावतरति, यत् सूर्यतेजस उष्णताव्यञ्जिकायाः पृथिव्या. सम्बन्धे तत्र तेजसि उष्णत्वमनुभूयते एवं तस्यैव सूर्यतेजसश्शीतलचन्द्रविम्बसंसर्गे उष्णताया अनुभवो न भवतीति।

एतादृशस्य विचारस्यावसर एवं जायते, यच्चन्द्रगोलो जलमयस्तत्राग्निभागो न वर्त्तते तदा जलगोल इन्दुमूर्त्तिकया संयुतः पश्चादर्ककिरणैः संततः सन् शैत्यं स्वीयगुणं परित्यज्य उष्णः कथं न भवतीति तथा च सिद्धान्त तत्त्वविवेके कमलाकरवाक्यानि-

"विनाग्निभागं जलगोलइन्दुर्मृद्भागमिश्रोऽर्ककरैः प्रततः।
मुक्त्वा स्वशैत्यं न कथं भवेत्त्वं शृणूत्तरं तत्वविवेक-विज्ञ॥
नोष्णत्वमर्कस्य करेषु वह्नावेवास्ति तथ्येन कराः स्वभावात्।
स्वस्थानतस्तेन तदुष्णतास्याद्रवौ तु सा नैव कथंचिदत्र॥
भूस्थाम्बुमृद्वह्नियुतं किलोष्णं भवे[1] हजं? नोऽर्ककरैरतोऽस्ति।
अग्न्युष्णताकांशुजयोगसिद्धा सार्कस्य रश्मेरिति ये वदन्ति॥
न तन्मतं सत्प्रतिभाति नूनं वह्निं विनान्यत्र तदप्रसिद्धेः।

[1]—मूललेखेऽपि पाठोऽयमशुद्धः प्रतिभाति

एवमादर्शादौ तस्यैव विशेषः।

आदर्शे दृग्रश्मिः पतति, दर्पणोदरं जलवन्निर्मलं तरलं च भवति तत्र तरल आदर्शादरे पतितं दृग्रश्म्यग्रं स्थातुं न शक्नोति, न च घनात्मकं दृढमादर्शं विद्ध्वा बहिर्गन्तुं प्रभवति अस्मात्परावर्तितं भवति। येनैव पथा तस्य गमनं भवति तेनैव पुनः प्रत्यागमनं न भवति, अत्र गणितज्ञानामेष सिद्धान्तो यत्पतित परावर्त्तितकोणौ मिथस्तुल्यौ भवतः अर्थाद्यदि कस्या अपि भित्तेरुपरि जवेनैकं प्रस्तरखण्डं निपात्यते तदा पुनस्तत्खण्डं प्रक्षेप्तु रेव हस्ते प्रत्यावर्त्तितं न भवति, किन्तु तत्खण्डं भित्तिधरातलोपरि पतनविन्दुस्थ; लम्बरेखया पतन समये यत्प्रमाणकं कोणं निर्माति, तत्तुल्यमेव कोणं तया लम्बरेखया निर्मायनिर्गच्छति च। प्रथमः कोणः पतित कोण इति संज्ञया द्वितीयश्च परावर्त्तित इत्यनेन व्यवह्रियते, कोणयोः साम्यं भवति। एत्सिद्धान्तानुसारेण दृग्रश्म्यग्रं दर्पणोदरे यत्प्रमाणकं कोणं निर्माति तत्प्रमाणकमेव कोणं निर्मायनिर्गच्छंश्च यान् यान् पदार्थान् समाश्लिष्यति त एव तत्र दर्पणोदरे तस्मिन्नेव विन्दौ प्रतिबिम्बिता भवन्ति, दृष्टा दृश्या च भवन्ति।

नेत्ररश्मेर्यादृशी स्थितिरस्ति तथाविधैव सूर्यरश्मेरप्यस्ति। कस्या अपि भित्तेरग्रतो दर्पणं स्थाप्यम्। तदा सूर्यरश्मिस्तत्र पतितो भूत्वा पतितकोणतुल्यं परावर्त्तितकोणं विदधत भित्तौ यत्र रुद्धो भवति तत्रैव चेत् दृष्टिः स्थाप्यते तदा दर्पणोदरे प्रतिविम्बतः सूर्यो दृश्यते। अनेनेदमपि ज्ञातुं

शक्यते यथा वयं तत्रस्थदृष्टया प्रतिविम्बितं सूर्यं पश्यामस्तथा भगवान् सूर्योऽपि तत्र दर्पणोदरे प्रतिविम्बितानस्मानपि द्रष्टुं शक्नोति । एवं दर्पणोदरवज्जलेऽपि प्रतिविम्बसिद्धान्तो ज्ञेयः । इत्यनेन इदमपि ज्ञायते यत्सूर्यरश्मिनेत्ररश्मिजात्योस्साजात्यमस्ति ।

अत्र कमलाकर-निवन्ध-श्लोकाः—

"आदर्शादौ दृश्यते यश्च दृष्ट्या
वैचित्र्यं तद्दृष्टिजं च श्रृणु त्वम् ।
दृग्रश्म्यग्रं यत्र लग्नं तदेव
दृश्यं नान्यद्दर्पणादौ तदग्रम् ।
स्थातुं शक्यं नैव तत्राग्रतो वा
गन्तुं शक्यं त्वम्बुवन्निर्मलत्वात् ॥
अग्रे मार्गस्यावरोधात्क्रमेण
तस्मात्तद् दृग्रश्मिसूक्ष्माग्रकं तु ।
शक्त्या स्वस्याथो परावर्त्य चान्यद्
यद्दिक् स्थाने संविलग्नं भवेद्धि ।
दृश्यं दृष्ट्यावश्यमादर्श-संस्थं
दृग्रश्म्यग्रस्थानसक्तं भवेत्तत् ।
तन्निर्मलत्वाद्रविरश्मयोऽपि दृग्रश्मिरीत्यैव गतास्ततस्ते ।
यत्र स्पृशन्त्येव तदस्य देशे लग्ना अपूर्वा इह भूस्थ-लोकैः ॥
तत्रस्थदृष्ट्यैव हि दृश्यतेऽर्कः स्वादर्शगोऽपि प्रतिबिम्बरूपः ।
एवं परावर्त्य गताद्द्युत्या रवौ विलग्नाश्च ततोऽर्कविम्बम् ॥
आदर्शगं दृश्यत एव तद्वज्जलेऽपि यद्यत्प्रतिम्बितञ्च ।
स्वल्पं मयोक्तं किल विस्तरोऽस्य महान् विचारस्य दृगुद्भवस्य ॥
प्रायोऽर्करश्म्यंशकजातिजास्ते दृग्रश्मयो दृष्टिभवा नृणां हु ।
भित्वाथ यच्चार्ककरा गतास्तं भित्वैव गच्छन्ति यतो दृगुत्थाः॥"[1]

भट्ट श्रीक्षीरस्वामी ।

लेखकः—

आचार्य-श्रीगिरिजाप्रसाद द्विवेदः, ज्यौतिषाचार्यः

भारतभूमि विहाय विदेशेऽपि शिक्षित समाजे श्रीमदमरसिंहप्रणीतोऽमरकोषः सर्वतो लब्धास्पदो विश्रुतश्चेति नेषदपि विचिकित्सावतारः । भारतवर्षे प्रथमं बाला अमुमेव ग्रन्थरत्नं सम्यगुद्घुष्य कण्ठाभरणीकर्तुं शिक्षकैर्नियोज्यन्ते । भूयिष्ठेष्वपि कोषग्रन्थेषु सर्वाङ्गस्यूतसौष्ठवमहिम्ना, विश्वजनीनतया चेतरानसारानिव विधेयतामापाद्य कृतमनेन चेतसि पदं संस्कृतप्रणयिनामिति विश्वतोमुखः सिद्धान्तः । अत एवामरसिंहो बौद्धधर्मदीक्षितोऽपि ब्राह्मणानां बौद्धानां जैनानां च सममेव मानस-सारसोल्लासने प्रभविष्णुरभूत् । कथमन्यथा सुमतिचन्द्रबौद्धस्य, आशाधर-नाचिराजजैनयोस्तथा क्षीरस्वामिमल्लिनाथ-अप्पय्यदीक्षितप्रमुखानां ब्राह्मणविदुषां टीकाग्रन्था उपलभ्येरन् । किं बहुना, चीनतिब्बत-भाषास्वपि सांप्रतमधिगता अमरकोषानुवादाः । यथादेशकालं च प्रसिद्धेषु व्याख्यानिबन्धेषु महेश्वरभानुदीक्षितयोरेव बहुलः प्रचारः । भानुदीक्षितस्य 'व्याख्यासुधा' वस्तुतः शब्दार्थस्वारस्य सेविनः सुधामेव धापयन्ती स्वीयामन्वर्थतां द्योत-

यति। परं प्राचीनेषु भट्टक्षीरस्वामी स्वीयेऽमर-कोषोद्घाटने बहूनां प्राचामर्वाचां च व्याख्यातॄणां हृदयोद्घाटनपूर्वकमर्थात् स्थलविशेषेषु नामग्राहं तेषां मतान्यालोच्य, विसंवादांश्च परिहृत्य, स्वमत-मति प्रौढ्या व्याकुर्वन्, अनन्यसाधारणं निजं वैदुष्यं सत्यापयति।

इदममरकोषोद्घटनाभिधेयं व्याख्यानं पूनानग-रात् श्रीकृष्णाजी गोविन्द ओक महाभागेन प्राचीन लिखित-पुस्तकाधारेण प्रस्तावना-परिशेष-शकसूच-निकादिभिर्महतायासेन परिष्कृत्य ईशवीये १९१३ वर्षे प्रकटीकृतम्। येन साधूपकृतः संस्कृतसाहित्य-संसारः।

अस्य समयः।

स्वामी निजटीकायां भोजं सस्मार, तथाचार्य वर्धमानेन गणरत्नमहोदधौ च स्मृत इतीशवीयै-कादशशताब्द्याः परभागवर्ती प्रतीयते। किंच प्राच्य-प्रतीच्योदीच्यादिनामनिर्देशान्मध्यदेशीय इत्य-वगम्यते। राजशेखर-भोजयोः संपर्कोपलम्भा-त्तथा च व्याख्याने बहूनां हिन्दीतथोत्तरभारतीय-देशीभाषाशब्दानां प्रयोगादेतदूहनं तथ्यभूतं प्रती-यते। अयं स्वामी शैवागमदीक्षित इति मङ्गला चरणेनान्यैश्च व्यख्यागतैस्तत्तदनुषङ्गैः स्फुटं नि-श्चीयते।

मङ्गलाचरणं यथा—

दिश्याच्छिवानि शिवयोस्तिलकायमान-
गोरोचनारुणचलललाटविलोचनं वः।
अन्योन्यगाढपरिरम्भनिपीडनेन
पिण्डीभवन् बहिरिव स्फुटितोऽनुरागः॥

* * * *

अथात्मनो हृदयग्राहकं पाण्डित्यं प्रदर्शयति—

'सहजो यः समुल्लासः क्षीराब्धेः सोऽपि मंस्यते।
चान्द्र इत्यत्र किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत्॥' इत्यादि

* * * *

कनौज—परिसरवर्ति-काकुपदस्थान प्रतिष्ठित-क्षीरेश्वर सम्बन्धादस्य क्षीरस्वामीति नाम पप्रथे। इत्थमयं पूर्वदर्शित-सम्बन्धानुरोधात् मध्यदेशीय एव नतु दाक्षिणात्यः। भवतु नाम, प्राधान्येन प्रत्नतत्व विमर्शका विचारयन्तु।

स्वामिना ये पूर्वतनाः कोषकृतः प्रमाणत्वेनो-पन्यस्तास्तेषां नामावलिः—

(१) कात्यः, (२) मुनिः, (३) भागुरिः, (४) माला तथा मालाकारः (५) निघण्टुः (वैदिकः) (६) शाश्वतः, (७) अमरमाला, (८) नाममाला, (९) अभिधानकारः, (१०) अभिधानशेष, (११) अनेकार्थ., (१२) श्रीहर्ष. (१३) दुर्गः, (१४) भोजः, (१५) रुद्रः।

प्राचीन-टीकाकाराः—

*(१) उपाध्यायः, (२) गौडः, (३) भोजः, (४) आचार्यः, (५) नारायणः, (६) टीका सर्वस्वम्।

आयुर्वेदविदां प्रभासाः।

(१) सुश्रुतः, सौश्रुतिः, (२) वैद्यः (प्रायेण चरकः) (३) धन्वन्तरिः, तस्य निघण्टुश्च। (४)

* श्रीनगेन्द्रनाथ बसु प्राच्यविद्यामहार्णवसंकलिते 'विश्व-कोष' कोषचूडामणौ अमरटीकाग्रन्थानां विपुला सूची समुपलभ्यते।

वाहतः वाग्भट:, (५) चन्द्रः, (६) इन्दुः, (७) चन्द्रनन्दनः, (८) धातुविदः, (९) निमिः, (१०) हरमेखलम् ।

केशवः स्वीये कल्पद्रुमग्रन्थे कोषकारानित्थमभिधत्ते—

'कात्य-वाचस्पति-व्याडि-भागुर्यमरमङ्गलाः ।
साहसाङ्कमहेशाद्या विजयन्ते जिनान्तिमाः ॥'

यद्ययं नामोल्लेखक्रमः समयानुरोधेन यथोत्तरं निर्दिष्टस्तदा तु कात्यः सर्वेभ्योऽपि पूर्वभवः । किं चायं स्वामिना सबहुमानं प्रामाण्ये परिगणितस्तथा अमरसिंहादपि प्राक्तनत्वेनाध्यवसित. । एकत्र टीकायामुक्तम्—'हेमन्ताद्धि वत्सरस्यारम्भः ।' अत्र पोषकं कात्यवचनमुदाहरति—

'आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः ।'
कालवर्गः, श्लो० २०

एवं मुनिरप्याद्दृतः, यो हि मुनिर्व्याडिः प्रतिभाति । तृतीयो भागुरिः, एषोऽपि अमरसिंहात्पूर्वोद्भूतः । इत्थं स्वामिमतेन भागुरि-मालाकारावपि प्राचीनावेव । व्याख्याने मालाकारमतं न केवलं भूयः प्रतिपादितं, किन्तु बहुत्र सम्यगालोचितमपि दरीदृश्यते ।

शाश्वतः—अनेकार्थसमुच्चयाभिधेयोऽपूर्वो ग्रन्थोऽस्य कृतिषु प्रसिद्धः, परमयं कोषेऽमरसिंहीय नानार्थवर्गादतिरिच्यते । बहुत्रामरशाश्वतयोः श्लोकसाम्यं संलक्ष्यते । अयममरसिंहादधस्तनः । दुर्गभोजौ चापि नव्येषु परिगणितौ । अमरमालाविषये न किमप्यवधार्यते, कोऽस्य प्रणेतेति । वनौषधिवर्गे, विशेष्यनिघ्नवर्गे च किमप्यवतरणं क्षीरस्वामिना रुद्रकृतव्याख्यातः परिगृहीतमिति भानुजीदीक्षिता ब्रुवते । उपाध्यायाभिधेयो हि केषांचिन्मतेऽच्युतोपाध्याय आसीत् यस्य टीका व्याख्याप्रदीपनाम्नी स्मर्यते । भोज—आचार्य-नारायणादिव्याख्यातॄणां ग्रन्थानुपलम्भाद्विशिष्य विवेचनं दुष्करमेव ।

आयुर्वेदवित्सु सुश्रुत-चरक-वाग्भट-धन्वन्तरीणां प्रमाणवचनानि वनौषधिवर्गे लभ्यानि । बहुत्र 'वैद्याः' इति लेखः प्रायेण चरकं स्मारयति । धन्वन्तरिर्हि अमरसिंहादतिप्राचीनः । वाग्भटः, वा, वाहतोऽहि बौद्धः यस्य शकवंशीयराजभिः सह संबन्धः परिदृश्यते । अष्टाङ्गसंग्रहोत्तरस्थाने ४९ अध्याये पठ्यते शकानां पलाण्डुप्रेम यथा—

'लशुनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।
साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥
यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां
लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।
कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को
रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥'

एतेनाधुनिकैरितिहासज्ञैः ईशवीय द्वित्रशताब्द काले वर्तमाने शकराजनि वाग्भटसमयोऽपि निर्णीतः । इतरेषां प्राणाचार्याणां चर्चा विषयान्तरसापेक्षिणीति त्यज्यते ।

अमरसिंह समयो हि नाद्यावधि सप्रमाणं केनापि स्थिरीकृतः । पाश्चात्यैः पौरस्त्यैश्चाऽसकृदालोचितोऽपि प्रत्ययास्पदतां न लेभे । उज्जयिनीनायकस्य

श्रीविक्रमादित्यस्य नवरत्नेस्वन्यतम इति ज्योतिर्विदाभरणकर्तुः कालिदासस्य 'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुः, इत्यादि पद्यं भारते पण्डितानां मुखरङ्गे नृत्यमानमपि तत्संग्राहकम्। बुद्धगया-परिसरे समुपलब्धे शिलालेखे 'वैक्रमीय-नवरत्न-सभाया अन्यतमेनोज्ज्वलरत्नेन श्रीअमरसिंहेनैतन्मदिरं निर्मापितम्' इति लेखलाभात् ईशवीयवर्षारम्भात् प्राक् प्रथमशतकेऽस्य स्थितिरनुमीयते, यतः सएव विक्रमकालः। भवतु नामामरसिंहो नवरत्नान्तर्गतः परमन्येषां वराहमिहिरादीनामुक्तश्लोकस्थं सामयिकत्वं नोपपद्यते, नवरत्नश्लोकोऽयं प्रतारणपरक एव। प्रमाणस्य पिष्टपेषणमनावश्यकम्।

वृद्धपण्डितमुखादाकर्ण्यते—विक्रमादित्यः शैवधर्मधुरंधर इति ग्रन्थारम्भे बौद्धदेवनमस्कृतिरूपमङ्गलाचरणेन क्रुद्धनृपते. सन्तोषायायममरसिंहो नामग्राहं देवतानामानिर्दिश्य 'स' इति पदं व्यवहृतवान्। वङ्गदेशीयैः प्राचीनसूरिभिस्तु बौद्ध-शिवपक्षयोर्मदमवलम्ब्य व्याख्यानभङ्ग्या बलाद् बौद्धपक्षीयोऽर्थ एव निगूहितः, परमेतदखिलमविचारविजृम्भितमेव। नहि श्रीमदमरसिंहः कपटबौद्धो धर्मकञ्चुकी वा प्रतिभाति। कथमन्यथा ब्रह्म-विष्णु शिवादीनां नामोल्लेखात्पूर्वमेव शाक्यसिंहं स्मरेत्। किंच गुणैकपक्षपाती विक्रमादित्यः किमिति तदुपरि कोपपरीतमानसः स्यात्। सेवनेस्म तत्सभां मितरेऽपि बौद्धपण्डिता इति।

अमरसिंहः सुप्रसिद्धशबरस्वामिसूनुः शूद्रागर्भाज्जनिं प्रापेत्याभाणकमूलकेनाधस्तनश्लोकेन श्रुतिपथमागतम्—

ब्राह्मण्यामभवद्वराहमिहिरो ज्योतिर्विदामग्रणी
राजाभर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायाममभूत्।
वैश्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कुः कृती
शूद्रायाममरः षडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः॥

प्रसिद्ध-मीमांसक-श्रीकुमारिलभट्टपादाद् बहोः कालात् प्राक् तत्रभवतः शबरस्वामिनः सत्ता तत्तन्मीमांसक निबन्धानामालोचनेन स्फुटं प्रतीयते। अस्य विषये द्रश्यताम्—(The Pūrva Mımānsā system. by P. V. Kane M. A. LL. M. ıssued ın thc Annals of the Bhandarkar Mstıtrde for 1924-25 Vol Vı Part 1. Poona Cıty) *

अमरसिंहः स्वसमयेऽतीव गौरवास्पदतां भेजे। बोपदेवः स्वीये कविकल्पद्रुमे प्रौढशाब्दिकेस्वमुं संमानितवान्। अस्य पाणिनिव्याकरणप्रेम 'सभाराजामनुष्यपूर्वा' इति सूत्रमवधार्यत्—

'शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात्।'
(तृ० का० लिङ्गसंग्रहवर्गः, श्लो० २७)

इत्यादि श्लोकेषु बहुत्र सूत्रकोडीकरणेन चतुरस्रमेव। एतन्मूलिकैव प्रसिद्धिश्च—'अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्।' इति। श्रीधरदास-संगृहीते सदुक्तिकर्णामृतेऽस्य बहवः श्लोका उपलभ्यन्ते। तेनामरकोषादतिरक्ता अपि केचन ग्रन्था निर्मिता इति व्यक्तम्।

प्रत्नतत्वविमर्शकैरन्यदपि गवेषयित्वा प्रकाशनीयम्। मयातु बहुकार्योपक्षिप्तमानसेन संक्षेपेण पाठकानां पुरस्कृतोऽयं संदर्भः।

* निबन्धस्यास्य संस्कृतानुवादः सुप्रभात-पाठकानां प्रीतिलाभाय यथावसरं प्रकाशयिष्ये। लेखकः,

रेखावलोकन प्रकार-परिचयः।

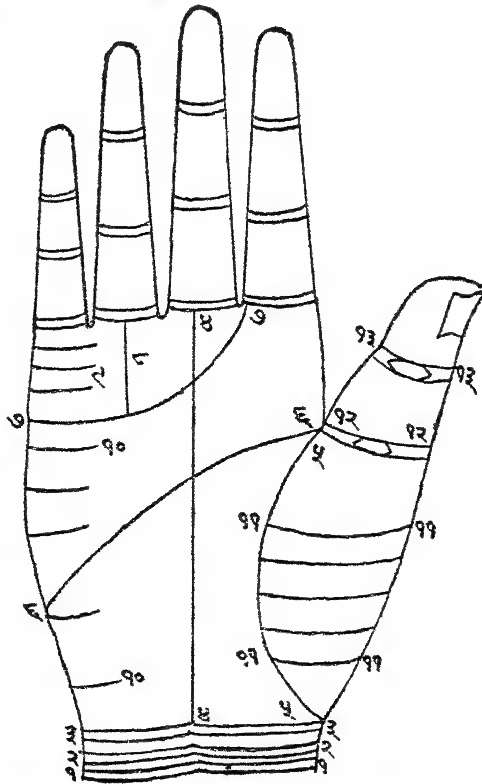
श्रीकालिकाप्रसादमिश्रः, काशीराज-ज्योतिर्विद्।

सामुद्रिकपरिचयः, सामुद्रिक-विज्ञानञ्चेति निबन्धद्वयं पूर्वमेव प्रकाशितमासीत्सुप्रभातपाठक महोदयानां मनोरञ्जनार्थमिदानीन्तु करावलोकनप्रकारः प्रदर्श्यते।

चित्राङ्कितरेखाणां फलानि।

१—प्रायो भवन्ति खलु मणिबन्धप्रदेशे रेखास्तिस्रः, तासु प्रथमा धनाख्या, द्वितीया शास्त्राभिधा, तृतीया भक्त्याह्वेति। एतासु रेखासु या रेखा स्वच्छ-सरला, गम्भीरा, स्निग्धा, अच्छिन्ना स्यात् सा तद्विषयस्योत्तमफलबोधिका। सर्वाः परिशुद्धाः सकल शुभफलान्विताश्च। तिसृभ्योऽधिकास्युश्चेत्तर्हि दैन्यदौर्भाग्यबोधिकाः—

४—इयमूर्ध्वरेखा यस्य मध्याङ्गुलेर्मणिबन्धावधि परिशुद्धा चेत्सोऽत्यन्तसौभाग्यशाली भवति। इयमेव "भाग्यरेखा" इत्युच्यते, एतद्द्वारैव भाग्यविनिर्णयो भवति, इयं यदि व्यक्ताऽविच्छिन्ना स्यात्तदा राज्य-मान-प्रतिष्ठादिभिर्नरं भूषयति "मध्याङ्गुलेर्या मणिबन्धमाता राज्याप्तये सा च किलोर्ध्व रेखेति"। इयं यदि छिन्ना खण्डिता वा यत्रप्रदेशे स्यात् तत्रवर्ष-प्रमाणं तस्य पुरुषस्य स्त्री-धन-पुत्रादीनां दुःखं भवति। अनयैव जनानां सुखदुःखादिनिखिलं ज्ञानं भवति। एतस्याः सविस्तरं वर्णनं सचित्र-सामुद्रिकरहस्याख्ये ग्रन्थे कृतम्।

५—पितृरेखा मतान्तरेणायूरेखा कर्मरेखा वा। यदीयं पितृरेखा वियुक्ता स्यात्तदाऽयं जनो वर्णसंकर इति सूचयति। यदि द्वे अपि कुटिले, प्रलम्बे, ह्रस्वे, छिन्ने-भिन्ने च स्यातां तदा जनस्य मातृपितृसुखं

न भवति। यदा द्वे अपि मनोहरे तदापित्रोः सुखं प्राप्नोति। यस्मिन्वर्षप्रमाणे द्वे छिन्ने तस्मिन्वर्षे पित्रोर्वियोगो भवतीति लक्षणज्ञाः वदन्ति।

मतान्तरेणानयायुषोज्ञानम्।

दीर्घा स्पष्टा नातिसूक्ष्मा न वक्रा,
भग्ना चान्या रेखया नापि छिन्ना।
दीर्घायुष्मान् सच्चरित्रस्वभावो
मर्त्यो नित्यं मोदते सौख्ययुक्तः॥ ३॥
म्लाना छिन्ना भिन्नरूपा यदा सा,
मन्दप्रज्ञो दुर्बलोऽसौ विवादी।
गर्वैयुक्तो दुर्भगो दुःखजीवी,
यस्मिन्माने जायते सा च भग्ना॥ ४॥

इत्याद्युक्तग्रन्थ एव द्रष्टव्यम्।

६—इयं मातृरेखा शिरोरेखा वेति। इयं सर्वतः परिशुद्धा स्यात्तदा जनो बुद्धिमान्, विचार निपुणः, प्रभावशाली, मानसशक्तियुक्तश्च भवति विपरीतायान्तु विपरीतफलम्।

७—कनिष्ठिकामूलादारभ्यतर्जनीमध्यमान्तरालगामिनीतिर्यगायुष्यरेखा, सैव हृदयादिपर्यायाद्यनेकरूपा भवति, यथा १ हीना, २ यवाङ्किता. ३ द्विभागा, ४ निधनान्तस्थानीयपद्मयुक्ता, ५ रज्जुरूपा, ६ शृङ्खलानुकारिणी, ७ जाह्नवीरूपेति सप्तविधा। इयं निर्मला, सूक्ष्मा, परिशुद्धा च स्यात्तदा मनुष्यः शान्तचित्तः कृपालुश्च भवति, विपरीतायान्तु विपरीतं फलम्।

८—इयं सरस्वतीरेखा पुण्यरेखा वा--
"पुण्या रेखा विलसति निजस्थान एवातिशुद्धा
धीजीव्याढ्यो द्रविणयशसोस्सद्व्ययी सर्वमान्यः॥
प्रत्युत्पन्ना मतिरिह भवेदर्थलाभोऽप्यकस्मात्।
कृत्स्ने कार्ये भवति सफलः शान्तचित्तो मनुष्यः॥१॥

इत्यादिनानाविधशिल्पदाक्षिण्यादिकला सद्धर्मादिविशिष्टा भवतीति॥

९—ललनारेखा यावत्संख्यापरिमिता भवेत्तावत्संख्यापरिमिताः ललनाः पुरुषस्य बोध्याः इति। मतान्तरेण मृगपुरुषस्य मनोहरकुशाग्ररेखया स्त्रीद्वयम्, द्वाभ्यां रेखाभ्यां स्त्रीत्रयम्, तिसृभी रेखाभिः स्त्री पञ्चकमिति। तुरगपुरुषस्य त्वेकया रेखया द्वे, द्वाभ्यां रेखाभ्यामेका स्त्रीति विज्ञेयम्।

१०—इमाः भ्रातृभगिनीबोधकरेखाः। आयूरेखाया अधो मणिबन्धपर्यन्तं करभप्रदेशेऽच्छिन्नमनोहरविशाला यावत्यो रेखाः, तत्संख्या परिमिताः भ्रातरः, यावत्यः स्वल्पास्तत्संख्या परिमिताः भगिन्य इति।

११—सन्तानरेखा।

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः
पुत्राः वृहत्यः प्रमदाश्च तन्व्यः॥
अच्छिन्नदीर्घाश्च चिरायुषान्ताः
स्वल्पायुषश्छिन्नलघुप्रमाणाः॥

१२—यवरेखाः—अंगुष्ठमूले यवश्चेन्नरः सन्तानवान्भवति, उक्तश्च "सुतवन्तोऽप्यङ्गुष्ठमूलगैश्चयवैः" इत्युक्तरीत्या अनया विद्यमानसन्तान विचारो भवतीति।

१३—अङ्गुष्ठोदरे यवरेखा फलमुक्तं जातकाभरणे—

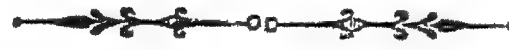

विराजमानं यवलाञ्छनं चे
दङ्गुष्ठमध्ये पुरुषस्य यस्य ।
भवेद्यशस्वी निजवंशभूषा,
भूषाविशेषैस्सहितो विनीतः ॥ ३ ॥

इति मणिवन्धादारभ्य यवरेखान्तं त्रयोदश प्रधानरेखाणां दिग्दर्शनं कृतं विस्तरस्तृक-"सचित्र सचित्रसामुद्रिकरहस्यग्रन्थस्य विंशतिचित्रेषु प्रायः समस्त-रेखाणां रूप-स्थान-फलादीनां निरूपणं कृतमस्ति तत्तु शास्त्ररसिका अवलोकयन्तु ।

अनया विधातृनिर्मितकरकुण्डल्याः प्राणिनां भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकदुःखसुखादीनां यथार्थज्ञानं भवति ।

प्राचीनाः महर्षय इमामेव प्रणालीमनुसृत्य स्वकीयानुभवं पुराणेषु प्रदर्शितवन्तः, तत्फलन्तु साम्प्रतमपि तथ्यमेव संघटते इति पुनर्यथावकाशं प्रकारान्तरं प्रदर्शयिष्यामि ।

पौराणिक प्रणवे द्विजेतरस्याप्यधिकारः।

श्रीयुत पं० राधाप्रसादशास्त्री, धर्मशास्त्राचार्यः
श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य

प्रायः यत्रानेकस्थले स्मृतिनिबन्धेषु विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते । तद्यथा पराशरमाधवीय-निबन्धे आचारकाण्डे राजप्रतिग्रहानिन्दा-निन्दा च । (१९९-२००१)

राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः ॥ १ ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद् राजप्रतिग्रहम् ॥ २ ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षादावाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥ ३ ॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित् ।

छन्दोग-शाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहे प्रवर्तयितुमश्वपति नामकेन राज्ञा दोषाभाव उक्तः—

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्ना विद्वान्नस्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥ १ ॥

अपि च नारदः—

श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥ १ ॥
नैतयोरन्तरं किंचिद् प्रजा धर्माभिरक्षणे ।
शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो यथाम्भसाम् ॥ २ ॥
समुद्रे समतां याति तद्वद् राज्ञां धनागमः ।
यथाग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति कांचनम् ॥ ३ ॥
एवं धनागमात्सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ।

स्मृतिचन्द्रिकायां संस्कारकाण्डे भोजनदिङ् नियमः—

आयुष्यं प्राङ् मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुखः ॥
श्रियं प्रोदङ् मुखो भुङ्क्ते ऋतुं भुङ्क्त उदङ् मुखः ॥१॥
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणा मुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ २ ॥

तत्रैव मातुलकन्या-विवाह-विषये—

मातुलस्य सुता मूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १ ॥

—व्यासः

अन्ये च मातुलकन्यापरिणयनं कामयमानाः संवादार्थं मन्त्रमिममुदाहरन्ति—

आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिः
यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुहुं मातुलस्येव योषा
भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥१॥ ऋ० अस्यार्थः—

"हे इन्द्र ? पथिभिर्मार्गैरीडितेभिः प्रशस्तैर्नः अस्माकमिमं यज्ञं आयाहि आगच्छ ! आगत्य चेदं दीयमानमस्माभिर्भाग धेयं जुषस्व सेवस्व यजमानास्तृप्तामाज्यादिना संस्कृतां वपां जुहुस्त्वक्तवन्तः । अत्र-दृष्टान्तद्वयम्ः—यथा मातुलस्य योषा दुहिता दौहित्रस्य भागो भज नीया परिणेतुं योग्या, यथा च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य तथायं ते तव भागो वपाख्यः ॥"

तेन श्रुतितः सिद्धं मातुलादिद्दुतापरिणयनम् ।

अयमेव विषयः तृतीय परिच्छेदे धर्मसिन्धौ (१८८ पृष्ठे) पराशरमाधव-आचारकाण्डे (२।६३ पृ०) प्रतिपादितः ।

शूद्रधर्मविचारे धर्मसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे (२९९पृ०)

भारतपुराणश्रवणे स्त्री-शूद्रयोरधिकारो नत्वध्ययने । "श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ शूद्रस्य पंचयज्ञ श्राद्धादिकर्मणि कातीयसूत्रानुसारेण मयूखेः—आगमोक्ता विष्णुशिवादिमन्त्राः नमोऽन्ता प्रणवरहिताः, पुराणादि श्रवणनिदिध्यासनादि कृत्वा ब्रह्मज्ञानमपि स्त्रीशूद्रैः सम्पाद्यम् ॥

वीरमित्रोदयस्याह्निक प्रकाशे ३८२ पृष्ठेः—

षोडशऋगात्मकस्य पुरुषसूक्तस्यप्रत्यृचमावाहनादि षोडशोपचारात्मके पूजाविधावुक्तं नृसिंहपुराणे ।

अनेन विधिना देवः पूज्यते मधुसूदनः ।
वेदज्ञैरेव नान्यैस्तु तस्मात् सर्वहितं वद ? ॥इतिप्रश्नः
अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् ।
गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरः ॥

इत्थमुत्तरयित्वा मन्त्रस्वरूपमेवाह:—

शुक्लवर्णं च ॐ कारं नकारं रक्तमुच्यते ।
मोत्कारं वर्णतः कृष्णं नाकारं रक्तमुच्यते ॥ १ ॥
राकारं कुंकुमाभन्तु यकारं पीतमुच्यते ।
णाकारमञ्जनाभन्तु यकारं बहुवर्णकम् ॥ २ ॥

एवं च नमःपदान्तोऽयं मन्त्र इति व्यामोहस्त्याज्यः याज्ञवल्क्य-मिताक्षरायां प्रायश्चित्त-प्रकरणेऽपि—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यति ॥
२६२ या० स्मृ०

यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादश वर्षादिकालसम्पाद्येन व्रतेन शुद्ध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपा सम्भवस्तथापि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अतएव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'उच्छिष्टं चास्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति । यद्वा वचनबलाद् जपादिरहितमेव व्रतं कुर्यात् । "तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्" ॥ इत्यंगिरस् स्मरणात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम्—

शूद्रः कालेन शुद्ध्येत गोब्राह्मणहिते रतः ।
दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथा ॥

इति ।

यत्तु मानवम्—

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्मै व्रतमादिशेत् ।

इति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनम् तदनुपसन्न शूद्रविषयम् । यदपि स्मृत्यंतरवचनम्—

कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु ।
कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते ॥

तत् काम्य कृच्छ्राभिप्रायम्—

अतः स्त्रीशूद्राणां प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवद् व्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनम्—'प्रतिलोमा धर्महीना' इति तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् । आनुपूर्व्या मिताक्षरा प्रदर्शिता ॥

मिताक्षरादिग्रन्थाः प्रदर्शिताप्रतीयमानविरोधा वस्तुतोऽविरुद्धा एव । देशकालादिव्यवस्थापनादिभिः पक्षैः, ते च पक्षाः तत्र तत्र निबन्धेषु दर्शिताः— (क्रमशः)

इतिहासज्ञानावश्यकता।

लेखकाः—
श्रीमहादेवशास्त्री, पाण्डेयः, साहित्याचार्यः,

श्रुत्वापि नाम बधिरो दृष्ट्वाप्यन्धो जड़ो विदित्वापि।
यो देशकालकार्यव्यपेक्षया पण्डितः स पुमान्॥

भारतीयानां संस्कृत-विदुषां प्रायेणेतिवृत्तज्ञानाभावात्कीदृशी दुरवस्थेदानीमस्तीत्ययं प्रश्नो विबुधानां विचारकोटिमध्यारोहति। केचनेतिवृत्तज्ञानं कालानुक्रमणीज्ञानमात्रं निःसारमिति कृत्वा अस्मै ज्ञानसूच्यां लघुस्थानं वितरन्ति। परमस्माकं विचारेण तु कालानुक्रमणीज्ञानमपि अत्यन्तावश्यकतावहम्। कदा के आसन्? कस्मिन् काले कीदृशी सामाजिकी व्यवस्थितिरासीत्? कुत्र समये राजकीयनीतिव्यवस्था किंस्वरूपाऽभवत् विद्वांसः कं समयम् अलमकुर्वन्? के राजानः कस्य समयस्याधिकारिणः? के के देशाः केषामधिकारे कदा अवर्त्तन्त?

इत्येवंविधा भूयांसः प्रश्नाः समयसूचीज्ञानमन्तरा कथमपि उत्तरदृष्टिपदवीं नावतरन्ति। एवमेव शास्त्रविषयाणां तारतम्यज्ञानं, पूर्वापरकालसमीक्षापि दुःशकमेव कर्त्तुम्। यथा साहित्ये, वेदे, वेदाङ्गे, वैद्यके, दर्शने, सङ्गीतशास्त्राद्यनेकविषये च वहवो ग्रन्था निबद्धा अस्मद्देशे सुप्रसिद्धाः सन्ति। परमयं निर्णयोऽस्मज्ज्ञानाद्दूरतम एवास्ति यत् के ग्रन्थाः कैराचार्यैः कस्मिन् विषये कदा निबद्धाः? तत्र तत्परवर्त्तिभिराचार्यैः स्वस्वनिर्मितग्रन्थेषु तत्र तत्र विषये कियती नवीनता निर्मिता, देशकालानुसारेण के के च विषयाः सर्वथा नवीना एव सन्निवेशिताः? यथा वेदेऽपि चिकित्साविषयस्य निवेशो दृश्यते। ततःपरं पूर्वपरकालीनैर्बहुभिराचार्यैरायुर्वेदे नैके ग्रन्था निबद्धाः। परमेतत्कथयितुं वयमसमर्था एव यत् के रोगा प्रधानभूताः कस्मिन् काले अभूवन्? कीदृशैः संसर्गैस्तेषामुद्भवः? कीदृशी चिकित्साप्रणाली तेषां निवारणाय उपयुज्यमाना आसीत्? बहवः संक्रामकरोगाः अस्मद्देशे विदेशीयानां संपर्कादेव प्रचलिताः, तेषां रोगाणां निदानमाचार्यैः अस्मद्ग्रन्थेषु प्राचीनकालादेव निबद्धम्? आहोस्वित् विज्ञाय लिखितम्? उत वा पाश्चात्यग्रन्थेभ्यः संगृहीतम्?

एवं तदीयचिकित्साविषयेऽपि बहवः परामर्शाः समुत्तिष्ठन्ते। यथा तुलसीदासोऽपि रोगव्याधिप्रपीडितः पञ्चत्वं गत इति जनश्रुतिः। अयंव्याधिः तुलसीदासात्पूर्वमस्मद्देशे आसीन्न वा, अथवा यवनानां सम्पर्कादेवायं व्याधिरस्मद्देशे प्रचलितः। यवनसाहाय्यादेव अस्य चिकित्सादिविषये अस्मद्देशीयैः शिक्षितं वा। धर्मशास्त्राण्यपि यथावस्थं

यथाकालं तत्तत्स्वयद्यायधर्मनिष्ठैराचार्यैर्निर्मितानि दर्शनवत् विभिन्नरहस्यान्यपि विभिन्नोपक्रमबीजान्यपि यद्येककालिकत्वेन ज्ञायन्ते सृष्ट्यारम्भकालिकत्वेन वा एकवाक्यतैव च सर्वत्र गवेष्यते तदत्र कोऽन्यो हेतुर्भवितुमर्हति इतिवृत्तबोधाभावात् । किमितोऽधिकमुच्यतां यदिदानीन्तनाः कुल्लूकभट्टादयोऽपि निबन्धारो धर्मसर्वस्वे प्रमाणभूता नाधुनिकास्ततोऽप्यधिकविज्ञानवन्तो विद्वांसः । किमन्यत् "अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति" इत्यपि श्रुतिरिव स्मृतिः प्रमाणत्वेन अभ्युपगम्यते प्राचीनस्थितेरबोधात् । यावद्देवलस्मृति प्रचलितधर्मशास्त्रनिर्माणप्रसार इदानीं सर्वज्ञाभावान्निरुद्ध इति महदुत्तरमद्यत्वे ।

व्याकरणं तत्तत्काले साहित्यं संस्कृतवाङ्मयव्यवहारं पूर्ववर्ति व्याकरणान्तरमुपजीव्य कृतनिर्माणमपि लक्षणैकलोचनतां समर्थयते चेत् पराजितमेव विवेकिभिः । शार्वरीपस-विश्राम-कालीनादयः शब्दा अपभ्रंशा एव तेषाम् । पाणिनिव्याकरणस्य पूर्णतां समर्थयमानैर्यथावद्बोधपथदूरपतितैः तत्रैव समयं जीवनं क्षपयद्भिः कीदृश्याहोपुरुषिका रिताश्र्यत इति तत्सभास्तारा एव जानन्ति । एवं वेदे, ब्राह्मणे, उपनिषत्सु, निरुक्ते, सूत्रेषु, स्मृतिषु, दर्शनेषु, पुराणेषु, व्याकरणे, ज्यौतिषे, आयुर्वेदे, संगीतादिशास्त्रेषु च कालसम्बन्धिपौर्वापर्यज्ञानमन्तरा असम्भव एव निर्णयकृते, यत् कस्मात्परं किं विरचितम्, कुत्र नवीनता कुत्र च ह्रासः कृतः, कुत्र समयस्य तदानींतनसमाजस्य च कियान् प्रभावः पतित इति । अनेनैव कारणेन पाश्चात्या अन्ये च ऐतिहासिकविद्याविदः कथयन्ति यत् संस्कृतस्य सत्यपि एतावति गाम्भीर्ये विस्तरे च इतिवृत्तचर्चाया अभावात् अपूर्णतैव महती जागर्त्तीति ।

एवं च इतिवृत्तबोधस्यावश्यकतायामुपस्थितायां कथं तज्जायतामिति प्रश्नेऽस्माकं दृष्टिरापतति । यत्पाश्चात्याः, तिलक-भाण्डारकर-वैद्य प्रभृतयो दक्षिणात्याः, वङ्गीयाः, श्लाघनीयचरिता रामावतारशर्मप्रभृतयो विद्वांसोऽत्र विंशशतके इतिहासविषये महतीं गवेषणां कृतवन्तः । शिलालेखादीनां सङ्कलनेन भूगर्भविद्याविकासेन च वेदादीनां बौद्धकालिकस्थितेश्च भूयान् परिचयः कृतोऽवलोक्यते । अत्रत्यासु महाराष्ट्री—गुर्जरी-वङ्गी-हिन्दी-भाषासु देशान्तरीयासु जर्मन-फ्रेञ्च-आङ्ग्लगवीषु निबद्धग्रन्थेषु अन्यान्यपत्रपत्रिकादिषु च इतिहासो महता संरम्भेण समुपन्यस्तः । उपजीव्य चैतानि नवीनं च कियदपि विभाव्य इतिहासस्य निबन्धाः शक्यन्ते गीर्वाणवाण्यां निर्मातुम् । यतो भारतवर्षस्य महान् कलङ्कः प्रमार्जितुं शक्यः, हिमालयात्कुमार्यन्तरीपं यावत्, आगुर्जाराद्वङ्गदेशपर्यन्तं प्रतिग्रामं निवसतां संस्कृतपण्डितानां हृदयेषु जाज्वल्यमानमितिहासज्योतिः समुद्दीपितं स्यात्, भगवान् सनातनधर्मश्च सत्यो विज्ञातः परिरक्षितश्च यथावस्थितं समाजं स्थापयन् भारतं समृद्धिसम्पन्नं क्रियादिति शिवम् ।

भारतभामिनीनां सुरभारतीं प्रतीति-कर्तव्यम् ।

लेखिका-श्रीमती सुशीलादेवी, विदुषी, हल्दौर, बिजनौर

धार्मिकं साहित्यं हि कस्यापि राष्ट्रस्य संस्कृतेः परं निदानम् । वैदिकधर्मस्य साहित्यं गीर्वाणगिरा गुम्फितमिति सुविदितमेव विदुषाम् । तेन भारतीयानां पूर्वपुरुषाः प्राणपणेनापि परिपालयामासुः सुरवाणीम्, ते सर्ववैभवविवर्जिता अपि देववाणीसेवनं न विस्मारयामासुः । "अपि च एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके च कामधुग् भवति ।" "पितरोऽस्य स्वर्गेलोके महीयन्त" इत्याद्यनुशासनानि श्रद्दधानास्ते सुरसरस्वतीसेवां परमधर्मं मन्यन्ते स्म । जगतीतले न विद्यते कापि भाषा, या देववाणीवदाधुनिकैतिहासिकानां मतेऽपि न्यूनातिन्यूनं वर्षाणां पाञ्चसाहस्त्र्याः वर्षिष्ठा वर्तते । तस्याः निस्वार्थसेवका एव तां परःशतोपप्लवेभ्यः पात्वाद्यावधि जीवितां ररक्षुः ।

यदा दैवदुर्विपाकेन विजेतृविजितराष्ट्रयोः संस्कृत्योः परस्परं संघर्षो जायते, तदा विजितराष्ट्रस्य संस्कृतेः प्राणसंकटमापद्यते । विजितराष्ट्रस्य संस्कृतिर्विजेतुः संस्कृतेर्गर्भे विलयोन्मुखी धावति । "यथा राजा तथा प्रजा" इति न्यायेन शासिताः शासकानां प्रत्येकं गतिं मतिं भाषां भूषां वेषञ्चानुकुर्वन्ति । हंसगतिमनुकुर्वाणः काकः स्वगतिमपि विस्मरतीति लोकोक्त्या परानुकरिष्णवो विदेशीयदास्यमङ्गीकृतवन्तः कापुरुषाः निजपरंपरागताचारमपि परित्यजन्ति । निजमातृभूमिगौरवस्वरूपायाः स्वमातृभाषाया अपि विमुखाः भवन्ति । तेषां केऽपि स्वधर्मस्वदेशमानैकधनाः पुरुषर्षभा एव स्ववाण्याः संवर्धनायां बद्धपरिकरास्तिष्ठन्ति । सर्वस्वव्ययेनापि तां संपन्नसत्वां स्वस्थाञ्च परिरक्षन्ति ।

इयमेवावस्था वृद्धभारतस्य सनातनसभ्यतां तत्प्राणस्वरूपां सुरवाणीञ्च प्रति मोहम्मदीयानां भारते पदार्पणादारभ्यापतिता । पञ्चशतवर्षव्यापकमोहम्मदीयदुर्दान्तशासने जनसाधारणेषु शासकानां वेषभाषाभूषादिस्वीकुर्वाणेष्वप्यकिंचना अपि विद्यावैभवाः ब्राह्मणाः सुरवाणीरक्षाव्रतपराः बभूवुः । सनातनवैदिकधर्मे तत्प्रतिपादकसंस्कृतसाहित्ये च तेषां श्रद्धैव तद्व्रतस्य प्रेरिका । परमधुना श्वेतद्वीपीयश्वेताङ्गप्रभूणां शासने प्रवृत्ते देववाणीरक्षापरंपरा देशांतरं प्रापत् । मोहम्मदीयराज्याद्भारतस्य विभिन्ना परिस्थितिरेवात्रहेतुः । स्वमताग्रहग्रहिला वैदिकधर्मदलनोद्यता धर्माचारप्रचारपरिपन्थिनः प्रजोत्पीडनपरा अपि तेऽत्रैव कृतनिवासाः स्वदेशीयाः संवृत्ताः । तेन प्रजाया धनानि तैरपहृतान्यपि तेषां लाकमध्ये समाधिमन्दिरनिर्माणपणेऽपव्ययितानि पुनराहृत्य प्रजामण्डलेव जग्मुः । स्वदेशाद्बहिर्विदेशं न निर्ययुः । फलतो भारतीयाः प्रजा दासीभूता अपि अन्नवस्त्राभावं नानुबभूवुः । "बुभुक्षितः किन्न करोति पाप" मिति कृच्छ्रस्याविषयाणां तेषामास्था धर्मान्न विचचाल । परमद्यतनाः श्वेतद्वीपीयवैदेशिकशासकाः भारते दुर्दण्डशासनं संस्थाप्यापि भारतभुवं स्वावासभूमिं नैव विदधुः, निजाङ्गलाभिजने स्थिता एव भारते शासनदण्डं संचालयन्ति । भारतप्रजायाः प्रासकरद्रव्येण स्वदेशसंवर्धनमेव तेषां परमोद्देशः । अपरञ्चाङ्गला अत्र वणिग्रूपेणागता, पश्चाद्भाग्यचक्रेणैतद्देशस्य शासनधुरामधिगता अपि तेऽद्यापि वणिग्वृत्तिमेव धारयन्ति । एकस्मिन्हस्ते शासनदण्डधारिणोऽपि तेऽपरहस्तेन तुलां गृह्णन्ति । अथवा तेषां न्यायतुला वणिक्तुला चैकैव । भारतराज्यमपेक्ष्याङ्गलभूमौ निर्मितवस्त्रादिवस्तूनां व्यापारवृद्धिरेवाङ्गलप्रभूणामधिकतममभिमता । तेन प्रजानां धनं कररूपेण विदेशीयवस्तुमूल्यरूपेण च सततं विदेशं गच्छति । अस्मद्देशीयधनधाराया निरन्तरं बहिःप्रवाहेण देशोऽयं तथा निर्धनः संवृत्तः, यथा विदेशीयवस्तूनां मूल्यं रूप्यकेण दातुमशक्नुवन् अयं तत स्वदेशीयसस्यसंपदार्पयितुं विवशो भवति; येन भारतीयानामुदरदरीपूरणार्थमप्यन्नमत्र नावशिष्यते । अत्रत्या जनाः श्वभृत्याख्यपरसेवादीनि परःशतानि पातकानि कुर्वाणा अपि वपुःपरिपोषणाय पर्याप्तमाहारमाप्तुं नालम् । भारतीयानामधिकांशो वर्षं यावदहोरात्रमेकाहारेणैव कथं-

चित् प्राग्धारणं करोति । तेनाद्योदरज्वाला तेषां ध्यानम्, स्वधर्मस्य स्वसभ्यतायाश्च संरक्षणाद्व्यावर्त्य बुभुक्षाशमनप्रयासायैवाकर्षति । तद्रूपां कृच्छ्रावस्थां भारतसभ्यताद्याधिगता । न सातः पूर्वं मोहम्मदीयराज्ये तामाचक्राम । भरतसभ्यतायाः प्रधानाङ्गस्य संस्कृतस्य ह्रासलये मोहम्मदीयराज्ये भारतभूभालतिलकायमाना रसगङ्गाधरादिगण्यमान्यग्रन्थानां प्रणेतारः प्रसादमाधुर्यस्य धाराधराः पण्डितराजजगन्नाथाः, गीतगोविन्दगायका ललितोद्गारगुरवः श्रीजयदेवाः, अन्ये च शतशो विश्वविश्रुता विविधविद्यावारिधयः पण्डितप्रकाण्डाः प्रादुर्बभूवुः । येषां कृतीनां रसमास्वादमास्वादं जना न तृप्तिमायान्ति, तेषां कक्षामप्याधुनिका विद्वांसो नावगाहन्ते । किन्तु शोच्यमतः परं यत्सांप्रतिकानां पितृपर्यायेण संस्कृतानुशीलनपराणां वाराणस्यादिसुरसरस्वतीराजधानी—वास्तव्यानां पण्डितप्रवराणामपि कुलाङ्कुरा आदिभाषां देवभाषां विहाय विदेशीयाङ्ग्लवाणीं संसेवन्ते । सुरवाणीप्रकाश्यां काश्यां पण्डितपुत्र इति सुप्रयोगोऽपशब्दे परिणत इति जनापवादः श्रूयते । देशेऽस्मिन्नधुना यत्किञ्चित् संस्कृतस्य प्रचारो दरीदृश्यते, तत्पल्लवग्राहिपाण्डित्यमेव । अगाधवैदुष्यस्य गन्धोऽपि तस्मिन्नास्ति । पुराकालीनमगाधसुरसरस्वतीसरोवरमद्य स्वगभीरतामपहाय विस्तृते भूप्रदेशे प्रसृत्य गाधं संवृत्तमित्यनुमीयते । अद्यत्वे दृश्यमानः संस्कृत-प्रसारोऽप्याजीविकोपार्जनमभिलक्ष्यैवास्ति । यदि स्कूलकालिजाभिधराजकीयपाठशालास्वध्यापकपदप्राप्तिप्रलोभनं न स्यात्, तर्हि विरला एव संस्कृतमधीयीरन् ।

यथा पूर्वं, प्रतिपादितं, सुरवाण्यै श्रद्धाया एवावलम्बः । सा च श्रद्धाद्य पाश्चात्यशिक्षादीक्षाप्रभावेण पुरुषेभ्योऽपसारिता भारतीयभामिनीनां हृदयमन्दिरे प्रतिष्ठिता विराजते । वस्तुतो विश्वस्मिन् कोमलभावानां निलयाः कोमलाङ्ग्य एव श्रद्धायाः परमाधाराः, विश्वासस्य च प्रधानभूमयः । सर्वे धर्मास्तासां मानस-मुकुरेषु प्रतिबिम्बिताः प्रकाशमानाश्च स्वज्योतिर्भिर्जगदुज्ज्वलयन्ति । पाश्चात्यचाकचिक्यान्धीकृतज्ञानचक्षुषि कलिमलविहतचेतसि विषयभोगप्रवणे भारतीयमनुजसमाजे भारतीयभामिनीनां सरलस्वान्तमेव धार्मिकश्रद्धायाः शरणम् । तास्वेव सनातनाचाराणां स्थितिः । संप्रति ताभिरेव सर्वाधिकमभ्यस्ता सुरवाण्या बाह्यशरीरभूता नागरीलिपिः प्राणिति । अद्यहि पञ्चनदप्रदेशे संयुक्तप्रान्ते च पारसीकाङ्ग्लादि पाश्चात्यभाषानुशीलनपरवशाः विचाराचारैर्विदेशीयकल्पाः पुरुषाः नागरलिप्यां लिखितानि निजगृहलक्ष्मीणां पत्राणि पठितुं नागराक्षराणामभ्यसने बलान्नियुज्यन्ते ।

परं केवलं नागरीलिपिमात्रस्य ज्ञानं भारतीयस्त्रीणां विचारोन्नतये बुद्धिवैशद्याय वा नालम् । तासां धार्मिकशिक्षा सुरभाषाभिज्ञतामपेक्षते । संस्कृतसाहित्यज्ञानमन्तरा तासां मातृभाषायाः परिमार्जितोच्चहिन्दीभाषाया अपि शिक्षा संपूर्णतां नेयात् । संस्कृतानुशीलनाय च तासां पर्याप्तः समयोऽपि विद्यते । यतस्ताः पुरुषा इवाजीविकार्जनायांग्लादिविदेशीय-भाषाभ्यसने विवशा न भवन्ति । भारते हि पुरुषा एव स्वपरीवारपोषणद्रव्योपार्जनस्य भारवाहिनः सन्तस्तदाश्रिताः स्त्रियस्तद्भारात् स्वतन्त्राः सन्ति । तेन भारतीयभामिनीनां शिक्षासरणिस्तथा विधेया, यथा तस्यां मातृभाषया हिन्दीभाषया धार्मिकदेववाण्या च साधारणव्यावहारिकज्ञानं धर्माचरणज्ञानञ्च यथासंख्यं सम्यक् संभवेत् । योग्यतानुसारं यथावकाशञ्च प्रतिभाशालिन्यो भारतपुत्र्यो मातृभाषायाः संस्कृतस्य चोच्चशिक्षा अपि लभेरन् । तासां शिक्षाविधौ जननीदुहितृसंबन्धविशिष्टयोर्द्वयोरेव भाषयोर्विद्यमानत्वात् तयोस्तासां पारंगतिः सुलभैव । भारतीयेभ्यो भारताभिजना सुरवाणी, पारसीकाङ्ग्लादिविदेशीयभाषा अपेक्ष्य सुगमा । तस्याः शब्दसंपत्तौ प्रतिशतमशीतिशब्दा मातृभाषाहिन्दीभाषया समाकारतां भजन्ते । भावप्रदर्शनप्रकाशवाणीव्यवहाराश्च समरूपाः सन्ति । विचारधारा च भारतीयत्वादेकैव । तेन यदि सुरसरस्वतीसुरक्षा समपेक्षितास्माकम्, तत्प्रत्येकेन सुरसरस्वतीश्रद्धालुना तथा प्रयतनीयम्, येन गृहे गृहे सर्वासां भारतीयकुलकन्यानां जिह्वाग्रेषु सनातनसुरसरस्वती विलसेत् । भारतीयगगनमण्डलञ्च तत्प्रतिशब्देन

प्रतिध्वन्येत, प्रक्रमेच तद्गौरवेण गौरवान्वितेयं मेदिनी। वैदिकधर्मस्य वैदिकसभ्यतायाश्च साम्राज्यं सकलविश्वमण्डले संस्थाप्येत। संप्रति सुरसरस्वत्याः संवर्धनं संरक्षणञ्च भारताभिजनाभिमानिनीनां भारतभामिनीनामधीनम्। तस्याः संरक्षाविधौ विहितप्रयत्नास्ताः स्ववंशगौरवाणां गार्गीसुलभादीनां ब्रह्मवादिनीनां विश्वव्यापिनीं कीर्तिमक्षुण्णां संस्थापयेयुः। तेनेदानीं संस्कृतसाहित्यानुशीलनं भारतीयमातुर्हिममूर्धन्यानां भारतमहिलानां मुख्येतिकर्तव्यम्।

अहो अस्माकं समाजः!

कदा नु खलु सुप्रभातं भविष्यति?

लेo—श्रीनरदेव शास्त्री, वेदतीर्थः

(१)

"सर्वे धर्मा राजधर्मे प्रविष्टाः" इति महाभारतवचनं स्मारं स्मारं नितरां विषीदति नश्चेतः। क्वास्ति सोऽस्माकं राजधर्मो यः पुरा जगत्पालयतिस्म यथावच्चालयतिस्म च। नष्टे राजधर्मेऽस्माकं समाजोऽपि भस्त्राऽऽत्मायितमिव सन्नपि न जीवति,-अहो बत! अस्माकं समाजः "समज" इव संवृत्तस्तिष्ठति स्व-राज्याश्रयविहीनः, हीनः, दीनः मलिनः पराधीनः।

(२)

"सर्वे धर्मा राजधर्मे प्रविष्टाः"—कथमिति? एतच्च विस्पष्टसुपवर्णितमस्माकं प्रमाणभूतेऽर्थशास्त्रे कौटिल्याचार्यनिर्मिते

१—सुखस्य मूलं धर्मः
२—धर्मस्य मूलमर्थ
३—अर्थस्य मूलं राज्यम्
४—राजस्य मूलमिन्द्रियजयः
५—इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः
६—विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा—

इत्यादीनि चाणक्यसूत्राणि किमु बोधयन्ति?

(३)

स्वधर्मपोषके रक्षके वर्द्धके च स्वराज्याश्रयाभावे धर्मो नाम कथं जीवतु,-धर्मवृक्षः कथं च नाम प्ररोहतु, अधर्मवृक्षस्य समूलोच्छेदो नाम कथं भवतु। "कोऽयं धर्मः कुतो धर्मः" इति विषयकान् प्रश्नान् धर्मजिज्ञासव कथं च परिपृच्छन्तु—

अहो, सर्वमधरोत्तरं संवृत्तं राज्याश्रयाभावादिति इदानीन्तनानां शासकानामस्माकञ्च धर्मपन्थाः सर्वथा विभिन्नः, अस्माकं धर्मग्लानौ तेषामभ्युदय एव नास्त्यत्रसंदेहलवोऽपि ते किमपेक्ष्य नो धर्मं नः समाजं च रक्षिष्यन्ति? एतेऽस्माकं धर्मं परिपालयिष्यन्ति इति दुराशामात्रम्

(४)

स्वराज्याश्रयाभावाद्वर्णाश्रमाणां वर्णाश्रमधर्माणाञ्च प्रतिदिनं ह्रासोऽत एवोपहासः। खञ्जो धर्मो यथातथा इतस्ततो महता प्रयासेन कतिचित्पदानि प्रचलितुं शक्नोति इति नाविदितं प्रेक्षावताम्—"पूर्वं धर्मः पश्चात् स्वराज्यम्" इति केचनामनन्ति परं "पूर्वं स्वराज्यं ततो धर्मः ततश्च सर्वमभीप्सितम्" इति नो राद्धान्तः—दण्डभयादेव प्रजाः धर्मपालने प्रवृत्ता भवन्ति स च दण्डो सर्वथा राज्याधीनो राजाधीनो वा, एतर्हि राजा च अन्यत्र धर्माद्दण्डं पातयति, स च स्वधर्मे तत्परो न चास्माकं धर्मरक्षणहेतुः। अस्ति राज्याधिकारिणां प्रजाधर्मतो विभिन्नो स्वधर्मः, स्वराज्यञ्च,-अत एवैतद् राज्याधिकारिणाम् प्रजानाञ्च मिथो धर्मसम्बन्धः हितसम्बन्धश्च पृथगेवाऽस्ति, अत एव तेषां हितमस्माकमहितं भवति एतच्च दिवा दिवाकरप्रकाश इव सुप्रकाशम्—

(५)

"कालो वा कारणं राज्ञः
राजा वा कालकारणम्"

इति पृष्टे भीष्मपितामहेन किमुत्तरितमित्यप्यवधेयं सुधीभिः—

"कालो वा कारण राज्ञः,
राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूत,
राजा कालस्य कारणम्" ॥

यदि "राजा कालस्य कारणम्" यदि वा "सर्वे धर्मा राजधर्मे प्रविष्टा." इति मन्यं, तर्हि किमिति पण्डितसमाजो राजकारणत उदासीन इव तिष्ठति, तेपामौदासीन्यमपि धर्मनाशहेतुः प्रजापीडनहेतुरिति किमु वदामः—

(६)

स्वराज्याश्रयाभावे धर्मो खञ्जो लुञ्जश्च तिष्ठतीति किमु पडितसमाजो न वेत्ति ? मुमूर्षुर्धर्मोऽस्मानेव मारयति इति किं ते न विदन्ति ? वेदत्रयी संकटापन्ना, शास्त्राणि संकटाकीर्णानि, ब्राह्मशक्ति. ह्रासोन्मुखी, क्षात्रशक्तिश्च विनाशोन्मुखी इति किमविदितं तेपाम् यथेदानीमस्य समाजस्य व्याकरणादिशास्त्राणामागमकाले स्वाध्यायकाले प्रवचनकाले व्यवहारकाले च सुमहान् प्रयत्नस्तथा स्वराज्य प्राप्तिः कथं नेत्येव न विद्मः ।

(७)

अस्मिन् राज्ये पाश्चात्यप्रभवाणामाविष्काराणां चमत्कारस्तु सर्वत्र दरीदृश्यतेऽनुभूयते च; परं धर्मस्तु सर्वथा ग्लानिमापन्नः—मद्यपानादीनि व्यसनानि परितो वर्द्धमानानि प्रजोत्पीडनमेव कुर्व्वन्ति, प्रतिदिनमेधमानाः कर-भारा. प्रजा दारिद्र्यगर्तं बलान्नयन्ति,कदा नु खलु पण्डितसमाजः स्वाक्षीणि समुद्घाट्य वस्तुस्थितिं च विलोक्य जनतात्मनां हिताय प्रयतिष्यते, यथा पाश्चात्यशिक्षाप्रभावितानां राजकरणे प्रयत्नस्तथैव पौरस्त्यशिक्षासमेतानां प्रयत्नाः स्युस्तर्हि शोभन एवोदर्क इति बोध्यम्-परं "किमस्माकमनेन व्यापारेण" "कोऽपिनृप. स्यादस्माकं का हानिः दास्यं च विहाय न वयं महिषीस्थानं प्राप्तुं शक्नुमः" इत्यादि प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चारटमानः पण्डितसमाजोऽक्षरपाण्डित्यं विहाय किमु कुप्यति—

" गता वेदविद्या गतं धर्मशास्त्रम्
इदानींन्तनानां जनानां प्रवृत्तिः
सुबन्ते तिङन्ते कदाचित्कृदन्ते "

इत्यस्योदाहरणीभूतः पण्डितसमाज सुनिपुणं विचारयतु किन्तस्य कर्त्तव्यमिति—

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते

इति च न विस्मरणीयं पण्डितसमाजेन एतर्हि "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः" इतिवत् पण्डितसमाजोऽप्यन्धस्तदनुवर्तकाश्चेति किमु वक्तव्यमस्माभिः ।

वैद्यप्रवरः श्रीकृष्णराम कविः ।

ले०-पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदः, साहित्याचार्यः ।

सीन्मेदपाटीयभट्टाह्वजातीयो महीसुरप्रवरः पण्डितप्रकाण्ड आयुर्वेदागमप्रवीणः 'कुन्दनजी' त्युपनामकः श्रीचैनराम भट्टः। यः खलु जयपुर-राजकीय-संस्कृत-पाठशालायाः प्रारम्भे जयपुरपुरन्दरेण श्रीरामसिंहवर्मणा सादरं समर्पितमायुर्वेदविद्यायाः प्रथमाध्यापकपदमतितरामलञ्चकार । तस्य तनयद्वये ज्येष्ठः सर्वविधगुणगणैर्जयपुरजनतायाः परमप्रेष्ठश्च पण्डितश्रेष्ठः श्रीश्री कृष्णरामशर्मा भिषग्रत्नमभूत् । चैनरामशर्मणः क्रमशः परिणीते पत्नीद्वये प्रथमायामेष कुशाग्रधिषण पञ्चोत्तरैकोनविंशति शततमे (१९०५) विक्रमवत्सरे कृष्णजन्माष्टम्यां जन्म लेभे । अस्यैव च वैमात्रेय' कविमल्ल-श्रीहरिवल्लभशर्माऽऽसीत्, येन 'जयपुरपञ्चरङ्गा'द्योऽनेके काव्यप्रबन्धा निरमीयन्त ।

वाल्य एवासौ मेधावी स्वपितुरेव समधिगतव्याकरणायुर्वेदाद्यागमः सुप्रसिद्धगुरूपनाम्नः श्रीजीवनाथशास्त्रिणः साहित्यशास्त्रम् , आयुर्वेदाचार्याद्यनेकोपाधि विभूषितस्य श्रीलक्ष्मीरामस्वामिनो दीक्षागुरुतः श्रीचन्दनदाससाधुतश्च च्छन्दशास्त्रमधिगतवान् तदनन्तरं तेन स्वयमेव प्रत्यपाद्यत सर्वेष्वपि स्वप्रणीतप्रबन्धेषु । तथाहि ।

येनाशिक्षि सजीवनाथगुरुतः काव्यप्रकाशाशय-
श्छन्दश्चन्दनदासतः सगणितं, वैद्यागमस्ताततः ।
सूते गन्धकजारणावधिकृता येन क्रिया नैकशः
सोऽहं नूतनकाव्यपञ्चककृतिः श्रीकृष्णरामः कविः ।

ततश्च लब्धसर्वविधविद्यो द्वात्रिंशदुत्तरैकोनविंशति शततमे (१९३२) विक्रमवर्षे स्वपितृपरम्परया प्राप्तं संस्कृतपाठशालायामायुर्वेदाध्यापकत्वमुररीकृतवान्, अध्यापितवांश्च चिकित्सकचूडामणिश्रीश्यामलालजी वैद्यराजमहोदयम्, जयपुरराजकीय-संस्कृत-पाठशालामिदानीन्तनमायुर्वेद प्रधानाध्यापकं श्रीलक्ष्मीरामस्वामिनम् , तथाविधानपरांश्च महायशसः स्वशिष्यान् । काव्यायुर्वेदोभयाध्यापनविषये तस्यातीव प्रावीण्यमासीदित्यद्यापि संगिरन्त एव तदीया अन्तेवासिनः । तारस्वरसंपन्न एष महात्मा यदाऽध्यापयतिस्म, तदा सर्वाऽपि पाठशाला तदीयेन स्वनेन परिपूर्यतेस्मेत्यपि श्रूयते ।

सोऽयं भिषग्वरः श्रीजयपुरमहीपतेर्लब्धग्रामस्य स्वपितुर्धनसम्पदमुपभुञ्जानः सर्वविधसौख्यसंपन्नः, अतएवाऽदीनस्वभावः सुतरां विलासी चाऽऽसीत् तदेवं विधगुणगणरमणीयायामतएवात्युर्वरायामस्य नैसर्गिक-प्रतिभापृथिव्यां सहृदयहृदयाह्लादिनी कवितालता तथा कुसुमिता बभूव, यथा

सर्वोऽपि भारतभूमिभागः सुधीजनसुरभिणा सौरभेण संप्रत्यपि सुतरामामोदमानसो भवति ।

एवंविधस्य कवेर्हृदयं कवितायां प्रतिबिम्बितं भवती त्यन्यत्सर्वमप्युपेक्ष्य तत्प्रणीतकाव्येभ्यः कानिचिच्चिरुचिराणि पद्यानोहोद्धरामः, येन विद्वांसः स्वयमेव तत्स्वभावादि परीक्षेरन् कविताऽमृतवाऽऽस्वादयेयुः । तथा हि—

कच्छवंशमहाकाव्ये स कविः समिच्चमत्कृतिमोजोऽभिव्यञ्जकया कया रचनया वर्णयतिस्मेति निरीक्ष्यताम्—

अलं ज्वलत्खड्गघटाभ्कलन्कृतिः
क्षतस्रवच्छोणितसिक्तपद्धतिः ।
समुच्छलत्कच्छविमुक्तहुङ्कृतिः
प्रचण्डतां प्राप समिच्चमत्कृतिः ।

सप्तमसर्गः १२६

एवमेव मानसिंहमहीपतेर्युद्धोपक्रमे प्रतिनृपतिप्रति वागारम्भवर्णनमप्यमुं गुण कीदृगभिव्यञ्जयतीत्यपि परीक्ष्यताम्—

रोषयोषवशाद् बद्धभ्रुकुटिमाधवाग्रज ।
खड्गमुष्टौ दधन्मुष्टिं स्पष्टमित्थमुवाच तम् ।

सप्तमसर्गः ११३

तस्मिन्नेव काव्ये जयपुरवर्णनेऽनुप्रासोत्प्रेक्षोदात्तस्वभावोक्तीनां प्रसादगुणस्य च चमत्कारोऽपि विलोक्यताम्—

प्रांशुप्राकार-धवल केतुचीनांशुकाञ्चलैः ।
कुर्वाणमिव मेघेषु बलाकावलिवल्गनम् ।
सदोपकण्ठवलित वनमालामनोरमम् ।
गोविन्दमन्दिरोद्द्योतं विडम्बयदिवै स्फुरत् ।

दशमसर्गः ८३४-३५

मरन्दलुब्धमधुपश्यामीकृततरूत्तराः
दधत् प्राकारमभितः पुष्पवाटीपरम्पराः ।

दशमसर्गः ८३७

मुक्तकमुक्तावल्यां कविनाऽनेन प्रावृषोरजकीरूपणं कीदृग् व्यधीयतेत्यपि श्रूयताम्—

चञ्चलविद्युल्लतया विरचितघनकृत्तिपात्रजलसेका
प्रावृड्रजकी परितः प्रक्षालनमम्बरस्य विदधाति ।

(तत्रैव) प्रावृष्यप्यवग्रहमवलोक्य कविना कीदृक् तन्निदानमन्विष्टमित्यप्यवलोक्यताम्—

पापं केऽपि जगु, र्निदानमनलं प्राहुः परे मारुतं
नक्षत्रं कतिचिज्जजल्पुरितरे दुर्दैवमूचुर्नृणाम् ।
यत्तु प्रावृषि वैपरीत्यमधुना लोके समुज्जृम्भते
तत्सुप्ते जगदीश्वरे जलमुचामन्याय उन्नीयते ।

अस्य कवेः सर्वाण्यपि फलान्यतिशय्य रसालफले भूयानासीदनुराग, तत्तत्पक्षपातमालम्ब्य कथमभिभावितानितराणि फलानीत्यप्यवेक्ष्यताम्—

श्रुत्वा चूत । तव श्रिय भुवि धृते। जम्ब्वा रुषा कालिमा
कालिङ्गं त्रपयेव लीनमवनौ दीर्णं शुचा दाडिमम् ।
मृद्वीका मृदुतां दधार पनसं रोमाञ्चितं भीतितः
संतापादिव नारिकेलजठरे जातं जलानां भरैः ।

ब्रजभाषायां 'कवित्त' इति प्रसिद्धेनच्छन्दसा संस्कृतभाषायां वर्णनमनेनैवोपक्रान्तम् । कीदृग्विधैश्च प्रसादपूर्णैः पदैर्जयनगरनरेन्द्रः श्रीरामसिंहोऽत्र वर्णित इत्यप्यवलोक्यताम्

'सूत ! रथमेहिदेहि बाणगणमाशुमेहि,
मित्र धृतिमत्र धेहि समरमहामहे ।
वर्म कुत्र चर्म कुत्र भयं वृथा मास्मकथाः,
छिन्धि भिन्धि धावधाव सहे नास्य नाम हे ।
इतिस्फुटं भवद्विषां शैलगुहास्वापजुषां,
विलापयुग्वचो वयं समुपलभामहे ।
वैरिकुलवृन्दकाल ! चन्द्रसित-कीर्त्तिजाल !
कण्ठलोलरत्नमाल ! महीपालरामहे !

एवमेव 'दोहा'च्छन्दसाऽपि मधुरविशदैः पदैः श्रीगङ्गा जल वर्णनमाकर्ण्यताम् ।

शिवशेखरशशिचन्द्रिकासंचयचारुमहांसि ।
ददतु मुदं मन्दाकिनीतरलतरङ्गपयांसि ।

अनेनैव छन्दसा हरेर्हृदयस्थलवीक्षितयोर्वर्णनमप्यवेक्ष्यताम्—

कमलामलमनुरागि बहु करुणारसपरिणामि ।
हृदयस्थलमिव वीक्षितं हरेरहं प्रणमामि ।

यश्चाऽस्य यमकादिष्वप्यधिकार आसीत्, स हि जयपुर विलासादिषु स्थाने स्थाने, विशेषतस्तु जयपुरविलासस्य प्रथमोल्लासे, स्पष्टमेवाऽवलोक्यत इति न तदुदाहरणानी-होद्ध्रियन्ते ।

यथाऽयं कविः संस्कृतभाषायां कवने प्रावीण्यमलभत, तथैव ब्रजभाषायामप्यासीदस्य पाटवमितितादृशमप्यस्य पद्यमेकमाकर्ण्यताम् ।

माधव धराधवके प्रबल प्रयान होत
तुरग तयार होत पौन पद-पात में ।
कुञ्जर चलान होत नाद होत वीरन के,
रनको वितान होत जैसे तम रातमे ।
कहै कवि "राम" और कालीके सुकाल होत,
मुण्डन की माल होत हरजू के हात में ।
रिपु-कुल हारेजात, जिनघर जारेजात,
पकरि निकारेजात और ही बिलात में ।

सेयं दिगुपदर्शिता । अतःपरमनेन कविना यानि काव्यानि निरमीयन्त, तेषु कतिचन चमत्कृतिचारुण्यकारादिक्रमेण सविषयवर्णनमधस्तादुपन्यस्यन्ते । तथाहि—

१—**आर्यालङ्कारशतम्**—अत्र भगवत्याः स्तुतिः प्रतिश्लोकमेकेनोङ्कारेण वर्णिताऽस्ति । तदेतदप्रकाशितमेव विद्यते ।

२—**कच्छवंशमहाकाव्यम्**-अस्मिन्नासन्नविंशैः सर्गैः सुरुचिरैरनुष्टुप्प्रधानैर्वृत्तैर्जयपुरनरेन्द्रवंशावलीवर्णनमस्ति । परमेतदिदानींयावन्न केनाऽपि प्राकाश्यत । यदि जयपुरराजसभासदन्याः (मेम्बर आफ् केबिनेट) अस्य प्रकाशनविषयेऽवदधीरंस्तर्हि जयपुरवंशस्याऽस्य कवेश्च कीर्ति-कौमुदी सर्वतः प्रसरेदित्यस्माकमस्ति मतिः । अत्र चाऽनेन कविना भूयः परिश्रम्य कुतश्चिल्लब्धानि न केवलं जयपुरनरेन्द्राणामेव, किन्तु यवनसम्राजामपि जन्मपत्राणि वर्णितानि सन्ति, सर्वासां राजपत्नीनां तत्पुत्राणां च नामानि निश्शेषतो निर्दिष्टानि । तदिदं प्रकाशितं सन्न केवलं साहित्यविदाम्, अपित्वैतिहासिकानामपि केषुचन विषयेषूपकारि स्यादिति नो विश्वासः ।

३. **काव्यमालाप्रशस्तिः**—इदमल्पीयः काव्यं 'काव्यमाला' नाम्न्याः पुस्तकमालायाः प्रशंसायामलिख्यत । मुद्रितं चैतत् काव्यमालायां मुक्तकमुक्तावल्यां च ।

४. **काशीनाथस्तवः**—अत्र भवतः शिवस्य, काशीनाथनाम्नः कस्यचन द्रविड़पण्डितस्य च श्लेषे वर्णनमस्ति । एतदप्यप्रकाशितम् ।

५. **गद्यसमाधानम्**—अत्र हि काश्चन प्रहेलिकास्तथोपन्यस्ताः सन्ति, याः प्रेक्ष्य मतिर्दोलयेत्; परं समाधानमतीव सरलं स्यात् । अप्रकाशितम् ।

६. **गोपालगीतम्**—गोपालस्तुतिरत्र वर्णिता । अप्रकाशितम् ।

७. **गोविन्दभट्टभङ्गम्**—इदमल्पीयः काव्यं दायभागादौ विगृह्णतः पितृव्यस्य निन्दायां विलिख्य कविनैव प्रकाशितमासीत् । एतेनाऽस्य प्रतिद्वन्द्विभयङ्करत्वमुच्छृङ्खलत्वं च प्रतीयते; परं नात्युपयोगि ।

८. **छन्दोगणितम्**—अत्र प्रस्तरादिषट् क्रियासहितानां सर्वविधवृत्तानां विशिष्टं वर्णनमस्ति; परममुद्रितम् ।

९. **जयपुरमेलककुतुकम्**—अत्र जयपुरे विजयदशम्यादिषु यानि मेलकानि (मेला) भवन्ति, तेषां साम-

यिकं वर्णनमस्ति । अस्य कियानंशः सिद्धभेषजमणिमाला-यामसुद्र्यत ।

१०. जयपुरविलासम्—तदेतत् सुप्रसिद्धं तेनैव कविना प्रकाशितं च काव्यं न परिचयमपेक्ष्यते, परमिदानीं क्षीतपुस्तकतया पुनर्मुद्रणमपेक्ष्यते ।

११. पलाण्डुराजशतकम्—इह पलाण्डोर्दिग्विजयस्य तथा वर्णनमस्ति, यथा स साहित्यविदां सुखदो भिषजां चोपयोगी स्यात् । प्रकाशितमेतत् ।

१२ माधवपाणिग्रहोत्सवः—इह तदानीन्तनस्य जयपुरनरेन्द्रस्य श्रीमाधवसिंहस्य जयपुर एवाऽऽनीतया सूर्यया सह विवाहोत्सवस्य वर्णनमस्ति ।

१३. मुक्तकमुक्तावली—अत्र कविना स्वीयानि सुन्दर-सुन्दराणि पद्यानि सगृहीतानि सन्ति । सैषा जयपुरविलासेन सह संमुद्रिताऽस्ति ।

१४. सम्राट्सुताभिनन्दनम्—अत्र 'प्रिन्स आफ वेल्स' संज्ञया भारते समायातस्य सम्राड्जार्जमहोदयस्य वर्णनमस्ति ।

१५. सारशतकम्—इह रघुवंशादीनां पञ्चमहाकाव्यानां शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसा प्रतिश्लोकमेकैकसर्गकथा-वर्णनमस्ति । एतदपि जयपुरविलासेन सह मुद्रितमस्ति ।

१६. सिद्धभेषजमणिमाला—अत्र वैद्यवरेणाऽनेन स्वानुभूतानि प्राक्तनग्रन्थेष्वनुपलभ्यमानानि भूयांस्यौषधानि संगृहीतानि सन्ति, यानि भिषजामतीवोपयोगीनि । विप्रकीर्णोऽयं संग्रहस्तन्निधनानन्तरं तत्प्रियशिष्येण पूर्वोक्तप्रशस्तिकेन श्रीलक्ष्मीरामस्वामिना संपाद्य टिप्पण्या च संयोज्य प्रकाशितस्तद्विदामुपकरोतीति न तिरोहितम् । सैषा द्वितीयावृत्तौ मुद्रिता आचार्यपरीक्षायां पाठ्यत्वेन नियताऽस्ति ।

१७. होलोत्सवः—अत्र होलासमयसमुचितानि कानिचिदश्लीलवर्णनपराणि पद्यानि सन्ति ।

अयं कविर्भङ्गाभक्तो विचारशीलः परमरसिकश्चासीत् । निधनात् किञ्चित्पूर्वमेवैतेन महाभागेन 'संस्कृतचिकित्सालयः' समुद्घाटयत, यत्र नानाविधैरौषधैश्चिकित्स्यन्त जना । आयुर्वेदप्रसिद्धायां रसप्रक्रियायामस्य महाकवेर्महन्नैपुण्यमासीत् । सर्वेऽपि च रसा अनेन निजहस्तेन निरमीयन्तेत्यपि तदन्तेवासिवृन्दमुखाच्छ्रूयते । प्राचीनपुस्तकसंग्रहेऽप्यस्य महानासीदनुरागः, अतएव यान्यायुर्वेदादिपुस्तकान्यन्यत्र नोपालभ्यन्ते, तान्यप्यस्य गृहे साधुसगृहीतानि विहितानुक्रमाणि चाऽऽसन् । परमिदानीं तानि तथा न रक्ष्यन्त-इत्यस्ति नः खेदः । इदानीमस्य महाकवेर्वंशे तत्तुल्यगुणगणस्य दैवादकालमृत्युं प्राप्तवतः सुतस्य पण्डितप्रकाण्डश्रीगङ्गाधरभट्टस्यसुतः श्रीनृहरिशर्मा सुतादिसौख्यमनुभवन्नास्ते । अनेनैव महात्मना आयुर्वेदाचार्यश्रीनन्दकिशोरशर्मसु विश्वस्य 'कच्छवंश' महाकाव्यमस्मभ्यमदर्श्यत ।

हा हन्त ! स एष कविकुलरत्नमायुर्वेदागमपारावारीणः श्रीकृष्णरामकविश्चतुष्पञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे विक्रमवर्षे वैशाखकृष्णप्रतिपद्यूनपञ्चाशवर्ष एव करालेन कालेन कीर्तिशेषतां नीत इति भूयस्यो विचारपरम्परास्तेनैव सहाऽ-लीयन्तेति खिद्यमानमानसा वयं विरमामोऽस्मादुपक्रमात् । १

१—अस्मिन् जीवनचरितलेखनविषये पूर्वोक्तप्रशस्तिभिः श्रीलक्ष्मीरामस्वामिभिश्चिकित्सकचूडामणिश्रीश्यामलालजी महोदयानां तनुजन्मभिरायुर्वेदाचार्यश्रीनन्दकिशोरशर्मभिश्च पुस्तकादिदानेन, श्रमं स्वीकृत्यापि सर्वविधसाहाय्यमपादनेन चातीवोपकृतमित्येतल्लेखपाठकैरेषामेव महाभागानामुपकारः स्मरणीयः ।—लेखकः

ब्रह्मर्षयः श्रीजनार्दनमिश्राः ।

साम्प्रतयुगे भारतवर्षस्य यादृग्वातावरणं समालोक्यते, तेन चास्माकं धार्मिकी स्थितिर्यादृशी दुरवस्थिता वर्तते, नैतदविदितचरं संस्कृत-हृदयानां सहृदयानाम् । दम्भपूर्णा धर्मश्रद्धा तु प्रायोऽवलोक्यते, परं वास्तविकी क्रियात्मिका धार्मिकता यत्रकुत्राप्येव यस्मिन् कस्मिन् वा लालक्ष्यते । विद्वत्त्वमास्तिक्यम्, तत्रापि क्रिया एते नैकत्रसुलभा भवन्ति कालेऽस्मिन् विकराले कलौ । तथापि काश्यां दृश्यन्ते ईदृशाः कर्मकाण्डनिष्ठा विद्वांसः केचन, परन्तु क्रमशस्तेषां ह्रास एवालोक्यते । पश्यतामेवास्माक द्वित्राः पवित्राः पण्डितमौलिमणयः कथाशेषतां भजन्ते । साम्प्रतमेव वेदमूर्त्तयोऽस्माकं परमाराधनीयाः पूज्यपादा श्रीजनार्दनमिश्रमहोदयास्तस्यामेव श्रेण्यामलङ्करणभूता आसन् । ये खलु अस्मिन्नेव १९८४ तमे वत्सरे फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शिवसायुज्य भजमाना अस्मान् शोकसागरे निमग्नानकुर्वन् ।

इमे खलु मुलतान (प्रह्लादपुरी) नगराभिजना आसन् । एतेषां पूज्यपादास्तातपादाः श्रावलीराममिश्रमहोदया बालान्धा आसन् । तेषां विवाहश्च, श्री १०८ वल्लभाचार्यसम्प्रदायान्तर्गतस्य श्रीलालजीश्रीप्यारीजीमन्दिरस्याध्यक्षाणां गोस्वामिश्रीकृष्णजीमहोदयानां कन्यया सह समभूत् । तस्या गोलोकगमनानन्तरम्, तदनुजानां गोस्वामिश्रीरामाजी महोदयानां कन्ययासह पुनः परिणयो बभूव । इमे खलु प्रज्ञाचक्षवोऽपि रुद्री-सप्तशती-शुद्धिविवेक-सहस्रनाम-गीताप्रभृतिग्रन्थानधीतवन्तः । सर्वदा सत्यभाषणनिरताः, स्व-कर्मपरायणाः, भगवद्भक्ता आसन् । त्रिकाल-गङ्गास्नानपरिपूतात्मनामेतेषां धर्मपत्नी पुत्रचतुष्टयं सुषुवे । तेषु ज्येष्ठाः श्रीराजेन्द्र (राजनजी) मिश्रा. साङ्गं वेदमधीत्य कलिकातानगरे वैदिकेषु विद्वत्सु परां प्रतिष्ठामासादयाञ्चक्रुः । अपरे श्रीगोपीनाथमिश्रास्तद्वदेव स्व-पितामहस्थाने मुलताननगरे महतीं कीर्तिवल्लरीमारोपयामासुः । तत्र नगरे प्रधानाः कर्मकाण्डिनो वैदिक-प्रवरा एत एवासन् । तृतीयपुत्राश्चास्माकमिमे परमश्रद्धेयाश्चरितनायकाः श्रीजनार्दनमिश्रमहोदयाः काश्यामेव पितृकुलप्रतिष्ठां समवर्धयन् ।

एभिः श्रीमतां वैदिकाचार्याणां आपाजीमहोदयानां सकाशात् शुक्लयजुःसंहिता, सोमसौत्रामण्ययाजिनो दीक्षित श्रीगोविन्दजा अग्निहोत्रिणः सविधे श्रौत-स्मार्तसूत्रादयः कर्मकाण्डग्रन्थाः, नागर-कुलभूषणेभ्यः श्रीकृष्णजीमहोदयेभ्यः शतपथब्राह्मणञ्चाधीतम् । शतपथब्राह्मणस्याभ्यसने कण्ठस्थीकरणे चासन् काश्यां सुप्रसिद्धा इमे । रात्रिन्दिवं स्नान-सन्ध्या-स्वाध्यायैः श्रीमन्त इमे—'वेदमेवाभ्यसेन्नित्यम्' 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत', 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यादिविधीन् सनियममक्षरशः सार्थकीकुर्वन्तो जीवनं सफलतां नयन्तश्चास्मिन् काले महर्षीणामादर्शमस्थापयन् ।

इमे परमशिवभक्ताः सर्वदा भस्मोद्धूलितविग्रहा रुद्राक्षावृतकलेवरा स्वाध्याय-प्रवचनपरा एवादृश्यन्त । काश्यां सुप्रसिद्धस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य श्रीवीरेश्वरस्य परमभक्ता आसन् । वयसो विंशतितमाद्वर्षादेव आत्मावीरेश्वरमन्दिरे प्रतिप्रदोषं

लघुरुद्राभिषेकमकुर्वन्। १९८३ तमे वत्सरे पत्नीवियोगः समजनि। ततः प्रभृति श्रीमतां जीवनं सर्वथा निवृत्तिमयं तपोमयञ्चाभूत्। धारण-पारणाव्रतमेभिः कृतम्, गोमूत्र-सिक्तानां यवानां पिष्टम्, मुद्गसूपञ्चेत्येतदेवैतेषामाहाराय समभूत्। वीरेश्वरमन्दिरे रुद्राष्टाध्याय्या. पाठचतुष्टयञ्च प्रात्यहिकमेवासीत्। पशुपतीश्वरमन्दिरेऽपि कियत्कालं यावत् पाठः प्रचलतिस्म।

बहुवारं काश्यामवग्रहे सति भूयोभिर्ब्राह्मणैः सह केवलं जनता तापापहाराय यावज्जलवर्षणं अतिरुद्र-महारुद्रादीनि कृतानि वृष्टिश्चाभवदिति प्रत्यक्षमेवावलोकितं नैकशोऽस्माभिः। इमे सर्वदा उपकारनिरता एव आसन्। तदर्थं मानापमानयोरपि नासीदेतेषां काचन चिन्ता। सर्वदाव्रतोपवास-स्वाध्यायादिभिस्तपोभिरेतेषां मुखे ब्राह्मं ज्योतिः प्रकाशतेस्म। मरणावधि छात्रेभ्यो वेदाध्ययनं कारयन्तिस्म। गतेषु दिवसेषु फाल्गुनेमासि तृतीयायां बुधे आतुरसन्यासमेतैर्गृहीतम्। तस्मिन्नाश्रमे तेषां **परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीसच्चिदानन्दस्वामीति** संज्ञा समजनि।

फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि बुधे च प्रातरेव ब्रह्मीभूता इमे। सनातनधर्मस्य सजीवो महानादर्शोऽद्य वाराणसीं वियोग-विकलां व्याकुलयतीति कस्य वा चेतो नो दोदूयतेतरां सनातन-धर्माभिमानवतः। मरणसमये ८० वर्षात्मकं वय आसीदेतेषाम्।

एतेषां गङ्गासमाधिरपि महता समारम्भेण सम्पन्ना। अस्मिन् समये नगरस्य सुप्रसिद्धा विद्वांस आसन्। यथा-पण्डित-प्रकाण्डाः श्रीमन्तः पद्मनाभशास्त्रिणः, महामहोपाध्यायाः श्रीमन्तो लक्ष्मणशास्त्रिणः, श्रीविश्वनाथज्योतिर्विदः, श्रीमदनमोहनशास्त्रिणः, अन्ये च श्रीसेल्हटजी—श्रीपुरुषोत्तमदासजी—भक्तवर श्रीरामसरणदासजी-प्रभृतयो गुरु-भक्ताः सहस्रावधिकाः पुरुषाः, स्त्रियः, बालाः, वालाश्च सम्मिलिता आसन्। समाधिसमये अन्नपूर्णा ब्रह्मचर्याश्रमस्य, श्रीविश्वनाथब्रह्मचर्याश्रमस्य च शतशो ब्रह्मचारिणो वेदध्वनिमकुर्वन्। रात्रौ तत्रैव श्रीदत्तमन्दिरे (मणिकर्णिकायाम्) आराधनम्, पूजनम्, अभिषेकः, जागरणमित्यादिकं विविधमभूत्। दश-दिवस-पर्यन्तञ्च प्रत्यहं विविधशाखासहितानां वेदानां पाठः, दशोपनिषदाञ्च क्रमश सार्थ प्रवचनम्, अन्यानि पुण्यानि मङ्गलकृत्यानि चाभवन्। ततश्च तेषां सुपुत्रैः श्रीमद्भिर्दीक्षित गङ्गाधरमहोदयैः समस्तकाशीस्थविदुषां दक्षिणासभा, शतशः साधूनां ब्राह्मणानां भोजनमन्यानि च दक्षिणा वितरणादीनि कृत्यानि सप्ताहपर्यन्तं महता समुत्साहेन कृतानि। अत्र कालिदासीयं पद्यं स्मृतिपथमधिरोहति—

'अकरोत्स तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित्।
नहि तेन पथा गतैषिणस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः॥'

धन्योऽसौ महर्षिकल्पो पुण्यवान् महात्मा पिता। धन्यश्चायं श्रीमान् विद्वदग्रेसरो भक्तिप्रवण उदारचेतास्तत्पुत्रः द्वितयमपि साम्प्रतिके सुधारयुगे दुर्भिक्षकाले च स्वप्नसदृशमेव। एतेषां तनयद्वयं विद्यते—(१) श्रीमोनूदीक्षित-गङ्गाधर-मिश्रोऽग्निहोत्रिमहोदयः (२) श्रीमानम्बिकाचरण मिश्र महोदयश्च। अस्माकं श्रद्धास्पदाः श्रीमन्तो गङ्गाधरमिश्र महोदयाः काशीस्थ विद्वन्मण्डले मान्याः प्रतिष्ठिताश्च नागरिकाः सन्ति। इमे ज्योतिष्टोमयाजिन सन्ति। एतेषाँ तनयत्रयं विद्यते। श्रीमान् अमरनाथमिश्रः शास्त्री, (२) श्रीमान् पद्मनाभशर्म्मा, (३) भिषग्वरः श्रीमान् विश्वनाथ शर्म्मा कविराजः। तदस्माकं प्रियसुहृदः श्रीअमरनाथ शास्त्रिणः शेखावाटी-संस्कृत-कालेजे प्रधानवेदाध्यापकाः सन्ति। श्रीपद्मनाभ शर्म्मा पितृसेवायां याजमान्ये च निपुणः। तृतीयोऽस्माकमनुजकल्पः श्रीविश्वनाथकविराजश्चिकित्सा-चतुरो विद्यते। त्रयोऽपि परम-पितृभक्ताः, कुलमर्यादापालकाः, परमास्तिकाः, विनम्राः, सुशीलाश्च सन्तीति भगवान् विश्वनाथो तेषां कल्याणं समुन्नतिञ्च भूयोऽभ्यर्थयामहे।

—सम्पादकः

भिषक्प्रवराः श्रीमदर्जुनमिश्रमहोदयाः।

काशीस्थेषु सुप्रसिद्धेषु चिकित्सकधुरन्धरेषु श्रीमतामर्जुनमिश्रमहोदयानां स्थानं परमोन्नतमासीदिति नाविदितं संस्कृतविदुषाम्। आसन् खलु पञ्चाम्बुप्रदेशान्तर्गतहोसियारपुरमण्डले वडीवासीग्रामवास्तव्याः सदाचार-परायणाः सारस्वतकुलोद्भवाः श्रीठाकुरदत्तशर्म्माणः पण्डितमहोदयाः। तेषां गृहे ब्रह्मनिष्ठा वेदान्ताचार्याः श्रीपण्डित भानुदत्तशर्म्माणो जनिं लेभिरे। तैः काश्यामागत्य स्थितिः कृता। तेषामेव महानुभावानां गृहेऽस्माकं चरितनायकाः, प्रातःस्मरणीयचरणाः, पदवाक्यप्रमाण-पारावारपारीणाः, आयुर्वेद-मर्त्तण्डाः श्रीमदर्जुनमिश्रमहोदयाः, १९१० तमे वैक्रमेऽब्दे वैशाखशुक्ल-पञ्चम्यां जनिमलभन्त। बाल्यकालमतीत्य श्रीमन्तो गुरुचरणाः, विंशतिवर्षवयो यावत् महामहोपाध्याय श्रीदामोदरशास्त्रि-महामहोपाध्याय-श्रीतात्याशास्त्रि-महामहोपाध्याय-श्रीगङ्गाधरशास्त्रि—श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिप्रभृतिभिः समं पूज्यपादानां परमगुरुवराणां बालसरस्वतीत्युपाधिकानां महामहोपाध्याय-श्री बालशास्त्रिणां चरणेषु महाभाष्यान्तं सम्पूर्णं व्याकरणशास्त्रमधीतवन्तः। ततश्च काश्मीराधिपतेराश्रितेभ्य भिषक्प्रवरेभ्य सप्तवर्षाणि यावत् कृत्स्नमपि आयुर्वेदशास्त्रमधीतवन्त, ततश्चौषधनिर्माणक्रिया-कौशलञ्च सम्यगधिगत्य लोके पीयूषपाणित्वमधिगतवन्तः। तदनन्तरञ्च शनैः प्रथितप्रभावा इमे स्वीयया सर्वविजयिन्या प्रतिभया काश्यामायुर्विज्ञानवित्सु सर्वप्रथमश्रेण्यां स्थानमासादयन्त श्रीमत्काशिराजप्रभोः प्रधानचिकित्सक पदमवाप्तवन्तः। यावज्जीवञ्च ते समाजोपकारे लौकिककार्येषु च प्रणिहितचित्ता आसन्। सत्यामपि प्रचुरतरायां धनसम्पत्तौ निष्प्रत्यूहे च यशःसमृद्धौ रङ्के राजनि च सम-व्यवहारा अभूवन्।

किं वच्मि तेषां साहित्यज्ञतां रसिकताञ्च। सङ्गीतशास्त्र मर्मज्ञास्ते वीणावादने परां नैपुणीमध्यगच्छन्। सङ्गीतशास्त्रे तैः पुस्तकमपि लिखितमेकम्। सङ्गीतगुणज्ञेष्वपि काश्यां तेषां प्रधान मासनमासीत्।

कियत् कालानन्तरं गार्हस्थ्य-जीवितफलस्वरूपं पुत्ररत्नमप्येकमप्यधिगतमासीत्तः। परं दुर्दैवदुर्विपाकेनाष्टादशवर्षदेशीय एव स गुरुचरणानपारे शोकसागरे निमग्नानकरोत्। इतः परमपि किं विधुरं गुरुप्रवराणाम्। उक्तमेव—

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पापपुण्ययोः।
पुत्रजन्म-विनाशाभ्यां न परं सुख-दुःखयोः॥

एवं शोकसन्तप्ताः श्रीमन्तो हिन्दूकालेजीयायुर्वेदविभागे प्रधानाध्यापकपदं कियन्तमेव कालमल-

ङ्कृत्य तत्र स्वाभिमतवरं श्रीरामलालशर्म्मवैद्यं नियोजितवन्तः ।

तदनन्तरञ्च निर्विघ्नतया सर्वमपहाय आयुर्वेद प्रचाराय १९०१ तमेशवीये वत्सरे तैः "श्रीआयुर्वेद-विद्या प्रबोधिनी पाठशाला" संस्थापिता । तत्रानेक-देशादागतैश्छात्रैरायुर्वेदोपदेशं प्राप्तवद्भिः साम्प्रत-मपि दोदाल्यते यत्र तत्र देशेषु विजयवैजयन्ती । तेषु-स्व० प० रामलालशर्म्माणः, हिन्दूविश्वविद्या-लयीयायुर्वेदविभागाध्यापकाः श्रीपुरुषोत्तमशर्म्मा-णः, लवपुरस्था श्रीनानकचन्द्रशर्म्माण, प्रधानभूताः सन्ति । ततश्च १९१७ तमेशवीये वत्सरे पाठशाला सञ्चालनाय समितिः संस्थापिता, राजकीयनियमा-नुसारं राजेष्टिता च पाठशाला । अस्याः सम्यक् सञ्चालनार्थमेकलक्षाधिकं स्वीयं चराचरात्मकं सम्पत्तिजातं समर्पितम् । अन्तिमे च समये विद्या-लयप्रबन्धकर्तॄणां कार्यमसन्तोषजनकं विज्ञायात्मी-यामवशिष्टां सम्पत्तिमन्यान्येषु धर्मकार्येष्वर्पितवन्त इति पाठशालाया महती हानिः सम्वृत्ता ।

१९२३ तमेशवीये वत्सरे च सन्यस्यात्मान कैलासवाससुखमन्वभवन् । तदीयौर्ध्वदेहिकी सर्वाऽपि क्रिया तदाज्ञयैव तदीयधर्मपुत्रेण सजाती-येन गुरुवर-कृपा-विशेषभाजनेन मयैव विहिता ।

श्रीविष्णुदत्तशर्म्मा, आयुर्वेदाचार्यः ।

एषा पाठशाला साम्प्रतमपि प्रचलति । औषधालये औषधवितरणमपि भवति । विशेषवृत्तस्तु नावगम्यतेऽस्माभिः ।

—सम्पादकः

" कविवराः श्रीमेधाकर शर्म्माणो " बहुगुणाः "

एते खलु कविवराः श्रीहिमालयोपकण्ठवर्ति गढवालाख्यजनपदभूषणभूतामलकनन्दातटस्थं श्री नगराभिधां पुरीं निजजन्मनाऽलञ्चक्रुः । पङ्क्ति-पावनगौडवंशावतंसानामेतेषां बाल्यएव कापि नवनवोन्मेषशालिनी धीः समजायत, ययाऽचिरादेव पूज्यपाद स्वपितृचरणेभ्यः सुगृहीतनामधेयेभ्यः श्रीचण्डीदासशर्मभ्यः सर्वशास्त्राणामनर्गलं ज्ञान मलभन् ।

तदानीं गढनरेशस्य चन्द्रवंशप्रदीपस्य श्रीप्रदीप शाहमहाराजस्य राजधानी श्रीनगरमेवासीत् । (सम्प्रति तद्वंशीयानां राजधानी भागीरथ्यास्तटे " टिहरी " इतिसंज्ञकं नगरं भूषयति) महाराजः कविवराणामल्पीयस्येव वयसि तादृशीं विलक्षणां प्रतिभां दृष्ट्वा सुतरां प्रसन्नः सप्रश्रयं कविवरान्, राजद्वारे सदा समागमनाय प्रार्थयामास । एते च महाभागास्तदनुसारं प्रत्यहं राजद्वारे गत्वा स्वसु-धासूक्तिभिर्विविधाभिश्च कविताभी राजसभां रञ्ज-यन्तिस्म । तदानींयावत्, राजगुरुपदं तत्पितृचरणा एवालङ्कुर्वन्तिस्म । एवं याते बहुतिथेकाले, गतवत्सु च दिवं पितृचरणेषु, महात्मानः एते राजगुरुपदं, राजसभाप्रधानपण्डितस्थानं, धर्माधिकारिपदञ्च समभूषयन् । गार्हस्थ्यसुखोपजीवनी पुत्रपौत्रा-दिका सम्पदपि सुयोग्या समुन्नता चाभूदेतेषाम् । एव सतीष्वप्यखिलास्वभिमानसम्भारासु नाभू-

त्कलयाप्येतेष्वभिमानः। सुतरां सरलसरला स्वच्छा चासीदेतषां प्रकृतिः। निर्ममेषु निरहङ्कारिषु, निस्पृहेष्वेते प्रथमा अभूवन्

एकदा श्रीवदरीशयात्रार्थमागतो जयपुराधीशोऽतिष्ठद् द्वित्रिदिनं श्रीनगरे। तत्र च कविवराणां तादृशीं योग्यतां समवलोक्याप्रार्थयत, यद्भवन्तोऽस्मद्राजद्वारस्य प्रधानपण्डितस्थानमङ्गीकुर्वन्तु ततश्चैकविंशतिग्रामाधिपत्यं (जागिर) भवद्भ्यः समर्पयिष्यते। परमत्यन्तं लोभविमुखाः परदेशगमनपराङ्मुखास्ते तथा नाङ्गीकुर्वन्! तेषां तां प्रतिभाविच्छित्तिं परामद्वैतनिष्ठाञ्च विलोक्य जयपुराधीशो बहुधा तांस्तदा समुपश्लोकितवान्।

ततः पण्डितवर्य्याणां तादृशं वृत्तमाकर्ण्य तन्निस्पृहतायाञ्च परं विस्मितोऽतिहृष्टश्च गढनरेशः श्रीप्रदीपशाहः सानुनयं विद्वद्धौरेयेभ्यो ग्रामद्वयाधिपत्याङ्गीकरणायाऽभ्यर्थनामकरोत्। तैश्च राजाप्रसादमिति गत्वा तथाङ्गीकृतम्। सम्प्रत्यपि तद्वंशप्रभूतानां तत्राधिपत्य विद्यते।

कविवर्य्यैश्च स्वप्रतिभापरिचयः स्वनिर्मितकाव्येषु साधु दत्तः। पूर्वं तैः स्वपूर्वजपण्डितज्योतिषरामशर्मकविनिर्मित--मनोदयाख्यकाव्यस्य पूर्तिः कृता। ततः सरल-सरलया निकाममधुरया वाचा सद्भावरीत्यलङ्कारादिविलसितं सप्तकाण्डपरिमितं श्रीरामायणप्रदीपाख्यं काव्यं व्यरचि। सभाविलासाख्यञ्चातरसिकं सहृदयहृदयानन्दजनकं काव्यमपूर्णविंशतिवर्षावस्थायामेभी रचितमासीत्। एव स्वतन्त्राः कविता अपि बह्व्यः सन्ति। उक्तकाव्यत्रयमस्मत्पार्श्वे विद्यते। परममद्यावध्यमुद्रितमेवास्ति। सम्प्रति तन्मुद्रणार्थं यतामहे।

तदानीं परमामभिख्यामापन्ना एते बहुभिर्महाराजैराद्रुता बहुमानिताश्च। तेषां प्रमाणपत्रेषु प्रायः "जयति जयति वाणी कापि मेधाकरीया" इति पुण्यश्लोकमुपलभ्यते।

एतेषां विशिष्टं जीवनं तथा कविताश्च प्राप्तेऽवसरे पाठकानां मनोरञ्जनाय सुप्रभाते प्रकाशयिष्यते। इत्यलम्।

—सत्यप्रसादशर्मा "बहुगुणः"
ओरियण्टल कालेज लाहौर।

शिवगीतम्

विलसतु मानसमनिशमुमेशे। ध्रु०—

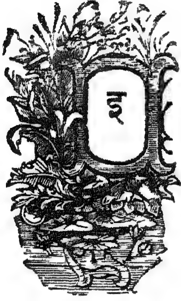
अधिकविशालभालतलमनुपललसितशरत्कुमुदेशे।
भृशममरेश मुरारि-विरञ्चिभिरादरणीयनिदेशे॥ १॥ विलसतु०
विततवीचिमयसुरसरिदतिशयशोभितजटाप्रदेशे।
गजवदनाऽऽननचुम्बनचञ्चलहैमवतीकसदेशे॥ २॥ विलसतु०
नीलकण्ठतलविलसितवासुकि-वलयीकृतभुजगेशे।
श्वशुरतया प्रणयातिशयादनुरज्यति सततमगेशे॥३॥ विलसतु०
परममुदारभावमुपगतवति भक्तिभरादसुरेशे।
प्रबलवैरिदलदलनविनोदितसततविभीतसुरेशे॥४॥ विलसतु०
मानसमृदुलभावभरभावितसौहृदवरयधनेशे।
"भूप" कवेर्हृदयसरोरुहमुदितवताव दिनेशे॥५॥ विलसतु०

श्रीभूपनारायणझा शर्मा व्याकरणाचार्यः

साहित्यारत्नम्

१—परमगुरवः श्रीमद्राजारामशास्त्रिमहोदयाः ।

इमे खलु महानुभावा काशीस्थ-सुप्रसिद्धविदुषां विश्वविख्यात-यशसां श्रीगङ्गाधर-श्रीशिवकुमार-श्रीदामोदर-श्रीतांत्याशास्त्रि-प्रभृतिविदुषां पितामहगुरवः, जगद्विख्यातप्रकाण्डपाण्डित्य-प्रभावानां श्रीमतां पूज्यपादानां बालसरस्वतीत्युपाधिभाजां महामहोपाध्याय-श्रीबालशास्त्रिणाञ्च गुरव आसन् ।

एतेषां संक्षिप्तं जीवनचरितं पूज्यपादैर्महामहोपाध्यायैरस्माकं परमगुरुभिः श्रीमद्भिर्गङ्गाधर-शास्त्रिमहोदयैः प्रकाशितं विद्यते । तदग्रे तदेव प्रकाशयिष्याम ।

* * *

१. महामहोपाध्याय-श्रीबालसरस्वती-महोदयाः

एते खलु काशीस्थविदुषां समाराध्यपादाः परम-पावननामानो महामहोपाध्यायाः श्रीमद्बाल-शास्त्रिमहोदयाः ।

एतेषामपि विस्तृतं जीवनचरितं तैरेव शास्त्रिभिः प्रकाशितम् विद्यते । एतेषां प्रधानशिष्येषु केषाञ्चन नामानि । यथा—

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः पण्डितसम्राजो महामहोपाध्याय-श्रीशिवकुमारशास्त्रिणः, पदवाक्य-प्रमाण-पारावारपारीणाः पण्डित-सार्वभौमाः महामहोपाध्याय-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिण (सी० आई० ई०), महामहोपाध्याय श्रीदामोदर शास्त्रिणो वैयाकरण-शिरोमणयः, महामहोपाध्याय श्रीतांत्याशास्त्रि-महोदया, आयुर्वेदमार्तण्डा श्रीमदर्जुनमिश्र महोदयाः, दैवज्ञवाचस्पतयः स्वधर्मधुरन्धराः श्रीविनायकशास्त्रिण, महामहोपाध्यायाः श्रीजय-देवमिश्रमहोदयाः ।

इमे, एतेषां गुरव, एतेषां शिष्याश्च सर्वेऽपि स्व-स्वकाले वस्तुत अद्वितीया एवासन्निति नात्र-कश्चन सन्देहावसरः ।

* * *

३—महामहोपाध्याया. श्रीसुधाकरद्विवेदा

एतेषां परिचयः खलु सूर्यस्य दीपदर्शनमिव । तेषु संस्कृतविद्वत्सु द्विवेदमहोदयानां परमोन्नतं स्थानमासीद्यस्य वरीवर्त्यस्माकं मनसि महद्गौरवम् । गणित विज्ञाने नैतादृशः

कोऽपि संस्कृतज्ञो विद्वानिदानींतनेष्वभवत्, यस्य खलु मदोन्मत्ताः गणितविज्ञानपारदृश्वानः पाश्चात्या अपि मुखावलोकनं कुर्युः। न केवलं गणिते, संस्कृत-साहित्ये व्याकरणादिशास्त्रेष्वप्यप्रतिहतगतय इमे आसन्। संस्कृत-कविता अप्येतेषामद्भुता भवतिस्म। हिन्दीभाषायास्तु प्रधानस्तम्भेष्वन्यतमा आसन्। अभिनवहिन्दी-भाषाप्रणालीविधायकेषु, कविवरेषु चैतेषां प्रधानस्थानमासीत्।

ज्योतिःशास्त्रे एभिर्नवनवा आविष्काराः, कठिनविषयेषु चोपपत्तयः, शतशो ग्रन्थानां परिष्करणम्, संस्करणम्, सम्पादनञ्च कृतमासीत्।

साम्प्रतमेतेषां पुत्रत्रये प्रथमपुत्राः श्रीअच्युतप्रसादमहोदया 'तहसीलदार' पदे वाराणस्यां कार्यं कुर्वन्तिस्म। साम्प्रतं लब्धावकाशाः सन्ति।

द्वितीयतनयाः श्रीमन्तः कमलाकरद्विवेदाः, 'डिप्टीकलक्टरपदे' कार्यं कुर्वन्ति।

तृतीयपुत्राश्च श्रीपद्माकरद्विवेदाः ज्यौतिषाचार्याः काशीस्थराजकीयकालेजे स्वपितुः स्थान एवाध्यापयन्ति। इमेऽपि गणितविज्ञाने भारते प्रधानाः सन्ति। परं खेदस्थानमस्माकं यदिमे स्वकीयैरभिनवैर्गवेषणापूर्णविचारैः प्रबन्धैश्च वैदेशिकभाषामलङ्कृत्य सुरस्वतीं वञ्चयन्तीति।

---

४ दैवज्ञवाचस्पतिः श्रीविनायकशास्त्रिमहोदयाः

इमेऽपि खलु काशीस्थविद्वत्सु प्रथितकीर्तयः श्रीमतां बालशास्त्रिणां सविधे लब्धव्याकरणसाहित्यादिशास्त्रव्युत्पत्तयः, महामहोपाध्याय-श्रीबापूदेवशास्त्री, सी० आई० ई० महोदयेभ्यो लब्धज्योतिःशास्त्राः, तत एव ज्योतिष्पारदृश्वेति लब्धोपाधिकाः, प्रखर-प्रतिभा शालिनो विद्वद्वरा आसन्। इमे ज्योतिःशास्त्रे वस्तुतो गणितविज्ञानावताराणां श्री बापूदेवशास्त्रिमहोदयानां सुशिष्या एवासन्। व्याकरणे, कवितानिर्माणे, वास्तुविद्यायाम्, हिन्दीभाषालेखने, संस्कृत-लेखने, अन्येषु च विषयेषु पूर्णा विद्वांस आसन्। उदयपुरादिराजधानीषु राजमान्या विविध-लौकिककार्यकर्तारश्चासन्। एतेषां विस्तृतं जीवनं पुनः प्रकाशयिष्याम। एतेषां ज्येष्ठसूनवः श्रीनाथशास्त्रिणो ज्योतिर्विद्, कनिष्ठाश्च श्रीअनन्तराम शास्त्रिणः, साहित्योपाध्यायाः, सुकवयश्च सन्ति।

५ श्रीमदाचार्य-श्रीदामोदरलाल-गोस्वामिमहोदयाः।

श्रीमन्मध्वसम्प्रदायाचार्याः, तर्करत्न-न्यायरत्न-साहित्याचार्यप्रभृति-विविधोपाधिधारिणः, परमपूज्यपादाः श्रीमन्तः श्रीदामोदरलालगोस्वामि-महोदयाः, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-प्रतिभाजुषाम्, विश्वविदितानां, महामहोपाध्याय-श्रीमद्गङ्गाधरशास्त्रि-सी० आई० ई०-महोदयानां शिष्याः, कविचक्रवर्त्ति-साहित्यवारिधि-कविरत्नादिविविधपदवीविराजितानाम्, निखिलदर्शनाध्यापकानाम्, अस्माकं पूज्यपादानां महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादकविचक्रवर्तिमहोदयानां गुरवश्च सन्ति। सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रा इमे खलु आचार्यचरणाः काशीस्थविद्वत्सु सर्वमान्याः, प्रधानाः, निखिलशास्त्राण्यध्यापयन्ति। मनोहरञ्च स्वरूपं वर्वर्ति। एते परमभक्ताः, विविधदर्शनग्रन्थानां टीकाकाराः, मर्मज्ञाः विद्वांसः सन्ति। समाजे, लौकिकेषु च कार्येषु नितरां बद्धादराः, नवयुवकानामादर्शभूताः काशीस्थ-विद्वन्मण्डले विजयन्ततमाम्।

६ महामहोपाध्यायः श्रीगङ्गानाथ झा, एम०ए०, डी० लिट्०

एते खल्वस्माकं श्रद्धास्पदा परमहितैषिणः प्रोत्साहका नवयुग-प्रवर्तकाश्च प्राच्य-पाश्चात्य-विज्ञान-धुरन्धराः सुप्रसिद्धा विद्वांसः सन्ति। काशीस्थविदुषां परमश्रद्धा-स्नेहभाजनभूता इमे संस्कृत-साहित्ये, हिन्दी-साहित्ये च प्रधानस्तम्भभूता विजयन्तेतराम्। प्रथममिमे प्रयागविश्वविद्यालयस्य प्रधानसंस्कृताध्यापका अभूवन्। ततश्च कियन्ति हायनानि यावत् काशीस्थराजकीय-संस्कृतकालेजे 'प्रिन्सिपल' पदे, 'रजिस्ट्रार' पदे चासन्। एतेषां समये कालेजस्य, परीक्षायाश्च महती समुन्नतिर्जाता। साम्प्रतमिमे प्रयागविश्वविद्यालयस्याध्यक्षपदे (वाइसचान्सलर) कार्यं कुर्वन्ति।

सम्पादकीयम्

नवीनो वत्सरः, विशिष्टांकश्च ।

अस्माकं विविधान्दोलनपूर्णोऽयं चतुर्थो वत्सरः सानन्दं स-साफल्यञ्च सम्पूर्ण इति सुप्रभातं पाठकान, ग्राहकान् , अनुग्राहकांश्च सहर्षं सप्रणयञ्च प्रणमति । धन्यवादान् साधुवादांश्च ददाति ।

एतस्मिन् वत्सरे बहवो विघ्नाः समुपस्थिताः, तथापीदं ग्राहकानां कृपया स्वातन्त्र्येण, स्नेहेन, श्रद्धया, सत्येन, स्वार्थराहित्येन च साफल्यं लब्धवान् । एतस्मिन् साफल्य-सम्पादनेऽर्थकष्टं दूरीकुर्वतां मध्ये मध्ये ऋणं दत्वा प्रथमत एवास्मान् कार्यक्षेत्रे सस्नेहं सानुरोधञ्च प्रवर्तयताम्, पूज्यपादानां सनातनधर्मस्वरूपाणां विद्यावयोवृद्धानां गुरुवराणां श्रीमतामनन्तरामशास्त्रिणामनन्तानुपकारान् न कदाचिदपि विस्मर्त्तुं शक्नुमः ।

ततश्च सम्पादन-कार्ये सर्वाधिकं साहाय्यं दत्तवताम्, सुप्रभात-निरीक्षकाणामस्माकं जीवनभूतानामादर्शविदुषां परमाराध्यचरणानां गुरुवराणां महामहोपाध्यायश्रीदेवीप्रसाद शुक्ल कविचक्रवर्तिमहोदयानां विषयेऽस्माकं कथनं तु शोभत एव नहि । एवमेवास्माकं प्रियसुहृदामाधुनिक-विद्वत्समाजे नवजीवनसञ्चारकानां समाजस्य प्रधानमन्त्रिणां श्रीमतां गोपालशास्त्रिणामपि महती सहायता विद्यतेऽस्य सम्पादने । एवञ्चान्येषां केषाञ्चन छात्राणामप्यस्य सम्पादनकार्ये महत् साहाय्यं वरीवर्ति । तदेतेषां सर्वेषां कृतज्ञता, उपकारश्च नास्माभिर्विस्मर्त्तुं शक्यः ।

एतद्वर्षचतुष्टयस्य साफल्यमनुभूय, तस्मादेवनिमित्तात् पञ्चमवर्षस्यायं प्रथमोऽङ्को विशिष्टाङ्करूपेण प्रकाश्यते । एतस्मिन् विशिष्टाङ्के लेख-प्रेषकानां विद्वद्धुरीणानां वयं भृशमुपकारमुररीकुर्वन्तः सत्रपं तान्निवेदयामो यत्ते स्थानाभावादप्रकाशितानां स्वलेखानामप्रकाशनेनास्माकमुपरि मा कुप्यन्तु । वयं तान् लेखान् यथाक्रमं 'विशिष्टाङ्कलेख'-इति शीर्षकं दत्वा सविनयं सादरञ्च प्रकाशयिष्यामः । क्षाम्यन्तु लेखकमहानुभावाः ।

विशिष्टाङ्कप्रकाशने ज्येष्ठमध्याह्ने अहरहो यन्त्रालये कार्यं कुर्वन्तो वयं सत्यमेव रुग्णाः संजाताः । अस्मिन् ग्रीष्मावकाशे शान्तिमिच्छतामस्माकं शिरसि महानयं भारो दुर्भरः समभूदिति वयमत्र बहुत्र स्खलिताः । तदस्माकमेतत्स्खलितं सप्रणयं सकृपञ्च मर्षयिष्यन्ति महानुभावाः ।

वयमत्र नितरां परिश्रान्ताः बहिर्गच्छामः । तदग्रिमाङ्कस्य प्रकाशनमस्माकं ज्यायांसो भ्रातरः प्रियसुहृदः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः सूर्योदय-सम्पादकाः करिष्यन्तीति वयं तेषामिमामुपकृतिं शिरसा वहामः ।

संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनम् ।

अस्माकं सर्वेषामपि भारतीयानां संस्कृतज्ञानामियमेकैव महती सभा सम्मेलनाभिधा । इदानीं यावदस्याः १३ अधिवेशनानि कथमपि जातानि । अस्य सम्मेलनस्य यादृशं महत्त्वमपेक्षितम्, यावांश्च समारम्भोऽस्यावश्यकस्तदपेक्षया तु नास्ति किमप्यस्य महत्त्वम् । अतएवास्माकं विद्यते महती दुरवस्था यद्वयं न स्वीयां संघशक्तिमुत्तेजयितुं सवलीकर्त्तुंश्च प्रभवामः । बहवस्तु संस्कृतज्ञा नामाप्यस्य न जानन्ति । कर्णपुरेऽस्य त्रयोदशतमाधिवेशनं किमपि महत्वपूर्णमासीत् । तत्र केचन प्रतिनिधयोऽपि समागता आसन्—प्रधाननगरेभ्यः। ततः खलु कलिकात्तास्थवङ्गीय-संस्कृत-साहित्य-परिषदधिकारिभिः संधीभूय सम्मेलनस्य प्रधानकार्यालयस्तत्रैव परिषदवेक्षणे नीतः । एतस्मिन् कार्ये सुप्रसिद्धाः संस्कृतकार्यकर्त्तारः स्वर्गीय-श्रीपशुपतिनाथशास्त्रिणः, स्वर्गीयः श्रीगीष्पतिरायचतुर्धुरीण महाशयश्चेति द्वौ प्रधानावास्ताम् । परमेकवर्षं यावत्तत्रापि परिषदः कार्याधिक्येन वा, अन्येन केनापि कारणेन वा सम्मेलनस्य कार्येषु न काचन समुन्नतिरभूत् ।

सुरभारत्या दुर्दैवशाद्दिवं प्रयातेषु श्रीमत्पशुपतिनाथ शास्त्रिमहोदयेषु, शिथिलतां गतेषु च प्रधानमन्त्रिषु गीष्पतिमहोदयेषु चतुर्दशतममधिवेशनं कांगडीस्थ-गुरुकुल-विश्वविद्यालये निमन्त्रितमपि न संजातम् । समाऽऽगतञ्च पश्चाद्यद् गीष्पतिमहोदया अपि वस्तुतो गीष्पतित्वमापन्ना इति ।

एवंविधे महति व्यतिकरे सम्मेलनस्य महती दरीदृश्यते दुर्दशा । एतत्सम्मेलनमद्य यावत् तत्संस्थापकानां विद्वद्धुरीणानां महामान्यानां महामहोपाध्यायश्रीगिरिधरशर्म्मचतुर्वेदमहोदयानां प्रवल-परिश्रमस्य फलभूतम् । तैरेवाद्यावधि यथाकथमपि सम्मेलनस्यास्य सञ्चालनं कृतम्- क्रियते च । परन्त्वेतस्मिन् सर्वभारतीये कार्ये कथमेक. सर्वं कर्त्तुं शक्नुयात् । तत्रापि चतुर्वेदमहोदया विविध-कार्य-व्यस्ता जयपुरराज्यान्तर्गताश्च सन्ति । तेऽपि स्वातन्त्र्येण किमपि विशिष्टतया कर्तुं न पारयन्ति । तत्रापि ते जयपुरे निवसन्ति कार्यालयश्च परिषदि कारागार इव कलिकातायां मञ्जूषापिहितस्तिष्ठति । तदेतत्सर्वथा दुर्भाग्य-विलसितमेव जानीमो वयं सुरभारत्याः । न चैष कालः स्वापस्य । तदर्थं सम्मेलनस्य प्रधानकार्यकर्तॄन् माननीयश्रीचतुर्वेद-महोदयांश्च सादरं विनिवेदयामो यदस्य सम्मेलनस्य चतुर्दशतममधिवेशनमत्र वाराणस्यां संस्कृत-साहित्य-समाज-प्रबन्धेन महता समारम्भेण च भवेत् । तत्रैव चास्मिन् महत्वपूर्णविषये विचारोऽपि भवेत् । येन सम्मेलनस्येयमवस्था दूरीभवेत् । तच्च भारते वास्तविकं कार्यं विधाय स्वीयोद्देश्यपूर्तावग्रेसरं भवेदन्यथा तस्य स्थितिरेव व्यर्था स्यात् । आशास्महे, यत् सम्मेलन-प्रधाना अस्मिन् विषये विमर्शयिष्यन्ति, समाजमन्त्रिणा सह वार्तालापं विधाय कार्यस्यास्य स्वरूपं वास्तविकं विधास्यन्तीति ।

सुप्रभातमिदं सम्मेलनकार्याय सर्वथा सर्वदा च सन्नद्धमास्ते ।

* * * *

विद्वत्-सम्मेलनम् ।

काशीस्थ-सनातनधर्मपण्डितसभाधिकारिणः, साम्प्रतिकं धार्मिकं सामाजिकञ्च विप्लवमालोच्य, एतस्मिन् विषये सुदृढविचाराय मतैक्यसम्पादन-द्वारा सर्वत्र भारते सामूहिकरूपेण विद्वन्निर्धारितस्वरूपस्य सनातनधर्मस्यैकरूपेण प्रचाराय च संस्कृतविद्याप्रधानकेन्द्रभूतायामस्यां वाराणस्यामखिलभारतवर्षीय-विद्वत्सम्मेलनं कर्तुकामयन्त इति समाकर्ण्य वयं परं प्रमोदमाप्नुमः । तेषामिममभिलाषञ्च सहर्षं सानुरोधञ्च समर्थयामः । अद्यत्वे परिदृश्यमाने महति विप्लवे सनातनधर्मस्य वास्तविकं स्वरूपं तिरोहितमिव विद्यते । सहस्रशो मतानि सन्ति । लक्षशश्च सनातनधर्मनेतारः सन्ति । सर्वेऽपि सर्वान्निन्दन्ति, विनाशयितुमीहन्ते । एवमेव प्रत्यहं प्रतिक्षणं ह्रासमासादयति भगवान् सनातनो धर्म इति नूनमिदं संस्कृतविदुषां ब्राह्मणानां प्रधानं कर्तव्यं यत्ते सावेगं सोत्साहञ्च स्वीयामवस्थामलोच्य

सौर ज्येष्ठः, १९८५ वैक्रमाब्दः

पञ्चमवर्षं | द्वितीयसङ्ख्या

Vol. 5 | No. 2

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्, नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिभावम् ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्यवारिधिः

सम्पादकः—

श्रीकेदारनाथशर्म्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, न्यायाचार्यः ।

वार्षिकम्मूल्यम्—३)

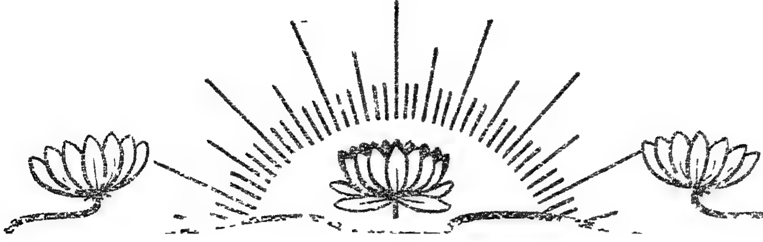
माननीयेभ्यः—१२)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

छात्रेभ्यः—१॥)

वैदेशिकेभ्यः—५)

लेख-सूची ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—ज्येष्ठः । १९८५ वैक्रमाब्दाः | द्वितीय-संख्या

(अवशिष्टांशः)

(२) अथेदानीं साहित्यापरपर्यायस्य काव्यस्य यत्किञ्चिदपि स्वरूपं चिन्त्यते । सुधियामेतद्विदितप्रायं यत् काव्यस्वरूपमीमांसाया अलङ्कार-गुण-रीति-रस-ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपा. षडध्वान । तत्र केचन प्राञ्च· सालङ्कारयोः शब्दार्थयारेव काव्यत्वमिच्छन्ति । किन्तु तेषां मते—

"हारो नारोपितः कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा ।
इदानीमावयोर्मध्ये सरित्-सागर-भूधराः ॥"

"सद्यः पुरोपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥"

इत्यादीनां कथं काव्यत्वं स्यादिति त एव जानन्ति । 'हारोनारोपित' इत्यादौ शब्दालङ्कारः, शिरीषमृद्वीत्यत्रार्थालङ्कारश्च वर्ततएवेत्यस्मदुक्तकाव्यलक्षणं नाव्याप्तमितिचेत्, अनयोः श्लोकयोश्चमत्कारजनकतावच्छेदकः अलङ्कारविशेषः, अन्यः कोऽपि धर्मो वा, इति निर्णये सचेतस. स्वचेतसि एव

(*संस्कृत-साहित्य-समाजस्य चतुर्थाधिवेशने सभापतिपदमलङ्कुर्वतां श्रीमदाचार्यआनन्दशङ्करबापूभाई ध्रुव [एम्० ए० एल्एल्० बी०, प्रो०—वाइस चांसलर हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी] महोदयानाम्)

प्रमाणीकुर्वन्तु । अस्माकं चेतसि तु नात्रालङ्कारश्चमत्कृतिं जनयति । तस्मात् शब्दार्थयोरनलङ्कृतित्वेऽपि काव्यत्वं न हीयते, अपितु अलङ्काराभावेऽपि कविता रमणी-' इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी' इति प्रतिभाति । एतेन—

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती ।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती ॥

इति काव्यप्रकाशकारिकामाक्षिपन् चन्द्रालोककर्तेजः सामान्याभावे निक्षिप्तः । "अनलङ्कृती" इति कारिकांशस्य स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न क्षतिरिति व्याख्या विदधद् वृत्तिकारः कारिकाकाराद् भिन्न इत्यन्यदेतत् ।

एवं गुणादीनामपि काव्यत्वमिच्छद्भिः—

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः ।
प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥
स[हनुमान्] ददर्श, ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ॥
वियूथां सिंहसंरुद्धां वरां गजवधूमिव ।
चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ।
क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ।
संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥

इत्यत्र उपमालङ्कार एव चमत्कारजनक इति कथमपलपितुं शक्यते । अत्र रससत्त्वेऽपि ध्वनिसत्त्वेऽपि च चमत्कारजनकतावच्छेदकस्त्वलङ्कार एवेति सहृदयहृदयसाक्षिको निःसन्देहोऽनुभवः ।

'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम् ' इतिवदन्तोऽपि प्रष्टव्या ।

'आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै—
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।'
'अनियतरुदितस्मितं विराजत्—
कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम् ।

इत्यादि बालाकृतिस्वभाववर्णने का वक्रोक्तिरिति ।

एवमेव—

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

इति श्लोकत्वमागतः शोकः रामायणस्य बीजत्वमापन्नोऽपि न स एव रामायणम् । राम-भरत-लक्ष्मण-सीता-रावण-मन्दोदरीप्रभृतीनां चारित्र्यगुणोल्लेखने, सरित्काननमुनिनिवासाश्रमादिवर्णने च या प्रतिभा, या च कलासन्निवेशचातुरी प्रकटीकृता आदिकविना साऽपि रामायणस्य काव्यत्वे हेतुः । इति काव्यतत्त्वस्य ध्वनिमात्रत्वं वा कथं प्रतिपाद्येत । अपि च—

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरु-
त्प्रसवसुरभि-शीतस्वच्छतोया वहन्ति ॥
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥

इत्यत्र कोऽलङ्कारः ? को ध्वनिः ? को वा रसः ? अस्तु वा सर्वत्र सरित्काननादिवर्णने शान्तरसोद्दीपनविभावत्वम् । रसः शान्त , तस्योद्दीपनं चेति विप्रतिपत्तिविषयत्वमतदित्याक्षेपोऽप्यास्तां तावत् । शान्तस्य रसत्वासम्भवस्य विवादग्रस्तत्वात् । एतावदेव विमृश्यताम्—यत्, विभावादीनां रसोद्बोधकत्वे रसरूपोद्बोधितपदार्थस्य काव्यत्वावच्छेदकत्वम् ? तदुद्बोधकविभावादीनां वा ? । प्रथमे कल्पे सर्वेषां काव्यानां भवन्मते सरसत्वारोपामभ्यर्हितत्वे तारतम्याभावानापत्तिः । द्वितीये कल्पे विभावादीनामेव काव्यत्वावच्छेदकत्वमस्तु, नतु रसस्य । एवं सति ' रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् '—इति पण्डितराजोक्तिरेव विजयतेतराम् । किन्तु किं नाम रमणीयत्वमिति प्रश्नस्य किमुत्तरम् ? चमत्काररूपो लोकोत्तराह्लादविशेष इति चेत् , एतादृशाह्लादजनकस्य शब्दस्य काव्यत्वमस्तु । किन्तु कीदृशः शब्द आह्लादं जनयतीति प्रश्नोऽनुत्तरित एव स्यात् ।

तस्मादलङ्कार-गुण-रीति-वक्रोक्ति-रस-ध्वन्यादीनां काव्याङ्गत्वेऽपि न काव्याङ्गित्वम् । 'एतावानस्य महिमा ततोज्यायाँश्च काव्यपुरुषः'—इति सञ्चिन्त्य विरम्यते ।

❀ स्नातक-शिक्षा ।

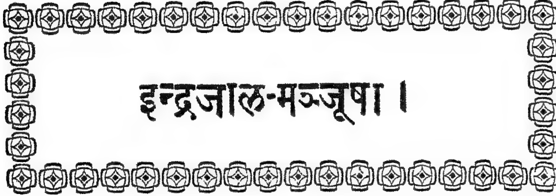
भो भोः स्नातकसज्जनाः ! क्षणमहं
यत्किञ्चिदावेदये
ज्ञात्वा शास्त्रसमुद्धृतं तदखिलं
श्रोतव्यमत्यादरात् ॥
किं तत्पापमलापहारनिपुणं
गाङ्गं पयो निर्मलं
सश्रद्धं न निपीयते बुधजनै-
श्चेत्काचकूपीगतम् ॥ १ ॥
धृत्वा ब्रह्मविधिं, गुरून् कठिनया
संतोष्य शुश्रूषया
ध्यात्वा मोहतमोऽपहारचतुरां
देवीं गिरामीश्वरीम् ॥
यत्किञ्चित्प्रथमाश्रमे श्रमपरै-
र्नूनं तपः संचितं
माभूत् कामवशाद् भयादपि पुन-
स्तत्र प्रमादो मनाक् ॥ २ ॥
सद्वंशात् सुकुमारसुन्दरतनुं
दक्षां प्रसन्नां शुभां
साध्वीं कोमलभाषिणीं निजगृह-
व्यापारपट्वीं दृढाम् ॥
सेवायां निरतां सदा श्वशुरयोः
सौभाग्यचिह्नान्वितां
कान्तां संपरिणीय धर्मविधिना
गार्हस्थ्यमाश्रीयताम् ॥ ३ ॥
सन्मार्गेणार्जितं द्रव्यं धर्मकार्ये नियोज्यताम् ।
नोप्यन्तां ब्राह्मणा गावः स्त्रियो मित्राणि बान्धवाः ४
पाठ्यन्तां बालकाः सर्वे विद्यां विज्ञानमेव च ।
ब्रह्मचर्यप्रभावश्च शिक्षणीयः प्रयत्नतः ॥ ५ ॥
बाल्यकालोपयमनं मत्वाऽनर्थस्य कारणम् ।
सर्वस्मिन् भारते विज्ञाः ! कार्यं तस्य निवारणम् ॥६॥
वृद्धानामपि यत्र स्याद् विवाहो भयदायकः ।
तत्र रोधो विधातव्यो बोधश्चेत् फलवान् नवः ॥७॥
बाल्यकालविवाहेन जायते बलसंक्षयः ।
मेधा तेजश्च विद्या च समेधन्ते न कर्हिचित् ॥ ८ ॥
वृद्धकालविवाहेन नरस्य मरणं ध्रुवम् ।
वैधव्यं च भवेन्नार्यास्तस्माद् घोरतरो हि सः ॥९॥
नाशिक्षिताः स्त्रियः कुर्युः सम्यग् गार्हस्थ्यसंविधाम् ।
नारीशिक्षाप्रचारार्थं तस्माद् यत्नो विधीयताम् ॥१०॥
दुर्बलस्य न सम्मानो दुर्बलस्य न जीवनम् ।
बलसंचयकारित्वाद् व्यायामः सुमहान् गुणः ॥११॥
अश्लीलगीतादथ मार्गभुक्ते-
रसभ्यभावो वितनि भजेत ।
तस्मात्तदेतत् परिवर्जनीयं
न वर्जनीयः सुगुणः कदाचित् ॥ १२ ॥
ये च धर्मद्रुहः केचित् केवलं बलमाश्रिताः ॥
उन्नतौ कण्टकीभूताश्छेत्तव्यास्ते ध्रुवं ध्रुवम् ॥ १३ ॥
संघभावेन सिद्ध्यन्ति कार्याण्यस्मिन् कलौ युगे ।
तस्मात्संघविधानेन साध्यं साध्यं सुबुद्धिभिः ॥१४॥
धर्मसंरक्षणेनैव सर्वं स्याद् रक्षितं ततः ।
रक्षणीयः सदा धर्मः स्मर्तव्य भीष्मभाषितम् ॥१५॥

❀ जयपुरविश्वविद्यालयस्य, उपाधिवितरणमहोत्सवे दत्ता ।

"इदं च ते सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ॥
न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः"

श्रीसूर्यनारायणशर्मा आचार्यः

जयपुरम्

इन्द्रजाल-मञ्जूषा ।

(शेषांशः)

लेखक-श्री पं० मङ्गलदेव शास्त्री, एम० ए०, पी एच्० डी०

एवमेव गच्छति काले कस्मिंश्चिद् वासरे सततमेवं मिथ्यावचोभिः स्वकर्णमापूरयतस्तानखिलान् कर्णेजपान् समाहूय—" नित्यं युष्माकं वचांसि शृण्वन्नहं सञ्जातोऽस्मि खिन्नचेताः । अद्य तद्गृहमेत्य सर्वेषामभिमुखं तामिन्द्रजाल-मञ्जूषामीक्षिष्ये "—इत्येवमब्रवीद् भूपतिः । जाता. सर्वेऽपि सज्जाः । राजा च समादाय तानखिलान् साकमात्मना सत्वरमुपस्थितस्तस्यामात्यस्य गेहम् । सच बहुमानपुरस्सरं धन्यंमन्यः स्वागतमतिमात्रं महीपतेरन्वतिष्ठत् ।

अथ तेन सत्कृते समुपविष्टे च बहुमूल्यासनोपरि राजनि, अन्येषु च यथायोग्यमासनमधिष्ठितेषु तयो राजमन्त्रिणोरेव उक्तिप्रत्युक्तिरूपः संवादः संववृते ।

राजा—आर्य ! साम्प्रतमेव मया सार्द्धमास्थानमण्डपमेतु भवान् । अस्ति कस्मिंश्चिद् विषये मन्त्रणीयम् ।

मन्त्री—देव ! प्रसीदति चेद्भवाँस्तर्हि रहसि किञ्चित्क्षणं निर्धार्य भवतां पुरस्तादुपतिष्ठामि ।

समेप्येतदाकर्ण्य परस्परमिङ्गितं विदधुः ।

राजा—मन्त्रिन् ! कार्यस्य गुरुतया सपदि गन्तव्यमित्येव मदीय आदेशः ।

मन्त्री—[सवितर्काशङ्कम् सविनयञ्च] महाराज ! क्षणं यावद्रहसि गन्तुमनुजानातु ।

राजा—[विविधविकल्पेषु निमज्जन्] रहसि किं निमित्तं गमनम् ?

मन्त्री—देव ! क्षणं यावदेव प्रकोष्ठे गत्वा साकमार्येण परिपतप्रासादं यामि ।

[सर्वेऽप्यधिकारिणः पुलकितवदना बभूवुः]

राजा—अस्तु । गच्छतु प्रकोष्ठे परं मद्द्वितीयो भवान् ।

मन्त्री—(सभयम्) भगवन् ! मावाक्षीद् भवान् कष्टम् । नैष प्रकोष्ठो भवतो गमनाय समुचितः । यत इहास्ते मामकीना मुख्या सम्पद् । साच भवतो दृष्ट्यातिलघ्वी ।

राजा—(नूनमयमिन्द्रजालिक इत्यवितथो लोकप्रवाद इति मन्यमानः) मन्त्रिन् ! नूनं मयापि नियतमेव प्रकोष्ठाभ्यन्तरे गन्तव्यम् ।

मन्त्री—भवतु—यथाभिरोचते श्रीमते ।

अथ राजा सहान्यैर्निजाधिकृतवर्गैरन्तः प्रविवेश ।

तत्रहि प्रकोष्ठे नासीदासनम्, नापि काचिदलङ्करण-सामग्री, न चापि बहुमूल्यं किञ्चिदन्यत् । केवलं भित्तिनिखातालयेषु पुस्तकान्यासन् संस्थितानि । एकतश्चत्वारो वेदाः । एकतो ब्राह्मणानि । अन्यतो ह्युपनिषन्निबन्धाः । अपरतो नाटकाख्यानकथादर्शनप्रभृतिप्रबन्धाः । मध्येभागं चैका रजतमयी मञ्जूषा स्थिता आसीत् । अनुयायिभिः ससङ्केतं बोधितो राजा तदुद्घाटनाय समादिष्टवान् । राजादेशानुसारं च यावदेव सोद्घाट्यते तावदेव स तस्यां मलिनानि छिन्नानि च चीवराणि वीक्ष्य साश्चर्यं सभयं चाह "किमेतत् ?" इति ।

मन्त्री—देव । पुरातनानीमानि मे दारिद्र्यावस्थायां वासांसि एतदर्थञ्च सुगूढं संरक्षितानि मया "यदहमहरहो वीक्ष्यैतानि पुरातनीं मामकीनामवस्थां स्मरेयम् । कदापि

च न विस्मरेयम् । पुरा कीदृशोऽहमासमिति । सभायां नित्यमेवमुपस्थानात् प्राक् क्षणमहमेतानि पश्यामि । कदाचित् परिदधाम्यपि । कीदृश आसमहम् ? किं भवत्यैश्वर्ये ? किं जायते दारिद्रये ? केवलमेतावत्स्मरणार्थमेव सयत्नमेतानि स्थापितानि !"

सत्यमयमेवाभ्युपायो येन क्षणक्षयिणि सापाये भोगे रज्यन्ति मानवाः, सम्पत्तिसद्भावेऽपि च "कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितः" इतिसाधारणनियममुल्लङ्घ्य अनुत्सेकस्तेषां दृश्यते । एतानेवोद्दिश्य महामतेर्भर्तृहरेः सुभाषितम्—

'अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः ।
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥'

राजा च साश्चर्यं सस्नेहञ्च तद्वचो निशम्य, सभायामेत्य, सर्वांस्तान् पिशुनांस्तिरश्चक्रे भर्त्सयामास च । अनन्तरं च स्वबन्धूनब्रवीत् । उद्‌तेजयन्त हि मां भवन्तः सर्वदा तत्ताडनाय । अद्य दास्येऽहं तस्मै दण्डम्, तच्चैतत् यत् अद्यप्रभृति स मे प्रधानामात्यः सञ्जातः । अत ऊर्ध्वञ्च यदपि किञ्चित्स आदिशति तन्मदीय एवादेश इति कृत्वा सर्वैरङ्गीकर्तव्यम् ।

अयं भावः—यदुन्नतिपदाभिलाषिभिः स्वीया पूर्वावस्था नहि विस्मर्त्तव्या । अथवा-एतदेव महात्मनां लक्षणम्, यत्

धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥
ये दीनेषु दयालवः स्पृशति यानल्पोऽपि न श्रीमदो
व्यग्रा ये च परोपकारकरणे हृष्यन्ति ये याचिताः ।
स्वस्थाः सन्ति च यौवनोन्मदमहाव्याधिप्रकोपेऽपि ये
तैः स्तम्भैरिव सुस्थितैः कलिभराक्रान्ता धरा धार्यते ।

इति

मुद्राराक्षस-परीक्षणम् ।

लेखकः—'श्रीहरि-भाऊ', काशी-विद्यापीठस्थः ।

१ रचनाकालः—

नाटकमिदं विशाखदत्तकविना विरचितमस्ति । अस्य पितुर्नाम पृथुदत्त आसीत् । अयं कविः कस्यापि सार्वभौमभूपतेः सकाश आसीदिति नाटकाज्ज्ञायते । यथा हि, प्रस्तावनायाम्, "आज्ञापितोऽस्मि परिषदा" अन्यत्र च, "काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य ममापि चेतसि सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवति" इति लिखितमस्ति । कः खलु स सम्राडासीदिति प्रश्नः समुद्भवति । नाटकस्य भरतवाक्यस्य "सश्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः" इत्यवतरणेन तु स्पष्टं भवति यच्चन्द्रगुप्त एवाय सम्राडिति । किन्तु कोऽयं चन्द्रगुप्तः ? । इतिहासाज्ज्ञायते यच्चन्द्रगुप्तनाम राजत्रयमासीदिति । आदिमश्चन्द्रगुप्तमौर्यो योऽस्य नाटकस्य नायको विद्यते । अयमीशवीयशतकात्प्राक् चतुर्थे शतके आसीत् । तत्समये नाटकस्यास्य रङ्गभूम्यवतरणमसम्भवनीयम् । द्वितीयश्चन्द्रगुप्तः खिष्टाब्दस्य चतुर्थ शतकेऽभूत् । किन्तु नास्य राज्यं विस्तीर्णम्, न वाऽस्य काचिद्विद्वत्परिषदासीत् । तदस्य कवेरेतस्य पार्श्वेऽस्तित्वं कथं सम्भवति । तृतीयश्चन्द्रगुप्तो विक्रमादित्येति नाम्ना प्रसिद्ध आसीत् । अयं खिष्टाब्दस्य पञ्चमे शतके बभूव । तस्यासीदेका विद्वत्सभा यस्यामयं कविर्विशाखदत्तोऽविद्यत । नाटक एव प्रमाणमेकं दृश्यते यत् "म्लेच्छैरुद्वेजमाना

भुजयुगमधुना पीवरं राजमूर्तेः” इतिहासविदां विदितचरमेव यच्चन्द्रगुप्तादस्मात् पूर्वं हूणादीनां भारतवर्षस्योपर्याक्रमणं भवतिस्म । अथ च चन्द्रगुप्तस्तस्याक्रमणस्य प्रतिकारं करोति स्म । पद्यस्थ 'म्लेच्छ' शब्दो हूणादिपरकीयानां निदर्शको, 'राजमूर्तिश्च' चन्द्रगुप्तविक्रमादित्यस्य । अतो ज्ञायते यदयं कवि पञ्चमे शतके विक्रमादित्यस्य सकाश आसोदिति । तस्यैव परिषदि नाटकमिदं विरचित दर्शित च । शिवभक्तोऽय कविरासीदिति मङ्गलाचरणाज्ज्ञायते ।

२ कथाविषय:—

खिष्टाब्दात्प्राक् चतुर्थे शतके मगधदेशे नन्दपतिर्भूपतिर्बभूव । तस्य कुसुमपुरं पाटलिपुत्रं वा राजनगरमासीत् । एतन्नगरं शोणनदीतीरे वर्तते । अधुना 'पटना' नाम्ना च द्योतते । नन्दराज्यं साम्राज्यमासीत् । तत्र विद्वांसोऽतीव पूज्यन्ते स्म । एकदा काबुल-कन्दहारतः कश्चिद्विद्वान् ब्राह्मणस्तत्र समायातः । तस्य विद्यानिपुणतामवलोक्य राजा बहु तुतोष । सर्वे विद्वांसश्च स्वपदापहरणशङ्काशङ्किताः सन्तस्तं ब्राह्मणं विद्विषन्ति स्म । एकस्मिन्दिवसे राजभवने श्राद्धमासीत् । तदर्थं ब्राह्मणस्यैकस्यावश्यकता बभूव । सर्वे ब्राह्मणास्तं ब्राह्मणमवमन्तुं सुसन्धिमिमां मत्वा तमेव निमन्त्रयाञ्चक्रुः । स आगत्य पात्र उपविवेश । विरूपं तं पितृस्थानोपविष्टं दृष्ट्वा राजा भृशं चुक्रोध, तं च दूरंचकार । तेन क्रुद्धो ब्राह्मणः स्वशिखां मुक्त्वा प्रतिज्ञामकरोत् यदहमिमां शिखां न तावन्निबध्नामि यावन्नन्दान्मूलतो नोत्पाटयामीति । अकिञ्चनस्यास्य ब्राह्मणस्य प्रतिज्ञया मादृशभूपतेः किमिति विचिन्त्य स राजा निःशङ्कोऽभवत् । ब्राह्मणस्तत्स्थानं त्यक्तवान् ।

अयं ब्राह्मणः चाणक्याभिधान स्वकुशलतया नन्दस्य वृषलीपुत्रं चन्द्रगुप्तं सज्जीकृत्य तस्मै नन्द राज्यं दातु निश्चितवान् । बहवो जनास्तेन सहासन् । स तेषां विष्णुशर्मणे क्षपणकवेषं दत्त्वा तं जीवसिद्धिनाम्ना नन्दानां राक्षसनाम्नः प्रधानमन्त्रिणः सकाशे निवेशयामास । राक्षसो नन्दानाममात्य आसीत् । राज्ञा सह तस्य मतवैचित्र्यमासीत्, तस्मात् स निकटवर्तिभूपते पर्वतेश्वरस्य मन्त्री बभूव । स राक्षसो नन्दपार्श्वे पुनरप्यागतवान् । एतदेव कारण यतः पर्वतेश्वरस्य कुसुमपुरपतिभिः सह वैरं समुत्पन्नम् । चाणक्येनार्द्धराज्यप्रदानाशया स नन्दविरुद्धसहायार्थं निमन्त्रितः । तस्य पर्वतेश्वरस्य मलयकेतुना पुत्रेणात्मन सुमित्रस्य भागुरायणस्य मैत्रीमकारयत्, मलयकेतोः सहचारी शिखरसेनो नामासीत् । तस्य भद्रभट-हिङ्गुरात-पुरुषदत्त-बलगुप्त राजसेनादिभिः सहातीव बुद्धिचातुर्येण साहचर्यमकारि । सिद्धार्थकनामानं स्वकीयं गुप्तचरं राक्षसमित्रस्य चन्दनदासस्य सकाशे पूर्वमेव निवेशितवान् । एतैर्गुप्तचरैः स्वकार्यं गुप्तरीत्या कृतम् । तेनहि चाणक्योऽन्ते सफलयशा बभूव ।

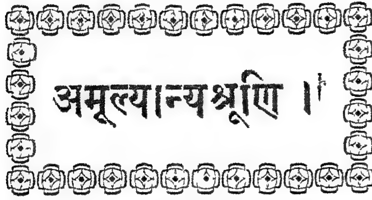
पुनश्च तेन शक-यवन-किरात-काम्बोज-पारसीकादीनां म्लेच्छराजानां नन्दविरुद्धं साहाय्यं गृहीतम् । स्वयं च स सहपर्वतेश्वरः कुसुमपुरमरुणत् । तदा राजा नन्दोऽपि स्वपितृव्यपुत्रं सर्वार्थसिद्धिं राज्येऽधिष्ठाप्य राक्षसं च दुर्गसंरक्षणाय निवेश्य स्वयं च ससैनिकः सह-भ्रातृगणै

संग्राममवातरत् । क्रमशस्तस्य राज्ञः सर्वे परिजना हता बभूवुः । तदनन्तरं विजयी चन्द्रगुप्तो महता समारोहेण पाटलिपुत्रं प्रवेष्टुमैच्छत् । सर्वार्थसिद्धिर्निर्विण्णो भूत्वा गुप्तमार्गेण तपस्यायै वनमियाय । स्वामिवंशनाश-पीड़ितहृदयश्चान्द्रगुप्त-प्रतिशोधकृतनिश्चयः परममित्रचन्दनदासगृह-निवेशितपत्नीपुत्रः सुरङ्गमार्गेण नगरान्निःसृत्य पर्वतेश्वरं च गत्वा तस्मै सम्पूर्णकुसुमपुरराज्यं दातुं निश्चित्य तेन सह सन्धिमकरोद्राक्षसः । स चन्द्रगुप्तस्य नाशार्थं विषकन्यामप्येकां जीवसिद्धिद्वारा प्राहिणोत् । किन्तु जीवसिद्धिश्चाणक्यचर आसीदित्यत. स चाणक्य सर्वं षड्यन्त्रं ज्ञातवान्, तयैव विषकन्यया च पर्वतेश्वरं जघान । अन्यच्च भागुरायण-द्वारा मलयकेतुं कथयामास यद् र्धराज्यदानप्रसङ्गभयेन चाणक्येन घातितस्त्वज्जनकः, न जाने त्वामपि किमद्य कुटिलः करिष्यतीति । अनेकवारकथनेन सोऽपि कुसुमपुरात्पलायित । चन्द्रगुप्तस्य राज्यं निष्कण्टकं चाभवत् ।

तदनन्तर वैरोधकनाम्ना राज्यार्द्धप्रतिवचन-लुब्धेन पर्वतेश्वरबन्धुनासह चन्द्रगुप्तो हस्तिन्येक उपविष्टः पताकादिभिः सुशोभित पुष्पपुर प्रवेष्टुकामो द्वारदेशमागतः तस्मिन्स्थाने राक्षसेन चन्द्रगुप्तस्य वधार्थं कूटयन्त्रमेकं कारितम् । तस्मिन्कर्मणि च दारुवर्मादयो नियुक्ता आसन् । किन्तु राक्षसस्य दुर्दैवदुर्विपाकात्तद्यन्त्रद्वारा वैरोधकहतकस्य मृत्युरभवत् । सर्वार्थसिद्धिस्तु वन एव चाणक्येन गुप्तचरैर्घातितः । अनया रीत्या हतरिपुश्चन्द्रगुप्तो नन्दराज्येऽभिषिक्तः, तर्ह्यपि राक्षसस्यक्तप्रयत्नो नाभूत् ।

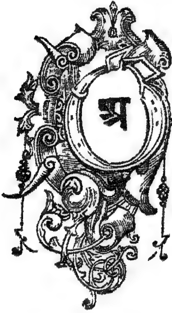
राक्षसस्येष्टसिद्ध्यर्थमिदानीं मलयकेतुरेवाशातन्तुः । मलयकेतवे "कुसुमपुरराज्यप्रदानं सुचिन्त्य तमागत्य च सोऽब्रवीत्, यदहं नन्दानामृणमपनेतुं कामये. न राज्यम् । नन्दध्वंसकानां प्रतिशमो हि मेऽभिमतः. राज्य तु भवदर्थमेव । प्रजा अप्यस्मानिच्छन्ति, ताः साहाय्यं दास्यन्ति । कुटिलमतेश्चाणक्यस्य चन्द्रगुप्तस्य च हननमेव मेऽभीष्टम् । अनेनैवकुटिलमतिना चाणक्येन विषकन्यया ते पिता घातितः" इति । मलयकेतुरुद्यतो बभूव । किन्तु राक्षसस्य दौर्भाग्यात्सर्वाण्यपि कर्माणि विफलानि बभूवुः । चाणक्यस्य च सदैव विजय एवाभवत् । अन्ते राक्षसश्चन्द्रगुप्तस्यामात्यपदमलमकरोत् । तदा चाणक्येनापि राक्षसस्य "चन्द्रगुप्तो नन्दस्य वृषलीपुत्रः अतएव नन्दकुलाङ्कुर" इति कथनेन समाधान चकार । नाटकेऽस्मिन्नस्योल्लेखस्तु नास्ति । अनेन प्रकारेण चाणक्यस्य नन्दोत्पाटिनी चन्द्रगुप्ताय निष्कण्टकराज्यदायिनी प्रतिज्ञा पूर्णा बभूव । मुद्रया राक्षसः परिगृहीतस्तस्मादस्य नाटकस्य 'मुद्राराक्षसम्' इति नामाकारि विशाखदत्तेन कविना । एतावानेव विषयो नाटके प्रतिपादितः ।

(अपूर्णम्)

अमूल्यान्यश्रूणि ।†

लेखकः—श्रीशिवपूजनसहायः, हिन्दीभूषणम् ।

अस्र हि नाम महदमूल्यं पवित्रं च किमपि वस्तु—यदि तद्विशुद्ध-हृदयादुत्पन्नं भवेत् । यस्य हि नरस्य नयने नयाम्बुभिर्न पवित्रिते तस्य नयने मयूरपिच्छे चन्द्रकाणीव दर्शनीये एव । यस्य नयनयोः भक्त्याः, करुणायाः, वात्सल्यस्य, पश्चात्तापस्य, प्रेम्णः, आनन्दस्य वा अस्राणि नोद्भवन्ति, तस्य नेत्रे केवलं शोकाश्रुवर्षणायैव सुरक्षिते तिष्ठतः । धन्य तस्य जीवितम्, येनैतादृशानामस्राणामविरल-वर्षैः सफलिते नयने ।

अश्रूणि प्रवाहितान्यासन् श्रीरामकृष्णपरम-हंसेन—अखण्डभक्त्या समाधौ । अश्रूणि प्रवाहितान्यासन् स्वामिना रामतीर्थन—एकान्ते स्थित्वा भगवद्वियोगे ।

पुनः, अश्रूणि प्रवाहितान्यासन् महात्मना गान्धिना-चौराचौरी—हत्याकाण्डे पश्चात्ताप कुर्वता ।

† सुप्रभातस्य विशिष्टाङ्कृतेऽयं लेख. परमसुहृदा शिव-पूजनसहायेन हिन्दी-भाषायां प्रेषित आसीत् । सोऽयमद्य मया संस्कृतेऽनूद्य प्रकाशितः— सम्पादकः

तथा अश्रूणि प्रवाहितान्यासन् महामनसा पूज्य-पादेन मालवीयेन-जलियाँवागे नर-पिशाचस्य डायरस्य बह्विवर्षेण भृष्टानां निःशस्त्रभारतीयाना-मुपरि ।

अन्यच्च—अस्राणि मुञ्चन्ति लक्षशः असहायाः प्रपीडिता हिन्दुविधवाः-भारतीय-पुरुष-समाजस्य हृदयहीनतायाम्, स्वार्थपरतायाम्, नृशंसतायाम्, क्लीवतायाम्, मूर्खतायाञ्च । अस्राणि प्रवाहयन्ति वराक्य असहाया गावः-गोरक्षादम्भिनां सनातन-धर्मं त्यक्तवतां धर्मध्वजानां हिन्दूनामुपरि ।

पुनः, अस्राणि प्रवाहयति स्वदेशीयवस्त्रम्-गोव-सालिप्तानां विदेशीयवस्त्राणां पक्षपातिषु-बाबू‘पद’-वाच्येषु क्लीवेषु । अश्राणि प्रवाहयति वृद्धभारतम्—कलहप्रियाणां स्वार्थान्धानां देशनेतॄणां शुष्क-तर्क-शक्तौ ।

ओम्, अश्रूणि मुञ्चन्ति धर्मशास्त्राणि-स्वदेशस्य वास्तविक-परिस्थितिमूढानामजगरावताराणां पण्डितानां स्थूलवुद्धौ । अस्राणि मुञ्चन्ति आँग्लस्ना-तकाः (ग्रेजुएट्)-आङ्ग्लशिक्षाया निष्फलत्वे ।

अधुना, अस्राणि प्रवाहयिष्यन्ति हतबुद्धयो भारतनेतारः—देशप्रेमोन्मत्तैर्नवयुवकैर्निकटेभविष्य-त्येव नेतृत्वाधिकारस्य गृहीतत्वात् । अश्रूणि प्रवाहयिष्यन्ति वेदशास्त्रज्ञाः पण्डिताः-सामाजिक-क्रान्तिकारिणामदम्यशक्तौ, अचिन्तनीयायाञ्च सफ-लतायाम् । अश्रूणि मोदयन्ति-चौकामार्गिणो हिन्दवः अस्पृश्यानां दलितानाञ्च जातीनां विधर्मप्रवेशद्वारा हिन्दुधर्मविनाशाय संनद्धतायाम् ।

प्रियपाठकाः ! भवन्तोऽप्यश्रुमोक्षणं कुर्वन्तु-एतेषूपर्युक्तेषु नयनाम्बुप्रवाहकेषु प्रवाहिनीषु च ।

❋ भगवन्तं प्रति भारतस्य विनयः ❋

(गज़लगीतिः)

हे गणेय[1]गुणावधे ! करुणानिधे ह्यवधीयताम् ।
दृष्टिरुज्ज्वलभारते तव भा-रते विनिधीयताम् ॥१॥
एष भूवलये विशेषविधोऽस्ति देशवरश्चिरात् ।
सर्वसभ्यसमाज एष विभाति यद्रमणीयताम् ॥२॥
किं तु कोपि निदर्शयेद्वत देशमीदृशमुन्नतम् ।
यस्य वाङ्मयमावहेन्निगमागमैस्तुलनीयताम् ॥३॥
यत्र कुङ्कमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।
देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहापरोऽपि विचीयताम् ! ॥४॥
रत्नराशिरलुण्ठि लुण्ठनतत्परैर्बहुधा परैः ।
किन्तु साम्प्रतमप्यसौ वहते परं महनीयताम् ॥५॥
कूटनीतिनियन्त्रणैः परतन्त्रता नाभूद्यदा ।
देश एष दधौ तदा तव देव ! दुर्दमनीयताम् ॥६॥
अस्य खड्गतले बलेन परैः शिरो नमितं पुरा ।
काममद्य कठोरनीतिपरैः परैर्वत जीयताम् ॥७॥
किन्तु सभ्यवराः ! समेत्य भवद्भिरेव विचार्यताम् ।
एकतामवलम्ब्य कार्य-पथे यथावदुदीयताम् ॥८॥
वक्तृतां परिहाय संप्रति कर्तृतां कलयेम चेत् ।
उन्नतिः स्वयमावृणीत मनागिदं परिचीयताम् ॥९॥
निर्मले यमुनातटे, निकटे कदम्बमहीरुहाम् ।
अत्र वै विहरन् हरिर्विदधे महाकमनीयताम् ॥१०॥
किन्तु सैव विहारभूरपहारभूर्जनिताऽधुना ।
हेलयापि दयानिधान ! दयादृगत्र विधीयताम् ॥११॥
तावकीं करुणामुपेत्य न वेत्त्यसौ हृदि वेदनाम् ।
धार्मिकेषु दयावता भवता द्रुतं समुदीयताम् ॥१२॥
गीयते निगमागमैर्गुणगौरव तव सर्वदा ।
नाथ ! संप्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्वत गीयताम् ? ॥

भट्ट श्रीमथुरानाथशास्त्री [साहित्याचार्यः]
[प्रोफेसर, महाराजा—कालेज, जयपुर]

[1] 'गणनीयं तु गणेयम्' अमरः । उज्ज्वला या भा तस्यां रते सन्मार्गाधिष्ठिते इत्यर्थः ॥ १ ॥ विभाति जानाति ॥ २ ॥ वक्तृतां वचने कर्तृतां विहाय कार्यं प्रति कर्तृभावं चेत्कलयामस्तर्हि उन्नतिःस्वयं वरणं कुर्यादित्याशयः ॥ ९ ॥ अपहारस्य विलुण्ठनस्य भूमिः ॥११

पौराणिकप्रणवे द्विजेतरस्याप्यधिकारः ।

[ले०—श्रीराधाप्रसादशास्त्री, धर्मशास्त्राचार्यः]

(पूर्वतोनुवृत्तः)

२७६ पृ. निर्णयसिन्धौ—

अत्र केचिद् इत्युपक्रम्य वैदिकमन्त्रो विप्रेण पौराणस्तु शूद्रेण पठनीय इति प्रतिज्ञाय पाद्मपुराण-वचनं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम्

नहि वेदेष्वधीकारः कचिच्छूद्रस्य विद्यते ।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणैरिह ॥

तत् खण्डनं च तत्रैव कृतम् । नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु सन्निधौ—इति कौर्मपुराणनिषेधं प्रस्तुत्य इदं वचनम्—

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेण च
श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥
श्रौतं स्मार्तं च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ।
तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ॥
इति पुराणाधिकारे भविष्योक्तिः ।

पृ० २३४ पृ० २३५ निर्णयसिन्धौ यमः—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

व्यासः—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च,
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भः क्रियाविधिः,
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः,,

इत्युक्त्वा आह—

नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः,
विवाहे मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश,,

मरीचिः—

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते,

इयंपरिभाषा सर्वार्था तेन शूद्रधर्मेषु विप्रेण मन्त्रः पठनीयः । सोऽपि पौराण एव एवं स्त्रीणामपि-उपरिष्टात्सर्वत्रामन्त्रतः इति स्थले वेदमन्त्रवर्ज मित्यर्थः । मन्त्र इति पौराणिको मन्त्रः सोऽपि स्वयं शूद्रेण न पठनीयः किन्तुविप्रद्वारैव' एवं पठनविषयेऽनधिकारवतः प्रतिष्ठायामपि शूद्रादीनां नाधिकारः स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्चजनेश्वरस्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णु र्वा शंकरस्य वा, स्थापने इत्यत्र स्पर्शने इत्यपि पाठः तेन तैः स्पर्शोऽपि न कर्तव्यः । शूद्रसंस्कृतप्रतिमायाः प्रणमने दोषमप्याह—

यः शूद्रसंस्कृतं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेन्नरः,
इहैवात्यन्तदुःखानि पश्यत्यामुष्मिके किमु,, ॥
शूद्रो वा नुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा
केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते"

इत्थं विरुद्धान्यपि वाक्यानि दृश्यन्ते ।

२३९ पृष्ठे निर्णयसिन्धौ कृत्यकल्पतरू.

चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्य सुखार्थिभिः,
भैरवोऽपि चतुर्वर्णैरन्त्यजानां तथा मतः"
मातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्या. पूज्याः सुरोत्तमा.'
लिङ्गं गृही यतिर्वाऽपि संस्थाप्य तु यजेत्सदा"

शिवसर्वस्वे भविष्ये—

यस्तु पूजयते लिङ्गं देवदेवञ्जगत्पतिम्,
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽपि मत्परायणः"
तस्य प्रीतस्तु दास्यामि शुभाँल्लोकाननुत्तमान्

तिथितत्त्वे स्कान्दे—

शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये,
तस्याहमर्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थश्च सुव्रते,
एवं दिनेदिने देवं पूजयेदम्बिकापतिम् ॥
सन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत ,
नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ इति

स्त्रीशूद्राधिकारप्रदर्शनंपुराणप्रसिद्धजीर्णलिङ्ग पूजाविषयं निषेधविषयं च नूतनस्थापितप्रतिमाविषयम्" इतिव्यवस्था ॥ ॐकारसहितोऽष्टाक्षर मन्त्रोपदेशो वीरमित्रोदये प्रदर्शितः तद्विरुद्धं च पराशरमाधवीये ॥

त्रैवर्णिकमात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा, ॐकार श्चतथाविधः ।

सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति । नृसिंह ता० १—३ इति श्रुते.

लक्ष्मीमिति श्रीबीजमित्यर्थः । स्मृतेरपि न शूद्र

षतितयोरितिविष्णुः, तयोः समीपे न वेदाध्ययनं कार्यम् ॥ प्रणवेस्वपि वेदादित्वात्तदध्ययनमपि तैर्न कार्यम् ॥ अतएवाचार्यैः प्रपञ्चसारेऽभिहितम् ॥

अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ इति । अतएव ग्रन्थारम्भे महर्षिभिः पौरुषेयग्रन्थेषु सर्वत्र ॐकारस्थाने अथ शब्दः प्रयुज्यते । तद्यथा

अथातोब्रह्मजिज्ञासा—अथाते धर्मजिज्ञासा-अथाते हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये इत्यादि ॥

मङ्गलापरपर्यायाथशब्दसमानार्थक ॐकारः प्रयोक्तव्यः । नच प्रयुज्यते ततो व्यज्यते श्रुत्यादौ ॐकारस्य प्रयोगः पौरुषेयग्रन्थस्य चादावथशब्दस्य माङ्गलिकत्वञ्चोक्तमुभयोः शिष्टवचनेन—

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणो मुखात् ॥
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

व्यवस्था चात्रेत्थम्-सर्वानुरोधेन कार्य्या ।

वेदाध्यनविषये स्पष्टमेवानधिकारः । तदर्थज्ञाने तदनुष्ठाने तच्छ्रवणे च । तथा केवलप्रणवोपदेशेच तस्य वेदसारत्वात् । तथा चोक्तं तैत्तरीयोपनिषदि-

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूवेत्यादि ।

यः ॐकार श्छन्दसा वेदानां मध्य ऋषभः श्रेष्ठः सर्ववेदेभ्योऽमृतात्-अमृतमयेभ्यस्सारभूतो बभूव। दध्नः सारभूतं नवनीतमिव । अतो वेदे शूद्राणामनधिकारित्वात् केवले प्रणवेप्यनधिकारः । परन्तु-ऋग्यजुषां स्वयमृक्त्वेऽपि यजुर्मन्त्रपाठात् यजुर्वेदत्वव्यपदेशेन पूर्वमीमांसायामुपांशूच्चारणमुपांशु यजुषेति बोधितं व्यपदिष्टम् । यथा तत्र यजुर्धर्म उपांशुधर्मः ऋचि क्रियते, तथात्र पुराणश्रवणे पुराण द्वारा वेदार्थज्ञाने तदनुष्ठाने सप्रणवपुराणतन्मन्त्र श्रवणे च शूद्रस्याप्यधिकारः । तथा चोत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे ३८ सूत्रे तद्भाष्ये चोक्तम्-तथाहि—

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । ४८ ।

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेर्वेद श्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत्—"अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् । पद्युहवा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति च । अतएवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति, स कथमश्रुतमधीयीत, भवति च वेदाध्ययने जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अतएव च अर्थात्-अर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति न शूद्राय मतिं दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानमिति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फल प्राप्तिः प्रतिषेद्धुं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । श्रावयेच्चतुरोवर्णान् इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् । इति शांकरभाष्यम्-मनुरप्याह—

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ॥
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चय ॥

इदं स्मृतिवचनं किं त्रैवर्णिकानां वेदाध्ययनं विधत्ते-आहोस्वित् वेदातिरिक्ताध्ययनमिति । सामान्यत उभयोरध्ययनविधानं युज्यते कर्मविशेषा-

श्रवणात्-इति यदुच्यते तत्र, वेदाध्ययनविधिस्त्रैवर्णिकानां वेदग्रहणार्थं पूर्वमेव द्वितीयाध्याये कथितः। गृहीतस्य वेदस्य विस्मरणमपि दर्शितम् ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि
दैवे कर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम् ॥३।७५॥

तथा च दशमाध्याये पुनरध्ययनविधि । अधीयीरन्निति न युज्यते। अप्राप्तप्रापणो हि विधिः। अयंहि पूर्वतः प्राप्त एव तर्हि तदस्तु वेदातिरिक्त विषयाध्ययनविषयविधिः। तदपि न, तथाहि सति अदृष्टं स्वीक्रियेत वेदाध्ययनवत् काव्यनाटकाद्यध्यनेष्वपि ब्रह्मचारिनियमाचरणं स्यात् । (आख्यातोपयोगे) इति पाणिनिसूत्रेण तदध्यापयितुरपादानत्वमपि स्यात् इष्यते च नटस्य गाथां शृणोति-इतिवत् देवदत्तस्य काव्यनाटकादीन् शृणोति नियमपूर्वकाध्ययने तदपादानत्वस्योदाहरणमुपाध्यायादधीते। इति वेदाध्ययनविषय एवेष्यते। अतः अश्रुतमपि कर्म वेद इति योग्यतया संवध्यते। तत्र विधिर्न युज्यते पूर्वमेव तत्प्राप्तेः तेनानुवादोऽयम्। स चानुवादः संकीर्णजातौ वाच्यायां तस्याश्च वणभ्य उत्पत्तेः। युज्यते एव ततः पूर्वम्। निष्कर्षस्तु वेदातिरिक्तपुराण नाटकाध्ययनं गुरोः सकाशात् श्रवणरूपम् वेदानधिकारिणः शूद्रादयोऽपि कुर्युरिति। इममेव निष्कर्षं दशमाध्यायस्य शूद्रवृत्तवर्णनावसरे स्ववृत्या जीवनमपि धर्म इति धर्मप्रसंगात् अन्यदपि किञ्चिद् शूद्रविषये मनुर्बोधितवान्—

न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम्

अस्यार्थः—लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किञ्चित् पातकं न ब्रह्मवधादावपि। अनेन वचनेन शूद्रस्य न किञ्चित् पातकं भवति इति वक्तुमुचितम्। तत्र तस्य प्रायश्चित्तोपदेशात्। उपनयनादिसंस्कारं नार्हति, अमन्त्रत. संस्कारान् शूद्रजातीये निर्दिष्टाँश्चार्हति

अस्य शूद्रस्य धर्मे स्नानोपवासदेवतार्चनादौ न नित्योऽधिकारः, तेनाकरणे न प्रत्यवैति येषु स्नानोपवासव्रतादिषु नित्याधिकारो नास्ति अकरणे प्रत्यवायाभावस्तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः॥

तथा अन्यदपि—मनु० १२७—

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिता. ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

प्रकृतत्वात् शूद्रा इतिविशेष्यमध्याहर्त्तव्यम्॥ मन्त्रवर्जमिति पुराणादिश्रवणे न दुष्यन्ति इति सूचयति तच्छ्रवणं प्रत्युत प्रशस्तमिति बोधयति। तथा अपरमपि मनुवचनं तत्रैव—

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनुसूयकः ।
तथा तथेमं चामुञ्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः,

अस्यार्थः—परगुणानिन्दकः शूद्रो द्विजात्याचारं निषेधरहितं यथा यथानुतिष्ठति, तथा तथा जनैरनिन्दितः इह लोके उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति, तस्मात्तेषामुत्कर्षेऽमत्सरैर्द्विजैर्भाव्यम्। धार्मिके लौकिके वा शास्त्राविरुद्धे। परन्तु एतदेवास्माभिरवसेयम्, यत्

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नतु,

अस्याः स्मृतेरुदाहरणं वक्तव्यं तथा च धर्म्यमपि लोकविद्विष्टं यथा न भवेत् तथोपदेष्टव्यम्।

उपदेश्यैरपि जनताऽविरोधेनैव शास्त्रसम्मत उपदेश्य आचरणीयः । अन्यथा लोकविद्विष्टस्य धर्म्यस्याप्याचरणेऽस्याः स्मृतेर्निर्विषयता स्यात्तच्च नेष्यतेऽस्माभिः स्मृत्यादरवद्भिः श्रद्धालुभिरास्तिकैः । अतो विविच्य सदसच्छूद्रानुपसन्नानुपसन्नान् धर्मोपदेशाय यतितव्यम् ॥

आयुर्वेदसामर्थ्यम् ।

[ले०—श्रीजगन्नाथशर्मा वाजपेयी, आयुर्वेदाचार्य.]

यस्याङ्गमेकमवगम्य शिवः स्वतन्त्रः,
सिद्धः समादिशदनुत्तमसूततन्त्रम् ।
ज्ञानाश्रयः स भगवानवनाय सम्यग्,
वेदोह्यलञ्जयतु नित्यमथायुषोऽयम् ॥१॥

श्रीमन्तो माननीया वाचकमहानुभावाः ।

अस्त्येतन्निवेदनीयमायुर्वेदसामर्थ्यवर्णनात् प्रागेव यद्यस्यादिमब्रह्मदक्षाश्विदेवेन्द्रभरद्वाजाग्निवेशधन्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतयो देवदेवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षयः सेवकाः (आचार्याः) विख्यातास्तस्य सामर्थ्यङ्क्षमपि न मादृशेनाल्पज्ञेन शक्यते सन्दर्शयितुम्, किन्तु तस्यैव द्वित्राणि सूत्राणि विलिखामीति वाचनश्रमोऽवश्यमूरीकार्यः ।

प्रकृतिसिद्धा सुखावाप्तिदुःखानवाप्तिसमीहा समेषाञ्जनानाम् । तपःस्वाध्यायविधूतकल्मषा मुमुक्षवो योगिनोऽप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणम्मोक्षरूपं सुखमेवाभिलषन्ति ।

तल्लक्षणञ्च व्यावहारिकमायुर्वेद एवोपलभ्यते यदुक्तम्—

"सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ।"

नैतल्लक्षणं केषाञ्चिदप्यरुचिकरम्, यतो ह्यारोग्यमेव धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुर्वर्गसाधनम्, यदुक्तं चरके—

"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यम्मूलमुत्तमम्

एतादृगारोग्यरूपसुखोत्पत्तिरक्षणविधिविज्ञापनार्थमेव परमकारुणिकैर्महर्षिभिः सश्रममभिगम्योपदिष्ट आयुर्वेदः—

यदुक्तञ्चरके—

'प्रयोजनञ्चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनञ्चेति'

महर्षिकणादेनापि प्रकारान्तरेणारोग्यमेव निदर्शितम्मूलमभ्युदयनिःश्रेयसयोः,

यथा चोक्तन्तेन पूर्वम्—

'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' तदनु—

'तस्माद्धर्मप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यान्तत्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः' ।

कीदृग् वैशिष्ट्यम्वैशेषिकस्य धर्ममुपदिशन् द्रव्यगुणादीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यान्तत्वज्ञानमुपदिदेश । अत एवानुमीयते यदयमपि ज्ञानपूर्वकस्वधर्मसेवनविधर्मपरिवर्जनमेवोपदिशति ।

एतदेव वैशिष्ट्यम्वैशेषिकदर्शनाद्दृश्यत आयुर्वेदे स्पष्टतया—

यदुक्तञ्चरके—

मह 'यस्तेदद्दृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ।
समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।
लेभिरे परमं शर्म जीवितञ्चापि निर्गदम् ।

सर्वतोभावेन साम्यम्पदार्थविनिश्चयविषयेऽत्रायुर्वेदस्य वैशेषिकेण, यतस्तत्रापि षट्पदार्थाः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपाः, अत्रापि त एव । केवलन्तन्त्रोक्तम्विधिमास्थिता इत्येतत् स्पष्टीकरणमेव विशिष्टम् ।

एवमारोग्यस्य धर्मार्थकाममोक्षसाधकत्वे निर्णीते कथन्तत्प्राप्यते संरक्ष्यते वेति सुतरां सञ्जायते जिज्ञासा । अतस्तन्निर्दिश्यते । तथा च वाग्भटे ।

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥

अयम्भावः—कालार्थकर्मणां हीनमिथ्यातिमात्रको योगो रोगैककारणम्, तेषामेव सम्यग्योग आरोग्यैककारणमिति । चरके सम्यग्योग एव सुखकारणमित्युक्तम् । तथा हि—

" सुखहेतुर्मतस्त्वेकः सम्यग्योगः सदुर्लभः "। इत्थञ्च सुखहेतुः सम्यग्योगोऽपि दुर्ज्ञेयस्तस्य सम्यक्तया प्रतिपादनमायुर्वेद एव कृतमितीहायुर्वेदलक्षणमेव निर्दिश्यते, तद्यथा चरके—

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेद स उच्यते ॥

अयम्भावः—यस्मिन् शास्त्रे हितमायुरहितमायुःसुखमायुर्दुःखमायुस्तथा तस्यायुषो हिताहिते मानञ्च लक्षणतो यत्रोक्तन्तदायुश्च स आयुर्वेद उच्यते, तत्र पूर्वमायुषो लक्षणम् यथा—

शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥

इत्थं शरीरेन्द्रियसत्वात्मनां संयोग एवायुःशब्देनोच्यते । ततो हितमायुर्निरुच्यते, सामान्यतस्तु यदायुर्हिते कर्मणि परोपकृतिगुरुवृद्धार्चनादावुपयोगमवाप्नोति तदेव हितम्, यदुक्तं चरके·

"हितैषिणः, पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य, सत्यवादिनः, सामपरस्य, समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य, त्रिवर्गम्परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य, पूजार्हसम्पूजकस्य, ज्ञानविज्ञानोपशमशीलवृद्धोपसेविनः, सुनियतरोषरागेर्ष्यामदमानवेगस्य, सततं विविधप्रदानपरस्य, तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य, लोकमिमञ्चामुञ्चावेक्षमाणस्य, स्मृतिमतिमतोहितमायुरुच्यते अहितमतो विपर्ययेण ।"

अतो यथाहितमेव भवेदायुस्तथा प्रयतितव्यमिह चामुष्मिंश्चाभीप्सता पुरुषेण ।

सुखमायुः पुनस्तत्रैव—

"शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः, समन्वागतबलवीर्ययशःपौरुषपराक्रमस्य, ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्तमानस्य, परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य, समृद्धसर्वारम्भस्य, यथेष्टविचारिणः, सुखमायुरुच्यते । असुखमतो विपर्ययेण ।"

कृतेऽनेन लक्षणेन समन्वये भारतीयानामसुखमेवायुरधिकैरशैरुपलभ्यत इतिसुखायुर्निर्वर्तनाय विधेयो यत्नो विशेषेण, सच यत्न आयुर्वेदोपदेशश्रवणपूर्वकन्तथानुष्ठानमेव, यदुक्तं वाग्भटेन—

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥

तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि समग्रेणोच्येत शास्त्रेण, ततश्च कानिचित्सारतयोपदिष्टानि विलिख्यन्ते, तद्यथा—

आयुष्यम्भोजनञ्जीर्णे वेगानाञ्चाविधारणम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥

सूत्ररूपेणत्वस्मिञ्शेवैकस्मिन्न श्लोके समाप्यते सर्वमायुष्यन्द्रव्यगुणकर्मादि, तद्व्याख्यानञ्च । तथाहि पूर्वस्मिन्नन्ने भुक्ते जीर्णे एव भुञ्जीत । पूर्वान्नजीर्णतापरिज्ञानञ्च वाग्भटतः कार्यम् । तथाहि—

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे,
विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वातेऽनुसरति ।
तथाग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ,
प्रयुञ्जीताहारं विधिनियमतः काल स हि मतः

इत्थं काले भोजनमायुष्याणाम्प्रथमम् । तदनु-वेगानाम्मूत्रपुरीषादीनामविधारणम् । वेगावरोधेनोदावर्तशूलहिक्कादिसहिता राजयक्ष्मसदृशा जायन्ते दुष्टा रोगाः । राजयक्ष्मणस्तु प्रथमो हेतुर्वेगावरोध एव, यथा चोक्तम्—

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥

तस्माद्वातमूत्रादीनां वेग कदापि नावरोद्धव्यः । क्रोधलोभादीनान्त्ववश्यन्धारणीयो वेगः, यथा चोक्तम्—

धारयेत्सततं वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥

तृतीयोहेतुर्ब्रह्मचर्यं स्त्रीषु संयमो, वेदाध्ययनञ्च परस्परमेतद्द्वयमभिसम्बन्धि, यतो हि विद्यायाः फलं विनयः, यदुक्तं केनचित्—

विद्या ददाति विनयमित्यादि । सच ब्रह्मचर्येणैवाप्यते । यथा चोक्तम्

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्,
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते,
जनानुरागात् खलु सर्वसम्पदः ॥

न केवलं विनयोपपादकमेव ब्रह्मचर्यङ्किन्तु प्रधानं शरीरधारकम्, यदुक्तं वाग्भटेन

आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरन्धार्यते नित्यमगारमिव धारकैः ॥

इत्थं ब्रह्मचर्यम्प्रधानतममायुष्याणाम् ।

साम्प्रतिकमल्पायुष्ट्वमल्पेनैव कालेन यथा भवेत् तिरोहितं ब्रह्मचर्योपासनेन तथा प्रयतितव्यमखिलैर्मानवैः ।

चतुर्थमायुष्यङ्कर्माहिंसा । यदुक्तम्-"अहिंसा प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतया" अहिंसाबलन्तु भारतीयानाञ्चिरपरिचितं सम्यगभ्यस्तञ्चेति साम्प्रतमप्यहिंसाबलमेवासृत्य हीनशक्तिकैरपि भारतीयैरेताद्दृश्याः वृटिशराज्यसत्ताया विरोधः कर्तुं शक्यते ।

पञ्चमं कारणं सद्वृत्तानुष्ठानम्, तच्चानुष्ठानं युगपत्सम्पादयत्यर्थद्वयम्-आरोग्यमिन्द्रियविजयञ्च । तत्र सतां वृत्तं सद्वृत्तन्तच्च तैराचरितमुपदिष्टम्वा । तत्राद्यन्त्वितिहासाद्यनुशीलनरूपेण महताऽभ्यासेन शक्यतेऽवगन्तुमतोद्वितीयमेव सुगमम् ।

तस्यैवैकम्परमोपयोगिनमंशन्निर्दिशामि । तद्यथा देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्यानर्चयेत्, सर्व-

प्राणिषु बन्धुभूतःस्यात्, नानृतं ब्रूयात्, न कुर्यात्पापम्, न पापेऽपि पापी स्यात्। (पाप कर्तु. साहाय्यङ्कृत्वा पापभाङ् न भवेदित्यर्थ),

ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादित्यादि।

सद्वृत्तमेतदनुष्ठीयमानमवश्यमापादयति दीर्घमायुः। सद्वृत्ताननुष्ठानमेवाल्पायुष्ट्वकरम्, यदुक्तम्मानवे धर्मशास्त्रे—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥

तस्मात्सद्वृत्तं सर्वं सर्वैः स्मृतिमास्थाय सर्वदानुष्ठेयम्।

इत्थञ्चैकैकोऽप्युपदेश सम्यगनुष्ठितः सकल वाञ्छासिद्धिप्रदो भवितुं शक्नोति। सकलस्यायुर्वेदस्य सामर्थ्यं वक्तुं कः शक्नोति। नचायुवद स्यास्ति पारमपि, यथा चोक्तं चरके—

न चैव ह्यस्त्यायुर्वेदस्य पारम्, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेदित्यादि अतएव नायुर्वेदः परिसमाप्यते केवलं संस्कृतभाषामयेष्वेव ग्रन्थेषु, किञ्च तस्य व्यापकलक्षणेन सञ्जायते सर्वासां चिकित्सानामवरोधः।

एतादृशस्यायुर्वेदस्य सामर्थ्यमाश्रित्यैवामरेश्वरादिपदवीमुपगतवन्तोऽस्याचार्याः। आधुनिकेतिहासावलोकनेनापि प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यते आयुर्वेद माहात्म्यम्।

समृद्धस्यैतादृशस्य बृटिशराज्यस्य संस्थापकावपि द्वौ हैमिल्टनबाउटननामकावांग्लवैद्यावेवास्ताम्, तयोश्चिकित्सया सन्तुष्टेन यवनेश्वरेण जहांगीरेण दत्तोऽधिकारोऽवाधव्यापारस्य वङ्ग-देशे ईष्टइण्डिया कम्पनीनामकाँग्लसमित्यै। रूसराज्यक्रान्तावप्यासीद्विशेषेण साहाय्यन्तत्रत्यवैद्यानाम्।

परञ्चैतादृक् सर्वमपि श्रेयः सद्वैद्यैरेवसम्यगवाप्तुं शक्यते न केवलन्नामधारिभिः यदुक्तम्—

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः।
जीविताभिसरास्ते स्युर्वैद्यत्वन्तेष्ववस्थितम्॥

इत्थमायुर्वेदज्ञानपूर्वककर्मकरणेन न केवलमैहिकमपि च मोक्षरूपम्पारलौकिकमपि श्रेयः सुलभम्। तस्मात्सर्वैः शमिह चामुष्मिंश्चाभीप्सुभिरवश्यमध्येयोऽनुष्ठेयश्चेति।

प्राप्तपत्राणि।

निवेदनम्।

अस्यां गीर्वाणवाण्यां पत्रप्रकाशनेन संस्कृतज्ञानपि लौकिकान् चिकीर्षवः सम्पादक-महोदयाः। भुवि कदाचित् इतस्ततः पर्यटन्तो वहवो माननीयाः सत्पुरुषाः (हुयेन सांगप्रभृतयः) यदा विश्वजनीनं भारतं समागताः, तदा वर्णाश्रमधर्मसाहाय्येन परमत्यागिनां विद्वद्वराणां ब्राह्मणानां नेतृत्वे संगच्छन्तीं भारतीयसुसंस्कृतिमवलोक्य चकिताः साश्चर्यं जगदुः, "एषैव सभ्यता जगत्य अनुकरणीयेति"; परञ्च सत्सु धुरंधरेषु बहुषु विद्वद्वरेषु द्विजेषु साप्रतं भारतीयानामहरहो नैतिकं, सामाजिकञ्च पतनं दृष्ट्वा दोदूयते चेतः, तत्र पारतन्त्र्यात् नैतिकपतनस्य स्वराज्यमन्तरा न काऽपि अमोघा युक्तिः, तदर्थं बहव आधुनिका ऋषिदेशीया नेतारः प्रयतन्ते। परञ्च सामाजिकपतने हेतुत्वन्तु एषां धर्माचार्याणामेव। अस्माकं

पुण्यभूमिषु (तीर्थेषु) उपासना गृहेषु (देवालयेषु) गृह कृतिषु (विवाहादिसंस्कारेषु) केवलं ब्राह्मणकुलोद्भवा, अशिक्षितत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या अब्राह्मणाः, छद्मिनश्च ते धर्म-व्याजेन (गया-जगन्नाथ-प्रभृतिषु तीर्थेषु) पितृणामुद्धाराय मोक्षाय च, ग्रामीणप्रजाभ्यः, असंख्यवित्तं संगृह्य वेश्या-मदिरा-द्यूतप्रभृतिनिकृष्टकर्मसु तोयवत् प्रक्षिपन्ति, तन्निषेधे न विदुषां सुधीः प्रस्फुरति । किन्तु येनकेनोपायेनोदरं पालयन्तः, प्रच्छन्ना इव कालं यापयन्ति, यदाकदाचित् समयपद्गुभिराधुनिकैर्देशभक्तैर्नेतृभिः कस्यचित् सामाजिक-दुर्बन्धनस्य दूरीकरणाय सदुद्योगः क्रियते, यथा इदानीन्तने, प्रजाप्रतिनिधिविचारालये (एसेम्बली) बालविवाह निषेधाय, द्वादशवर्षवयस्का कन्या, षोडशवर्षवयस्कः कुमारो विवाहार्हं इति प्रजाहितैषिभिः प्रतिनिधिभिः समुपस्थापितमस्ति, तदा गृह्यसूत्रादिधर्मग्रन्थेषु इत्थं निर्णये सत्यपि धर्मस्तम्भरूपा अहरहो मनुस्मृत्यादिषु तामसदानं विगर्हितम्, विद्याविक्रयः सर्वथा निन्द्य इति पठन्तः, पाठयन्तस्तत्कर्तुमक्षमा अपि आत्मानं धर्माचार्यं मन्यमानाः, एतच्छास्त्रमर्यादाविरुद्धं कदाऽपि न करणीयमिति स्थाने स्थाने प्रस्तुवन्ति, एतद् महदनिष्टकरं खलु भारतीयानाम् । अतः सविनयं प्रार्थये, यत् निजपत्रद्वारा विदुषां, सामाजिकदुर्बन्धनानां बालविवाह-वृद्धविवाहादीनाम् तीर्थेषु पुरोहितानाम् (पण्डा) अशिक्षित ब्राह्मणद्वारा वा कर्मकाण्ड-विधानादीनां निराकरणे प्रयतनीयम्, येन महान् देशोपकारः यात् ।

भगवानदीनमिश्र.
(बहराइचवास्तव्यः)

संस्कृतसमाचाराः

विद्यावैजयन्ती ।

सुविदितमिदं भवादृशां यत्साम्प्रतम्प्राचीनसंस्कृतनिबन्धानां कटुकीटपटलदंशनेन वा, निलयानलकीलकवलनेन वा, पाथःपृषतपातेन वा विलोपः क्रमादवलोक्यते । कचन प्रकाशिता अपि ते मूल्यबाहुल्यात्, यावदभिलषितकलावैकल्याच्च न सन्तोषमुपजनयन्ति मानसेषु प्रणयिनाम् । अनुपपत्तिसन्ततिमेतादृशीमनुसन्धाय विद्यमानमानसैः कृतिवरैरसकृदुत्साहिता हिन्दूविश्वविद्यालयवेदान्तप्रधानाध्यापकाः ख्यातवैदुष्याः श्रीबालकृष्णमिश्रमहाशयाःपुरोदीरितत्रुटिविघटनाय "*विद्यावैजयन्ती*" समभिधानाया मासिकपत्रिकाया विश्वरानुकम्पाभिः सम्पादनभारं स्वीचक्रुः । महाभाग्यमिदं यत्सुरसरस्वतीं समुन्नेतुमिमे कार्यावरुद्धसमया अपि बद्धपरिकराः समभूवन् ।

अथैवमपि पत्रिकायाः प्रकाशस्तदा स्यात्, यदि भवन्तस्तत्रानुग्राहकतया ग्राहकतया वा सहायतां सहर्षं दर्शयेरन् । अस्याश्च सकललोकसौलभ्यार्थं रूप्यकत्रयमेव वार्षिकं मूल्यम् । मञ्जुलतायां तु 'क्रिया केवलमुत्तरमि'ति नास्ति तस्यामिदानीं विशेषतो वक्तव्यमिति निवेदयन् विरमति—

स्थानम्—
संस्कृतसाहित्यसेवासदनम्,
हिन्दूविश्वविद्यालयः, काशी ।

हरिशङ्करशास्त्री
(वेदान्तविशारदः)
रघुनाथशास्त्री
(तर्कतीर्थश्च)

संस्कृतच्छात्रसङ्घस्य विशिष्टाधिवेशनम् । ❀

चैत्रशुक्लप्रतिपदि (२२ मार्च, २८) स्थानीय-'टाउनहाल' नाम्नि नगरसभामण्डपे सार्धं चतुर्वादनतः संस्कृतच्छात्रसङ्घस्य विशिष्टाधिवेशनं प्रभूतानां संस्कृतच्छात्राणां समारम्भेण समपद्यत । यद्यपि सभापतेरासनं महामहोपाध्यायैः श्रीदेवीप्रसादशुक्लकविचक्रवर्तिमहोदयैः समलङ्करणीयमासीत्, तथापि विलम्बात् श्रीमन्तः श्रीदामोदरशास्त्रिणो भिषगाचार्याः, साङ्ख्य-सर्वदर्शनतीर्थ-विद्याभूषण-महोदयाः सभापतेरासनमलमकुर्वन् । ततश्च मङ्गलान्तरं छात्रसङ्घस्य प्रधानमन्त्रिणा श्रीमता केदारनाथशर्म्मणा सङ्घस्यावश्यकताविषये, उद्देश्यानां विवरणे च सुदीर्घम्, हृदयङ्गमम्, मर्मस्पृक् भाषणं प्रदत्तम् । ततश्च सभापतिमहोदयैः प्रथमोऽयं प्रस्तावः समुपस्थापितः—

१—एष खलु संस्कृतच्छात्रसङ्घः, साम्प्रतमेवाकस्मिकरोगैरकाल एव कालकवलितानां संस्कृतच्छात्राणामकालमरणे हार्दिकं शोकं प्रकटयति, तथा तेषां कुटुम्बिभिः सह समवेदनां सहानुभूतिञ्च प्रदर्शयति ।

२.—एष संस्कृतच्छात्रसङ्घः, काशीस्थ-राजकीयसंस्कृतपरीक्षाधिकारिणः साग्रहमनुरुणद्धि यत् आगामिवर्षमारभ्य परीक्षायां प्रतिदिनमेकैकमेव प्रश्नपत्रं तिष्ठतु । यतः सततं सप्तघण्टापर्यन्तं लेखनम्, भिन्नभिन्नानां ग्रन्थानां युगपदेव संधारणम्, परीक्षायां हानिकारकं भवति । कुत्रापि संस्कृताँग्ल-हिन्दीभाषादिपरीक्षासु नास्तीदृशः कुप्रबन्धः ।

अन्यच्च— संस्कृतदृष्ट्या परीक्षाकालोऽपि प्रातः सप्तवादनतो १० वादनं यावद्भवतु, येन छात्राः प्रातः विशुद्धस्य स्वमस्तिष्कस्य सदुपयोगं कुर्वन्तु । अन्यथा वर्तमानव्यवस्थया छात्राणां शारीरकी मानसिकी च हानिर्भवति ।

प्रस्तावकः—हीरावल्लभपन्तः

समर्थकः—श्रीकेदारनाथशर्म्मा. सारस्वतः

३—एष छात्रसङ्घः, संस्कृत-परीक्षाधिकारिणामस्मिन् कृत्ये सन्तोषं प्रकटयति, यत् तैः छात्राणां प्रार्थनायां ध्यानं दत्वा परीक्षासमये वृद्धिः कृता इति । तथाताननुरुणद्धि च यत् ते साम्प्रतमास्तरणादीनां विविधपरीक्षात्रुटीनामपाकरणे च दत्तावधाना भवन्तु, छात्राणां कृते सर्वविधं सौलभ्यञ्च सम्पादयन्तु—इति ।

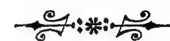
प्रस्तावकः—श्रीहरिचरणशर्म्मा ।

समर्थकः—श्रीमहादेवशास्त्री, साहित्याचार्यः ।

४—एष संस्कृतछात्रसङ्घ सर्वान् संस्कृतच्छात्रान् साग्रहं सानुरोधञ्च प्रार्थयते, यत् ते समाधिक—संख्यायां संस्कृतच्छात्रसङ्घस्य सदस्याः भवन्तु भावयन्तु चान्यान् । सङ्घस्य प्रस्तावनामुद्देश्यानाञ्च सार्वत्रिकं प्रचारं विधाय संयुक्तप्रान्तीय-संस्कृतच्छात्रसम्मेलनं सत्वरं संस्थापयन्तु । येन छात्राणां सङ्घशक्तिः सबला समुन्नततरा च भवेदिति ।

प्रस्तावकः—श्रीकेदारनाथशर्म्मा सारस्वतः

समर्थकः—श्रीलालनाथस्वामी

❀ च्छात्रसङ्घस्य सर्वमपि कार्यजातं हिन्दीभाषायामभूत् । अत्र खलु तद्विवरणमनूद्य प्रकाशितम् ।—सु० सं० ।

गढ़देशस्य विद्वत्समाजस्य प्रथमाधिवेशनम् :—

चतुराशीत्यधिकैकोनविंशतिशततमे वैक्रमेऽब्दे चैत्रकृष्णाष्टम्यां बुधवासरे गढ़देशे श्रीनगरे लक्ष्मीनारायणनाम्नि मन्दिरेऽभूत् महता समारोहेण । तत्र जनसमूहस्योपस्थितिरधिकाऽऽसीत् । गढ़देशस्थमान्यविद्वत्सु:—

डिम्मरसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापक व्याकरणाचार्याः पं० वासवानन्दशर्माणः, ऊपामठसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापकाः धर्मभूषण पं० महिमानन्दशर्माण., देवप्रयागसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापकाः कविरत्न पं० भोलदत्तशास्त्रिणः, उत्तरकाशीकीर्तिसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापकः पं० सत्येश्वरानन्दशास्त्रिणः, श्रीनगरनिवासिनो राजकीयशालायाः संस्कृताध्यापकाः पं० भैरवदत्तशास्त्रिणः, अन्येऽध्यापका आङ्गलच्छात्राश्च पं० ललिताप्रसादशर्माणः पं० विश्वेश्वरानन्दशर्माणः, पं० केदारदत्तशर्माणः, पं० तुङ्गेश्वरानन्दशर्माणः, पं० भोलादत्तभट्टशर्माणः, पं० दुर्गाविलासशर्माणः, पं० गोपालविलासशर्माणः, अन्ये प्रतिष्ठिता नागरिकाश्च भूयांसो विद्वांसः प्रधानब्राह्मणक्षत्रियादयश्चासन् ।

पूर्वं पं० बालमुकुन्दशर्मणा सभापतिनिर्वाचनार्थमवतरणिका विहिता । तत्र श्रीमतां लालामनोहरलालमहोदयानां सभापतित्वे समभूद्वार्षिकमधिवेशनं विद्वत्समाजस्य । तत्र प्रथमं संस्कृतपरीक्षादित्सुभिश्छात्रैरीश्वरस्य स्तुतिर्विहिता । अन्यैः कतिपयैश्छात्रैर्नियादिविषयेषु प्रदत्तं भाषणं देवभाषायाम् । धर्मभूषणैः श्रीमद्भिः पं० महिमानन्दमहोदयैश्च तदाशयो हिन्दीभाषायां श्रावितश्छात्रनियमाः सभोद्देश्याश्च [illegible]ृढीकृताः । तदनन्तरं मुम्बापुरनिवासिनां सांप्रतं गुप्तकाशीस्थानमलङ्कुर्वाणानां श्रीमतां योगिदेवशर्मणां हिन्दुजातिसंस्कृतभाषाविषये जातं प्रभावशालि व्याख्यानम् ।

सर्वसम्मत्याऽधस्तनाः प्रस्तावाः स्वीकृताः ।

प्र० नं (१) प्रतिवत्सरे गढ़वालविद्वत्परिषदोऽधिवेशनं श्रीनगरे परीक्षासमय एव भवेत् ।

प्र० नं (२) गढ़देशीयानां संस्कृतपाठशालानां निरीक्षणार्थं डिष्ट्रिक्टबोर्डसभापतिः प्रार्थनीयः ।

प्र० नं (३) यत्र शालानामतः केवलं याचनया धनमुपार्जयन्ति विद्यार्थिनश्च परीक्षायां नो प्रवेशयन्ति, तत्र समुन्नतये संयुक्तप्रान्त (यू० पी०) संस्कृतपाठशालानां संस्कृताध्यक्षाः (इन्सपेक्टरमहोदयाः) प्रार्थनीयाः ।

अन्ते च श्रीमद्भिः पं० भैरवदत्तशास्त्रिमहोदयैः सभापतिमहोदयैश्च सर्वेभ्यः साधुवादाः धन्यवादाश्च प्रदत्ताः । एवमधिवेशनं समाप्तिमगमत् ।

३-४-२८ निवेदकः विद्वत्समाज-मन्त्री—
बालमुकुन्द शर्म्मा

मिस् मिलर-शुद्धिः ।

साम्प्रतं सर्वत्र भारते मिस्मिलर-शुद्धिविषये महदान्दोलनं सञ्जातमिति जानन्त्येव प्रायः सर्वेऽपि शिक्षिता भारतीयाः । एतस्मिन् विषये केचन शुद्धिपक्षपातिनो नितरां मोमुह्यमानाः, तद्विरोधिनश्चात्यन्तं दुःखिताः सन्ति । हिन्दुसभयाऽपि तस्य

सहर्षं समर्थनं कृतमिति समाचारपत्रेषु पठितम् । वयमत्र विषये नितरां विरोधमाचरामः । नैषा शुद्धिः, शुद्धिः । यद्यपि वयं वर्तमाना समाज-दुरवस्थामालोच्य हिन्दुसमाजच्युतानां संस्कार्याणां पतितानां शास्त्रसम्मत-प्रायश्चित्तद्वारा पुनः संशोधनम्, तेषां च पृथग्जातिनिर्माणं सहर्षं समर्थयामस्तथापि नैतादृशीं शास्त्रविरुद्धाम्, समाज-विरुद्धाम्, नीति-विरुद्धाञ्च शुद्धिं समर्थयामः । यद्यपि रात्रिन्दिवं वेश्या-मद्यादिजघन्यकृत्य-निरता अकर्मण्या विलासवासनानिरता भारत-धर्म-कलङ्कभूताः केचन राजानः पाश्चात्यदेशेषु पिशाचिनीभिः पाश्चात्य-विलासिनीभिः सह विहृत्य नैकशो मुखे कालिमानं लापयन्ति, परं नैतादृशम हृदनुचितं समाज-विघातकम्, धर्मध्वंसकरं दुरभिनयं कृत्वा हिन्दुसमाजस्य मुखे मसीलेपनं कुर्वन्ति । साम्प्रतमिमे कुकामिनो मुक्तद्वारं स्वच्छन्दं यतस्ततः कामुकीरादाय शुद्धियन्त्रे संशोध्य यथेच्छमत्याचारं विधास्यन्ति । येन वर्णसङ्करता नृपतिसमाजे पदं न्यस्य भारतीयं गौरवम्, आर्यनरपतीनां महत्त्वं सर्वमपि विनाशयिष्यति । शनैः शनैः पाश्चात्यजातीनामिव सतनविशुद्धेयमार्यजातिर्न जाने किं वीभत्सरूपं धारयिष्यति । चार्वाकशिरोमणयोऽस्माकं शासकास्त्वस्माकमेतादृशं पतनमभिलषन्त्येव । कामवासनापूर्त्यै जघन्यमिदं कार्यं हिन्दुसमाजस्य चिरसञ्चितं गौरवं विनाशयितुमलमिति वयं सर्वदृष्ट्या शुद्धिमिमां विरोद्धव्यामाकलयामः । शुद्धिकारणाच्चेदृशं बालिशत्वमुच्छृङ्खलत्वञ्च न कदाचिदपि मर्षयितुं प्रभवाम । नैतेन हिन्दूधर्मस्य समृद्धिः सम्भवेत्, प्रत्युत विनाश एव स्यात् ।

* * *

विलम्ब-विनिवेदना ।

सुप्रभातस्य विशिष्टाङ्कप्रकाशने भूयान् विलम्बः समजनीति विदितमेव पाठकानाम् । तस्मिन् परिश्रान्तैर्विश्रान्तिमभिलषद्भिरस्माभिरपि सुप्रभाताकार्येभ्यो विराम-ग्रहणं कृतमासीत् । अस्माकं मान्याः प्रणयिनः श्रीमन्तो व्यवस्थापक-महोदया अपि ग्रीष्मावकाशे परिभ्रमणार्थं गता आसन् । प्रिय-सुहृदः सूर्योदयसम्पादकाश्च मध्ये मध्ये विशिष्ट-कार्यव्यापृता आसन्निति ज्येष्ठाङ्को महता विलम्बेन सम्पन्नः, पाठकानां सविधे समुपसर्पतीति पाठकैर्ग्राहकैरनुग्राहकैश्च क्षन्तव्यम् ।

* * *

सम्पादकः, लेखकाश्चावदधतु ।

सुप्रभातस्य विशिष्टाङ्कः प्रायः सर्वेषां पत्र-सम्पादकानाम्, लेखकानाम्, विदुषाञ्च सेवायां सादरं प्रेषितो विद्यते । कैश्चन विद्वद्भिः पत्रसम्पादकैश्च तस्य समालोचनम्, तद्विषये च स्वीयमभिमतं प्रकटीकृतम् । यैश्च नाद्यावधि स्वीया सम्मतिः प्रकटीकृता, तैरवश्यं सत्वरञ्च स्वीयेषु पत्रेषु, अथवा स्वतन्त्रतयाऽस्माकं सविधे स्वीयाममूल्यां सम्मतिं संप्रेष्य सुप्रभातं नूनमनुगृह्णन्तु । वयं तेषां सम्मतिमवश्यं प्रकाशयिष्यामः ।

* * * *

जगद्गुरुः ।

हिन्दीभाषायां संस्कृत विदुषां संस्कृत-प्रचाराय, सनातनधर्म-प्रचाराय च नास्ति किमपि समीचीनपत्रमिति श्रावणीत काशीस्थविदुषां हिन्दीभाषामयं जगद्गुरु नामकं पत्रं प्रकाशमेष्यति । तस्य 'आदर्शाङ्कः' साम्प्रतं गुरुपूर्णिमायामेव प्रकाशितो विद्यते । एकानकस्य चिटिकां प्रेष्य ग्राहकत्वमभिषद्भिरनभिलषद्भिर्वा तत्पत्रं गृहीत्वाऽवश्यमेवाऽवलोकनीयम् । अस्य खलु जगद्गुरोर्गौरवं महत्वं वैचित्र्यञ्च दर्शनेनैव प्रतीतं स्यात् । वस्तुतोऽयं जगद्गुरुरेव । अस्य निर्भीकता, स्पष्टवादिता, सत्यता, धार्मिकता, मनोहरता चावश्यं सुप्रभात-पाठकैरेकवारमेकानकेनैव दर्शनीया । अस्य वार्षिक मूल्यम्-मुद्रा द्वयम् । प्राप्तिस्थानम्—सुप्रभात-कार्यालयः, काशी ।

सौराषाढश्रावणौ, १९८५ वैक्रमाब्दः

पञ्चमवर्षं
Vol:. 5

July, August 1928.

तृतीयचतुर्थौ अङ्कौ
No. 3, 4.

सुप्रभातम्

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्, नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्यवारिधिः

सम्पादकः—

श्रीकेदारनाथशर्म्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, न्यायाचार्यः ।

वार्षिकम्मूल्यम्—३)
माननीयेभ्यः—१२)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

छात्रेभ्यः—१॥)
वैदेशिकेभ्यः—६)

लेख-सूची ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—आषाढ़ श्रावणौ । १९८५ वैक्रमाब्दाः | तृतीय-चतुर्थ संख्ये ।

भारतीया वास्तुविद्या । ❋

ले०—श्रीसूर्यनारायण शास्त्री, आचार्यः ।

[महाराजा कालेज, जयपुर]

(विशिष्टाङ्क-लेखः)

मान्या विद्वांसः !

अद्य मयैतस्यां सुमहत्यां विद्वत्सभायां भारतीयवास्तुविद्यायाः प्राक्तनत्वविषये सर्वाङ्गसंपन्नत्वविषये चातिसंक्षेपेण किञ्चिन्निवेदयितुमिष्यते । प्रयागविश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहोपाध्यायेन एम. ए., पी. एच. डी., डि. लिट्. पदविभूषितेन पण्डितप्रकाण्डेन श्रीप्रसन्नकुमाराचार्यमहोदयेन भारतीयवास्तुविद्याविषये मानसारशिल्पशास्त्रानुसारमाङ्गलभाषयैको ग्रन्थो निर्मितस्तमुपजीव्यैव मयाऽप्ययं निबन्धो विरचितः । एष सुप्रसिद्धो विद्वान् स्वग्रन्थे वास्तुविद्यायास्तानि तान्यङ्गानि प्रतिपाद्यैव कृतकृत्यतां नाऽमन्यत; प्रत्युतास्या विद्यायाः सुदृढप्रमाणपरिपुष्टमितिहासं वास्तुशास्त्रव्यवहृतीनां पारिभाषिकशब्दानां कोषं चाप्युपनिबद्धवान् । एतस्य ग्रन्थस्य परिशीलनेन यथासमयं भारतभूमि-

❋ जयपुरविश्वविद्यालय-उपाधिवितरणमहोत्सवे पठितो निबन्धः ।

मर्मीकृतवन्तः प्राचीनानां विदुषां तत्तच्छास्त्रपाण्डित्यवत् तत्तत्कलाविज्ञानवैदुष्यमपि गभीरतरमवधार्य यथा समनुष्ठं तथा ततोऽप्य वैधातव चास्माकं ब्राह्मणानां संकुचितहृदयतया शिल्पशास्त्रस्य सर्वथैव विलोपमवगत्य सानुशयोऽप्यभवम्। सर्वस्मिन् वाङ्मये केवलमस्माकमेव स्वतन्त्रोऽधिकारो भवेन्नान्यस्य, विशेषतः शूद्रजातीयस्य तत्र चञ्चुमात्रप्रवेशोऽपि संभवेदिति स्वार्थेकरूपितं नियम धर्मस्वरूपे विगरिणमय्य शूद्राणां न केवलं वेदाध्ययनमेव निषिद्धमपि तु संस्कृतभाषामात्राध्ययनमपि वर्जितम् । भवद्भिः क्षणमवधीयतां यच्छिल्पशास्त्रं तर्कादिशास्त्रवन्न केवलं श्रवणमननादिसापेक्षमपि तु ग्रन्थतत्त्वावगमवद् प्रयोगसापेक्षमपि तत् । अस्माकं देशे तु महानयं विप्रतिषेधः समापतितो यद् ये वाक्यविन्यासदक्षा भाषातत्त्वविदो ब्राह्मणा आसँस्ते प्रयोगात्मकशिल्पोपजीवनेन स्वप्रतिष्ठाह्रासं मन्वानाः क्रियात्मकं शिल्प नाभ्यस्तवन्तो ये च शूद्राः शिल्पमात्रमुपाजीवँस्तेषां शास्त्रस्य भाषामात्रस्यापि नाज्ञानाभाव समपद्यत । ततश्च ब्राह्मणाः प्रयोगात्मकेषु विषयेषु ग्रन्थान् निर्मातुमक्षमाः सन्तो मध्यकाले केवलं काव्यग्रन्थान् बाहुल्येन व्यरचयन् । शिल्पोपजीविनः शूद्राश्च प्रत्यहमुपयोगवशात्तासां तासां कलानां नवनवानि तत्त्वान्यधिगच्छन्तोऽपि ग्रन्थरचनाचातुर्याभावान्न तान्युपनिबबन्धुः । ततश्च शिल्पसंबन्धिनां ग्रन्थानां रचनायाः सर्वथा विराम एवाभवत् ।

एवं च परिचितान्यपि तत्त्वानि लेखनिबद्धत्वाद् बाहुल्येन लयमेवोपगतानि । शिल्पशास्त्रप्रसारः प्रतिरुद्धः । शिल्पग्रन्थास्तु नामतोऽपि नालिख्यन्त । अस्तु । किमिदानीमनुशोचनया । यद्यस्माक शिक्षाविभागाध्यक्षमहोदयः शिक्षासचिवमहोदयश्चास्यां पाठशालायां न्यायव्याकरणादिशास्त्राध्यापनव्यवस्थावच्छिल्पशास्त्राध्यापनव्यवस्थामपि कुर्यात्, तर्हि सुमहदुपकृतं स्याल्लोकानां शास्त्राणां चापि । भवतु प्रकृतमनुसराम. ।

मन्त्रेषु वास्त्वङ्गोल्लेखः—

वेदमात्रप्रचारकाले तात्कालिका जना वास्तुशिल्पमजानन् ते न गुहास्वेव प्रत्युत सुनिबद्धेषु गृहेषु न्यवसन्निति च न केवलं मन्त्रेषु गृह-धाम-पस्त्य-हर्म्यादिपर्यायमात्रप्रयोगेणावगम्यते, अपि तु द्वारस्तम्भाद्युपाङ्गनामोल्लेखादप्यवधार्यते । अथर्ववेदे गृहनिर्माणस्य निर्देशस्तु वर्तते,परन्तु तदङ्गोपाङ्गादिविवरणं नितान्तमेवाल्पमस्ति । एकत्रैव संकेतितमस्ति यत्तस्मिन्काले सभान्तरे संस्थापितेषु चतुर्पूपमितिनाम्ना व्यवहृतेषु स्तम्भेषु प्रतिमितिनाम्ना निर्दिष्टानि काष्ठफलकानि न्यधीयन्त, तानि च तदग्रभागस्थापितैः परिमितिनाम्ना वर्णितैः प्रतनुभिर्वंशफलकैः समायोज्यन्ते । छदिश्च पलालतृणैर्निरमीयत । मध्ये मध्ये चेष्टकायोजनमक्रियत । एतच्च गृहमनेकशालासमलङ्कृतमभवत् ।

एकत्र चात्रेः शतद्वारे यन्त्रगृहेऽग्नौ संभृष्टो भवत्विति भावेनासुरैः प्रक्षेप उपवर्णितोऽस्ति, वशिष्ठविषये च, स त्रिधातुशरणं निर्मातुमैच्छदिति वर्णनमुपलभ्यते ।

एकत्र चैकः सम्राट् पाषाणादिधातुनिर्मिते सहस्रस्तम्भे प्रासादे निषसादेति विवरणं दृश्यते।

मित्रो वरुणश्चाप्येकस्मिन् सहस्रस्तम्भे सहस्रद्वारे च प्रासादे न्यवसतामिति कथ्यते ।

कल्पसूत्राङ्गभूतेषु शुल्वसूत्रेषु च सोमादिमहायज्ञानुष्ठानाय वैज्ञानिकसिद्धान्तानुसारिणी वेदिरचना सुप्रतिपादिता दृश्यते ।

तैत्तिरीयसंहितायां विविधमानानां वेदीनां रचनाप्रकारः परिनिर्दिष्टो वर्त्तते । बौधायनापस्तम्बयोरग्निचयनापद्धतिः स्पष्टीकृताऽस्ति ।

ऋग्वेदादिषु च ग्रामनगरदुर्गादिनिर्देशोऽप्यधिगम्यते । मन्त्रार्थचिन्तनशीलैर्विद्वद्भिरिदं सिद्धान्तरूपेण स्वीकृतं यद्वेदमन्त्रप्रचारकाले लोकाः पाषाणदुर्गाणां प्राकारपरिवेष्टितानां नगराणां, पाषाणबद्धगृहाणाम्, उत्कीर्णप्रस्तराणां प्रयोगविषये च नापरिचिता आसन् ।

बौद्धसाहित्येषु वास्तुसंवादः ।

महात्मनो बुद्धस्य समये तन्मतानुसारिषु संयुक्तप्रान्तेषु विहारदेशे च ग्रामरचनाप्रकारो वस्तुतः समानरूप एवाऽऽसीत् । ग्रामेषु गृहाणां संघातः सङ्कुचितरथ्यामात्रपृथक्कृतो व्याख्यातः । प्रायः प्रतिगृहमेव च तत्सबद्धा वृक्षवाटिकाऽपि प्ररोप्यतेस्म । ग्रामेषु च सर्वत्र सार्वजनिको धर्मशाला सभामन्दिरं चाप्यभवत् । किञ्च तेषु रथ्यानां मध्ये ग्रामाद्ग्रामान्तरप्रयाणपथा अपि परिष्कृता अक्रियन्त । मध्ये मध्ये च यथास्वमुद्यानान्यप्यासन् । ग्रामवासनव्यवस्थाक्रमो यद्यपि पूर्णो नोपलभ्यते, तथापि प्राकारपरिखादिसहिता ग्रामाः, पुराणि चासन्निति शतशो वर्णनैरधिगम्यते ।

गिरिव्रजनाम्ना प्रसिद्धं शैलदुर्ग-नगरं यदेषि अभ्यर्हितो राज्यात्मकोऽस्ति-महागोविन्दनाम्नः प्रसिद्धेन शिल्पिना निर्मितम् । बिम्बिसारेण राज्ञा च राजगृही निर्मापिताऽभवत् । गिरिव्रजो भारतस्य विद्यमानेषु पाषाणमयवस्तुषु पुरातनतमोऽस्ति ।

किञ्च तेषां तेषां प्रदेशानां मापनार्थं विनियुक्तानां शिल्पिनां नामान्यप्युल्लिखितानि दृश्यन्ते, यथा—

दन्तपुरं कालिङ्गानमस्सकानां च पोतनम्
　माहिस्सती अवन्तीन् सौवीरानञ्च रोरुकम् ।
मिथिला च विदेहान् चम्पा अङ्गेषु मापिता
　वाराणसी च काशीनम् एते गोविन्दमापिताइति ।

एकत्र महात्मना बुद्धेन स्वभिक्षुभ्यो निवासार्थमिमे पञ्च सुखावासा अनुज्ञाताः—विहारः, अड्ढयोगः, प्रासादः, हर्म्यम्, गुहा चेति । एवंविधानां गृहाणां निर्माणाय यावान् कालः समपेक्षितोऽभवत् तेनैव तेषां विस्तारादिकं विज्ञातुं शक्यम् । यथा-विहारार्थं पञ्च वा षट्, अड्ढयोगार्थं सप्त, प्रासादार्थं दशवर्षाण्यपेक्षितान्यासन् ।

विहारादिनिर्माणार्थं भूसंग्रहोऽपि प्रौढेन विधिनाप्यधीयत तथा चोक्तम्-विहारो ग्रामान्नातिदूरो नचात्यासन्नः, गमनप्रत्यागमनयोर्मार्गसौकर्यवान्, ये तत्र गन्तुमिच्छन्ति, तैः सुखेन परिचेयः, यत्र दिनेऽपि नात्यन्तं जनसमर्दो भवेद्रात्रौ च ग्रामकलकलात् सर्वथा वर्जितो भवेत् । इति

अस्त्वेतेनैतत्सिद्धं यद् बौद्धमत-प्रचार-कालेऽपि वास्तुविद्याया समीचीनं ज्ञानमासीद्भारतीयानाम् ।

रामायणेपि तत्रतत्राभ्रंलिहादिप्रासादानां, देवायतनाना, सभामण्डपानां प्रपाणामारामाणां च विस्तृतं वर्णनं दृश्यते ।

महाभारतेऽपि धर्मराजाय मयदानवेन या सभा विरचिता सा सुप्रसिद्धैव ।

वायु-स्कन्द-मत्स्य-विष्णु-भागवत-पद्म-गरुड-अग्नि-ब्रह्म-शिव-नारद-मार्कण्डेय-वराह-लिङ्ग-कूर्म-ब्रह्माण्ड ब्रह्मवैवर्त-भविष्य-पुराणेष्वपि प्रसङ्गवशान्मन्दिर-प्रासादादिनिर्माणविधिरङ्गोपाङ्गैः सहितो वर्णित ।

किं च दक्षिणदेशे तन्त्रादिवच्छिवशक्तिसमुपासनविधिप्रतिपादनप्रधानोद्देशा आगमनाम्ना प्रसिद्धा ग्रन्था सन्ति, तेष्वपि सर्वाङ्गसपन्नं वास्तुशास्त्रं दृश्यते । ते यथा—

कामिकागम-सुप्रभेदागम योगजागम-चिन्त्यागम करणागम-अजितागम-दीप्तागम-सूक्ष्मागमादयोऽष्टाविंशति ।

बृहत्संहितायां तु वराहमिहिराचार्येण सम्यक् स्पष्टीकृत एव वास्तुविषयः ।

मानसारे प्रतिपादितानां विषयाणां सूचीमात्रेणैव भवद्भिर्विज्ञायेत यत्कीदृशी परिपूर्णा तत्रैषा कला प्रतिपादितास्ति—

संग्रहः, मानोपकरणविधानम्, वास्तुभेदप्रकरणम्, शङ्कुस्थापनम्, पादविन्यासः, बलिकर्मविधानम्, ग्रामविधानम्, नगरविधानम्, भूमिलम्बविधानम्, गर्भन्यासविधानम्, उपपीठविधानम्, अधिष्ठानविधानम्, स्तम्भलक्षणम्, प्रस्तरविधानम्, संधिकर्मविधानम्, विमानविधानम्, एकभूमिविधानम्, द्विभूमिकाद् द्वादशभूमिकप्रासादविधानम्, प्राकारविधानम्, परिवारप्राकारविधानम्, गोपुरविधानम्, मण्डपविधानम्, शालाविधानम्, गृहमानस्थानविन्यासः, गृहप्रवेशविधानम्, द्वारस्थानम्, द्वारमानविधानम्, राजगृहविधानम्, राजाङ्गलक्षणम्, भूपाललक्षणम्, रथकर्मविधानम् शयनविधानम्, सिंहासनलक्षणविधानम्, तोरणविधानम्, मध्यरङ्गविधानम्, कल्पवृक्षविधानम्, अभिषेकलक्षणम्, भूषणलक्षणम्, त्रिमूर्तिलक्षणम्, विविधाः प्रतिमाः, मुनिप्रतिमा, भक्तप्रतिमा, वाहनप्रतिमा, दशतालमानम्, मध्यमदशतालमानम्, देवप्रतिष्ठाकर्म । अस्मिन्नेव विषये गन्नमाचार्यस्य मयमतमिति, काश्यपस्य अंशुमद्भेद इति नाम्ना प्रसिद्धौ ग्रन्थौ स्तः । विश्वकर्मशिल्पमपरमप्येकं पुस्तकमस्ति ।

विस्तरभयान्नात्र मया बहवो विषयास्तेभ्यस्तेभ्यो ग्रन्थेभ्यः समुद्ध्रियन्ते । केवलं विदुषां सेवायामिदं निवेद्यते—

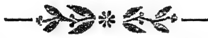
शिल्पैस्तुल्यमिहास्ति नैव किमपि प्रायेण वृत्तिप्रदं
तस्मात्तत्परिरक्षणाय विबुधैः कार्यः प्रयत्नो ध्रुवम् ।
बाधा कापि महीयसीह विषये काप्यस्ति दूरं न चेत्
मा नीयेन कदाचिदेव भवतां यत्नो न साफल्यभाक् ॥
ये विद्यानिधयो वसन्ति भवतां देशेऽर्थबोधक्षमा-
स्तेषामस्ति रुचिर्मनागपि तु नो शिल्पे प्रयोगात्मके ।
येषामस्ति च जीवनं बहुविधैः शिल्पैः प्रयोगात्मकै-
स्तेषां पाठनमेव हन्त ! भवतां देशे निषिद्धं चिरात् ॥

तस्माद् यदि तत्रभवद्भिः शिल्पोपजीविनां काष्ठ-कुम्भकार-रथकारप्रभृतीनां शूद्राणां पठन-पाठने सर्वथा नैव प्रवर्तनीये तर्हि शिल्पकलाप्रतिपादकानां तेषां तेषां पुरातनानां ग्रन्थानामभ्यासं कृत्वा तत्तत्प्रतिपादितशिल्पप्रयोगप्रदर्शनाय स्वयं कार्यादिकर्म समारब्धव्यम् । अथ चेद्भवतां तत्र गौरव-धर्मादिहानिवशात्संकोच आलस्यम्, औदासीन्यं च तर्हि शास्त्रेषु, शिल्पिषु, देशे, समाजे च दयां कृत्वा

शिल्पोपजीविनीर्जानीरपि संस्कृतभाषां संपाद्य संस्कृतभाषोपनिबद्धेषु ग्रन्थेषु व्याख्याताः कलाः पाठयत । येन तासां प्रयोगो भवेत् । प्रयोगेण याथार्थ्यज्ञानं भवेत् । याथार्थ्यज्ञानेन प्रचारो भवेत् । प्रचारेण परिरक्षणं परिवृद्धिश्च भवेत् । प्रयोगात्मकस्य शिल्पस्य ज्ञान तस्य पुरुषस्य, य प्रयोगरूपेण तस्य व्यवहारं न करोति सर्वथा निष्फलम् । यस्तु केवल प्रयोगरूपेण शिल्पं व्यवहरति, न तु तस्यागमं सिद्धान्तमुपपत्तिश्च वेत्ति तस्यापि तज्ज्ञानं हीनं, वृद्धिरहितं, स्वाविष्कृतनवनवसरक्षणपरिवर्धनविहीनं च ।

तस्माद्व्याकरणादिकं यद्वत् पाठशालासु पाठ्यते ।
शिल्पशास्त्रमिदं तद्वत् पाठनीयं प्रयत्नतः ॥

शुभम् ॥

गृहागमनम् ।

(अ०—बहादुरचन्द्र गुप्तः, शास्त्री)

(कवीन्द्ररवीन्द्रकृताया एकतमस्याः कथाया अनुवादः)

[विशिष्टाङ्कलेखः]

स्फटिकचक्रवर्ती ग्रामस्य माणवकेष्वधिनायक आसीत् । एकदा तस्य मनसि कश्चिन्नवीनमेवोपद्रवमुद्भावयितुं विचार आविर्बभूव । नदीकच्छोपकण्ठे नावः कूपकार्यैको महान् दारुखण्डः पतितस्तस्थौ । स चेत्थं विचारयाञ्चकार, यत्, सर्वेऽपि बाला युगपद्गौरवेण तं दारुभित्तमुत्तोल्य दूरमपवाहयितुं प्रयतेरन् । येन तस्य दारुण स्वामी कुपितश्चकितश्च स्यात्, तच्च तेषां कृते समीचीनो विनोदः स्यादु इति । अथ प्रत्येकं तस्येमं प्रस्तावमनुमोदयामास । तदित्थं सर्वसम्मत्या प्रस्ताव. संपेदे ।

परन्तु समारभ्यमाण एव विनोदे स्फटिकस्य कनीयान् भ्राता मक्खनो वाचंयम. परिभ्रमन् पश्यतामेव तेषां सर्वेषां तस्मिन् काष्ठभित्ते निषसाद । अथ माणवका मुहूर्त्तं किंकर्तव्यविमूढा बभूवुः । अनन्तरमेकतमस्तेषां कातरभावेन तं नुनोद, व्युत्थातुञ्च व्यादिदेश । किन्तु मक्खन एकान्त मुक्तसङ्गोऽवतस्थे । सहि क्रीडानां वैयर्थ्यं तर्कयन् बालतार्किक इव ललक्षे । तदालोक्य स्फटिको भृश चुक्रोध, चुक्रोश च— ‘ मक्खन ! एष उज्जास्यामि ते स्पर्धसे नोत्तिष्ठसि ’ इति

मक्खनस्तु केवलं भूयोऽपि सुखाय स्थितये किञ्चित्ससर्प ।

सम्प्रति, स्फटिकेन जनतासमुत्तं यदि स्वकीयो नायकोचितः प्रभावः स्थापनीयोऽभविष्यत्तर्हि नूनं स स्वकां तर्जनां कार्ये पर्यणमयिष्यदिति विशदमासीत् । किन्तु प्राप्ते विषमावसरे तस्योत्साहो भङ्गमापेदे । तथापि प्रतिभाशालिनि तस्य मस्तिष्के सहसा काचिदभिनवा युक्तिरुन्मिमेष, या तस्य कनीयांसं पराभवितुमनुवराँश्च बहुतरं रञ्जयितुमलंभविष्णुरासीत् । अथ स मक्खनसमेतमेव दारुखण्डं परिवर्तयितु शशास । मक्खन. शासनं शुश्राव, तत्रोपरलेषणमेव चात्मगौरवं मेने । किन्तु विषयान्तरेषु लौकिकी कीर्तिमभीप्सुभिस्तुल्यं स तत उपविष्यन्तीमापत्तिमुपेक्षांचक्रे ।

अथ माणवकास्तं काष्ठखण्डमपसारयितुं विचक्रमुः, पूर्णं बलमादधुः, चुकुशुश्च—‘ एकम्, द्वे, त्रीणि, याहि ! ’ याहि शब्दोच्चारणसमकालमेव काष्ठखण्डो ययौ ; सममेव च मक्खनस्य तर्को गरिमा सर्वस्वञ्च ययुः ।

अथेतरे बाला हर्षातिरेकेण तुमुलं शब्दायांचक्रिरे, किन्तु स्फटिकः किञ्चिद्बिभयांचकार । स हि विदांचकार किमापिपतिपतीति । नासौ मिथ्याऽनुममौ, मक्खनो हि पुरुषभाग्यवदन्ध. सन् मूर्तिमान् संरम्भ इव संह्लादमानः पृथिवीमातुरङ्कादुत्तस्थौ, श्येनपातं च स्फटिके पपात, तस्य मुखं संततक्ष, तमाजघान, तं पदाजघान च, ततश्च क्रन्दन् गृहं जगाम । इत्थं नाटकस्य प्रथमोऽङ्कः समाप्तिं जगाम ।

अथ स्फटिकः स्वयुक्तं प्राप्ताञ्चकार नदीनीरोपकण्ठमनाश्रमानायां तस्या नौकायां उपविश्यासीनश्च तृणादं कर्तितुमारेभे । अत्रान्तरे कान्डिबिनामा तरणिस्तदन्तिकं जगाम, एकः पक्वकेशः पलितमुण्डोऽपि तस्यां प्रत्युपविश्य तदनुदवमवततार । स तं तथाऽऽसीनमकिञ्चित्कुर्वाणं माणवकं वीक्षाञ्चक्रे परिपप्रच्छ च-' ननु भो. । चक्रवर्तिनः कुत्र वसन्ति ? ' इति । स्फटिकस्तृणं कृन्तन्नेव बभाषे-' तत्र व ' इति, परं ' स कां दिशमभिसङ्केतयाञ्चकार ' इति निश्चेतुमसंभवमासीत् । आगन्तुकस्तं पुनः पप्रच्छ । स स्वे जानुनी नावः पार्श्वे परिलुम्पन् व्याजहार- ' गत्वा गवेषय भोः ! ' इति दर्भशकलनिकर्तनञ्च यथापूर्वमनुबबन्ध ।

किन्तु तस्मिन्नेव मुहूर्ते, गृहादेकः सेवकः समाजगाम स्फटिकमाचचक्षे च-'माता त्वामाकारयति' इति । स्फटिकश्चलितुं विप्रतिपेदे । परन्त्वस्मिन्नवसरे सेवकः स्वामी बभूव । असौ प्रसह्य स्फटिकमुज्जग्राह, मोचनसंरम्भेण पादौ विक्षिपन्तं विचेष्टमानञ्च तं गृहं चकर्ष ।

यदा स्फटिको गृहं विवेश, तस्य माता तं ददर्श, सकोपं चुक्रोश च-' आः ! पुनरपि मक्खनमाहन्स्येव ? '

स्फटिकः सरोषावगमाचष्ट-' नैवम्, नाहमाहतवान् , कस्त्वामाख्यद् यदाहतं मयेति ? ' इति

तदम्बा जुघोष—' माऽनृतवादी: ! आहतं त्वया । 'इति

स्फटिकः ससंभ्रमं बभाषे—' ननु ब्रवीमि, नाहतं मया । मक्खनं पृच्छ ' इति किन्तु मक्खनः ' प्राक्तने कथने दृढेन भाव्यम् ' इत्येव साधिष्ठं मेने । ततः स व्याजहार—' आम् मातः ! स्फटिक आवधीन्माम् ' इति

स्फटिकस्य धैर्यं सद्यश्शिक्षाय । न स एतमन्यायं मर्षयितुं शशाक । स मक्खनमभिदुद्राव ' गृहाणेदम्, इदञ्च, इदञ्च मिथ्याभाषणाय ' इत्येवङ्कारञ्च सहृादमानस्तस्मिन् मुष्टिवृष्टिं ववर्ष

तस्य माता तत्क्षणं मक्खनस्य पक्षं जग्राह, तुल्यबलांश्च मुष्ट्याघातान् प्रत्यर्पयन्ती मक्खनं दूरमपवाहयांचकार । स्फटिकस्तामेकतो विचिक्षेप । सोच्चैश्चक्रन्द—' आः पाप ! दुरात्मन् !! जननीं स्वित् ताडयितुं धृष्णोषि ? '

अस्मिन्नेव विषमे क्षणे स पलितमुण्ड आगन्तुकः समुपस्थे । स जिज्ञासांचक्रे 'किञ्जातम्' इति । स्फटिकः संचुकोच, जिह्मायाचकार च । अथ यावत् तस्य माता किञ्चिदपससार, आगन्तुकञ्च वीक्षाञ्चक्रे, तदा तस्याः कोपो विस्मये परिणनाम । सा हि स्वीयं भ्रातरमभिजज्ञे । ततश्च साऽभिदधे—'अये ! कुतस्त्वमायातः ?' इति

तथाऽभिभाषमाणा सा, आभूमेः प्रणिपपात तस्य, पादौ च पस्पर्श, तस्या भ्राता विश्वम्भरः स्वसुः परिणयानन्तरमेव विप्रकृष्टकं गतवान् आसीत् , मुम्बापुर्याञ्च व्यापारमारब्धवानासीत् । प्रवसत एव तस्य सा पत्या वियुयाव । सम्प्रति विश्वम्भरः कलिकातां प्रतिनिवृत्त आसीत् , सद्यश्च भगिन्या उदन्तं विजिज्ञासमानोऽवात्सीत् । यावत्स बुबुधे 'क्वास्ते सा' इति तावत्स तां दर्शकस्तत्वरे ।

अथोत्तराः कतिपये दिवसा आमोदपूर्णा व्यतीयुः । भ्राता पप्रच्छ—'कथङ्कारं कुमारयुगलस्य परितोषणं भवताति । तद्भगिनी प्रत्यूचे-स्फटिकस्तु शाश्वती वेदनाऽस्ति । स हि तन्द्रालु, अनाश्रवः, किरातश्च अस्ति । मक्खनः पुनः कनकवत्कमनीयः, छगलक इव प्रश्रितः, सुतरामध्ययनप्रियश्चास्ति ।' इति । विश्वम्भरः सदयं शशंस—'कामो मे स्फटिक इतो मया सार्धं गच्छेत् कलिकातायाञ्च मदात्मजैः सह शिक्षां गृह्णीत' इति तच्च विधवा माता झटित्यनुमेने । स्फटिकस्य मुदो न ममुः, यदा तं मातुलः पप्रच्छ—'अपि जिगमिषसि मया सह कलिकाताम्' इति । स आचचक्षे—बाढम् मातुल !' तस्य वाचा स्फुटं प्रतीये-सगन्तुमभीयेपति ।

स्फटिकादतिमुक्ति माता परां निर्वृतिं मेने । सा तनये मत्सरमादधे, द्वयोः सोदरयोश्च प्रीतिश्शिक्षाय । सा प्रत्यहं विभयाम्बभूव-मास्म स्फटिको जातुचिन्मक्खनं नद्यां मज्जयत्, शिरो वा तस्य कदाचिद्विग्रहे भञ्जयत्, विपदं वा कामपि तं नपीपदिति । सममेव च सा स्फटिकस्य गृहोज्झनाय तीव्रामुत्कण्ठां निध्याय किञ्चिदाकुलीबभूव ।

यदा सर्वं निश्चित्य ततःप्रभृति स्फटिकः प्रतिक्षणं मातुलं संपृच्छमान आसाञ्चक्रे 'कदा प्रस्थास्यावहे ?' इति । आदिवसं स औत्सुक्यात्कण्टकानिवाधिशिश्ये, सकलां रात्रीं च प्रायो जाग्रदेव निनाय । मत्स्यवेधनं, विपुलं पतङ्गकं, ग्राव

गुलिकाश्चेति निखिलां स्विकां सम्पत्तिं स मक्खनं प्रति शाश्वताय कालाय वितताार । एवमत्यं प्रस्थानकाले मक्खनं प्रति तस्यौदार्य सीमानमतिचक्राम ।

अथ यदा तौ कलिकातामासेदतुः स्फटिक. प्रथमं वारं मातुलानी मिमेल । निजकुटुम्बेन्तेतमनावश्यकं योगं विभाव्य सा भृशं विषसाद. अन्यतरं कमप्यनादायैव स्वकीयस्यैवाप-त्यत्रयस्य पोषणं तस्यै दुष्पर्याप्तमासीत् । तस्य च ग्राम्यस्य चतुर्दशहायनस्य माणवकस्य तेषां मध्य आनयनं नितरा मुद्वेजकं बभूव । अस्य अविवेकस्याऽऽचरणात्प्रागेव विश्रम्भ-रेण नूनं विचिन्तनीयमासीत् ।

(क्रमशः)

गौतमीय-न्यायदर्शनालोचनम् ।

[ले०—श्रीसीताराम शास्त्री, विद्यामार्तण्डः] ।

अथेदं विचार्यते यदिदं गौतमीय न्यायदर्शनं तत्कि यावज्जगदवलम्बनवस्तुविवेचनपरमुतैकदेशि यत्किञ्चिद्वस्तु विवेचन विद्या-विशेष एवेति ।

तत्रैतावन्निश्चिनुमो यदिदं कस्मिंश्चिदेकस्मि-न्विषये विवदमानयोर्द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मेन्द्र-नयनकरी अपूर्वेयं विद्येति, नतु निखिलजग-त्कारणतत्त्व-प्रबोधन-परा काचित्परमा विद्येति ।

यद्यपि स्व-प्रतिपाद्य-प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानेन निःश्रेयसाधिगम उक्त आचार्येण, तदपि अस्य तादृश-शास्त्रान्तरोपोद्बलकत्वेन, न तु स्वातन्त्र्य-णेति ज्ञातव्यम्' यतः प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयो-जन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभासच्छल-जाति-निग्रहस्थानानि-इति यावन्तोऽपि पदार्था उद्दिष्टास्तत्र नैकोऽप्येतादृशः पदार्थो निर्दिष्टो येन जगन्निर्माणे काचिद् बुद्धिर्जन्येत, यथा सांख्ये—

'प्रकृतिः, महान्, अहंकारः मनः, पञ्चज्ञाने-न्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्च-शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः, पृथिव्यादीनि भूतानि, पुरुषश्चेति पञ्च-विंशतिस्तत्त्वानि' इत्युक्त्यैव प्रतीयते—एवं संभ-वति जगदुत्पत्तिः, अवश्यं चैतत्तत्त्वज्ञानेन भवेत्कै-वल्यमिति ।

यथावा, वैशेषिके— 'द्रव्य—गुण-कर्म—सामा-न्य—विशेष—समवायाभावाः सप्तपदार्थाः' इति कथनेनैवावगम्यते एतावती जगदुत्पत्तिसामग्री. भविष्यत्येव साकल्येनैतत्पदार्थज्ञानेन निःश्रेयसमिति । येन हि दुर्गप्रवेशमार्गो विदितो नूनं तेन निर्गम मार्गोऽपि विदित इति । प्रवेशनिर्गममार्गयोर्गृहा-दिषु समानत्वस्य दर्शनात् । नह्युदाहृतयोः शास्त्र-योः प्रविशतां प्रथममेव प्रमाणजिज्ञासा समुत्तिष्ठते ।

किञ्च, भवेदपि प्रमाणप्रमेयादिद्वित्रपदार्थ-ज्ञानस्य कथंचिन्निःश्रेयसाधिगमे उपयोगो जल्प-वितण्डा-हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां बहूनां पराजयहेतूनां न गुरुशिष्य-प्रयोजने संवादे किञ्चित्प्रयोजनं—कः कस्य निग्रहं कुर्यात्, पराज यं वा गुरुर्वा शिष्यस्य गलग्रहं कुर्याच्छरणागतस्य, उत शिष्यः सदुपदेशदक्षिणां तथा कुर्याद्गुरोः । नहि पुराणेतिहासादिषु-जिज्ञासाकथायामेतादृगुदा हरणं क्वापि लभ्यते ।

यः खलु निःश्रेयसार्थी भवति न तस्य गुरोः सन्निधौ छलजात्यादिना तादृशं साध्यं साध्यता-

मियात्, प्रत्युत शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु समाहितमना एव शक्तिभावनन्न परिस्यन्न-कौटिल्यादिपरिपन्थिभावो लब्धुमर्हति तत्त्वज्ञानं गुरुमुपाश्रितः । यथोक्तं वेदान्तसारे—

"प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय
प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत्सकलं मुमुक्षवे ॥" इति

तथाच तत्रैव—

"अयमधिकारी जननमरणादिसंसारानलसंतप्तो दीप्तशिरा जलराशिमिवोपहारपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य तमनुसरति । तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतिः । स गुरुः परमकृपया अध्यारोपापवादन्यायेनैनमुपदिशति ।

"तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इत्यादि श्रुतेरिति ।

श्रीमद्भगवद्गीता चात्र भवति—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति" इति।

बह्नन्येवैतादृशानि शास्त्रेषु वाक्यानि उपलभ्यन्त किमतिविस्तरेण ।

इदमुक्तं निःश्रेयसाधिगममुपलक्ष्य, अपरं तूच्यते सूत्रोक्त-पदार्थानां परस्परं संप्लवनमुद्देश्यानुद्देशनं चालोच्य तत्र मिथ संप्लवनं यथा तावत्प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि उत्तरस्मिन्प्रमेयेऽथ संमिलन्ति । इन्द्रियाणि हि प्रत्यक्षप्रमाणानि तानि इन्द्रिये प्रमेये, व्याप्तिज्ञान सादृश्यज्ञान-पदज्ञानरूपाणि चानुमानादीनि बुद्ध्यात्मके प्रमेये समानरूपत एव प्रविशन्ति । तान्येव च सर्वाणि प्रथममेव प्रमाणपदार्थमभिसंप्लवन्ते ।

अहो प्रमाण-प्रमेययोरैक्ये लक्ष्य-शरयोरिवाभिन्नयो साफल्यं तत्र भगवत आचार्यस्येति । इदं च भवति-उद्देश्यानुद्देशनमनुद्देश्यानां चोद्देश इति । यदयं प्रमाण प्रमेयाख्ये द्वे विधे-उद्दिश्य, प्रमाता प्रमाचेति द्वे परित्यजति । प्रमाण-प्रमेयान्तर्गतान् बहू-संशयादींश्चोपादत्ते-इति । न खलु प्रमातुरुपयोज्यानि प्रमाणादीनि कथमपि प्रमानारमन्तरा सफलीभवितुमर्हन्ति । यदस्ति च प्रमाणं, विद्यते च प्रमेयं जायते च तयोः संवन्धस्तथापि यदि न प्रमा नाम किञ्चित्किंतेन तेन स्यात् ।

यद्युच्यते प्रमेयगणे बुद्धिरुद्दिष्टा, तथापि न प्रमेयेण प्रमास्थानं पूर्यते भेदात् । उचितन्तु प्रमातृ प्रमेययो पृथक् स्थानम् ।

किञ्च, पृथिव्यादीनि महाभूतानि सर्वतन्त्र-सिद्धान्तविषयतामुपगतान्यपि न क्वापि षोडशसु पदार्थेषु मध्येऽन्तर्भवन्ति, न प्रमाणे न प्रमेये इति महत्येव त्रुटिः प्रधानोद्देशे । अपरं च तस्मान्नेयं विद्या समीचीनक्रमोद्देशा, नापि शास्त्रान्तरवत्स्वातन्त्र्येण निःश्रेयसाधिगमे हेतुतां नितरामेव व्रजति ।

भाष्यकारोऽप्यस्या लौकिकविद्यात्वमेवप्राधान्येन स्वीकरोति यथा—"इमास्तु चतस्रो विद्याः (त्रयीवार्ता दण्डनीतिरान्वीक्षिकी चेति) पृथक प्रस्थाना. प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या, तस्याः पृथक् प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः, तेषां पृथक् वचन-

मन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यादु यथोपनिषद्." इति ।

किञ्च—प्रमेयसूत्रभाष्ये—आत्मादिद्वादशविध प्रमेय व्याख्याय ब्रूते "अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुण कर्मसामान्यविशेष समवाया प्रमेय तद्भेदेनचापरि संख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञाना त्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति" इति स्पष्ट-मेवोक्तं प्रमेयगणनाया अपूर्णत्वमिति । तस्मादस्य शास्त्रस्य प्रथमोद्देशसूत्रस्थपदार्थसामर्थ्याल्लौकिकत्व-मेव प्राधान्येनेति निश्चयः ।

ज्ञान-भैषज्य-मञ्जरी ।

महाकवि श्रीगुमानी-प्रणीता ।

सम्पादकः—श्रीतारादत्तपन्तः, साहित्याचार्यः ।

मङ्गलम्—

जयति पतिर्जानक्या. शिवम्प्रयच्छन् भवाभिभूतेभ्य. ॥
धन्वन्तरिरिव साक्षाद् वितरन्नगदं गदातेभ्यः ॥ १ ॥

मोहे वातज्वरे च—

भक्तिर्विभाव्यमाना विधुनोति श्रद्धयान्विता मोहम् ॥
अनिलज्वरमिव शुण्ठी क्थिता मधुधारयोपेता ॥ २ ॥

भवतापे पित्तज्वरे च—

सदसद्विवेक एक. प्रकृष्ट-भवतापवारण· प्रथित ॥
पित्तज्वरापहारी केवल इव पर्पटक्वाथः ॥ ३ ॥

संसारदुःखे कफज्वरे च—

शमयति शमः समेत. सन्तुष्ट्यां सन्ततं भवक्लेशम् ॥
क्वाथ. कलिद्रुमोत्थः कफज्वरं सोपकुल्य इव ॥ ४ ॥

तापत्रये त्रिदोषज्वरे च—

निद्या विरक्तियुक्ता नित्यपदार्थं क्षणादपाकुरुते ॥
अमृताऽन्विता गुडूच्या ज्वरमिव दोषत्रयोद्भूतम् ॥ ५ ॥

सद्गुरौ विषमज्वरे च—

उपरतिन्यानमी यदि हि नलुन्मारयेत संसारम् ।
विषमज्वरं न तरयेत्तर्हि शिवा औदुम्बरजा ॥ ६ ॥

हृदयग्रन्थौ जीर्णज्वरे च—

न महावाक्यपदार्थज्ञानादन्यच्छिनत्ति हृद्ग्रन्थिम् ॥
न च गोपयोजन्मनादपरं जीर्णज्वरं हन्ति ॥ ७ ॥

संसार-प्रवाहे अतिसारे च—

तत्त्वं यदैक्यभानं भवप्रवाहान् बहून्निवारयति ॥
कुटजेन्द्रजाम्बुपानं यद्वद् विविधानतीसारान् ॥ ८ ॥

ममत्वे अर्शोरोगे च—

ज्ञानं सशान्ति-धैर्यं ममत्वमपहन्त्यदो न यदि सत्यम् ॥
हन्त्यर्शः ससितावनमल्लिगिरिश नेद्मपि सत्यम् ॥ ९ ॥

अविद्यायां संग्रहण्यां च—

श्रवणेन नात्यविद्या मनननिदिध्यासनाऽनुपातेन ॥
अपि च कपित्थमहौषधयुतेन तक्रेण संग्रहणी ॥ १० ॥

आत्मबोधे अजीर्णे च—

कथमौपनिषदशास्त्रं वितनोत्यात्मप्रबोधमनर्घं तत् ॥
कथमुदराग्न्युदय तत् करोत्ययुक्तं त्रिकटुचूर्णम् ॥ ११ ॥

दुरितक्षये कृमिरोगे च—

स्मृतिरिव राघवीया दुर्धरदुरितोच्चयक्षपणयोग्या ॥
कृमिजालपातनार्हा यवानिका पारसीकेव ॥ १२ ॥

भवकृच्छ्रे रक्तपित्ते च—

कृपया सह रघुतिलक,—प्रसाद उच्चैर्भिनत्ति भवकृच्छ्रम् ॥
स च हन्ति रक्तपित्तं सितया सह वासकस्वरस. ॥ १३ ॥

संसारे क्षये च—

इह योगधारणाभि पञ्चनिरुच्छेदमेति संसारः ॥
क्षय इह सितोपलात्वक्-क्षीरीकृष्णात्वगेलाभिः ॥ १४ ॥

संसृतिचक्रे नासारुधिरप्रवाहे च—

रघुवर्यसौमनस्यात् संसृतिचक्रप्रवृत्तिरिह न स्यात् ।
दाडिम-केसर-नस्यात् नासारुधिरस्रुतिर्न स्यात् ॥ १९ ॥

संसारे कासरोगे च—

लघु भृष्टधीविचारो न तथा सद्यतिश्छिनत्ति संसारम् ॥
लघुभृष्टकण्टकारी-स्वरसः सकणो यथा कासम् ॥ १६ ॥

अहम्मतौ हिक्कायाञ्च—

अद्वयतत्त्वाकलना-दहंमतिच्छेदि साधनं नान्यत् ॥
सैन्धवजलान्न चान्याच्छिक्काधिकारदं नस्यम् ॥ १७ ॥

अर्थसन्देहे श्वासेच—

सामर्ग्यजुः समुत्थे सारे विदिते कुतोऽर्थसन्देहः ।
मासनिशोषणजाते धूपे पीते कुतः श्वासः ॥ १८ ॥

दुर्दमपापे स्वरभेदे च—

श्रीरामनाम्नि कण्ठ-स्थिते सपाप्मा सदुर्दमः क इव ।
क इव दृढस्वरभेदः पुष्करमूले मुखान्तःस्थे ॥ १९ ॥

मिथ्यादृष्टौ अरुचौ च—

रामार्चनात्सहार्दान्मिथ्यादृष्टिर्विलीयते यादृक् ।
अरुचिर्नश्यति तादृक् समक्षिकादार्द्रकस्वरसात् ॥ २० ॥

अहङ्कृतौ छर्दिरोगे च—

आत्मज्ञानादपरं किमहङ्कृतिनिकृन्तनं बृहत्करणम् ।
चाम्पेयाच्च किमन्यच्छर्दिगदोन्मर्दि भैषज्यम् ॥ २१ ॥

भ्रमे अपस्मा[illegible] —

न कृपा [illegible] गुरुवाक्यं प्रशान्ते सावधानं भ्रमजित् ।
सत्य च यत्[illegible] ल[illegible]नमपस्मा[illegible] [illegible] ॥ २२ ॥

भवतृष्णायां कामलायां च—

ध्याते रघुपतिरूपे भवमृगतृष्णाक्षयस्तु किं वस्तु ।
नागरपयसि च पीते किं चित्रं कामला नश्येत् ॥ २३ ॥

भवदोषे आमवाते च—

अद्भुतमिदं यदेका, बुद्धिर्विमला लुनाति भवदोषम् ।
चित्रमिदं पुनरेका, यदामवातं हरति शुण्ठी ॥ २४ ॥

क्लेशभये वातरक्ते च—

सस्नेहमार्यसङ्गं क्लेशभयार्त्ता भजन्तु सौख्याय ।
गुग्गुलकषायकन्तु क्षौद्रयुतं वातरक्तार्ताः ॥ २५ ॥

जन्मग्रहणे शूलरोगे च—

जन्मी भजेत्सदार्ढ्यं विरागविज्ञानभावनाभ्यासम् ।
शूली तु सोष्णनीरं वलिटङ्कणगुण्ठिकाक्षोदम् ॥ २६ ॥

विषयरसे उदावर्ते च—

शान्तिर्दान्तिसमेता विषयरसं किं न सन्निवारयति ।
त्रिवृता सितान्विता किं नोदावर्तं निवारयति ॥ २७ ॥

दुष्कृतदुःखे मूत्रकृच्छ्रे च—

आहोदुष्कृतदुःखात् धर्म्मः सन्त्रायते दयोपेतः ।
द्रुतमूत्रकृच्छ्रकृच्छ्रात् द्राक्षा ससिता यवक्षारः ॥ २८ ॥

प्रमाददोषे प्रमेहे च—

सारः श्रुतेः सवीजो निषेवणीयः प्रमाददोषघ्नः ।
स्वरसोऽथवा गुडूच्याः समधुर्महामयध्वंसी ॥ २९ ॥

शोके शोथे च—

अनुचितमिदं शमाढ्यो हा सन्तोषो न शोकनाशकरः ।
इदमप्यनर्हमार्द्रकरसो गुडाढ्यो न शोथहरः ॥ ३० ॥

भवक्लेशे व्रणरोगे च—

गुरुशास्त्रजोपदेशः समर्हणीयः सदा भवक्लिष्टैः ।
व्रणिभिस्तु माननीयो गुरु[illegible]निम्[illegible] लेपः ॥ ३१ ॥

पापे अस्रपित्ते च—

नभियं समेति पङ्कात् प्र[illegible]ब्रह्मचर्ययुक्तात्मा ।
न बिभेति चाम्लपित्तात् सैन्धवसर्पिर्निघृष्टात्मा ॥ ३२ ॥

हृदयसंशये उपदंशे च—

हृत्संशयो न शाम्यति सानुभवं शास्त्रजं बोधम् ।
उपदंशोऽपि विना सौ सगुग्गुलं त्रैफलं क्वाथम् ॥ ३३ ॥

जाड्यदोषे कुष्ठरोगे च—

जाड्यवतां सनिदानो बोधस्त्वैविध एव समभीष्टः ।
कुष्ठवतां मधुजुष्टः क्वाथो माञ्जिष्ठ एवेष्टः ॥ ३४ ॥

दुर्वृत्ते कुनखे च—

दुर्वृत्तो बुधबोधनसंस्कृतवृत्तो न कः सुवृत्तः स्यात् ।
कुनखः सुश्लक्ष्णचूर्णस्थगितनख. को न सुनखः स्यात् ॥३५॥

विकर्मदोषे तारुण्यपिटके च—

प्रतिपक्षो यमनियमप्रभवः क्षेमो विकर्मदोषाणाम् ।
वैरी सर्षपलोध्रकलेप स्तारुण्यपिटकानाम् ॥ ३६ ॥

पापतायां विपादिकायाञ्च—

किञ्चान्द्रायणकृच्छ्रव्रतैः प्रयोगान्न पापिता यस्य ।
किं घृतसिक्थकगैरिक-लेपान्न विपादिका यस्य ॥ ३७ ॥

आत्ममौढ्ये इन्द्रलुप्ते च—

मैवं यदात्ममौढ्यं धीशुचिभावो न निर्धुनोतीति ।
मैवं यदीन्द्रलुप्तं गुञ्जालेपो न हन्तीति ॥ ३८ ॥

वाग्विवादे अरूपिकायाञ्च—

किं सा ऽवसमवकोत्थामतिशोधनपुण्यकर्मनष्टाया. ।
किं भयमरूपिकाया महिषीदधिविल्वतष्टायाः ॥ ३९ ॥

ऊतौ कण्डूरोगे च—

अपि सम्भारविमुक्तं न राववीयाहरणं किमूतिघ्नम् ।
गन्धक-विरहितमपि किं सर्षपतैलं न कण्डूघ्नम् ॥ ४० ॥

जाड्यदेषे चर्मकीलरोगे च—

कः कथयति गुरुलोषो न जाड्यदोषं हिनस्तीति ।
को वक्ति तुत्थलेपो न चर्मकीलं छिनत्तीति ॥ ४१ ॥

शोके मस्तकरोगे च—

दाक्ष्यस्थैर्यविवेचनविभाविते चेतसि शुक्का ।
कुटजमहौषधकाञ्जिकलिप्ते शिरसि स्थिता रुक्का ॥४२॥

कामक्रोधयोः सूर्यावर्तार्द्धभेदे च—

करणादृधैर्यक्षमयोः कामः क्रोधश्च गच्छति प्रलयम् ।
नस्यात् कुङ्कुमसितयोः सूर्यावर्तार्द्धभेदश्च ॥ ४३ ॥

कुमतौ नेत्ररोगे च—

वीक्ष्योदिता गुणाढ्या विद्यामेकां पलायते कुमतिः ।
दृष्ट्वाऽञ्जितां जलार्द्रां कस्तूरीं दृग्व्यथा द्रवति ॥४४॥

दुर्मतौ नक्तान्ध्ये च—

दौर्मत्यविपिनभेदि श्रेष्ठवचःशास्त्रधारणकुठारम् ।
नक्तान्ध्यविपिनभेदि श्रुतिमलमरिचाञ्जनकवचम् ॥ ४५ ॥

दुःखे नेत्रपुष्पे च—

विधृते हृदि रघुनाथे न दुःखनाशः क्षणेन तदसत्यम् ।
निहितेऽक्ष्णि सिन्धुफेने न पुष्पनाशस्तदप्यनृतम् ॥४६॥

प्रज्ञामान्द्ये बाधिर्य्ये च—

रघुरत्नवाचि नाम प्रज्ञामान्द्ये स्मृत. परोपायः ।
अपि विल्वपाचितैलं श्रुतिबाधिर्ये महोपायः ॥ ४७ ॥

हृद्यमृगतृष्णायां कर्णरोगे च—

सगुणसुजनकुलसङ्गो हन्मृगतृष्णानिशीथिनीग्रहराट् ।
तलस्वरसरविपत्रस्वरसः श्रुतिरुङ्मृगीमृगराट् ॥ ४८ ॥

लोभे नासिकारोगे च—

लोभं निराकरिष्णुः स्थैर्यं सन्तोषवृत्तिजं धत्ताम् ।
नासामयमसहिष्णुः जीरसितानस्यमाधत्ताम् ॥ ४९ ॥

हिंसाबाधके कर्णप्रवाहस्तम्भे च—

बुद्धागमोक्तवाक्यं हिंसाविधिबाधकं यदा भवति ।
शम्बूकमांसतैलं श्रुतिस्रुतिस्तम्भनं न कथम् ॥५० ॥

गुणानां रसधर्मत्वम् ।

(ले०—जयपुरराजगुरु कथाभट्टवंश्य-श्रीनन्दकुमारनन्दकिशोर-साहित्याचार्यौ) ।

तमोगणविनाशिनी सकलकालमुद्योतिनी
धरातलविहारिणी जडसमाजविद्वेषणी ॥
कलानिधिसहायिनी लसदलोलसौदामनी
मदन्तरवलम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥१॥

अयि निखिलशास्त्रापारपारावार-विगाहन-समधिगतचातुरीकाः, विद्याकल्पलतारसास्वादनलोलुपमत्तचञ्चरीकाः, समागतानेकप्रतिष्ठितगरिष्ठविद्वद्वरिष्ठशिरोमणिप्रवृष्टचरण—नखमयूखसंतोषित-चन्द्रचन्द्रिकाप्रणयिचकोराः श्रीमन्तः । अपारेऽत्र कविविरञ्चिप्रपञ्चे काव्यं नाम सकलसहृदयाह्लादकं, निखिल जगद्दर्शाकारकं, उद्विग्नोद्वेगहारकम्, अमन्दानन्दसन्दोह प्रदायकं, विबुधजनसौमनस्य-विधायकं, निखिलसंस्कृतसाहित्ये सरलसरण्या व्युत्पादकं, अशेषमानवविशेष–सौहित्यविधायकं, प्राचीनार्वाचीन विविधलोकव्यवहारविहार संदर्शकं, कुटिलकामिनीजालनिमग्न-मानवपीडकनिवारकं, सकलशास्त्रापारसार-संग्राहकप्रकाशकं, समयसम्भूताज्ञानगहनध्वान्धकारतिरोधायकं, प्रकाशकतेजोऽन्तःप्रदीपनं, बुधजनहृदयविद्योतकं, विद्यते, विद्योतते च ।

तत्र कवयितृकर्मणि काव्यप्रकाशकारास्तावद् व्यासज्यवृत्त्योभयगतचमत्कारसारविलोकनात् " तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि " इत्यादिना काव्यस्य शब्दार्थोभयविषयत्वं प्रतिपेदिरे, मेनिरे च ।

मयकापि च तेषां मतानुसारेणैव—

"आस्वादबोधकतया पठितं च काव्यं
बुद्धं च काव्यमिति सार्वजनीनवृत्तेः ।
आचार्यमम्मटवराः कविकर्मशब्दं
शब्दार्थतत्परमनारतमामनन्ति ॥ १ ॥ "

इत्यादि काव्यविमर्शाख्ये महानिबन्धे निरूपितम् । रसगङ्गाधरकारास्तु 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्य' मित्यादिना काव्यविषयकशब्दवृत्तितां स्वीचक्रिरे । अन्ये च ग्रन्थकारा यथायथमुभयत्रैवान्तर्गताः । अस्तु नाम—

नैतत्तावदस्माकं विचारास्पदम्, प्रकृतमाक्षिपामः—शब्दकाव्यतावादिमते, शब्दार्थोभयगतकाव्यतावादिमते च यद्यपि समानमेवेदं यद् 'रस आत्मा, शब्दार्थौ शरीरम्, गुणाः शौर्यादिवत्, अलंकाराः कटक-कुण्डलादिवत्, रीतयोऽङ्गसंस्थान विशेषवत्, दोषाश्च बधिरतादिवत्, इति । यथा च मया तस्मिन्नेव निबन्धे निबद्धम् ।

हारादिवदलंकारा दोषा बधिरतादिवत् ।
गुणाः शौर्यादिवद्रीतिरङ्गसंस्था-विशेषवत् ॥

तथाप्यत्र तावत्स्थले केचिद्विवादग्रस्ता इत्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते । यथा च ते आचक्षीरन्—

गुणास्तावन्नहि रसधर्माः, किन्तु, शब्दार्थयोरेव यदिनाम केचिद् रसधर्मत्वं ब्रूयुस्तर्हि तेषां रसधर्मत्वे किं मानम्, यतः प्रत्यक्षानुमानयोस्तत्रानुपयुक्तत्वात् । तथाहि—

यथा—दाहादिकायणाभिगतोष्णस्पर्शत्वस्य भिन्नतया संवित्तिः, तथैव द्रुत्यादिरूपेषु रसेषु न हि द्रुत्यादिरूपाणां गुणानां पार्थक्येन ज्ञानम्, येन विविक्ततया तेषामवस्थितिरङ्गीक्रियेत ।

अत्र शृङ्गारादाविव द्रुति. रसकार्या वा माधुर्यादिगुणसंपाद्या इति भिन्नतयानुभवं कः प्रेक्षावान् प्रतीयात् । किं च–माधुर्यादिगुणविशिष्टानां शृङ्गारादिरसानां द्रुत्यादिकारणकत्वात्कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुपानम्, इति चेन्न । शृङ्गारत्वादिरूपेणैव रसानां द्रुत्यादिकारणत्वोपपत्तौ तदन्यगुणकल्पने गौरवात् । न च शृङ्गारकरुणशान्तानां माधुर्यत्वेन द्रुतिकारणत्वे शृङ्गारकरुणशान्तत्वादिरूपेण द्रुत्यादिकारणत्वकल्पनापेक्षया लाघवम्, इति वाच्यम् । मधुरतरादिगुणानां पार्थक्येन द्रुततरत्वादिकार्यतारतम्यप्रयोजकतया स्वीकारात् माधुर्यत्वरूप-सामान्यकार्यकारणभावो निष्फलत्वाद् गडुस्थानापन्न इति । विशिष्यप्रयोज्य-प्रयोजकभावेनैव निर्वाहे किमर्थंसामान्यकार्यकारणभावः स्वीक्रियताम् । इति भावः । अपि च—आत्मा तावन्निर्गुणः इति वेदान्तिनः, ततश्चात्मस्थानापन्नस्य रसस्य माधुर्यादयो गुणा इति कथनं कीदृङ् मनोहरम् । एवं च गुणाः शरीरभूतयोः शब्दार्थयोरेव धर्मा इति पर्यवसन्नम् ।

अत्रेदमुच्यते—

यदि नाम गुणानां शब्दार्थधर्मतां स्वीकुरुषे; न रस धर्मतां-तदा तावत् "तत्र टवर्गवर्जितानां वर्गाणां प्रथम तृतीयै शभिरन्तःस्थैश्च घटिता, इत्यारभ्य, अवृत्तिर्मृदुवृत्तिर्वा रचनानुपूर्व्यात्मिका माधुर्यस्य व्यञ्जिका, इत्यादिना काव्यप्रकाशमनुसंदधता कथनेन कथं तावत शब्दार्थव्यञ्जकतां नाम प्रतिपादयसि । अयं भावः—

शब्दरचनादयो गुणव्यञ्जका न तु गुणाधाराः, ये व्यञ्जकाः, न ते आधाराः, यथा च प्रत्यक्षे—घटव्यञ्जको दीपोऽस्ति। तत्र च व्यञ्जके दीपे न घटावस्थानं किन्तु भूतल एव, इत्यथ च ये व्यञ्जकास्ते कथमाधारा इति।

यच्चोक्तम् 'अग्नेभिन्नमुष्णस्पर्शत्व तत्राह—

अग्निस्तावत्कः पदार्थ इति तद्गवेषणायां कृतायां पृथिव्यादिपञ्चतत्त्वान्तर्गततेजःपदार्थाभिन्नत्वमवसीयते। तेजसो लक्षणं तु उष्णस्पर्शवत्त्वम्, इति मन्यन्ते नैयायिकाः, इत्थं चाग्नेर्भिन्नमुष्णत्वमितिकथं वक्तुं शक्यते।

किं च गौरवान्नानुमानमित्यपि नैव स्वीकार्यम्, मधुरत्वादिरूपसामान्यकार्यकारणभावस्वीकारेण निर्वाहे निष्पन्ने किं तावद् गौरवम्। न च मधुरमधुरतरादिगुणानां पार्थक्येन द्रुत-द्रुततरादिकार्यतारतम्यप्रयोजकत्वेन विशिष्यैव प्रयोज्यप्रयोजकभावो गौरवम्' इति वाच्यम्। प्रातिस्विककारणतादिनां मतेऽपि द्रुतद्रुततरत्वादौ सामान्यविशेषभावः स्वीक्रियते एवेति समानोऽयं पन्थाः।

अस्तु नाम तावत् गौरवे सत्यपि न गुणासिद्धिः। यच्चोक्तम् नहि रसेषु 'इमे रसाः'' ''इमे च गुणाः' 'इति पृथक् कर्तुं शक्यते द्रुत्यादिरूपैककार्यकत्वात्। तदपि न। सुकुमारपदरचनादिव्यक्तमाधुर्यादिजन्या द्रुतिरन्या, अन्या च रस-जन्या, इति नाविदितं विदुषाम्।

एवं च यथा—आत्मनः शौर्यादयस्तथा माधुर्यादयो रसस्य, गुणा इति मन्तव्यम्।

यथा च ध्वन्यालोके—

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।
अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥ १ ॥
शृङ्गार एव मधुरः परः प्रल्हादनो रसः
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

तथैव च काव्यप्रकाशेऽपि, शौर्यादिव्यञ्जकाकृतिमहत्त्वविलोकनात् 'आकृतिरेवास्य शूरा, इत्यादि व्यवहारात्, अशूरेऽपि स्थूलाकृतिदर्शनेन 'शूर, इति' कुत्रापि कृशाकृतिदर्शनेन 'शूरेऽपि' अशूर इति यथा लोका व्यवहरन्ते, तथैव काव्येऽपि माधुर्योपयुक्तसुकुमाररचनातो माधुर्यव्यवहारदर्शनात्, सुकुमाररचनादर्शनमात्रेण असमधुरेऽपि वीरादौ माधुर्यं, क्वाऽपि शृङ्गारादिरसोपकारकं वर्णानामोजः प्राचुर्येण मधुरेऽपि शृङ्गारादौ माधुर्याभाव इति रसान्तविश्रान्तप्रत्ययभ्रान्ता व्यवहरन्ते। अतएव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैरभिव्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रयाः, इति सविस्तरमुपपादितं मम्मटाचार्यैः। इत्थं चैवं सत्यपि शौर्यादयो न हि नात्मधर्माः किन्तु शरीरधर्मा इति मन्यसे तदा कथं मृतशरीरेऽपि तेषामवस्थानं न स्वीकुरुषे, कथं च मूर्तिलाघववति पुरुषेऽपि शूरत्वव्यवहारं कुरुषे। किं च दृश्यन्ते, श्रूयन्ते चेतादृशो वृत्तान्ता यद्दर्शने दुर्बलाश्च युद्धक्रियायां चाङ्गितीर्णा विक्रमैकरसाः। यथा नलराजेन ऋतुपर्णरथे संयोजितास्तुरङ्गमा दर्शने कृशकाया अपि गमने धावने च 'आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः, इत्यादि सूक्तीनां प्रधानलक्ष्यभूता इति पुराणतोऽप्यतिरोहितम्। न तु 'मधुरा वर्णाः, इति लोके व्यवहाराद् वर्णधर्मत्वम्, उक्तं च वर्णधर्मत्वं वामनादिभिरपि, इति कथमन्यां सरणिं समाश्रयसि। इति चेन्न। अभियुक्ता वामनादयस्त्वौपचारिकं वर्णधर्ममादाय वर्णाः, इति व्याजहारुः। भ्रान्तास्तु तं व्यवहारमपश्यन्तो 'मधुरा वर्णाः, इति व्यवहरन्ते। उक्तं चालङ्कारिकैरपि—

'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता, इति।

तथा च काव्यानुशासने हेमचन्द्राचार्योऽपि-

रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः, रसे वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणाः, अपकर्षहेतवस्तु दोषाः। ते च रसस्यैव धर्माः, उपचारेण तु तदुपकारिणोः शब्दार्थयोरुच्यन्ते, इत्यादि, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणदोषयो रस एवाश्रय इतिपर्यन्तमुक्तवान्।

अपिच—रसानुत्पत्तिकालेऽपि 'काव्यस्यात्मारीतिरिति तस्य धर्मा गुणाः, 'इतिवैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणा मताः, इति प्रथमपरिच्छेदे दण्डिकाव्यादर्शतोऽप्यवधेयम्।

किंच 'चन्द्रालोकेऽपि सहित्यदर्पणकाव्यप्रकाशादिवत्।

'अमी दश गुणाः काव्ये पुंसि शौर्यादयो यथा, इत्यादिना यथा ह्यात्मधर्मा गुणा शौर्यादयस्तथा रसधर्मा माधुर्यादयो गुणा इत्येव निर्णीतम्।

व्यावहारिको जीवात्मैव दृष्टान्तविषयोपन्यस्यते । यथाच जोवात्मानं नैयायिका 'प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि" इति (वै०द०३।२।४) 'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुखज्ञानान्यात्मनोलिङ्गम्" इति (न्या० द० १।१।१०) प्रतिपादयांबभूवु. । यदिनाम पारमार्थिक एवात्मा दृष्टान्तस्तदा मृतशरीरे शौर्याद्यभावान्मनसि यथा शौर्यादयोगुणा गण्यन्ते, तथा च काव्ये मनःस्थानापन्न. कःपदार्थो येन तत्र माधुर्यादयो गुणा उपादीयेरन् । ननु मन.स्थानापन्नो हि स्थायिभावः स्वीक्रियतां, तत्रैव च गुणागण्यन्तामिति का नोहानिरिति चेन्न । भवतैव 'गुणे गुणान्तरानौचित्यादिति प्रतिपादितत्वात । कि च "रसो वै सः" इत्यादिश्रुतीनां सगुण-ब्रह्मप्रतिपादनात्, ब्रह्मसादृश्येऽपि ब्रह्मतम्तत्त्वान्तरं रस इति स्वीकरणाच्च, गुणा रसधर्मा एव । अपिच काव्यप्रकाशलक्षणखण्डनावसरे 'शौर्यादिवदात्मधर्माणां गुणानां हारादिवदुपस्कारकाणामलङ्काराणां शरीरघटकत्वानुपपत्तेश्चेति, प्रतिपादयतां भवतां मतेऽपि गुणानां रसधर्मत्वं शिरस्यापततीति भवद्भिरेव मध्ये स्थेयम् एवं युक्तियुक्तेन कथनेन, लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं प्रदर्शयता दृष्टान्तेन, प्रमाकरणेन प्रमाणेन च गुणानां रसधर्मत्वं सिद्धम्, अन्यथा तु गुणालङ्कारयोरविशेषेणैव काव्यशोभाधायकत्वात् तयोरैक्यं प्रसज्यते इति रसधर्मतापक्ष एव वरीयान्, इति स्वमनोनियोगं कणेहत्य विभावनीयम् । अन्ते चेदमाशास्यते—

अज्ञानाद्वु विस्मृतेर्भ्रान्त्या यन्न्यूनमधिकं कृतम् ।
तत्सर्वं क्षम्यतां विज्ञैः प्रमोदध्वं सुधीवरा. ॥ १ ॥
श्रीमज्जयपुराधीशकृपादृष्टिप्रभावत. ।
गुणानुगुण्यगुणितो निबन्धोऽयं विपश्चितः ॥ २ ॥

सुरभारतीप्रणयिनां कर्तव्यम् ।

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः ।
(मुलतानस्थ-सनातनधर्म्म संस्कृतकालेजाऽध्यापक.)

" ॐ यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
तया मामद्य मेधयाऽग्ने ! मेधाविनं कुरु स्वाहा "
—यजुः ३२ । १४

अयि सुरसरस्वतीप्रणयिनो महाभागाः ! नेदं निह्नुतं श्रीमताम्; यद्—आस्माकीना भारतभारती एव सर्व्वाभ्यो वर्तमानभाषाभ्यः सर्व्वाऽङ्गीणं कात्स्न्यं, प्राचीनताञ्च सर्व्वपथीनां कलयति । परम् अद्यत्वे-अमुष्या यादृशी दुरवस्था वरीवर्ति, मन्ये साऽपि नाऽतिक्रामेद् भवदीयदृग्-विषयताम् । सुरभारत्या ह्रसिम्ने तदरातयस्तु चेष्टन्तामेव, परं विषादस्याऽयं व्यतिकरो यद्—एतदीया अकृतज्ञाः संस्कृतज्ञा बन्धवोऽपि अदसीये ह्रसिम्नि सहायभूताः सन्ति । अन्यथा—विचार्य्यताम्—सत्यपि तदितरभाषीयसमाचारपत्रभूम्नि कथं स्यात् तदीयविविधपत्राणामभावः, भावेऽपि तदीयग्राहकनैयून्यम् ।

अस्माकं कर्तव्यं त्वेतदासिद्, यत्—सुरभारतीं वय प्रतिगेहं प्रचारयिष्याम सर्व्वे प्रतिक्षणं संस्कृतभाषिणोऽभविष्यन, मित्रादिभिः साकं पत्रव्यवहृतौ किलाऽमुष्या एवोपयोगोऽभविष्यद्, एतस्या दैनिक-साप्ताहिक-पाक्षिक-मासिकपत्राणि प्रचार्य्य तद्ग्राहकभूयस्त्वाय चेष्टाऽभविष्यत, परमधुना तत्प्र-

स्यनीकनैव विभाव्यते। कोऽधुना परस्परं गीर्व्वाण-वाण्यां सँल्लपति। यो विद्यते ताऽन्येयम्, तत्र साम्प्रासा उक्तयो विरमन्ते। पत्रव्यवहारकाले तु सुरसरस्वत्युपयोगे लेखन्येव कदाचिज्जिह्वेति। सुरसरस्वतीसन्दृब्धसमाचारपत्राऽऽनायने च प्रविणस्य कालस्य वाऽपव्यया विभाव्यते। यदि केचित् स्वाऽनुरागाटोपप्रदर्शनाय आनाययन्त्यपि संस्कृत-पत्राणि, तानि तथैव बद्धानि तिष्ठन्ति, दर्शनस्य तु कैव कथा आस्ताम्। अहह! चेतस्ताम्यति, लेखनी स्त्रसते, परं शत्रूणां कृते प्रमोद-मोदकाः। हन्त !!!

एतस्मिन् महति विषमविषमये समये क्रिया-समभिहारेण इतस्ततो विधीयमानानामाक्षेपाणां सन्निधौ सत्यपि महाविद्वांसो मौनमश्नुवते। ते वर्तमानसंस्कृतपत्रादिषु स्वकीयाशयकुशेशयनिब-द्धनिबन्धाऽर्प्पणे भारतभारतीप्रचारनिष्पादककवि-विधविधोपदेशे च निजलघिमानमिवाऽऽकलयन्ति। विपक्षिणो धर्म्मविषये मर्म्मभिदो वचोराशीन् प्रयुञ्जते, प्राचीनसंस्कृतग्रन्थांश्च दूषयितुम् आपा-र्ष्णिमस्तक स्वेदस्राव कुर्व्वन्ति; परं महान्तस्तूष्णी-कामुपासते। लघवः किं कर्तुं क्षमेरन्। तेषां प्राचीनग्रन्थाऽवलोकनाऽलङ्कर्म्मीणतायां न प्रौढत्वम्, न च जागत्कानुभवाऽऽतिशय्यम्, महाप्राज्ञानाञ्च तटस्थता; एवङ्कारं कारंकारं भविष्यत्येव विपक्षा-णामानन्दसन्निधिः, भविष्यति च तत्सन्नियोगेन गीर्व्वाणवाण्या धर्मस्य च ह्रसिमा। भाषामूलक एव धर्म्मो भवति। तस्य प्रचारो वक्तृतया लेखेन वा भवितुमर्हति यदि महापण्डिता

सँस्कृतपत्रेषु विपक्षिवितीर्णाऽऽक्षेपान् समादधत-स्युः, तदा दृश्यताम्—कीदृगुन्नतिः स्याद् धर्म्म-भाषयोः!। मया बहुशो दृष्टं संस्कृतपत्रेष्वपि, यद्—धर्म्मखण्डकास्तु लेखा प्रकाश्यन्ते; तन्मण्डकाश्च वीथीषु विकीर्य्यन्ते। किमयमेव आर्य्यत्वाऽभि-मान? मम घोषणेयम्—संस्कृत प्रसारोऽऽपि यदि धर्म्मोपजीवको न भविष्यति, तर्हि विधर्म्मवृद्धि-सहाय एव सेत्स्यति। तेन संस्कृतपत्रेष्वपि केवलं काव्यानाटकाऽऽदिसम्बद्धा विषया एव न निवेश्ये-रन्, प्रत्युत धार्म्मिकाणामपि लेखानामादरो विधीयेत, नाऽत्र व्यतिकरे भीतैर्भाव्यं तत्तत्पत्रसम्पादकैः।

अन्यदिदमपि निवेदनम्—सँस्कृतपत्रसम्पादका-नामयमप्याग्रहो दृश्यते, यद्-अत्यन्त सुगमलेख लेखकै! प्रहीयेरन्, न ज्ञायते-कोऽस्याऽभिसन्धिः। कदाचिदयं स्याद्, यद्-विद्याऽर्थिषु पत्रप्रचारश्चैध्यं स्याद्। अभिप्रायोऽयं स्तुत्यः। परं तत्र निवेदन मदः, यत्संस्कृतपत्रेषु विविधा लेखाः प्रकाश्ये-रन्। कुत्रचिदर्थगरिम्णा भाव्यम्, क्वचिच्छब्दा-ऽऽडम्बरेणाऽपि। कुत्रचिद् यमकाऽनुप्रासश्लेषवि-रोधाऽऽदिच्छटा स्यात्, क्वचिच्चाऽर्थाऽलङ्काराणाम् एवमेव सति संस्कृतप्रसारव्याजेन छात्राणामन्ये-षामपि उन्नतिर्भवितुं शक्यते। केवलसौकर्य्य-विन्यासे प्राचीनसाहित्ये शीघ्रं प्रवृत्तिरेव न भवितुं शक्येत, साहित्योन्नतिमभिलाषुकाणां विद्याऽर्थिनाम् आशासे सम्पादका अत्राऽवधास्यन्ति विषये।

'ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशती'ति नयेन एतदुक्तम्; अनुचितश्चेत् क्षमणीयम्। कथनस्येदमेवाऽऽकूतम्, यया कयाऽपि विधया सर्व्वे सुरभारती-प्रणयिनः

'सुरभारत्याः' प्रचारणे बद्धपरिकरा. स्युः । तस्या अर्थकरित्वविधाने राजपुरुषाणां साहाय्यं गृह्णन्तु । व्यावहारिकशब्दानां संस्कृतपदानि गवेषयित्वा प्रचारयन्तु । तदैव भवेत् क्रमशो जागतस्याः 'सुरभारत्याः' 'सुप्रभातम्' सौभाग्य 'सूर्योदय'श्च । अनन्तरमेव च सत्फल सहस्रांशो' र्भासमान 'उद्द्योतः' स्यात् ।

तथाऽपि हर्षस्याऽयमवसरो यत्—काशिकः कोविदकुलाऽऽकुलः संस्कृत प्रसाराय भगीरथप्रयत्नं विदधदास्ते । अदस्सदः—सदस्सदश्च तत्कृते 'सुप्रभातं' नाम मासिकं पत्रमप्याविर्भावयन्ति । तदेव 'सुप्रभात' मिद धनाऽल्पत्वेऽपि सुरसरस्वतीसेविनो निषेवमाणमेवाऽऽस्ते । समये २ विशिष्टाऽङ्कप्रकाशनमपि विधत्ते । अधुना विश्वैः दुष्याणां सुरभारती-प्रणयिनामपि कर्तव्यमेतद्; यत्, तेऽस्य यथाशक्ति धनसाहाय्यम् एवञ्च लेखसाहाय्य विदध्युः, येन सुरभारतीयमहरहरुन्नतिशिखर प्राप्नुयाद्, एतत्सञ्चालकाश्चाऽपि सोत्साहाः सन्तो गीर्वाण-वाणीप्रचारे सुदृढ चेष्टन्ताम् इति कृतं निबन्धबन्धव्याधिम्ना ॥

नारी-समाजः ।

(ले० म० म० देवीप्रसाद कविः)

या सर्वलोकविदिता चितिशक्तिरास्ते ।
तस्या विभूतय इमा विलसन्ति नार्यः ॥
आसामतः किल कलाविहभारतीयैः ।
सर्वात्मना समुचिताऽपचितिर्विधेया ॥

आर्तपालः शिवभूपालः

लेखकः—श्रीशेषशर्मा हेब्बालकरः,

हर्षकर उषःकालः, प्रसन्नानि हरिदन्तराणि, विकच-कुसुम-सुगन्ध-वाहो शीतलो मारुतः संचरतिस्म मन्दं मन्दम् । शार्वरं तमो गह्वरेषु चण्डकर-कर-निकर-संस्पर्श-भीतमिव निलीनं जातम् । तुहिनकिरणस्तारकागणश्च प्रभा-विहीनोऽभूत् । तदनु भगवानम्बर-मण्डल-मण्डनः कमलिनीवल्लभोऽपि पूर्वाचलमलं चकार । आनन्दमयेऽस्मिन् समये कुन्देन्दु-रदन-वदना, सौन्दर्य-जित-सुराङ्गना, समुदयद्यौवना काचन महाराष्ट्रललना सिंहाद्र. श्रीसमर्थरामदासाऽऽदिनिषेवितं विमलमधुरनीरं सरोवरं गच्छतिस्म दासीदासाभ्यां साकम् । तत्क्षणमेव तत्सयासाद्य सा समुद्युक्ता किल स्नातुम् । "अस्याः स्नानसमये मदवस्थानमनावश्यकमिति तदनुचरः समाश्रयत समीपतरच्छायातरुम् । प्रावर्तत निजनायिकावसनसेचनेऽपरा दासी । एतस्मिन्नेव काले करकलितकरालकरवालाः सबलाः स्थूलकलेवराः श्मश्रुभयंकराश्चत्वारः पुरुषाः सहसैव समाययुस्तत्सरस्तीरम् । ततो मल्लिकाप्रसूनकोमला महाराष्ट्रमहिला, इमे मोहमदीया एवेति भयविह्वला मूर्छां प्राप । तदनु दासीविहितशीतलोपचारलब्धचेतना सा 'क्वाऽस्तिमामकः सेवकः" इति परितः समीक्षांचक्रे । नयनसरणिमेव नैवाऽऽरूढः परंपरिपठितपलायनसूक्त.सोऽनुचरः । सेयं सुन्दरी किंकर्तव्यतामूढा तदानीं चित्रलिखितेवाऽऽसीत् । अयि आर्याः! पाठकमहोदया.! सैनिका ननु समागता एते यवना. श्रीमतो बीजापुर बादशाहस्य । कामयतिवेषवरा सुन्दर-शोधान्वेषणतत्पराश्चारा इमे बादशाह-नियुक्तकार्यपराङ्मुखाः स्वच्छन्द-

मदन्तिस्म । एषां प्रभुस्तु रहिमानखाननामा । क्षुधार्तेनेव पायसपात्रं दरिद्रेणेव महानिधिः समीक्षिता किलमहाराष्ट्र-युवतिरनेः । अनन्तरमेव समुदियाय खानमहोदये तत्सीमन्तिनी समपहरणदुरभिलापः । ततस्ते पुनः पुनः समाव्हया मासुरनङ्गरंगाय नामङ्गनाम् । मोहमदीय-दुरुक्तिसमाकर्णनेन-समुपविष्टा सा समुदतिष्ठत् । तदनु तान् भर्त्सयांचक्रे नीचोक्तिभिः । अनुचकार स्वामिनी स्वीयामेव दासी । माननीया मित्रमणय. ! मानविहीनाः स्मरान्धा नरा. कि दुर्वचोभ्यस्त्रपन्ते? । अपिच ते स्वीकुर्वन्ति मन्दस्मिता समादरः स्वाऽवधीरणा-फणितिम् । खानस्तेपामेव कोटिमवजगाहे । एवंस्थिते-व्यतीताः कतिचन घटिका. । ततः खानकिङ्करौ—(पुनः समागत्य) भोः प्रभो ! महाराष्ट्र-वनिता एना नूनं बालिश शिरोमणय एव । अयोऽप्यस्मदीयप्रार्थनया सुकुमारतरं भवेत्, नचाऽऽसां हृदयानि । किं बहुना, इमाः स्त्रिय स्वस्वमन्दिरेषु दारिद्र्यमेव समनुभवन्ति, न हि महावैभवं सन्तोष्य भवादृगवीरवरान् । समवलोकिता.किलाऽस्माभि-रीदृग. कामिन्य साराऽसारविचारहीना वह्वयः । ललना मणिरियं बाल्यात्तरस्मिन् वयसि पदं निदधाना, परमरक्षका, लावण्यनिधिश्च । एवं सत्यप्यस्याः स्वान्तस्याऽविकारत्वं दृष्ट्वा दूरं हाम्याङ्गनाऽऽश्लिष्टवक्षसो भवामः । किमेतन्मूढानां विचारणया । समादिशन्तु किलेत.परसावाम् बीजापुरं नेष्यावो जीवग्राहम्मिमाम् ।।

तदुक्तिमेवाऽन्वमोदत युवतिलावण्यमोहितः खानोऽपि । ततःसुन्दरीसमुपकण्ठमगमतां तौ किङ्करौ । महाराष्ट्र सुन्दरी—(साऽणुक्षेपं) रे क्षुद्रा ! पुरतः पादान् यदि विक्षिपेयुः, क्षणादेव परेतरक्षकभाक्षिता भवेयुः । भवन्तु भवन्तो जागरूकाः ॥

खानः—मन्मनश्चकारचन्द्रिके ! जीवितेश्वरे ! प्रिये ! मृगया मृगेन्द्र इव कोमलाङ्ग्या कुरङ्गाक्ष्या त्वया मदीयभटकेसरिणोऽपिहिस्येरन् । येनाऽपि कोमलकुसुमन विनश्येयु प्राणिनस्तर्हि शस्त्राऽऽदीनां तूपभोगः क ? तव सतर्दजल्पनैर्न वय भवेम कान्दिशीकाः । हे सुमुखि ! क्षिप्र विक्षिप कटाक्षकुसुम-बाणान्" ॥ इति प्रजल्पिते खाने भृत्यास्तदीया. पुरत प्रययुः स्प्रष्टुं महाराष्ट्राङ्गनाङ्गम् । सुकुमारतरशरीरायां तस्यां राक्षसानां तेषां करस्पर्शात् संत्रस्य पश्चात्पन्नत्यां, कोऽपि—(सरोपम्) रे शान्ते माभैषी । त्वद्रक्षणदक्षिण. खलु महाराष्ट्री योऽयं जनः । रे रे मूढा., करास्पृशथ मदीयनिशितनिस्त्रिंश प्रहार विपद्य तस्याः कलेवरम् ।! "

तत खानस्तमेवराक्ष परितः प्रेक्षिष्यन्ते, पुरुक. शक्तिमान धनुष्मान् महामङ्गोमहितवपुष्मान् महाराष्ट्रतरुण आसीत् । संप्रेक्ष्य तंच रोपकषायितनयनः खानः खड्गधर "चतु संख्यैरस्माभिरेव विजयश्रीः समालिङ्ग्यते, न चेकन तेनेति" मनसि निर्णीय बभूव युद्धसंनद्धः ।

वाचकवरेण्या. ! परं महाराष्ट्रयुवाऽपि, नासीत् निर्दलः पुरुषः । खाननिभाननेकानपि हिनस्तिस्म सलीलम् । महाराष्ट्र-वीरोऽपि कोपांगारितांग स्वीकृततीक्ष्णकौक्षेयकश्च समासज्जोऽभवत् । उभयस्मिन् घोरतरे समरे संप्रवृत्ते विच्छेद युगपदेव करं वामेतरं महाराष्ट्रशूर खड्गाघातेनैकेनैव किलाऽहमहमिकाम्मेतस्य यवनवीरस्य खानस्य, । पपात कृपणो वसुन्धरायाम् । समागमन् ननु हन्तुं महाराष्ट्रीय तदनु तदनुयायिन सकला । सोऽपि तैर्विग्रहमारचय्य प्रापयामास खलु भृत्यौ कृतान्तनिशान्तम् । दर्शयामास पलायनपथसंकल्पे, ततः खाने करवालमाकलय्यैकेनैव हस्तेन समागते समायोद्धु त मप्यनुचरानुसृतमार्गमभिमुखीचकार । एवमेवबहुलकाले पावन तत्सरोवरं तत्संहारजातरुधिरनिर्झरं जातम् । अथ महाराष्ट्र-तरुणो विजयहर्षरोमांचप्रपंचांचितगात्र. सहार्दप्रेक्षत मानिनीमणि ताम् । साऽपि कार्तज्ञ्येन तं निपीय नेत्राभ्या निर्निमेषं 'प्रभाविनोऽस्याऽनागमने नूनं मा वशीकरिष्यन्तिस्म यवनाः । करुणाऽकूपारः परमेश्वरो, हर, एव, आपन्नार्तिहर, इति भगवन्तमनावीत् । कुशलधिषणा सुप्रभातपाठकधीराः ! प्रायशो भवन्त. "कोऽयमस्यास्तरुण्या रक्षक" इति विचाराक्रान्तस्वान्ता भवेयु । प्रियमहाशयाः सोऽयं महाराष्ट्र वीरपुंगव शिवराजस्य दक्षिणः पाणिरिव स्थित. पीडितजन पालकः "पालकरे" त्युपपदांकितो नेताजीनाम । स च शिवाजिसंदर्शनायशिवनेरिदुर्गमितो वनश्रीशोभाविलोकनाय समायात आसीत् । नेताजिवीरस्य सरः समीपागमनं तरुण्या यवनबलात्करणं च काकतालीयमिवाऽभूत् । यवनेभ्यो भारतीयांस्त्रातं साक्षात् सुजनसुखंकरः शंकर एव शिवराजरूपेण

समवर्तीर्ण आसीत । तत्सहायका अपि तद्वनमेवाश्रयकार्षुः । अतएवनेताजीपरिपालयामास यवनेभ्यो महाराष्ट्रवरवर्णिनीम् । समायातेषु खानप्रभृतिषु कश्चन महाराष्ट्रसुन्दरीकिङ्करः समाश्रिश्रिये छायानरमिति पूर्वोक्तं विस्मृतं न भवेत् पाठक महाभागैः । सोऽनुचरो यवनानां भयानकं विलोक्य रूपं भीतः क्रन्दन्निव पलाय्य शिवनेरिदुर्गं स प्राप शिवाजिवासागारम् । विस्मितास्तमेव पश्यन्तिस्म दुर्गवासिनो जनाः । तदानी भोजनायसमुद्युक्तः शिवप्रभुः । तदनु शिवभूपाल. समाकर्ण्यार्तनादं भक्तप्रार्थनयेव भगवान् सहसा बहिरागत्य पुन. पुन. प्रकम्पन्तं प्रणमन्त तमद्राक्षीत, किंवृत्तमित्यप्राक्षीच्च, । अनुचरः—(सदीनाक्षरम्) आर्य महाराष्ट्रकुलजलधिकलानिधे ! स्वामिनी मदीया मोहमदीयैर्यवनैरुल्लुण्ठिता वर्तते । भवन्तोऽत्र प्रमाणम् ॥ ततः क्षुधितमानसमाकुलोऽपि शिवाजिनृपालः कवचधरः निबद्धोष्णीषश्च संप्राप तत् सरोवरं जवनिनकुरंगं तुगतरं तुरंगमारुह्य कतिभिः स्वाकनवारोहैः । महोदयाः । न गणयतिस्म प्रजापालनायस्वप्राणानपि श्रीमान् शिवाजीप्रभुः । अतएव धन्य शिवराजन्य इति श्लाघयन्तिस्म लोकाः । आकस्मिकेन समागमेन शिवराजस्य, मयूरइव नीरदागमेन, चकोर इव हिमकरोदयेन, नितरां प्रमुदितो नेताजी साष्टांग प्रणनाम प्रजावत्सलाशिवाजिभूपालम् । महाराष्ट्रवनिताऽपि सप्रश्रय तं प्राणंसीत् । निवेदयामास तदनु नेताजी भूतपूर्वमुदन्तं सर्वम् । शिवप्रभुः—(सहर्षम्) हे आयुष्मन्! भवान् मम पाणिर्दक्षिण इव मत्कार्यसहायको वर्तते । नूनं धन्यवादार्होऽस्ति । यावज्जीवं विधाय देशसेवां विधेहि सुकृतपात्रं भावत्कं गात्रम् ॥ इत्यवसर एव पीराजीनाम कश्चन सिवनेरिदुर्गस्थ. पूज्यपादो वृद्धः शिवराजान्तिकमेत्य—भो महाराज! पिताकिलाऽहमस्याः कुमार्या (शान्तायाः) । यः पुण्यश्लोकस्तनयामेनां मदीयां संजुगोप यवनेभ्यः । स एव मद्दुहितृपाणिपीडनार्हः ॥ श्रीमन्त. पाठक महाभागा ! महाराष्ट्रयूनो तदानीन्तन प्रमोदमभ्यूहन्तु भावुकाग्रेसरा भवन्त एव । श्रीमान् वीरवर शिवच्छत्रपति. स्वयमेव तयोर्विवाहोत्सवमकार्षीत् । आर्तजनपालनाय "शिवराज" स्तदनुयायिनश्च बद्धप्रतिसरा इति निवेदयितुमिवाऽद्यापि कर्णकुहरं भिनत्ति कीर्तिभेरी नन्वस्माकमिति सर्वं शिवम् * ॥

* कस्याश्चन कर्नाटकपत्रिकायाः कथाभागः संगृहीतः, ।

शास्त्रव्यवसायिनां कुत्सितं कर्म !

लेखकः— "प्रणव"

इदमिह विदाङ्कुर्वन्तु लौकिकाः परीक्षकाश्च प्रेक्षावन्त. सज्जना, यदुत कथमियं मातृभूरस्माकं सर्वथा पराधीनत्वं चिरादनुभवति । अहो ! अपारे खलु भारत-महार्णवेऽत्र निवसतोऽगाधितमस्यनेव कर्षितः खादन्तो जयन्ति कतिपये वैदेशिकाः श्वेतजातय इति कल्पनयापि कम्पते नूनमस्माकं हृदयम् ! अतः सम्प्रति सर्वं विहाय देशस्य स्वातन्त्र्यमेव विद्यते भारतीयानां साध्यं वस्तु । किञ्च "सङ्घे शक्तिः कलौ युगे" इत्यालोचयतां देशनायकानां राष्ट्रसंघटनेनैकत्वमेव वर्त्ततेऽतितरां समीहितम् । हिन्दु संघटनादिना शक्तिसञ्चयमभिलषतां साम्प्रदायिकानामपि नितरामेकतैव विद्यते विरामभूमिः । अत एव यथा मिथोविवादो माभूत् तथा सर्वदा यतन्ते नेतारः । किन्तु हन्त ! अद्यापि केचन कलहप्रियाः स्वार्थपरायणा वा शास्त्रव्यवसायिनः स्वभावं न जहति । ते हि छिद्रमन्विषन्तस्तथाऽवसरं प्राप्य स्वकार्यमेव साधयन्ति, न पापाद् बिभ्यति, नापि लोकान्मनागपि लज्जन्ते । एतादृशानां देशस्य समाजस्य वा कृते न भवति किमपि कर्त्तव्यम् । सर्वथा शास्त्रविरुद्धमेव कार्यं कुर्वाणा अपि इन्द्रियारामा उदरम्भरयः किलैतेऽन्येभ्यः शास्त्रीयामेव व्यवस्थां ददताति चित्रमेतत् ! एतादृशानामेव

हस्ताक्षरैर्दूषितं व्यवस्थापत्रमेकं पौषस्य पूर्णिमायां जातं " सूर्योदये " प्रकाशितं दृश्यते । व्यवस्थापत्रमेतद् गोस्वामिनां यज्ञोपवीताधिकारविरोधार्थमेव प्रस्तुतमिति सकृदनुवाचनेनैव विज्ञायते । व्यवस्थापत्रमिदं येषां विदुषां हस्ताक्षरैरनुगृहीतं विद्यते, तेषामन्यतमः प्रधानश्च म० म० श्रीलक्ष्मणशास्त्री द्रविड एवेति तत्रत्यसम्पादकीयटिप्पणेन स्फुटं प्रतीयते । अस्तु. तदुत्तरन्तु व्यवस्थापकानां विदुषां संक्षिप्तजीवनवृत्तान्तेन, गृहरहस्योद्घाटनेन, कुलाचारालोचनेन, जातिविमर्शेन च सहैव नातिचिरादेव पुस्तकाकारं प्रकाशिष्यते । यद्यपि तादृशानामुपेक्षैव भवति, साधूत्तरम्, तथापि बहूपेक्षयापि दुर्जनत्वमेवन एवेति लोकसेवकोऽप्यहमनिच्छन्नपि दुर्वादिशिक्षणकर्मणि प्रवृत्तः । उत्तरपुस्तकं त्वरितमेव निर्यास्यति, पाठका अवसरं प्रतीक्षन्ताम् । एतर्हि तु द्वित्राः प्रश्ना एव क्रियन्ते, श्रीलक्ष्मणशास्त्रिभिरुत्तरं " सुप्रभात " एव देयम् ।

१—भवद्भिः स्वयमेव व्यवस्थापत्रं विधाय तत्र हस्ताक्षरोऽपि विहितः, उत केनचिल्लिखिते व्यवस्थापत्रे शुल्कमादाय हस्ताक्षरमात्रमेव कृत्वा तदीयो महन्निन्दामहापातकभारः स्वशिरसि निहितः ? आद्ये कथमेषा गोस्वामिकुत्सायां भवतां दुष्प्रवृत्तिः ? न च गोस्वामिनां त्रैवर्णिकत्वाभावेन यज्ञोपवीतादावनधिकारादिति वाच्यम्, त्रैवर्णिकगुरूणामेषां धर्मविचारचिन्तायां ब्राह्मणेष्वपि श्रेष्ठत्वेन तदधिकारस्याक्षुण्णत्वात् । विभिन्नप्रान्तेषु गोस्वामिनां शिष्या ये त्रैवर्णिका अद्यापि सन्ति, तेषां कियतां पूर्णसङ्केतसमन्वितां सूचीं पूर्वोक्तोत्तरपुस्तकान्ते नियोजितामचिरादेव द्रक्ष्यन्ति श्रीमन्तः । तस्मादविमृश्यकारिणामनवधानप्रतिपाद्यमेव प्रतिपादयतां प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्षणीयानां भवतां का नाम स्यादवधेयवचनता जनतायाम् ? अन्त्ये शुल्कमधिगत्य शास्त्रव्यवसायं कुर्वतां शास्त्रमर्यादामतिक्रम्य धर्ममवधीर्य च व्यवस्थां ददतां भवादृशानां हस्ताक्षरस्य कियदस्ति मूल्यमिति रहसि हृदि हस्तं निधाय स्वयमेव विभावनीयम् ।

२—द्विविधा हि ब्राह्मणाः साम्प्रतमत्र भारते श्रूयन्ते । एके पितामहादय यावदविच्छिन्नसन्ताना वंशपरम्परयैव विशुद्धा । अपरे च सम्प्रति आर्यैः शुद्धिं विधाय ब्राह्मणत्वङ्गमिता इव यवनादयः श्रीशङ्कराचार्यैरन्यैश्च राजभिः समये २ यथाप्रयोजनं संस्कृत्य ब्राह्मणीकृता अनार्याः । तत्र के भवन्तः, प्रथमे, द्वितीया वा ? आद्ये किमस्ति विश्वासयोग्यं प्रमाणम् ? अन्त्ये-भवतामेव व्यवस्थया गोस्वामिनां यज्ञोपवीताधिकारविरोधः कथमिव शोभते ?

हंहो बत ! स्वयं सीसकभवने निवसन्तोऽपि भवन्तः परेषामुपरि पाषाणखण्ड निक्षिपन्तीति महदिदं भवतां साहसिक्यं नश्चेतसि चमत्कारमाविष्करोति !

यदि सर्वे भवन्तः सम्प्रति ब्रह्मसन्तानत्वेनैवात्मनख्यापयन्तो व्यवहरन्ति, लोका अपि भवतस्तथैव जानन्त्यतो नास्ति भवतां कोऽपि कृत्रिमो ब्राह्मण इत्युच्येत, तर्हि तत्रापि कः प्रत्ययः ? दृश्यन्ते हि साम्प्रतमार्यसमाजिकैः संशोध्य ब्राह्मणपदवीमापादिता यवनादयः, कियत्कालानन्तरं तेषामेव पुत्रादयः साक्षाद् ब्रह्मणः पौत्रत्वादिनैवात्मानं ख्यापयन्तः सद्ब्राह्मणानेवाधरीकरिष्यन्ति, लोका

अपि तान् तथैव मंस्यन्ते । को हि नाम नदानी तेषां यवनमूलतां शङ्कितुमपि शक्यति !

३—श्रीमन्त. शास्त्रमर्यादारक्षकाः सन्ति । किन्तु समाजे नहि सर्वे भवादृशा सम्भवन्ति । केचन वेश्यामभिसरन्ति, कश्चिदगम्यागमनं कुर्वन्ति, बहवो गर्भं पातयन्ति, भूयांसो ब्रह्महत्यां सम्पादयन्ति, कतिपये मद्यमपि पिबन्ति ब्राह्मणा अपीति नास्ति तिरोहितं भवताम् । तादृशैः सह साक्षात् परम्परया वा विवाहादिसम्बन्धं भोजनादिव्यवहारं च कुर्वन्ति न वा धर्मभीरवो भवन्तः ?

४—श्रीमतां मतौ समुद्रयात्रादिकार्यमपि धर्मशास्त्रविरुद्धमेव विद्यते । किन्तु धृष्टः समाजस्तु भवतामेकमपि न शृणोति ! समुद्रयात्रां विदधात्येव । ये नापि तथा कुर्वन्ति, तेऽपि तथाविधैः सहागत्या केनापि प्रकारेण सम्बद्धा एव सन्ति । अतः श्रीमन्तः प्रागुक्तदिशा दूषिते समाजे तिष्ठन्ति न वा ?

५—आचारवन्तो भवन्तः कदाचिद् वाष्पयानमारोहन्ति न वा ? यतः सहयानमारूढा यवनादयो बीटिकां नीपीय धूममुदरे निगीर्य पुनरपि बहिरुद्गिरन्ति । वान्तः खलु धूमः सहसा सहचराणां-मुखकर्णनासिका-विवरैन्तः प्रविश्य धर्मं धुनोति ! तत्रावस्थानं भवादृशानां धर्मधुरीणानां कथं सम्भवति ? किञ्च गवां चर्मादियोगेन सर्वथा हिन्दुसन्तानैर्हेयानि ,वैदेशिकानि वस्तूनि, स्यात्, भवन्तो न स्पृशन्ति ?

६—श्रीमन्तस्तु धर्मावतारा एव भवन्ति । किन्तु हन्त ! भवतां समक्ष-मेव सनातनधर्मो बराकः शुद्धि-अस्पृश्योद्धार-विधवाविवाहादिभिः प्रसभं हन्यते । तदर्थं किं कुर्वते दयामया भवन्तः ?

७—गोस्वामिनां यज्ञोपवीतधारणरूपं दुष्कर्म दृष्ट्वा चिन्ताकुला श्रीमन्तः सुमेरुमिव दन्तेन भूदारा व्यवस्थापत्रेणैव गोस्वामिवंश-चेष्टन्ते खनितुमित्यत एव भवतां लोकोत्तरधार्मिकत्वमनुमीयते । परन्तु प्रत्यहं यवनादयो गाश्छिन्दन्ति, मन्दिराणि भिन्दन्ति मूर्त्तीः खण्डयन्ति, हिन्दुरमणीरपहरन्ति, बालकानपि चोरयन्ति चेति सर्वं भवन्तः पश्यन्ति, शृण्वन्ति, जानन्ति च । तदर्थं किं विदधाति ?

८—आभीरादयोऽपि यज्ञसूत्रं धारयन्ति, क्षत्रियत्वेनात्मानं ख्यापयन्ति स्वयमेव प्रचारयन्ति च । तेषामिदं कर्म शास्त्रविरुद्धं मन्यन्ते न वा भवन्तः ? आद्ये तादृशमधार्मिकं कृत्यं समालोचयन्तोऽपि नेत्रे पिधाय कर्णयोस्तैलञ्च निधाय कथं तूष्णीं शेरते भवन्त. ? अन्त्ये तु सदैव वयमपि श्रीमतो धन्यान् वदामः !

९—न संस्कारच्युतिमात्रेणैव पातित्यं भवति, किन्तु स्वकर्मत्यागात्-कर्मान्तरपरिग्रहाच्चापि । इत्थं प्रायेण बहवः पतिता इव दृश्यन्ते । तेषां ब्राह्मणत्वमप्यूरीकुर्वन्ति न वा भवन्तः ? आद्ये धन्याः खलु महात्मानः शास्त्रविधिमनुवर्त्तमानाः । अन्त्ये कथं न ते समाजबहिष्कृता भवद्भिः क्रियन्ते ?

शुद्धयर्थमैतिहासिकानि प्रमाणानि

लेखक—धर्म्मदेव वर्म्मा शास्त्री, वाराणसी

ॐ उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः ।

उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ ऋग्

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्तितु पञ्चम ।

मनुः—

शनकैस्तु क्रियालोपादिमा क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

—मनुः १०।४३।

देशभङ्गे प्रवासे च व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।

रक्षेदेव स्वदेहादि पश्चाद्धर्म्मं समाचरेत् ॥

पराशर ७।४२।

अयि पाठकाः निरुक्तसंक्षिप्तश्रुतिस्मृतिप्रमाणेषु शुद्धयुपोद्बलकेषु सत्सु 'इतिहासः पुराणञ्च पञ्चमो वेद उच्यते' इति वचनादेव मामकोऽयमैतिहासिकप्रमाणोदाहृत्युपन्यासरूपः प्रयासः, यद्वा श्रुतिस्मृतोरितकर्तव्यताकस्य समयोचितस्य शुद्धिरूपस्य कार्य्यस्याऽकृतिरस्माकम्पूर्वजानां कथं सम्भाव्येतेति वार्ता स्फुटीकर्तुं वा मेऽयं प्रयत्न इति सुधीभिर्ज्ञेयम् । पूर्वं हि यथासमयमास्माकीनाः पूज्या पूर्वजा ब्राह्मणा क्षत्रिया वाऽकुर्वंन्नेवशुद्धिमित्यथम्प्रमाणानि दास्यन्ते—

(१) कण्वेन हि सरस्वत्याज्ञया दशसहस्रसंख्याका म्लेच्छाः सस्कृत्य पूर्वं शूद्रवर्णाय-पश्चात् वैश्य वर्णाय-केचन च क्षत्रियवर्णायाऽक्रियन्त इति भविष्यत् पुराणे प्रतिसर्गपर्वणि खं० ४३।२२ इत्थञ्च समागात्-तथाहि—

"सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ,

म्लेच्छान् संस्कृत्य चाऽभाष्य तदा दशसहस्रकान् ॥ १६ ॥

वशीकृत्य स्वयं प्राप्तो ब्रह्मावर्ते महोत्तमे ।

ते सर्वे तपसा देवीं तुष्टुवुश्च सरस्वतीम् ॥ १७ ॥

पञ्चवर्षान्तरे देवी प्रादुर्भूता सरस्वती ।

सपत्नीकांश्च तान्म्लेच्छान् शूद्रवर्णाय चाकरोत् ॥ १८ ॥

कारुवृत्तिकराः सर्वे बभूवुर्बहुपुत्रकाः ।

द्विसहस्रास्तदा तेषां मध्ये वैश्या बभूविरे १८ ॥ इत्यादिकम् ।

(२) मौहम्मदराज्ये मन्दिरेषु मस्जिदीभूतेषु आर्य्येषु च मौहम्मदीभूतेषु बल्लभवंशमतानुयायिभिः कृष्णचैतन्याऽन्तेवासिभिर्यथायुर्वार्दवान्ते प्रारब्धसम्यक्स्ववर्णं प्रापिता.— यथाच-" रामानन्दस्य शिष्यो वै ह्ययोध्यायामुपागत. ।

म्लेच्छास्ते वैष्णवाश्चासन् रामानन्दप्रभावतः ।

आर्यांश्च वैष्णवा मुख्या अयोध्यायां बभूविरे "

(३) वल्लभाचार्य्यमतस्य ख्यातासु, २५२ वैष्णवानान्तथा ८४ वैष्णवानां वार्तास्वपि-" अलाखानमुख्याः पठानजातीया मौहम्मदा मानवा आचार्य्येण कण्ठीतिलकादिकं योजयित्वा वैष्णवा व्यधायिषत, पूजायाञ्चाधिकारमापिता " इति लिखितम् ।

(४) महात्मबुद्धप्रचारेण त्रिंशत्सहस्रसंख्याका आर्य्या अनार्या अभूवन्-ते च समेऽपि श्रीस्वामिशङ्कराचार्येण शङ्खध्वनिनैव शोधिता इति शङ्करदिग्विजये प्रकटरूपतयालिखितमास्ते ।

(५) (क) अजामिलोऽत्यन्तपापोऽपि सकृद्विष्णुनामग्रहणेनैव शुद्ध इति सर्व्वं विदितम् ।

(ख) शिवपुराणेचाऽजामिलतोऽप्यधिक. पापी गुणनिधिनामा दुष्कर्म्मा शङ्करकृपाकटाक्षेण शुद्ध इति लिखितम् । ऋषिसदृशश्चाऽभूत् ।

(६) सिकन्दरेण सार्धमायाता बहवो ग्रीकजातीया आर्य्यत्वेन परिणता. ।

चन्द्रगुप्तेन सल्यूकसनाम्न. कन्यया सार्धं विवाहो व्यधायि ।

(७) पुष्करस्य पुरातन इतिहासे लिखितं यत् ऋषिभिर्निर्रातिनामा राक्षस. शोधितस्तथा वैदिक धर्मे मेलितः ।

(८) पार्सी जातीया हि-अद्यावध्यपि गोरक्षेश्वपूजका विद्यन्ते-नित्यं प्रात स्नानं संध्याञ्च विदधति । तेन तदीय प्राक्तन हिन्दूत्वं प्रतीयते ।

(९) शालिवाहनस्य १०२८ शकसंवत्सरस्य शिला-लेखेन "मगजातीयानां" (ये अद्यावाऽपि पर्शिया, मीरिया, एशियामायनर, रोमदेशेपु विस्तृता विद्यन्ते) ब्राह्मणवर्ण-प्राप्तिवार्ता लिखितास्ति ।

(१०) इतिहासेपु हि एतादृशानि शतश प्रमाणानि दृश्यन्ते तथा च—

" मार्डनरिव्यू " इत्यत्र एको लेखो मुद्रित. यत् अवरङ्गजेबीय सैनया " नेताजीपालकर " नामा सरदार. मौहम्मदीकृतः —

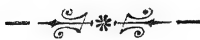
कतिचिद्वर्षानन्तरं समागतोऽपि पुनरसौ पेशवीकृत इति ।

(११) 'बाजीराव निवालकरः, बीजापुरनृपते न्यायालये निवसतिस्म, सचकेनाऽपि केनचनाऽपराधेन योजितः विपद्गतो निम्बालकरोऽवरंगजेबं शरणं गृहीत, तदनन्तरं च स्वकीय "फलटन" नाम्नि सम्पत्ति-स्थाने समागत, कतिचिद्दिनानन्तरं शिवाजीमहाराजेन तत्सन्ना-'जीजाबाई इत्यस्य नाम्न्या स्वदुहितुः विवाहं कृत्वा व्यवस्थातः शोधित. ।

इत्यादीनि प्रमाणानि बहूनि सन्ति । आशासेऽशुद्धि-मपरिहृत्य स्वीयमन्तः करणं शोधयित्वा, मामकी लेखाऽशुद्धि-मपि शुद्धित्वेन परिगता कुर्वन्तो विद्वांसोऽवश्यमेव शुद्धि-कार्ये दत्ताऽवधाना स्वार्थहीना देशोपकारं विधास्यन्ति । व्यर्थ-कोलाहलञ्च त्यक्ष्यन्ति । दुष्टत्वे सत्यपि तत्परिहारमेव, स्वयुक्तियुक्तायुक्तीर्वा मुद्रापयिष्यन्ति ।

गंगा-गीतम्

प्रणेता—श्रीकविश्रेष्ठ परमानन्दभट्टाचार्यः

सम्पादकः—श्रीपीताम्बरभट्टाचार्य (छात्रः)

काव्य-पुराण-भूषण., राज्य अजयगढ, (मध्यभारत)

" ग्रन्थकर्तुः सक्षिप्त परिचयः "

(१) एते खलु पूज्यपादानां, विश्वविदितयशसाम्, कविश्रेष्ठानाम् श्रीब्रजचन्द्रभट्टाचार्याणाम् आत्मजा अपि च, कवीश्वर-दानाध्यक्ष-धर्माध्यक्ष-राज्याचार्य-राज्यपौराणिक प्रभृतिविविधोपाधिधारिण परमानन्देति अभिख्या बुन्देलखण्ड-मण्डलान्तर्गतामजयगढाभिधाम् राजधानीम्, १८७२ तमे विक्रमवत्सरे माघशुक्ल प्रतिपदायाम् भौमवासरे निजजन्म-नाऽलञ्चक्रुः ॥

(२) एतेषां गुरवः श्रीमदाचार्या श्री. १०८ मुकुन्द-लाल भट्टाचार्या, एतेभ्यः सकाशात् एभि. श्रीपरमानन्द-भट्टाचार्यै षट्शास्त्राणि अधीतानि—

(३) एभिःनिर्मिता ग्रन्थास्त्वेते —

(१) शृङ्गार-सप्तशती (२) राजवंश-प्रस्तारः (३) " गङ्गातरङ्ग नाटक " (४) प्रतापमार्तण्डः (५) वेदान्तसारः (६) शृंगारतिलक. (७) नवरस-दर्पण

(८) कविप्रमाद (९) रसगंगाधर. (१०) महामति-भूषण (११) माधवविलास. (१२) राजत्र त कल्पद्रुम. (१३) अन्तमिलाप. (१४) कवित्तत्र रामायण (१५) गधानखशिखवर्णन (१६) राजनीतिदर्पण. (१७) वेदस्तुति-दर्पण (१८) एकमुखी-हनुमत-पचासा (१९) पंचमुखी-हनुमत-पचासा (२०) हनुमत-पचीसी

(४) एभि. कृता. सन्ति स्वतन्त्रा. स्फुट-सवैया, कवित्वादय. बहुधा हिन्दी भाषया.

(५) एतेषामुपर्युक्तानाम् ग्रन्थानामेकां शृंगारसप्तशतीं विहाय शेषाः अद्यापि अमुद्रिता. । अस्मत् पुस्तकागारे येनकेन प्रकारेण संरक्षितास्सन्ति, तेषां मुद्रणार्थं यतामहे (द्रव्याभावोहि प्रधानकारणम्

(६) उपर्युक्त साहित्य ग्रन्थरत्नानामेकस्मात् ' गंगा-तरंगनाटकात् '' कानिचिद् चिराणि पद्यानि सुप्रभातपाठकानां मनोरञ्जनायात्रोद्धरामः

(क) सुचन्द्र चूड चूडिका चलत्तरग रंगभू,
विहारि वारि वा रेद स्फुरत्स्वर्ग स्पंद-
त्रिविक्रमक्रमाक्रमाद्विशीर्णनीरसम्भव,
सदा मुदेस्तु स्वर्नदि त्वदीय ताण्डव शुभम् ॥१॥

(ख) सुमेरुपर्वताग्रयात्पतत्सुरारिपर्वता,
क्रमाद्विशष विक्रमं प्रदर्शयन् शिवे शिवम् ।
ततस्त्रिलोकमण्डलप्रशस नीयपावन,
भगीरथानुगामिनि त्वदीय ताण्डव शुभम् ॥२॥

(ग) मिलत्सरस्वती सखी कलिन्दकन्यका द्वये,
प्रयागयाम मण्डले त्रिवेणिनां ततो गतम् ।
ततः सुविन्ध्यवासिनीविलासलासभूचलद्-
प्रकाशि काशिकापुरी निवासि ताण्डवं शुभम् ३॥

(घ) सहस्रवारिधारया स्फुरत्प्रभाविशेषव-
द्विलोलवीचि वल्लिका भुजप्रबन्धबन्धुरम् ।
समुद्र सगमागमे पुटप्रभेदसम्भव
ध्वनिप्रतान मूर्च्छनालयाप्रखण्डि ताण्डवम् ४॥

(ङ) नट द्वये नटन्महा मुनीन्द्रनारद-
प्रभृत्यशेषशेषशेखरैः स्तुत नतं प्रपूजितम् ।
पुरन्दरादिवृन्दवन्द्यदेवसुन्दरीजसद्विमान
क्षुद्रघण्टिका रणत्कलापि ताण्डवम् ।।५॥

(च) सुचारुचन्द्रमण्डलप्रभाकरप्रदीपिका,
प्रकाशवत्त्रिलोकरगभूमिचित्रचत्वरम् ।
उपेन्द्रसत्पदारविन्दसूत्रधारधारितानुराग-
रागरागिणि त्वदीयताण्डवं शुभम् ॥ ६ ॥

(छ) नरेन्द्रजह्नुकन्यकानटी पटीयसी
चलत्तटी तटीषु रेणुराशि तूलिका पटी ततम् ।
सदांभसांभ्रमभ्रमत्समुत्थफेनफेणिका
विनोदमोदहासवद्विलासिताण्डवं शुभम् ॥७॥

(ज) परास्तदण्डधृक् पुरि प्रचण्डपातकाकुल-
प्रतापताप शान्ति कृत्तवारित वारि निर्मलम् ।
पिबन्ति ये मुदा सदा लभन्ति ते पदाम्बुजं
त्रिविक्रमस्य भक्तिदं त्वदीय ताण्डव शुभम् ॥८॥

पाणिनीय प्रकाशः ।

परेऽव्ययमपरेणान्तस्य पदस्य द्विरुर्भवेत् ।
प्रशानित्यस्य शब्दस्य नत्वित्युक्तं महर्षिणा ॥ ६१ ॥
विसर्गस्य सकारस्यात्परे खरिसतिध्रुवम् ।
शार्ङ्गिञ्छिन्धि महद् ख शार्ङ्गिञ्छिन्धि सदा रिपून् ।६२।
चक्रिस्त्रायस्व मां चक्रित्रायस्व कृपया द्रुतम् ।
पदस्येति विनिर्देशाद्धन्तीत्यादौ न दुष्टता ॥ ६३ ॥
अम्परे चेति निर्देशात्सन्त्सर्यादौ न दुष्टता ।
अप्रशानिति निर्देशात्प्रयोगेषु न दुष्टता ॥ ६४ ॥

प्रशान्तनोत्यादिकेषु बोध्यमेतद्बुभुत्सुभिः ।
नॄनित्यस्य भवेद्रुर्वा पकारेतु परे सति ॥ ६५ ॥
विसर्गस्य कवर्गे च पवर्गेच परे सति ।
जिह्वामूलीयस्तथोप-ध्मानीयो भवति क्रमात् ।६६॥
पक्षान्तरे विसर्गोऽपीत्युक्तं पाणिनिना स्फुटम् ।
नॄँ ᳵपाहि शिव नॄँ ᳶ पाहि विष्णो नॄः पाहि भास्कर॥
नॄँ पाहि देवि नॄंपाहि गणेशेति सदा जप ।
कानित्यस्य नकारस्य रुःस्यादाम्रेडिते परे ॥ ६८ ॥
उत्तरस्य विसर्गस्य कस्कादिकगणेत्विण ।
षकारो भवति स्थाने सकारश्च ततोऽन्यत. ॥ ६९ ॥
कस्कः कैातस्कुतोभ्रातुष्पुत्रोऽहस्करभास्करो ।
अयस्कान्तो यजुष्पात्रं सद्यस्कालस्तथै वच ॥ ७० ॥
सद्यस्कीश्चैव साद्यस्कः काँस्कान् वर्हिष्पलं तथा ।
मेदस्पिण्डस्तथा सर्पिष्कुण्डिकाच वर्हिष्पलम् ॥७१॥
धनुष्कपालमपि च शुनस्कर्णस्तथैव च ।
अयस्काण्डस्तमस्काण्ड इति कस्कादयस्स्मृताः ॥७२॥
तथाऽऽकृति गण. प्रोक्तो मुनिभिर्महितैरयम् ।
काँस्कान्निहन्ति कस्कोऽयं कांस्कान्नेतिविलोकय ७३
परेसतिच्छकारेतु ह्रस्वस्य स्यात्तुगागमः ।
संहितायां यथा भाति शिवच्छाया निरन्तरम् ।७४॥
परेसतिच्छकारे स्यादाङ्माङोर्हि तुगागमः ।
लोकानाच्छादयत्यस्य कीर्त्तिस्तां माच्छिदद्भवान् ॥
परे सतिच्छकारे स्याद्दीर्घस्य हि तुगागमः ॥
चेच्छिद्यते महापापान्यपि संस्मरणं हरेः ॥ ७६ ॥
दीर्घस्य स्यात्पदान्तस्य च्छे परे वा तुगागमः ।
लक्ष्मीच्छायाऽवताल्लक्ष्मीछायामे मङ्गलं क्रियात् ॥७७॥

॥ इति हल्सन्धिः ॥

श्रीकृष्णनाम प्रचारकसमितेः विशिष्टाधिवेशनं

अस्मिन् सम्वत्सरे भाद्रपदकृष्णे श्रीकृष्ण-जन्माष्टम्याम् श्रीकृष्णनामप्रचारकसमितेः विशिष्टाधिवेशनम् श्रीभट्टमुरलीधरजी तैलङ्गानाम् सभापतित्वे महता सम्भारेण सम्पत्स्यते । तस्मिन्नेवावसरे सनातनधर्मप्रचाराय श्रीकृष्णनामप्रचाराय छात्राणां संग्रथनाय विदुषां आंग्लछात्राणाम् हृदयाकर्षकानि विचित्राणि व्याख्यानानि भविष्यन्ति । अतः साञ्जलिप्रार्थयामहे सर्वमान्याः सनातनधर्मप्रधानकेन्द्रश्रीकाशीस्थाः विश्वविदित-यशसः विद्वांसः ३१ अगस्त पर्यन्तम् सर्वजनहितकरान् सरलान् लेखान्नुल्लिख्यप्रे षयेयुः ।

अजेयगढ (सी० आई०)

निवेदकः—
श्रीकृष्णनामप्रचारकसमिति-
प्रधान मन्त्री—
श्रीपीताम्बर भट्टाचार्यः

श्री सनातन धर्म सभा चूरू ।

चूरूस्थश्रीसनातनधर्म-परिषदोऽष्टादशवार्षिकोत्सवो भाद्रपद शुक्ल १०-११-१२ तिथिषु महता समारम्भेण सम्पत्स्यते । अत्रावसरे श्री वेद भगवतः शिबिकाऽपि, अति समारोहेन निस्सरिष्यति । सनातनधर्मस्य च प्रकाण्ड पण्डितानां मनोहरप्रभावोत्पादकभाषणानि भविष्यन्ति । अतः सर्वेषामुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

स० मंत्री स० ध० सभा ।
चूरू B. S Ry.

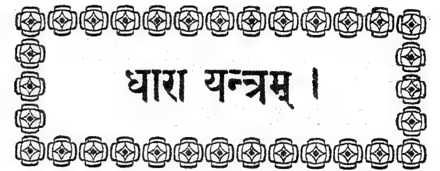
निवेदको
बी० जोशी "विशारदः"

ले०—श्री महादेवशास्त्री पाण्डेयः, साहित्याचार्यः

विश्रूयन्ते यतो वेदे मन्त्रपश्या वराङ्गनाः ।
समाधिभाजां महतामृषीणां समशक्तयः ॥ १ ॥
शास्त्रार्थे कृतबुद्धीनां वादिनामूर्ध्वरेतसाम् ।
विजेत्री स्त्री श्रुता गार्गी बृहदारण्यके यतः ॥ २ ॥
वाल्मीकिपार्श्वादायान्ती निगमाधिजिगांसया ।
अगस्त्यतोऽधिलिखिताऽऽत्रेयी यद्व भवभूतिना ॥३॥
द्रौपदी, विदुला, कुन्ती, दमयन्त्यादयस्त्रियः ।
वैदुष्येऽभिहिता यस्मात् पुराणेषु मुहुर्मुहुः ॥ ४ ॥
गृहे विहरमाणानां बालानां देशसम्पदाम् ।
शिक्षा विनिहिता सर्वा यस्मात् स्त्रीष्वेव नैत्यिकी ॥५॥
आयुष्याहारसम्पत्तिः प्रबन्धो गृहसम्पदाम् ।
शिक्षितास्वेव योषित्सु स्थिरं यस्मादहर्निशम् ॥६॥
विदुषां वीर्यसम्पत्तिजुषां काले शुभेऽशुभे ।
कार्यानुष्ठानसम्पत्तौ स्त्रीषु शिक्षा यतो ध्रुवा ॥ ७ ॥
ज्ञानजन्ये परामोदे सर्वानुभवसाक्षिके ।
योग्यता सत्त्वसम्पत्तावधर्म्या च पृथक्कृतिः ॥ ८ ॥
पाश्चात्यभाषाणां शिक्षा प्रकृतीनां गिरां तथा ।
दीयते दास्यते यत्नात् सर्वस्त्रीभ्यो यतो द्रुतम् ॥ ९ ॥
अतोधर्म्यात् प्रधानत्वात् देशसम्पत्तियोगतः ।
पाश्चात्यभाव-संस्कार-वैमुख्यात् सुखबृद्धितः ॥१०॥
सौकर्य्याच्चाथ संवादात् सर्वसद्व्यवहारतः ।
सर्वाः कुमार्यः शिक्षन्तां दैवीं संस्कृतिमां गिरम् ११
विद्वद्भिश्चैव सर्वैश्च च्छात्रैः पाठालयैः शुभैः ।
वाराणस्यां विशेषेण यदियं संस्कृता पुरी ॥ १२ ॥
भवन्तः परमेशश्च भावनां नो हृदि स्थिताम् ॥
पूरयेयुरिमामन्ते प्रार्थयामः पुनः पुनः ॥ १३ ॥

टिप् टिप् टिपेति स्वनितं वितन्वत्
आगन्तुकानां नयनानि कर्षत् ।
रौप्याः शलाका इव तोयधारा
उच्चैर्विमुञ्चच्छविमेति यन्त्रम् ॥ १ ॥
चित्तं नराणामिव कामनाभि—
र्धाराभिरूढं मुहुरुच्छलन्तम् ।
क्रमेणपार्श्वं परिवर्तयन्तं
तं कन्दुकं भो ! अवलोकयध्वम् ॥ २ ॥
जाता अभिन्ना ऋजवः समाना
धारा इमा यन्त्रमुखात्स्रवन्ति ।
किन्तून्नतिं प्राप्य पृथग्भवन्त्य—
आशासु शीर्णा शतधा पतन्ति ॥ ३ ॥
आलोकसम्पर्कसमुज्ज्वलाभाः
कीर्णाः समन्तान्निपतन्त्यधस्तात् ।
व्यस्ता निपाने जलबिन्दवः किं
मुक्ताफलानामुतवृष्टिरेषा ? ॥ ४ ॥
धाराः कणा बुद्बुदशीकराश्च
इत्येवमासाद्य तु नामरूपम् ।
जलं जले संमिलदेतदाह
जीवः कथं ब्रह्मणि यात्यभेदम् ॥ ५ ॥

उत्पद्यमाना जलबिन्दुपातं
 ध्मातोदराः सुन्दरमुल्लसन्तः ।
क्व बुद्बुदा यान्ति नु पश्यतां नो
 हा हन्त ! वस्तुक्षणभङ्गुरत्वम् ॥ ६ ॥
विस्तारयन्बर्हमतीवहृष्टः
 पर्जन्यवर्षामवयन्वराकः ।
धाराप्रपातोद्भव-चारुशब्दं
 शृण्वन्नयं नृत्यति मत्तबर्ही ॥ ८ ॥
इन्द्रेण पृथ्वी परिषिच्यते यत्
 यन्त्रं तदेवर्णमपाचिकीर्षत् ।
वेगेन धारा उपरि प्रकीर्य
 मार्गं सुराणां प्रतिषिञ्चतीव ॥ ८ ॥
कर्णाय गीतं नयनाय शीतं
 चित्ताय शान्तं मतये प्रसादम् ।
उदारमुत्सर्जयते कलाय
 यन्त्राय तुभ्यं स्पृहयामि नित्यम् ॥ ६ ॥

(*बहादुरचन्द्रः शास्त्री*)

रामोलक्ष्मणमब्रवीत् ।

एकदा कश्चिद्ग्रामानुयायी (*वैरागी) छात्रो नगरे भ्रमन् कस्यचित्पण्डितस्य मुखात् "रामो लक्ष्मणमब्रवीत्" इति वाक्यमशृणोत् । स वराकः स्वमनसि बहुधा विचारयन्—निरुक्तवाक्यात् "रामः-रामचन्द्रस्यार्थकः, लक्ष्मणः-लक्ष्मणदेवस्य बोधकः"-इति शब्दार्थं निर्धारितवान् । परं 'मब्रवीत्' इत्यस्य किमर्थो भविष्यतीति चिन्तयन्निजसहपाठिवर्गस्य समीपं जगाम, पप्रच्छ च तान् 'मब्रवीत्' इत्यस्यार्थम् । सर्वे ते परस्परं बहुतर्क-वितर्कं 'मब्रवी' इति दीर्घ-ईकारान्तः सीताया नाम स्थापितवन्तः । परं 'त्' कारस्यार्थो नाद्यापि ज्ञातः । अन्तस्ते परमोद्विग्नमानसा निजाचार्यचरणानामुपकण्ठेऽगमन् । अकथयंश्च—

भगवन् ! 'रामो लक्ष्मणमब्रवीत्' इति वाक्ये-रामः, लक्ष्मणः, सीता, इति नामानि ज्ञातानि, परन्तु 'त्' कारस्यार्थो न ज्ञायते कृपया स्फुटीक्रियताम् ।

आचार्यपादाः—भो मूर्खाः ! एतावान्समयो ममोपकण्ठेऽनिवाहितः, किमद्यापि न ज्ञायते, पुच्छयुक्तस्य तकारस्यार्थः । बालिशाः ! 'त्' कारोऽत्र लाङ्गूलिनं हनुमन्तं द्योतयति । तज्ज्ञातम् !

छात्राः—आः भगवन् ! ज्ञातम् । धन्या गुरवो धन्याः ! यैः पुच्छयुक्तस्य तकारस्यार्थो हनुमानिति निर्दिष्टः, हूँ, हुँ, धन्या गुरवो †धान्या गुरवश्चेति शिरः चालितवन्तः ।

चक्रधरशर्म्मा बहुगुणः ।

* गिरागिण. प्रायः शब्दानामर्थं स्वेच्छया निर्गलं स्वाभिमतं कुर्वन्ति ।

† तेषामन्ते धन्यधान्ययोरपि विशेषो न स्यात् ।

सूचना ।

सौराषाढश्रावणयोः सुप्रभातं विलंबेन प्रकाशितं, तत्र सर्वेषां संपादकादीनां शरीरास्वास्थ्यं हेतुः । सत्वरमेव भाद्राङ्को यास्यति भवतां सविधे । —सम्पादकः

वैदिकर्षीणां समुद्रज्ञानम्

(लेखकः—पं० कृष्णदत्तभारद्वाजः शास्त्री, बी. ए.)

सम्प्रति खल्वाङ्गलदेशीया विद्वांसो वेदानधीत्य भारतीयानां प्राचीन-सभ्यताविषये यल्लिखन्ति तन्न सर्वथा निर्दोषम् । संस्कृत साहित्य-निष्णातेन आर्थर ए मैकडॉनल नाम्ना महोदयेन वेदानां पौरुषेयत्व[1] प्रतिपाद्य "ऋग्वेदसमये आर्य्या समुद्रेण परिचिता नासन्" इत्युक्तम् । स्वमतपोषणे तेनेमा युक्तय उपन्यस्ताः ।

प्रथमन्तावत् सिन्धु-(नदी)-सागर सङ्गमे सिन्धोरनेकविभागानां वर्णनं वेदे नास्तीतिहेतोः ज्ञायते यत् तेषामृषीणां सागरज्ञानन्नासीत् ।

द्वितीयम्, आधुनिकजनैरुपसागरं यथा मत्स्यमारणमनुष्ठीयते तथा ऋग्वेदे वर्णनं न कृतम् । यद्यपि बहूनां पशूनां विहङ्गमानाञ्च नामोल्लेखो विहितस्तथापि मत्स्यशब्दस्य केवल मेकवारमेव प्रयोगः । अतः समुद्रोऽज्ञात एवासीत् ।

तृतीयम्, ऋग्वेदे समुद्रोपमाऽभावः । अतो ज्ञायते यत्ते वैदिका ऋषयोऽज्ञातसागरा अभूवन् ।

चतुर्थम्, ऋग्वेदप्रयुक्तेन समुद्रपदेन सिन्धु-सरिदेव व्यज्यतेऽतो हेतोर्मुनीनां समुद्रस्य ज्ञानन्नाऽऽसीत् ।

पञ्चमम्, समुद्रे गमागमौ नासीत्, जलयात्रा-नानद्या मेव प्रचलितत्वात् ।

एतासां मुक्तीनां सन्तीमाः प्रत्युक्तयः ।

(१) ननु सिन्धो रनेक विभागवर्णनस्य वेदेऽदर्शनात्प्राचीना आर्य्याः समुद्रेण परिचिता नाऽऽसन्निति न । वेदे निखिलपदार्थानां वर्णनस्याशक्यत्वाद्विशिष्टानामेव वस्तूनामुल्लेखः । अर्वाचीनजनमतानुसारं लवणप्रधाने पञ्चनदप्रदेशे ऋषिभिर्निर्मिते ऋग्वेदे लवणस्योल्लेखमदृष्ट्वा किमिदं वचो युक्त स्याद् यद् वैदिका ऋषयो ऽलवणमेव खाद्यमादुः ? नहि, एतादृग्वचो नितान्तं भ्रान्तमेव स्यात् ।

(२) ननु समुद्र सञ्जात-मत्स्यमारणस्य ऋग्वेदे ऽनुल्लिखितत्वादार्य्याः समुद्रं न जज्ञिरे इति न । परिसंख्यावाक्यैर्जीवानां नैसर्गिकीं मांसभक्षण-प्रवृत्ति निरोधयति वेदे मत्स्यमारणावर्णनस्य वीक्षणेच्छाऽऽकाशकुसुम लाभ-कामना-तुला मधिरोहति।

(३) ऋग्वेदे समुद्रोपमाऽभाव इति वचन-मपि न युक्तम् । समुद्रपदपर्याय. खलु अर्णव-शब्दः । महामहाजलाशयत्वादेव समुद्रोऽर्णव इति कथ्यते । क्वचित्तु वेदे अर्णवशब्दः समुद्रस्य विशेषणमस्ति, क्वचिच्च स स्वतन्त्ररूपेणाऽपि प्रयुक्तोऽवलोक्यते—यथाऽघमर्षणसूक्ते "ततः समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवात् " इत्यत्र विशेषणतया प्रयुक्तः । तथा "मुहान्केतु र्णवः सूर्यस्य" इत्यस्मिन्पदे स्वतन्त्रतया प्रयोगः । अर्णवः अर्थात् सागरः इव विस्तृतश्चलो वा सूर्यस्य केतुः । अत्र समुद्रेण सह उपमा विशदैव ।

(१) लेखकमते तु वेदानामपौरुषेयता ।

(४) ननु समुद्र-पदेन सिन्धुनदे व्यज्यमाने सागरज्ञानमृषीणान्नाऽभूदिति चेन्न । सन्ति भूयिष्ठा ऋचो यत्र समुद्रशब्देन सागर एव व्यज्यते—उदाहरणार्थम्

" स॒मु॒द्रार्था॒ याः शुच॑यः पाव॒काः
ता आपो॑ दे॒वीरि॒ह माम॑वन्तु "

अर्थात् येषां सागर एव प्राप्तव्यं स्थानम् तानि सलिलानि मा पालयन्तु । अत्र समुद्रपदात् सिन्धु-नदी-ग्रहणे मानाभावात्सागर एव वाच्यः । स्वयमुक्तमहोदयेनापि

" स॒मु॒द्रज्ये॑ष्ठाः सलि॒लस्य॒ मध्या॑त्
पु॒ना॒ना य॒न्त्यनि॑विशमानाः "

इति मन्त्रव्याख्यावसरे " Having the *ocean as their chief* अर्थात् सागरो यासामपां प्रधानम् " इति प्रोक्तम् । अतः स्पष्टमेव वदतोविरोधः । सिद्धमेव साम्प्रतं वैदिकर्षीणां समुद्रज्ञानम् ।

(५) ऋषीणां समुद्रज्ञाने सिद्धे, वेदे च नौकादिशब्देषु विद्यमानेषु कथंकारं कोऽपि वक्तुं समर्थो यत्ते समुद्रे जलपथेन यात्रान्नाऽकार्षुरिति ।

वेदतस्तु ऋषीणां कूप-सरः-सरित्-सागरादि-कानां विविधानां जलाशयानां ज्ञानं सिध्यतीति निश्चयः । प्रमाणं चात्रायम्मन्त्रः—

" या आपो॑ दि॒व्या उ॒त वा॒ स्रव॑न्ति
ख॒नित्रि॑मा उ॒त वा॒ याः स्व॒यं॒जाः
स॒मु॒द्रार्था॒ या शुच॑यः पाव॒कास्ता
आपो॑ दे॒वी रि॒ह मा म॑वन्तु " (ऋ० ७,४६,२)

तथा च :—

" दृतिं॒ न शुष्कं॑ स॒रसी॒ शया॑नम् " ७।१०३।२
" सरो॒ न पू॒र्णम॒भितो॒ वद॑न्तः " ७।१०३।७
" आ॒र्ष्टि॒षे॒णो हो॒त्र मृषि॑नि॒षीद॒न्दे—
वापि॑र्देवसुम॒तिं चि॑कि॒त्वान् ।
स उत्त॑रस्मा॒दध॑रं समु॒द्रम॒पो
दि॒व्या अ॑सृजद् व॒र्ष्या॑ अ॒भि " ॥

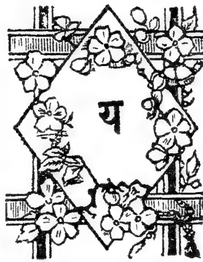
" समुद्रः कस्मात् ? समुद्रवन्त्यस्मादापः, सम-भिद्रवन्त्येनमापः, सम्मोदन्तेस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति, समुनत्तीति वा ' निरुक्तम् ॥ इति

— ०%० —

॥ पृथिवीशयनम् ॥

(ले०—श्री विन्ध्येश्वरीप्रसादपण्डेयः, ज्यौतिषाचार्यः, ज्यौतिषतीर्थः)

यद्यपि महर्षिप्रणीतेषु प्राचीन-ग्रन्थेषु पृथिवी शयनविषय-मवलम्ब्य न कुत्राऽपि विचारः समुपलभ्यते तथापि अर्वा-ग्भवस्तु—

" प्रद्योतनात् पञ्चनगाङ्कसूर्य-नवेन्द्र षड्विंशमितानि भानि ।
शेते मही नैव गृहं विधेयं, तड़ागवापीखननं न शस्तम् " ॥

इति मन्यते । सूर्यनक्षत्रात् पञ्चमेसप्तमे नवमे, द्वादशे, एकोनविंशतौ, षड्विंशतौ च दैनिके चान्द्रे भे मही शेते । तत्र च तड़ागवापीकूपादि-

खजनं, गृहनिर्माणं च न कार्यम् इति पद्यार्थः ।

नव्यास्तु—"एतदाधुनिक विदुषां कपोलकल्पनामात्रम् । अन्यथा यदिशास्त्र संमतं चेत्तर्हि निखिलशास्त्र-विषयपारगाः प्रतिभाशालिनो महर्षयः अवश्यमेवास्मिन्विषये स्वमत स्वग्रन्थेषु प्रकटीकुर्युः" इति वदन्ति ।

वयन्तु भवतु नाम 'पृथिवीशयन'संज्ञा कल्पिता । तात्पर्यं तु एषां ऋषिसंमतमेव । यतो हि पृथिवीशयने शुभकार्य निषेधे एवैषामभिप्रायः । तच्च महर्षिमतसंमतमेव । तेऽपि अद्यतन विद्वन्मतानुसारेण पृथिवीशयनसमयत्वेन गृहीतेषु नक्षत्रेषु शुभकार्यनिषेधं मन्यन्ते एव ।

यथाह वराहः—

" सूर्यो द्वादशमृक्षं षष्ठ गुर्ववनिजस्तृतीयंतु ।
संलक्षयति दिवाकरपुत्रोऽष्टमलग्नतः पादै. ॥" इति ।

एतेन सूर्य नक्षत्रात् द्वादशो दैनिको नक्षत्रो ऽनिष्टः शुभकार्यायेतिस्पष्टः । तच्चोपर्युक्तविद्वन्मतानुसारि । एतस्यफलमपि तत्रैव—

" खेर्लत्ता विचहरी नित्यंकौजी विनिर्दिशेन्मरणंम् ।
चान्द्री नाशं कुर्यात् बौधी नाशं वदत्येव "॥ इति ।

नारदेोऽपि—

"भूकम्पः सूर्यभात सप्तमर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे-
शूलोऽष्टमे नवमेऽशनिरष्टादशे ततः ।
केतुः पञ्चदशे दण्डश्चोल्का एकोनविंशते-
निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेय. सप्तवपञ्चमे "॥

इति । एभिः सूर्यर्क्षात् चान्द्रः पञ्चमः, सप्तम, नवमः, द्वादशः, एकोनविंशश्च शुभाय नेति प्रतिपादितम् ।

अपि च—

" सूर्यभात् गणयेचान्द्रं सप्तभिर्भागमाहरेत् ।
एव पञ्च च चत्वार आड़लो याति निश्चयात्
त्रिपङ्के भ्रमणं शेषे द्वौ सप्तम्यान्महाडलः" इति

अनेन पृथिवी शयनस्य सर्वाणि नक्षत्राणि संगृहीतानि ।

अस्य फलं वशिष्ठो यथाह—

"एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्म मुखोदिताः
कदाचिन्नैवसीदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः ।—
विवाहे विधवा नारी, मरणं व्रतवन्धने-
प्राणनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्तेगर्भनाशनम् ।
नवान्नभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशनम्-
कर्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् ।
यात्रायां कर्तृनाशः स्यात् युद्धकाले विशेषतः
लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिः ॥ इति—

एवं चैषु श्राद्धंकुर्यात् तदेव पुण्यकरं न शुभकृत्यम् ।

अपि च—

" यात्रायां च हलप्रवाह समये चौयें च संधौ तथा,
कूपारामतड़ागबन्धनविधौ पापर्द्धिदुर्गगृहे ।
अश्वेभोष्ट्ररथादिरोहणकृतौ त्याज्य सदैवाडलम् ।
यत्नादत्र शुभेषु कड़ विधौदोषो न तस्य क्वचित् ।। इति

एदपिफलनिर्देशकम् । प्रायः पूर्वपद्यार्थसंमतम् । एवञ्च-उपरिनिर्दिष्टपद्यैः प्राचीना महर्षयः येषु येषु भेषु शुभकार्यनिषेध उक्त' तान्येव' पृथ्वीशयनसमयेन नव्यैरपि गृहीतानि । तेषु शुभकार्यनिषेधश्चोक्तः । इत्थं तात्पर्यविरोधाभावात् इमे नाऽऽक्षेपार्हाः । मन्तव्यं चैषांमतम् महर्षिमतानुसारि । संज्ञा च लाघवार्था । यदि च संज्ञैव विरोधस्तदा तद्विषये न हस्तक्षेपः किन्तु पृथिवीशयनेन निर्दिष्टं विषय-

मपि कपोल कल्पनामात्रमित्याक्षेपस्तु महानुचित इति विदुषामग्रे निवेदयामः ।

— ·०❖० —

सेठिया-विद्वत्समाजः ।

सुविदितमस्तु विदुषां यत्खलु वीकानेर- नगरे 'सेठिया-जैन-पारमार्थिक-संस्थायां' सेठिया-विद्वत्समाजो नाम विदुषां गोष्ठी आषाढस्य शुक्लायां द्वितीयायां समपद्यत । अस्य समाजस्य स्थायि संग्रन्थनमपि जातम् । प्रति-प्रतिपद्दस्य समाजस्य साधारणमधिवेशनं सुनिश्चितम्, तत्र विदुषां निबन्धाः, समस्या-पूर्तयः कविताश्च सव्यवस्थं पठ्येरम् । अपि च, वार्षिकेऽधिवेशने सर्व-श्रेष्ठो निबन्धः सादरं पुरस्कृतः स्यात् । छात्राणामुत्साह-प्रदानाय तु प्रतिपक्षं-पुरस्कार-नियमः सञ्जतः ।

सम्भाव्यतेऽनेन समाजेन संस्कृत-भाषायाः साहित्यस्य च महती समुन्नतिः । तदेतत्सर्वमपि श्रीमतां श्रीभैरोदान श्रेष्ठिनां विपुलेन दानेन सम्पद्यत इति तत्कृते नैकशो धन्यवादाः ।

—किशोरीदास वाजपेयी शास्त्री.

संस्कृतच्छात्रसम्मेलनम् ।

हर्षस्य विषय. यदत्रमोदफलपुरीयछात्रनिकरैरकें "संस्कृत छात्रसम्मेलनम्" स्थापितं । यत्र च सुमधुरं भावगर्भितं संस्कृतोत्थानकारकं छात्राणाञ्चातिलाभकरं व्याख्यानं संस्कृतमध्येतृभिश्छात्र. संस्कृतविद्भिर्देवाग्घितैषिभिर्विद्वद्भिश्च प्रदीयते । सम्मेलनस्यास्य चतुर्थमधिवेशनं माघशुक्लवसंतपञ्चम्यां (तथा २७-१-२८) दिने विशिष्टप्रकारेण श्रीमत्पण्डित शिवचचन्द्रमिश्रमहोदयानां आयुर्वेदाचार्य्याणां वैद्यकुलकेसरिणां संस्कृतोन्नत्यैकस्वभानां सभापतित्वे समजनि । यत्रापरेषामपि विदुषां लालित्यमयं भाषणं गीर्वाणवाण्यां समभवत् । सभापतिमहोदयानाञ्चान्ते छात्राणामुपदेशरूपं संस्कृतमातुरुद्धारकं व्याख्यानं समभूत् । यस्यप्रभावः छात्रेषु पूर्णत समजायत । आशास्यते यद्येवं सर्वत्र संस्कृतमातुरुन्नत्यै यत्न क्रियते तर्ह्यचिरादेवेयं देवभाषापरितः विलोक्येत ।

निवेदक—

मंत्री—मोदफलपुरीय संस्कृत-छात्र सम्मेलनस्य

समालोचनम्

विद्या ।

हिन्दीमासिकी पत्रिका । सम्पादकः गोपीवल्लभ उपाध्याय । मालवविद्यापीठ-गुरुकुलस्य मुख-पत्रिका, तत एव प्रकाश्यमाना । प्राप्तिस्थानम्—मालवविद्यापीठः, राऊ इन्दोर । वार्षिकं मूल्यम्—२) ।

अस्या पत्रिकाया द्वितीयं वर्षम् प्रचलति । पत्रिका सुसम्पादिता, सुरुचि-सम्पादिता च वर्तते । लेखाः समुन्नताः, अभिनव-विषयका जीवन-पूर्णा भवन्ति । भाषाऽपि सजीवा । एषा साफल्यमनुव्रजेदिति कामयामहे ।

रामः ।

सञ्चालकः—रामानुग्रहशर्म्मा कथावाचकः । हिन्दी-मासिकम् । सम्पादकः-पं० जगन्नारायणदेव शर्म्मा, विशारदः, साहित्यशास्त्री । वार्षिकी पूजा-३) प्राप्तिस्थानम्—ढिगवस कोठी, पो० लङ्का, काशी ।

पत्रमिदं रामभक्तानां कृते नितरां स्पृहणीयम् । सम्पादकोऽस्य साहित्यज्ञ इति साहित्यसम्बन्धिनो लेखा, कविताश्च तिष्ठन्ति, समाजसंशोधकमिदम्, अन्यत् सर्वं रमणीयम् ।

हिन्दी-गल्प-माला ।

कथामयी हिन्दी मासिकी पत्रिका । सम्पादकः-अम्बिकाप्रसादगुप्तः । प्रकाशकः—हिन्दी-ग्रन्थ-भाण्डारः, काशी, मूल्यम्—२॥)

पत्रिकायामस्यां प्रतिमासं सुमनोहराः हृदयहारिण्यः पञ्चषाः कथास्तिष्ठन्ति । यद्यपीयं महान्तं साहित्यस्याङ्गं पूरयितुं प्रवृत्तास्ति । तथापि नास्याः स्थितिः समीचीना । अस्याः समुन्नतिं कामयामहे ।

१९८५

वर्षेऽस्मिन् आरा-विद्वत्समिति-संस्कृतोपाधिपरीक्षासु प्रविष्टानाम्परीक्षार्थिनाम्

परीक्षाफलम्

आयुर्वेदशास्त्री

द्वि० श्रे०

(१) जगलाल मिश्र, सरवट, गया ।
(२) चन्द्रशेखरदत्त मिश्र, अरवल, गया ।

न्यायशास्त्री

द्वि० श्रे०

(१) देवनारायण मिश्र, बहोरनपुर, शाहाबाद

व्याकरण-विभूषण ।

द्वि० श्रे०

(१) धनेश्वरोपाध्याय, ब्रह्मनौली, बलिया ।
(२) केशवोपाध्याय, सोनदिया, शाहाबाद ।

आयुर्वेद-विभूषण ।

द्वि० श्रे०

(१) गङ्गापति पाठक, बलिया ।
(२) गङ्गाधर पाठक, बलिया ।
(३) रामनरेश पाण्डेय, जितौरा, बलिया ।
(४) इन्द्रदेव पाण्डेय, कुरेजी, बलिया ।
(५) भागवत शर्मा, कसाप, शाहाबाद ।

ज्यौतिष-प्रवेश ।

द्वि० श्रे०

(१) रामेश्वर पाण्डेय, कुरेजी, बलिया ।
(२) रूपधारी द्विवेदी, बेलाउर, शाहाबाद ।

व्याकरण प्रवेश ।

प्र० श्रे०

(१) शिवकुमार पाण्डेय, धनौती, बलिया ।
(२) शालिग्राम ओझा, बन्धा, शाहाबाद ।

द्वि० श्रे०

(१) रामधारी उपाध्याय, ब्रह्मनौली, बलिया ।
(२) हरिहर त्रिपाठी, बैजलपुर, बलिया ।
(३) वाराणसी पाण्डेय, अरक, शाहाबाद ।
(४) विष्णुदत्त शर्मा, रमाला, मेरठ ।
(५) चन्द्रभानु शर्मा, ननदी, सहारनपुर ।
(६) सुखलाल शर्मा पालीवाल, नयागांव, होशंगाबाद ।
(७) सुरेन्द्र शर्मा, ललुआनगरा, बदायूँ ।
(८) आशाराम शर्मा, हरिद्वार, सहारनपुर ।
(९) होशियारसिंह वर्मा, ढिकोली, मेरठ ।
(१०) लीलापति शर्मा, पावटी, विजनौर ।
(११) शुकदेव शर्मा, पजाऊ, गढ़वाल ।
(१२) देवराज शर्मा, हरिद्वार, सहारनपुर ।
(१३) नारायणदत्त शर्मा, बांदली, शिमला ।
(१४) नित्यानन्द शर्मा, तुसण्ड, नैनीताल ।
(१५) रेवतराम शर्मा, सोम, गढ़वाल ।
(१६) लक्ष्मणदत्त शर्मा, ग्वालियर ।
(१७) सुमेरसिंह वर्मा, ढिकौली, मेरठ ।
(१८) अम्बिकादत्त शर्मा, सोमना, अलीगढ़ ।
(१९) कुञ्जविहारी शर्मा, पिडसरा, मैनपुरी ।
(२०) रामजीवन द्विवेदी, कणसर, शाहाबाद ।
(२१) तारकेश्वर पाण्डेय, चौसा, शाहाबाद ।
(२२) कपिलदेव पाण्डेय, कुरेजी, बलिया ।
(२३) श्रीराम पाण्डेय, „ „

सौरभाद्रपदः १९८५ वैक्रमाब्दे

पञ्चमवर्षं Vol 5

September 1928.

पञ्चमी सङ्ख्या No 5

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्-नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी "साहित्याचार्य्यः"

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, "न्यायाचार्यः"

वार्षिकम्मूल्यम्—३)
माननीयेभ्यः—१२)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

छात्रेभ्यः—१॥)
वैदेशिकेभ्यः—६)

लेख-सूची ।

सुप्रभात-ग्राहका विज्ञाप्यन्ते ।

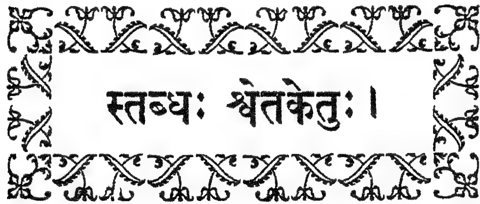
१९८५ वैशाखीय विशिष्टाङ्कश्चिरान्मुद्रितो विद्यते, ये खलु विशिष्टाङ्कमप्राप्य कार्यालये तदर्थं पत्राणि प्रेषयन्ति । ते विशिष्टाङ्कस्य विशिष्टं साहाय्यमाणकचतुष्टयं ।) चिटिकाद्वारा, वार्षिकमूल्येन वा सह सत्वरं सम्प्रेष्य विशिष्टाङ्कमासादयन्तु । तेषां विशिष्टाङ्कः सुरक्षितो विद्यते । तैर्न कापि चिन्ता कर्तव्या । मन्यामहे, बहुभिर्ग्राहकैरेषा सूचना न पठितेति वारं वारं विशिष्टाङ्ककृते पत्रं प्रेषयन्ति । साम्प्रतमुत्तरं न दास्यामः ।

—व्यवस्थापकः

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—भाद्रपदे । १९८५ वैक्रमाब्दीये | पञ्चमी संख्या ।

ले०—केशवात्मजः श्रीमूलशङ्करशास्त्री (मोड़ासा)

आरुणिः—(स्वगतम्) हन्त, पुत्रेण न किमप्यधीतम् । सोऽद्य द्वादशेन वर्षेण संवर्धते । किं करवाणीति ?

(ततः प्रविशति श्वेतकेतू रममाणः)

श्वे०—मम चक्रिका भग्ना । द्वितीयां ददातु मे ।

आ०—(शिरस्युपाघ्राय) ददामि वत्स, किन्तु न त्वं किमप्यधीषे । धावन् कूर्दन् खेलन्नेव तिष्ठस्यहर्निशं, तत् किं शोभनम् ?

श्वे०—किं तदयुक्तं नाम क्रीडनं बालानाम् ? सवयस्का मे सर्वेऽप्येते कुमारा रमन्त एव ।

आ०—रन्तव्यं खलु, उताहो पठितव्यमपि । आवश्यकं तद् बालानां, तत्र न मे प्रतिषेधः । किन्तु क्रीडासक्तचेतसस्ते न पश्यामि स्वापाशनयोरप्यवकाशः । तदेव मे मनो व्यथयति । पश्य, इतरे ते सुहृदो यथावकाशं रमन्तेऽधीयते च । अस्माकं महति महीयसि गोत्रे न कोऽप्यपण्डितः समुत्पन्नोऽद्य यावत् ।

श्वे०—तात, अहमप्युत्सहे पठितुम् । तातो द्रक्ष्यति मामल्पेन कालेन विद्वांसम् । प्रेषयतु मां गुरुगृहम् ।

आ०—यद्येवं तदतीव मे रोचकम् । अद्यैव त्वां प्रेषयामि गुरुकुलम् ।

(गुरुकुले श्वेतकेतुः)

श्वे०—गुरुर्मां श्लाघते । समपाठानामहमग्रणी-स्तेषु लब्धकीर्तिश्चास्मि । मन्ये नास्ति मादृशो-ऽन्यः कृतविद्यः । पिता मां प्राग् निरभर्त्सयत् । सोऽपि द्रक्ष्यति ममाप्रतिहतप्रसरं पाण्डित्यम् । समतीतानि पठतो मे चतुर्विंशतिहायनानि । अथाऽऽचार्यानुज्ञया गृहं यायाम् ।

—:०:—

(पितृगृहे पण्डितंमन्यः स्तब्धः श्वेतकेतु)

आ०—वत्स, सुस्नातोऽसि युवा सम्प्रज्ञश्च । कि-मिति स्तब्ध इव तिष्ठसि ? न च किमपि मन्त्रयसे ? ब्रूहि, केषु केषु विषयेषु पाटवं प्राप्तं त्वया ?

श्वे०—(सावेगम्) किमित्यनल्पजल्पनेन ! कीदृशो-ऽहं पण्डितो जात उपाध्याय एव जानाति तत् ।

—आ०(सान्त्वयन्) सत्यं तत्, अपि तु ज्ञातव्य-मस्माभिरपि । त्वं तु न सम्भाषसे कञ्चिदपि किञ्चित् । कथं जानीमो वयम् ।

श्वे०—(साटोपम्) किं ज्ञातेन, न गृहे कोऽपि जानाति मया सह वर्तितुम् , न भवान् नाम्बा न भ्रातरो न च स्वसारः । न केषुचिद्विवेक विनयं वा पश्यामि !!

आ०—जात, नार्हसि मानमपेक्षितुं समस्नेहानुवर्तिषु स्वकीयेषु । इयं हि सरणिः कौटुम्बिकी यद् यत्र हृदयैक्यं न तत्र बाह्याचारापेक्षा ।

श्वे०—किं ? कुटुम्बिनो मत्पदवीं चिन्तयितुं नार्हन्ति यतस्तेषामहं वरिष्ठः । मम प्रखरपाण्डित्यस्य मूल्यं न जानन्ति स्वाः ।

आ०—वत्स, प्रमाद एवैष ते । को नाम न जानो विज्ञोऽस्मदन्ववाये ? यथा त्वया तथा सर्वैर-प्येवमेव यथाशक्ति प्राप्ता विद्या । को दर्पस्तत्र ।

तज्ज्ञास्ते नाम लोकेऽस्मिन् दृप्ता ये न भवन्त्यहो ।
अमृतं नाम विज्ञानं मृत्युर्येन प्रतीयते ॥

श्वे०—आः किं ब्रवीति तातः ? किमहमन्यसाधा-रणो विद्वान् ? मन्येऽहं विद्यानां पारदृश्वा ! किं सर्वा अप्यङ्गुलयो भवन्ति समाः ? सर्वेषा-मङ्गानां किं न वरीवर्ति शीर्षण्यो मूर्धा ?

आ०—अपि नाधिगतं त्वया मूर्ध्नः स्थितिरन्यै. सर्वैः, सर्वेषां वा मूर्ध्ना ? परस्परमबाधमानाः स्व स्व व्यापारं यथायथं कुर्वन्तस्ते शारीरिकी स्थितिं निर्वहन्ति । तत्रास्ति सर्वैः सर्वेषां प्रयोजनमवयवानाम् ।

श्वे०—भवतु नाम, यथाकथञ्चित्स्यात् । मम पदव्यामतो न कापि क्षतिः । न तातस्यापि परिचयो मे पाण्डित्यस्य ।

आ०—यद्येवं, तर्हि मम प्रश्नानां प्रत्युत्तराणि दास्यति वत्सः ?

श्वे०—आः किमेवमुच्यते ?

आ०—वद वत्स, येनैकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति, येनाश्रुतं श्रुतं भवति, किन्तदेकम् ?

श्वे०—(विस्मयं प्राप्य)—एवं स्याच्चेन् न को-ऽप्यधीयीत । अशक्यं तत् ।

आ०—कथं नामाशक्यं तत् ? शृणु । यथा ज्ञातेनैकेन मृत्पिण्डेन सर्वे मृण्मया ज्ञायन्ते पदार्थाः । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" । यथा चान्यैर्लोहसुवर्णादिभिः श्रृङ्ग-

लाकटकादयः । एवमिदमखिलं कथं न ज्ञायत एकेन ?

श्वे०—एवंविधं न किमपि गुरुणाऽहमनुशासितः कदाचन सोऽपि न जानीयात्, नो चेत् स्निग्धस्य शिष्यस्य स कथं न ब्रूयात्।

आ०—वत्स नात्र दोष उपाध्यायस्य । न सर्वमपि भवति पुस्तकगम्यम् । न हि वा कोऽपि भवति विज्ञः शालायामेवाधीत्य समुत्तीर्णः । विशालेयं जगत्पाठशाला । तत्र प्रकृतिमनुभूयमान सुधीर्भवति विज्ञः । क्रमेण गच्छति पूर्णताम् । सुधीस्तु यावज्जीवं भवति विद्यार्थी विनीतो वृद्धोपसेवी च ।

श्वे० –(पादयोर्निपत्य)—क्षम्यताम् क्षम्यताम्, प्रमाद एवायं मम । "शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्" ।

आ०—प्रीतोऽस्मि वत्स । हन्त कथयिष्यामि ते यन्मया पृष्टम् । शृणु संक्षेपतः, तदेक वस्तु "सत्", यस्मादिदं सर्वमाविर्भूतम् । तेन ज्ञातेन सर्वं ज्ञायते ।

श्वे०—(सानन्दं) अहो बत, सम्प्रत्येव मम हृदयग्रन्थिश्छिन्ना ! निःसंशयं विवेकभानुप्रकाशेन निरस्तनिःशेषसन्तमसं मे स्वान्तमधुना मां कर्तव्यपथे प्रेरयति । निगमागमानां तत्त्वमद्यैव मया सम्प्राप्तं सर्वाश्च सञ्जाता विद्याः सफला. । "गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्याः सच्छिन्नसंशयाः" एतत्सनातनं सत्यं मयाऽद्यैव ज्ञायते।

"वारिदान्योक्तिः"

रचयिता—कुलानन्द शर्मा, (शारदाभवनम्, नवानी)

(१)

रे ! वारिवाह, यदि वारिणि तेऽस्ति सत्यम्
सत्त्वन्तदाऽधिमरु मुञ्च तथा न वा चेत् ।
व्यर्थन्तवाऽस्ति प्रथितम्भुवि वारिदत्वम्
किन्नन्धदत्वमभियात्यपि गन्धवाहः ॥

(२)

तोयम्प्रयच्छसि गिरौ बहुशो, न देशे,
पात्रेऽथवा जलनिधौ किमु युक्तमेतत ?
एवं स्थितेऽपि यदमुत्र नियोजितस्त्व-
न्देवाधिपा नहि किमद्य विवेचयन्ति ॥

(३)

त्वय्यागतेऽत्र विषये दधते पदानि
नाद्य द्विजा द्विजवरस्य कथैव कास्तु ।
कृत्येक्षणक्षणहृतानि मनांसि येषाम्
तेऽयुक्तितो जगति शासति भूभृतीव ॥

—:o:—

(ले०—गिरिजादत्त त्रिपाठी काशी हिन्दु-विश्वविद्यालयस्थ)

अहो ! परम-कारुणिकस्य सकल-लोकानुरञ्जकस्यावनितलभ्रमणलोलुपानां मानवजात्यलंकारभूतानामाधारभूतस्य चराचरजीवलोकोपकारकस्य

जीव-ब्रह्म-विवेकहेतोर्न पुनर्मानवानामेव अपि तु सोमवाय्वादित्यप्रभृतीनामप्युपकारक्षमस्य व्रजाङ्गनाविहारिणो गोपिकाकुलललामहेतोः श्रीकृष्णस्यायं जन्मदिवसः। धन्योऽयं मासः, यस्मिँश्च जगदुपादानस्य परमात्मन आविर्भूतिः, अत एवेयं तिथिरपि धन्या, मासोऽप्यत एवान्वर्थतामाप्नोति भाद्रमास इति। भद्र एव भाद्रः स चासौ मासश्चेति व्युत्पत्या, भद्रशब्दस्य कल्याणार्थकताया दृष्टत्वात्। अस्य च किल गोपिकावल्लभस्य विषये गाढाज्ञानान्धकार प्रलिप्तचेतसो बहुधा प्रलपन्ति यद् यस्य षष्टिसहस्राणि गोप्यो वशंवदास्तत्र कथमपि स्वप्नेऽपि जितेन्द्रियत्वं न सम्भाव्यते। परमय ज्ञातुरपराध एव, नावगतमिदं यत् पूर्वावतारे दत्तशापो मदनोऽनेन यत् "भविष्यति विह्वलात्वत्कृतिः श्रीकृष्णावतारे", इयतीनां गोपरमणीनां मध्ये विलासपूर्वकं विचरतापि जितेन्द्रियत्वं पालितम्, सूक्ष्मेक्षणेन शास्त्रादि-पर्यालोचनया च विचारणे न कोऽप्यन्य एवंभूतो जितेन्द्रियः प्रतिभाति सहृदयान्,। इत्थमेवाज्ञानिनोऽस्मिन् विषये दोषोद्भावनमाकल्प्य भक्तिमार्गात् विमुखा भवन्ति, परं दृश्यताम्, विचारपरायणानामपारशेमुषीकाणां भगवतां चाणक्यानामुक्तिः

"येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले
नास्ति भक्तिर्नराणां।
येषामाभीरकन्या-प्रियगुणकथने
नानुरक्ता रसज्ञा॥
येषां श्रीकृष्णलीलाललितरसकथा-
सादरौ नैव कर्णौ।
धिक् तान धिक् तान् धिगेतान्
कथयति सतत कीर्तनस्थो मृदङ्गः॥१॥

पण्डितप्रवरश्रीजयदेवप्रणीतं गीतगोविन्दकाव्यमवलोक्य बहुशो दोषानुत्क्षिपन्ति "नास्त्ययं श्रद्धेय" इति, परं नैतदपि समीचीनम्। एवं विलासपरे वर्त्मनि पादौ दधतोऽपि इत्थं वशित्वमिति महत् श्रद्धास्पदम्। भिन्नरुचित्वाल्लोकस्य सर्वैरुपायैः परमात्मोपास्य इति प्रयोजनकमेव तद्वचनं, केचन भक्तिमार्गेण गच्छन्ति विष्णुसन्निधौ, केचिच्च शृङ्गार-प्रधानबुद्ध्या। पूर्वमेवात एवोक्तं श्रीजयदेवेन

"यदि हरिस्मरणे सरसं मनो
यदि विलासकलासु कुतूहलम्
मधुर-कोमल-कान्त-पदावलिम्
शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम्॥ २॥

आदिकवयस्तत्र भवन्तो भवन्तो व्यासाः स्वरचितश्रीमद्भागवते स्पष्टमुक्तवन्तः

"जयात तेऽधिकं जन्मना व्रजः
श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि।
दयित! दृश्यतां त्वांवि चिन्वते
दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवः॥३॥

रमणविरहप्रयुक्तक्लेशविधुराया राधिकायाः वचनमिदम्। पूर्वतो विजयमानोऽपि व्रजः तव जन्मग्रहेण अधिकं जयति, सर्वोत्कर्षेण वर्तते, त्वां च लोकमाता इन्दिरापि अनिशं सेवते, त्वयि विषये समर्पितप्राणाः तव भक्ताः त्वां दिक्षु इतस्ततो विचिन्वते एवंभूतो राधाहृदयानन्दवर्धन. व्रजाङ्गनाहृदयमानसहंसः, अवनीतले हंस इव विराजमानः

श्रीकृष्ण इन्दिरयापि सेवमान आसीत्। तस्य विषये बहुधा एवमपलाप· धूलधूसरितलोचनानामेव कृते शोभन, यः कौरवपाण्डवमहायुद्धे पुरतः समुपस्थितान् स्वज्येष्ठानाचार्यप्रभृतीनवलोक्य युद्धात् विरमन्तमर्जुनं प्रोत्साह्य विराड्रूपं च दर्शयित्वा ज्ञानोपदेश-प्रदीपेनाज्ञानं तमोऽपहृत्य युद्धार्थं प्रेरितवान्, द्यूतात् पराजिते पाण्डवे दुःशासनेन चीरापहरणसमये द्रौपद्याऽऽहूतः स्वीय-शक्ति रूपेण प्रविश्य रक्षितवान् द्रौपदीम्। नात्र भिन्नबुद्धि· कर्तव्या। एकोऽयं ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपेण त्रिधा विभक्त· सर्गस्थितिसंहारव्यवहारहेतु जगतः कार्यनिचयान् निर्वाहयति, पृथ्वीमाहृत्य पातालं प्राप्ते कनकलोचने देवगन्धर्वादिस्तुतिभिर्वशवदः उद्दिधीर्षया वाराहरूप प्रकल्प्य शेषालयं प्रविश्योद्धारितवान्। अथ सैवानन्दकन्द सम्प्रदायभेदेन बहुधा उपास्यते, यथा शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कपिलानुवर्तिनः, क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलानुयायिनः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिका·, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, निरावरण इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिका·, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः एवमेव कश्चन राम इति कृत्वा उपासनां करोति। कश्चिच्च कृष्ण इति, कश्चिच्च माधव इति, नास्त्येतद्विषये शङ्काकलङ्कलेशोऽपि। एतावता प्रबन्धेनापि यदि कश्चन हीनमतिर्न संतुष्यात्तदा तस्य विषये "मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति" इत्येव कथनं शोभनम्। अतएवोक्तं श्रीमदुदयनाचार्येण कुसुमाञ्जलिग्रन्थान्ते।

इत्येवं श्रुति नीति-संप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते।
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः॥
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः।
काले कारुणिक! त्वयैव कृपया ते भावनीया नरा· ४
अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर! चिराच्चेतो निमग्नंत्वयी-
न्यद्धाऽऽनन्दनिधौ,तथापि तरलं नाद्यापिसन्तृप्यते।
तन्नाथ! त्वरित विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ५

श्रीमद्भागवते प्रदर्शितं व्यासेन यत् यमुनातटे प्रेरितवंशीरवं श्रुत्वा भक्तितो धावमाना आभीरकन्या वहव्यश्च तत्र प्रापुः। काश्चन स्वगृहवासिभिरवरुद्धा गन्तुमक्षमाः प्राणान् तत्यजु। कयापि दृष्टया दृश्यतां सर्वतो भावेन श्रीकृष्णस्य नैर्मल्यं तस्य विपये व्रजाङ्गनानां भक्तिप्रादुर्भावश्च स्पष्टमुपलक्ष्यते इति। श्रीकृष्णार्पणमस्तु

बलिरपेद्यते।

(ले०—बहादुरचन्द्र शास्त्री)

कालस्तोकमत्यगाद्, अहं वाष्पयानेन दिल्लीतो लवपुरमयासिषम्। मध्येमार्गं केनचित्प्रौढवयसा भद्रवेषेण पुंसा साकं मे वाकोवाकः समवर्तत। तस्य सारांशमिहोद्धरामि।

सः—कुतः समेषि भोः?

अहम्—दिल्लीतः श्रीमन !

स —अथ क गम्यते ?

अहम्—लवपुरम् ।

सः—तत्र किं क्रियते ?

अहम्—अध्ययनम् ।

सः—किमधीयते ?

अहम्—संस्कृतभाषा ।

स —(साश्चर्यम्) संस्कृत भाषा ?

अहम्—आम, संस्कृतभाषामधीये ।

स —अद्यत्वे ? अस्मिन्देशे ? अथ क लाभं लप्स्से तदध्ययने ?

अहम्—इतरभाषाऽध्ययने को लाभः ?

सः—जीविकां सुखमाप्तुम ।

अहम्—तत्किं भवानवैति संस्कृतेऽधीती कृच्छ्रं जीवतीति ?

सः—अथकिम् । (सावेगम्) कस्य गुप्तमिदम् ? को भवदीयाँस्तीर्थान् आचार्यान् शास्त्रिणोऽलङ्कारान् वाऽर्धति । कस्तान्पृच्छति ? कियद्वा ते लभन्ते ? अहन्तु तान् सदा सीदत एव प्रेक्षे । किम्पुनश्छात्राणां दुर्गतिः ! वराकाः क्षेत्रेषु भुञ्जते । भूमौ शेरते चीराणि वसते । किञ्च प्रकृत्या तामसा भवन्ति स्तोकेन लोहितायन्ते । न तेषां वचनपाटी, न व्यवहारकौशलम् । तेषां जडतामन्ये हसन्ति. .

अहम्—(आहत इव) ननु के तेऽन्ये ? वयं स्वयमेव ताँस्तथाऽवजानीमः । कृत्स्नस्यैतस्य पतनस्य वयं स्वयमेव कारणं स्मः

सः—(अक्षिविस्फारम्) कथं कथम् ?

अहम्– कुतः कथम् ? (सोपालम्भमिव) कस्मान्नाधीते भवान् संस्कृतभाषाम् ? कस्मान्न स्वसन्तति तामध्यापयति ?

सः—(सासूयम्) अथ भोजनं क्षेत्रेषु कुर्वीमहि ?

अहम्—कथं क्षेत्रेषु ?

सः—अथ पुनः कुतः ?

अहम—पौरुषात्, परिश्रमात्, न खलु दास्यात् । (तीव्रम्) 'सुखं जीविकामाप्तुम' इतीतरभाषा अधीमहि । धिङ्नान्ध्यमस्माकम् ।

सः—(शिक्षयन्निव) यौवनोत्तरङ्गमेवं ब्रवीषि भोः । भूतार्थं न वेत्सि । यस्य स्कन्धे धू. पतति, स एव वेत्ति कथमुह्यत इति । सौम्य ! 'कथं निर्वहेम ' इत्येव नः प्रधानं प्रश्नः, अस्य पूर्तिरेव च प्रथमः कल्पः ।

अहम्—सर्वमेतद्रुतम् । परं कुक्कुरजीवं कस्माज्जीवेम । केवलमुदरभरणार्थमेवात्मानमधो नयेम । धर्मकर्मभ्यस्तिलाञ्जलिं दिशेम । भवानेव कथयतु यद्यहं मिथ्या वदामि । कोनु अस्मासु अद्यत्वे स्वकं धर्मं तत्त्वतो विजानाति ? सम्प्रति यथापूर्वमात्मगौरवेण वयं स्वानि वक्षांस्याध्मातुं योग्याः किमु ? तथोन्नतकन्धरं प्रेक्षितुं क्षमामहे वा ? धिगस्मान् ! नामतो वयं हिन्दवः शिखातिलकयज्ञोपवीतादीनि लाञ्छनानि गणयामः । गीतागायत्रीजपादिषु मुधा समयनाशं मन्महे । दूरमास्तां तीर्थस्नानं देवपूजनं वा ।

सः—तत्किं सकलाया अस्या अवनतेः संस्कृतभाषाऽनध्ययनमेव निदानं मन्यसे त्वम् ?

अहम्—अथकिम् । (मूर्च्छन्निव) यावत्पुत्रो गर्भादपि नोदेति तावदेवास्य पितरौ निश्चिनुतः यत्तं तथाभूतं (दासं) विधास्यामहे येनासौ स्वल्पेनैव वयसा पुष्कलं धनमाहरिष्यति इति । जातमात्रं तं शुकपाठं पाठयतः "हाउ ड्वल् हि कट् इट् विदाउट् एभर् ए नाइफ् । हाउ विल् हि मैरि, विदाउट् एभर् ए वाइफ् इति ।" पित्रोः परा कामना भवति यन्नौ वत्सः क्षिप्रमाङ्गलभाषामधीयीत । यथाऽल्पेनैव तेजस्वी दासो भवेत् इति ।

सः—आङ्गलभाषायै भृशमीर्ष्यसीत्यदयसे ।

अहम्—नाहमीर्ष्यामि । परिदेवे खलु । (स्वगतम्) अरण्ये रोदिमि नु (प्रकाशम्) अहन्तु स्वयं तां पठामि । अन्येऽपि पठेयुरित्यपि वाञ्छामि । किन्तु यथाकालम् । तद्यथा, आपञ्चविंशवर्षं बाला विद्यामेव पाठयेरन् । तत्र प्रथम सस्कृतभाषैव पाठयेत । स्वधर्मश्च शिक्षयेत । ततः कामं तास्ता भाषा अपि तेऽधीयीरन् । तथा सति ध्रुवन्ते धर्मनिष्ठाः सन्तः स्वकं गौरव सुरक्षन्तो जीविकामपि सुखमाप्नुयुः ।

अथवा क्षुद्रतेयं तुच्छतेय यद्द् धनलाभमुद्दिश्य कश्चिद्विद्यां पठेत् । "कुल्यां खनामः केदारान् सिञ्चेमेति नतु स्वयं स्नायाम तदम्बु पिबेम वा । अथ यद्वयं जातु तत्र स्नामः पिबामो वा तत्कुल्याया आनुषङ्गिकं फलं, न प्रधानम् ।" एवमेवाज्ञानमल क्षालनमेव विद्याया मुख्य प्रयोजनम् । तदाश्रयेण धनप्राप्तिस्तु तस्या आनुषङ्गिकं फलम् । यदि वयं मुख्यं प्रयोजनं लक्ष्यीकृत्य विद्यामधीमहि तदेयमुक्तिः–'जीविकां सुखमाप्नुम इत्याङ्गलभाषामधीमहे'-नितान्तमपास्यते । संस्कृतभाषामधीत्य धन न लभामहे' इत्ययं दोषश्चापि न स्पृशति । विद्या हि ज्ञानाय कल्पते । धनार्जनार्थमन्यतरानुपायानाश्रयेत । यदि कश्चिद्द् ग्रहिलो धनार्जनार्थं केवलमाङ्गलभाषाऽध्ययनमेवसाध्रीयांसमुपायं मन्येन तर्हि यथाकालं तदाचरेत् । आकौमारं कर्त्तव्यमिति विद्यां पठेत् । ततो वित्तं विचिनुयात् सचिनुयाद्वा ।

स.—परमेतत् सम्प्रति न सुकरम् । विरला एव सन्ति लोके ये धननिरपेक्षं संस्कृतगिरमधीयीरन् । अयमुद्धारो भूरि बलिमपेक्षते

एवमालपतोरावयोस्तस्य गन्तव्यं पत्तनममृतसरो नाम प्रापत् । अथासौ हस्तस्पर्शं नमोविधि विधाय अकाण्डवार्ताविच्छेददीनं मामौज्झन् । अधुनाऽहं स्वॉस्तरुणान् वयस्यान् पृच्छामि किं भो ? अपेक्षितं बलि दातुं समर्थाः स्थो नवा ? भाविनों स्वकां सन्ततिं समर्थां करिष्यथ न वा ? इति । ईश्वरस्तत्सम्पादयितु नो बलं दद्याद्दद्यात् ॥ शम् ॥

—:o:—

ब्राह्मणाः पण्डिताः ।

लेo—रामोदारः (साकृत्यायनः) काशिक. लङ्काप्रोषितः ।

धनैश्वर्य-बलविरहिता अपि ब्राह्मणा इतिहासोषःकालत एव भारत तदन्वयदेशेषु जनमानसेऽसाधारणप्रतिष्ठास्थानं लेभिरे । मध्यकालेऽपि माहम्मदराहुग्रस्यमानायामार्यसंस्कृतौ ब्राह्मणा एवोपस्तम्भदातारोऽभवन् । उदीच्यामनुभूतमाहम्मददुःशासनतया

अधिगतनवप्रतिभा ब्राह्मणा एव विजयनगर-महाराष्ट्रसाम्राज्यस्थापकाः । ब्राह्मणप्रतिभास्रोतस्तदापि नासीच्छुष्कम् । अन्तरायोऽभूत्केवल गतेर्मान्द्यम् । या गम्भीरप्रतिभाऽऽभीर-गुर्जर-शक यवनविजेतॄणां विजयेऽमोघशक्तिरिवाभासत। यस्याः संमुखे "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय" इति नीति चरितार्थयन्त कति नु शतसहस्रविजना आर्यसंस्कृतिगंगाम्भसि विलीनाः स्वजना न संवृत्ताः ? शकाद्यशताब्दीभवोऽवन्तिराजनहपानस्य जामाता ऋषभदत्तः (उसभदात्तो) शिलावक्षसि समुत्कीर्णयति—(पालीभाषायाम्)

" रञो खहरातस खतपस नहपानस जा [म] तरा [दि] न [क] पुतेन उसभदातेन निगोसतसहस [दे] ण नदिया बाणासाया सुवणतथकरेन ब्राह्मणान च सोलसगामदेन " । ·

यत्र हि ब्राह्मणेभ्यः षोडश-ग्रामगोशतसहस्रदानादि समुत्सृज्याय शकवंशजो विश्वामित्रवदेव ब्रह्मबलस्य दुर्जयत्वमूरीकरोति ।

सत्स्वप्यनेकेषु प्रमादेषु पूर्वतनानां ब्राह्मणानां गुणभारः शिरसाऽऽवह्यत एवानागतार्य्यसन्ततिभिः। इत्थं अतीतं सर्वतोमुखेनातिधवलं, तथाप्यनागते किं स्थान तैरादेयमिति मीमांस्यम् । ब्राह्मणशब्दो ह्यार्यसंस्कृतिज्ञानशेवधिभूतगीर्वाणवाङ्मयानन्योपासकभूसुरवृन्दपरः । इतरजनपदेष्विवात्रापि चिरन्तनसंस्कृतप्रवाहरक्षणमेव सस्कृतविद्वत्समुदायस्य प्रथमेतिकर्त्तव्यता । तुल्यकालिकपाश्चात्यपुरोहितव्रजेन तुलनायां, अत्र पण्डितसमुदाय उदाराशय एवातिष्ठत्तराम् । नात्र भूगोल-भूभ्रमण-मन्त्रद्रष्टारो 'गेलेलियो'वत् अविद्याहुताशशलभीभूताः । अद्य-प्रभृत्येवास्माकं संस्कृतिरुन्मुक्तप्रवाहातिष्ठदिति नास्ति तिरोहितं मन्त्र-ब्राह्मणोपनिषत्सूत्र-स्मृति-पुराणक्रमानुसारिणाम् । तथाप्यद्य चिरघनतिमिराच्छन्ननिशावसाने स्वच्छन्दतोपरागारुणकिरणशोभिनीं प्राचीं निरीक्ष्य कापि स्तब्धेव, उन्मनस्केव प्रतीयते पण्डितपरिषद् । न चैतदस्ति तस्याः पूर्वगौरवानुरूपम् । पुरा कदाचित् अभिषेककाले ब्राह्मणा आहुः—

आसां विशां त्वं राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां तु । कालान्तरे पण्डिता· बाण-बिल्हण-श्रीहर्ष-नागेशवत् प्रभुस्तवनपरा बभूवुः । पुरातनकालोपयुक्तापोयं प्रक्रियेदानीं दूरेऽपास्या । एकांशेनाद्यत्विकी प्रवृत्ति पुनरप्याद्यं आत्मगौरवपरायणतामूलकं पन्थान पुर स्थापयति ।

उपनिषत्कालादेव प्राक् वाराणसी विख्यातकीर्ति· विद्यादिप्रगतिषु । एतावत्तस्याः तत्स्थानं अक्षुण्णम्, ऋते देशकालानुरूपप्रक्रियापरिवर्त्तेभ्यः । अनागतेऽशक्या साऽक्षुण्णता तथा स्थापयितुम् । कतिपयेष्वेव वर्षेषु राष्ट्रे भविष्णु महद् राजनैतिकं परिवर्तनम्, सर्वे हि धर्मा राजधर्मे निविष्टाः । अथ कथं औदासीन्यमत्र कार्यकरम् ? न जातु अक्षिनिमीलनेन कपोतो मार्जारखरनखरप्रहारसुरक्षितः स्यात् ? इदानीमपि पण्डिता एकांगिनीमेवालौकिकीं व्युत्पत्ति समनुसरन्ति । नास्ति साऽसमीचीना, परं केषाम् ? अलुब्धाणां अकामानां न्यस्तसर्वपरिग्रहाणाम् । इतरेषान्तु आत्मप्रणाशकल्पा । लोकोपयोगि ज्ञानमत्यावश्यकम् ।

गणतंत्रयुगः किलायम् । आत्मावसादोऽक्षम्यो महापातकान्यतमः, सहैव परावमानोपि । समस्तो-

पन्यासो व्यवहारे प्रदर्शनीयः । इहापि पण्डितानामग्रेसरता नाभिलक्ष्यते, सन्ति केचनाधुनापि 'नृषु सन्त्यधमा अपीति' सम्मोहपरायणाः छन्द (वोट) युगेऽस्मिन् कथमुत्सहेरन्नेवं चिन्तितुमपि? नातिदूरः सार्वजनीनश्छन्दाधिकारः । भारतप्रभूणां राष्ट्रे स्त्रीभ्यो विसृष्टोऽयमधिकारः । स एव क्रमोऽत्रापि भविता, किमित्यय मनोभाव पण्डितानां कीर्त्यावहः ? अनेका रूढ़यो दैनदिनं स्वयमेव शैथिल्यमापद्यमाना दृश्यन्ते । इहैव वाराणस्यां नलिकाजलव्यवहारं प्रति जुगुप्सा भूयसी शैशवेऽनेकैर्दृष्टा, अस्ति किमिदानीमपि तथा ? कालो हि बलीयान् । शैले शिरोघट्टनमित्र भवितव्यानां सार्वजनीनानां मार्गावरोधप्रयत्नः । हिमवत्प्राकारसमुद्रपरिखावेष्टितोऽप्यय देशः. बहुशतवत्सरपूर्वमपि परानपवारयितु न शशाक, किमिदानीं गगनविहरणपरायण-बहुसहस्रविमानजालेन रसातलं प्रापितेषु मेरुशिखरेषु, सप्ताट्टालिकामनोहरजङ्गमनगरकल्पैः महाप्रवहणैः अहर्निशं विदार्यमाणे सागरोदरे, अजस्रं योजनसहस्रवास्तव्यस्वपरजन–वचन–वदन-प्रतिविम्ब-दानादाननिरतेषु अतन्तुतारयन्त्रेषु, उपहासास्पदं गलितत्रुषिताप्रगतिशीलात्मवञ्चनमीदृशम् ? द्विपान्तरेषु प्रवर्त्तमाना लोकप्रवृत्तयो नात्र केनापि वारयितुं शक्याः ? बहुशतावरोधवनविहारिणां माहम्मदनृपगजयूथपानां वंशे जातायापि अपगानधरणीभृते स्वधर्मबहिर्मुखं एकपत्निव्रतं क आदिशत् ? माहम्मदधर्मातिप्रतिकूलमप्यवगुण्ठनोत्सारणं विधाय पत्न्या सह स्वच्छन्दविहारिणी अपगाननृपपत्नी केना क्रियत ? किमिदं बालिशत्वम् ? अधुनापि केचन

शिशुपरिणयप्रतिषेधव्यवस्थाविरोधिनः । नूनं लोकदृष्टौ भारतीयानां वर्वरत्वप्रख्यापनायैव तेषामयं प्रयासः, इत्थमेव 'कैथराइनमेया'-सदृशाच्छिद्रान्वेषिभ्यः परेभ्य आर्यापकीर्तिप्रसारणसामग्री प्रस्तूयते । इत्यज्ञानकञ्चुकाऽच्छन्नान्तरङ्गानामेव न गोचरीभूतम् । स्वातन्त्र्यसुप्रभातेऽस्मिन् लोभेन मोहेन वा न किमपि तथा विधेयम्, येन चिरप्रशस्तं स्वकीर्तिललाटतटं शाश्वतकलङ्ककालिमाकलुषितं सम्पद्येत ।

श्रीशगीतिः ।

[रचयिता—कालीप्रसाद शास्त्री "श्रीकरः"]

परमेश ! भारतेऽस्मिन् परमा दया विधेया ।
भगवन् ! कदापि कोपादरुणा न दृक् प्रदेया ॥
श्रद्धा न तेऽस्ति देशे बह्वादरेऽधुनाऽस्मिन् ।
पदवी न भारतीयैरधिगम्यते सुगेया ॥
आर्ता रुदन्त्यसंख्या ज्वलनेन जाठरेण ।
अधुनापि रङ्कता किं देशस्य नानुमेया ?
आच्छादनैर्विहीना लज्जाकुला पतन्ती ।
गर्ते विलज्जतायाः कृष्णापि कृष्ण ! हेया ॥
यस्या सुधासमुद्रैः पूर्णा वसुन्धराऽभूत् ।
सा धेनुरद्य हिंस्रैर्हा ! हन्यते ऽविगेया ॥
पुण्यस्थली विदग्धा वैमत्यवह्निनेया ।
"श्रीकर"! सुधीजलैः किं शमिता कदाप्यजेया ॥

अभिनन्दनम् ।

कल्याणी यस्य कीर्त्तिः किल कलितकला नाथसाम्याऽतिकाम्या ।
भ्राम्यन्ती दिक्षु सर्वास्वनवरतमलं गीयते वन्दिवृन्दैः ॥
सोऽय श्रीपालसिंहक्षितिपतितनयो नीतिसद्रीतिशाली ।
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहो जगति विजयते यौवराज्याभिषिक्तः ॥ १ ॥
नेत्रेभनन्दविधुसमितवैक्रमाब्दे माघेऽसिते शिवतिथौ शशिसूनुवारे ।
युक्तप्रदेशवरशासकवर्यमान्त्रस्थान समाश्रयदयं जनतानुरोधात् ॥ २ ॥
अस्मिन्राजेन्द्रसिंहे सकलगुणगणारोणभूभृद्धुरीणे ।
धीयुक्ते मन्त्रिभाव भजति मतिमतामर्हतामर्हणीये ॥
युक्तप्रान्तीयदेशोन्नतिरतिमहती याऽभवत्सम्पदाढ्या ।
कस्तां लोकप्रशस्तामिह जगति जनो ध्वस्तदोषां न वेत्ति ॥ ३ ॥
कृषिशिल्प विभागयोरयं, कृतवान्यादृशमुन्नतिम्पराम् ।
किमुतादृगभूत्कदापि सा भविता वा पुनरप्यहो न वा ॥ ४ ॥
अभूतपूर्वां खलु भूतपूर्वो युक्तप्रदेशाधिपतिः प्रयागे ।
स्वस्यां महासंसदि मुक्त कण्ठ मुदाऽकरोदस्य गुणप्रशंसाम् ॥ ५ ॥
भारत-दशापरीक्षा-समिति सदस्येषु भारतीयानाम् ।
असमावेशादेतद्देशावज्ञां सुविज्ञाय ॥ ६ ॥
अत्यनुचितमचिकीर्षुस्तत्सहयोगं महामानी ।
भारतभूमीलज्जा रक्षामखदीक्षितोऽयमभूत् ॥ ७ ॥
वर्षे वाणगजाङ्कभूपरिमिते श्रीविक्रमार्कोद्भवे ।
कृष्णे मासि शुचौ षडाननतिथौ वारे शनौ सन्नुतः ।
कृत्याकृत्यविचारचारुचतुरप्रज्ञः प्रतिज्ञावन
प्राज्ञो मन्त्रिपदं सहर्षमजहाद्राजेन्द्रसिंहोऽसकौ ॥ ८ ॥
हिन्दीभाषाऽङ्ग्लभाषाभ्यां देशसेवां करोति यः ।
स श्रीराजेन्द्रसिंहोऽय चिरं जीवतु नन्दतु ॥ ९ ॥

म० म० श्रीदेवीप्रसादशुक्लः " कविचक्रवर्ती "

मुद्राराक्षस—परीक्षणम् ।

[ले०—" हरि-भाऊ " काशी विद्यापीठस्थ. ।]

(अवशिष्टांशः)

अङ्कागत-कथा-विषयः ।

<u>प्रथमाङ्के</u> नन्दैकनिष्ठं सेवकं राक्षसं वशीकर्तुं तेन च चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यपदं स्वीकारयितुं, चाणक्यः किं कर्तुमिच्छतीति बीजरूपेण प्रक्षितम् । <u>द्वितीयाङ्के</u> चाणक्यप्रयुक्तप्रयत्नान् विफलीकर्तुं,चन्द्रगुप्ताच्च कुसुमपुरराज्यं ग्रहीतुं राक्षसः कथमयशस्वी भवतीति निर्दशितम् । पुनश्च स किं कर्तुमभिलषतीति कथितम् । <u>तृतीयाङ्के</u> चाणक्यचन्द्रगुप्तविरोधार्थं राक्षसकृतोपायाः कथं सफलीभवन्तीत्यस्य निदर्शनमस्ति । <u>चतुर्थाङ्के</u> चाणक्य-प्रयुक्तभागुरायणः कुसुमपुर-विषयक-राक्षसचार-संवादस्य विपरीतमर्थं कृत्वा पर्वतेश्वरपुत्रस्य मलयकेतोर्मनसि राक्षसविषये शङ्काबीजं प्रक्षिपति । <u>पञ्चमाङ्के</u> चाणक्यनीतिबीजस्य फलं राक्षसेन स्वानुकूलं हि कथं भोक्तव्यं, कथं च तस्य सर्वाश्चेष्टाः सुहृन्नाशाय, न पुना रिपुविनाशाय भवन्ति, कथं च तस्य नैराश्यं जायते, कथं मलयकेतू राक्षसं चन्द्रगुप्तस्य वशीभूतं मत्वा त्यजति, इति निर्दशितम् । अपि च—

चतुर्थाङ्के वर्णितमलयकेतुकालुष्यमत्र परिणमति । राक्षसस्य न कोऽपि साहाय्यकर्ता विद्यते । स कुसुमपुरस्थं मित्रगृहं गन्तुमिच्छति, इत्यस्य वर्णनमस्ति । षष्ठाङ्के राक्षसः कुसुमपुरोद्याने पुरुषमेकमात्मत्यागिनं पश्यति । तं चात्मत्यागकारणं पृच्छति । तदा तस्य सुहृच्चन्दनदासो वधस्थानं नीत इति ज्ञानं भवति । अत्रैवायमेतदपि जानाति यच्चन्दनदासो राक्षसस्य पत्नीपुत्रौ चाणक्याय न ददात्यतः स चाणक्यहतकेन हन्यते । तदनन्तरं स राक्षसो वधस्थानमागच्छति । अनेन प्रकारेण चाणक्यस्य प्रयत्ना. सफलिता भवन्ति । सप्तमाङ्के राक्षसस्य साचिव्यपदस्वीकरणं, मित्रस्य रक्षणं चाणक्यराक्षसयोर्मेलनं निर्दशितमन्ते च भरतवाक्यमिदं दत्तम्—

"राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।
नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः परम् ॥

नाटकस्यालोचना—

यथा पूर्वकवयः पौराणिकं विषयमधिकृत्य काव्यरचनां नाटकरचनाश्च कुर्वन्तिस्म तथाऽयं विशाखदत्तकविर्न कृतवान् । अनेन नाटकस्यास्य कृत ऐतिहासिको विषयो निर्णीतः ।

नाटकेऽस्मिन्नादित एव राजशास्त्रं ('पॉलिटिकल' इत्याङ्ग्लभाषायाम्)कूटनीतिश्च('डिप्लोमसी') दृश्येते । अत्र शृङ्गाररसस्य प्रेमालापस्य नामापि न श्रूयते । अतो वय तत्र किमपि स्त्रीपात्रं न पश्यामः । केवलमन्तिमाङ्कप्रारम्भे चन्दनदासस्य भार्या सपुत्रा वधस्थानमागच्छति तत्रैव स्त्रीपात्रनिदर्शनमस्ति । परं तत्र प्रेमोच्छृङ्खलयति । किन्तु स्वार्थत्यागं निदर्शयति कर्तव्यं च ज्ञापयति । नाकटपद्धतिर्विषयानुरूपा । अत्र माधुर्यसौन्दर्यादीनां स्थान कर्तव्यरतया परिगृहीतं विद्यते । शृङ्गारैकरसाभिरुचेर्नाटकेऽस्मिञ्छृङ्गाराभावान्न रति र्भवति । राजशास्त्रनिपुणस्य त्विदं नाटकं रतिसर्वस्वं विद्यते ।

इदानीं पर्यन्त नाटकविषये लिखितम्, अधुना तु पात्रविषये लिख्यते । अत्र सन्ति त्रिंशद्द्वात्रिंशद्वा पात्राणि । किन्तु तेषां द्वे पात्रे प्रमुखे स्तः, एकं चाणक्यः द्वितीय राक्षस. च । अथ चाणक्यो विद्वान्, बुद्धिमान्, आत्मविश्वासी, चतुरश्चासीन् । अस्य विषये तु लिखितमिदमस्ति—

"औशनस्यां दण्डनीत्यां ज्योतिःशास्त्रे च पारगः ।
नीतिशास्त्रप्रणेता यश्चणकस्तस्य नन्दनः ।
चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वमर्मविद् ॥"

इति । अनेन प्रथमं स्वविधेयं विनिश्चितं यन्नन्दानामुन्मूलनं करणीय, चन्द्रगुप्ताय राज्यं देय राक्षसद्वारा चन्द्रगुप्तस्यामात्यपदमलङ्कारणीयमिति । तत्कृते तेन कायेन मनसा बुद्ध्या च प्रयत्नो विहितः । पात्रमिदं कूटनीत्या परिपूर्णं विद्यते ।

राक्षसस्य पात्रत्वं वीरपुरुषोचितगुणादिभिः समलङ्कृतं विद्यते । अयं राजनीतिपटुरासीदित्यस्मिन्न सन्देहस्थानम् । तथैव स मृदुहृदयोऽपि नाटके आदितोऽन्तपर्यन्तं तस्य दोष एक एवासीद्यदयं न ज्ञातवान्यत्तस्य विश्वासभूमयो जनाश्चाणक्यस्य गुप्तचरा आसन्निति । अनेनैव दोषेण तस्य राक्षसस्य सर्वमपि कर्म निष्फलमभूत् । अयं खलु स्वामिभक्तिपरायणो मित्रकार्यदक्षश्चासीत् । अस्य विषये समधिगतमिदम्—

"दण्डनीतिप्रवीणः स षाड्गुण्यप्रविभागवित् ।
शुचिः शूरतमो लोकैर्मान्यो ब्राह्मणवंशजः ॥ इति ।"

चाणक्यचन्द्रगुप्तध्वंसतत्परोऽयं राक्षस स्वामिनः शत्रूनुन्मूलयितुं निश्चितवान्; किन्तु प्रतिपक्षिणः कौटिल्येन स्वदोषेण चायं यशो नाधिगतवान् । अनेन मित्ररक्षायै स्वप्रतिज्ञाननुरूपमपि साचिव्यपदं स्वीकृतम् । षष्ठाङ्कान्तर्गतेन राक्षसस्य स्वगतभाषणेन तस्य चरितं विस्पष्टं भवति ।

चाणक्यराक्षसयोः कोऽप्युच्चनीचो नास्ति । द्वावपि राजशास्त्रे कूटनीत्यां च समानपदवीमधिरोहतः । नाटकस्य नायकोपनायकौ चन्द्रगुप्तमलयकेतू स्तः । चन्द्रगुप्त प्रभावशाली राजपुत्र आस । स स्वभावेनोदार आसीत् । तस्य स्वच्चित्ते चाणक्ये अत्यन्तं विश्वास आसीत् । अयममन्यत यद्यत्किञ्चिच्चाणक्य आचरति तन्मम हितायैव । मलयकेतुरपि राजपुत्र आस । स त्वविचारी संशयी बाल इव तस्मिन् प्रभावस्याभाव आसीत । अस्य विश्वासाविश्वासभूमयोऽनुचिता नरा बभूवुः ।

अन्यान्यपि सन्ति बहूनि पात्राणि येष्वपि विद्यन्ते प्रशंसनीया गुणा । चन्दनदासो मित्रप्रेम मूर्तयति,मित्रस्य कृते सोऽसूनपि त्यक्तुमुद्यतो बभूव । हृदयस्पर्शि चित्रमेतदन्तिमाङ्के दृश्यते । कविनाऽयं 'शिबि' शब्देन सम्बोधितः । स्वामिकार्यदक्षतादिगुणप्रतीकत्वेन भागुरायणोऽस्माकमग्र आगच्छति ।

कविना षष्ठाङ्कस्य सप्तमाङ्कस्य च प्रारम्भे भावनाप्रधानविषयो वर्णितः । तत्र करुणरसस्य प्राधान्यं वर्तते सहृदयानां वाचकानां प्रेक्षकाणां च दृश्यमिदमतीवदु खं हर्षं च जनयति ।

यदा चाणक्यस्तस्य प्रयत्नाद् आवयति तदा तस्मिन्नैतिकभावोऽतीवस्वल्प आसीदिति मतिर्भवति अन्यच्च धर्मचारिणो राक्षसस्य च पराभवं विलोक्य तद्विषये पाठकप्रेक्षकहृदयेऽनुकम्पा जायते । पाठकानां मनस्तु तत्सरलस्वभावमभिमन्तुमभिलषति । चाणक्यस्य कौटिल्य दृष्ट्वा तद्विषये क्रोधो भवति । चाणक्यबुद्ध्यनुसारिणी चन्द्रगुप्तस्याभिलाषाऽऽश्चर्यं जनयति । मलयकेतोः परायत्तवृत्तित्व दुःखीकरोति चेत । मित्रकार्यस्य कृते आत्मत्यागं कर्तुमुद्यतश्चन्दनदासः सर्वैः पाठकप्रेक्षकैरभिमन्यते । एतादृक्छिरोधार्य-विभूति-चरणरजःस्पर्शोऽस्मान्पापादुद्धरेदिति शम् ।

॥ समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णावतारः ।

"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" ।

पूर्णावतारस्य कर्मयोगिनो वशीकृतमायस्य लीलागृहीतवपुष आनन्दकन्दस्य भगवत श्रीकृष्णस्य विषये इदानीं जनसमाजे बहवो विरुद्धवादाः दरीदृश्यन्ते । तेषु प्रधानत्वेन रासलीलाकरणमेव महाकलङ्कास्पदं गीयते । तस्य समाधानन्तु एवमपि सम्भवति यत् गोप्यस्तु अन्तःकरणस्य वृत्तयः श्रीकृष्णो भगवांस्तु साक्षीचेतनस्तत्र सर्वासां वृत्तीनां निरोध एव गोपीनां तत्पार्श्वे धावनमित्यादिरूपकेणापि मनोरमेण । तथापि अत्र विषये ममैतावानेवाल्पीयान् वक्तव्यो विषयोऽस्ति यत् यस्मिन् सनातनधर्मे स भगवान् पूर्णावतारत्वेन गीयते तस्मिन्नेव धर्मे पूर्णस्य पुंसो वर्णनमेवमुपलभ्यते । तथाहि—

"बाले बालो विदुषि विबुधो गायके गायकेशः
शूरे शूरो निगमविदि चाम्नायलीलागृहं वै ।
मूर्खे मूर्खो युवतिषु युवा वाग्मिषु प्रौढवाग्मी
धन्यः कश्चित् त्रिभुवनजयी योऽवधूतेऽवधूतः ॥"

अतो यदि भगवता कृष्णेन सर्वमपि लोकातिगमेव कर्म कृतञ्चेत्तस्य तु पूर्णावतारस्य भूषणमेव न तु दूषणम् । अपरञ्चावतारवादस्येदमेव रहस्यं यत् सत्त्वरजस्तमोमयेऽस्मिञ्जगति यदा यदा तमसो भवति सुतरां वृद्धिस्तया च वृद्ध्या पराजिते भवतः सत्त्व-रजसी तदैव भगवान् मायाकञ्चुकं परिधायावतरतीति । तथाहि गीतायाम्—

"यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥"

इत्यतो विज्ञानसिद्धमिदं यत् तमसो वृद्धौ जायमानायां "पतनान्ताः समुच्छ्रयाः" इति नयेन तत् परिभवितुं सत्त्वोद्रेको भवति । तदैव सत्त्वाधिक्यमादाय भवति कस्यचनैवंभूतस्य भूतस्याविर्भावो । योहि तमोबहुलान्प्राणिनोऽभिहत्य सत्त्वबहुलाञ्जीवान् वर्धयतीति । तदानीञ्च शिशुपाल-कंस-जरासन्ध-रुक्म-दुर्योधन दुःशासन-शकुनि-कर्ण प्रभृतयः प्रादुर्भूता आसन् तमोबहुला जीवा भगवतो लीलाभुवमुपद्रवन्तः सर्वानेव सत्त्वबहुलान् सत्वान् बाधमानाः प्राकृतिकीं सृष्टिमाघ्नन्तः श्रीभगवतो वैदिकनियमानुल्लङ्घन्ते स्म । तदा स एव पूर्णब्रह्मस्वरूपो भगवान् मायां वशीकृत्य सत्त्वं विवर्धयिषुस्तमश्चाभिभावयिषुरवततार कृष्णरूपेण वसुदेवसद्मनि । स च तावदेव कर्तव्यं विधाय स्वलीलाविग्रहं संवरयामास यावच्चापेक्षितमासीत्तदानीम् । अतः स बालकालत एवारभ्याद्भुतं कर्म कुर्व-

अन्ते महाभारतयुद्धे सर्वेऽप्यधिहारा तदोदहुतान् राज्ञ प्रतिस्पर्द्धिनिवेशेन एकपद एव विध्वंसयामास । तदुपरि च मद्यपानादवशान् स्ववंशान्यवानपि यादवान् परस्पर कलहयित्वा विनाश्य स्वलीलाविग्रहं संकोचितवानिति तदीयचरितसंक्षेपः ।

एवंभूताद्भुतलीलाव्यसनिनो भगवतः श्रीकृष्णस्य चरितमेव पुरुषधीदुरधिगममस्ति नह्येतत्साधारणपुरुषक्षममस्ति कृत्यं । यद्बाल्य एवाद्भुतपराक्रमाणां पूतना-केशि-बक-शकट-धेनुक-चाणूर-मुष्टिकप्रभृतीनां नाशनम् , असंख्यातानां गोपीनां कामवासनानर्पणेन स्वात्मनिलयनम्, स्वेन चावरूद्धरेतस्त्वेन मनसो निर्विकारत्वेन च कामपराजयकरणमिति । अत्र तु रहस्य पौराणिकमिदमस्ति यत्कदाचन कामस्य भगवता सह युद्धं कर्तुमभिलाषः समजनि । कृष्णावतारे तवायमभिलाषःपूर्णो भवितेति भगवता प्रतिज्ञातमासीत्तस्यैव वचसः पालनमिषेण श्रुतिरूपाणां पूर्वकल्पे मुनिरूपाणाञ्च गोपीनां जन्मान्तर-सञ्चितवासनानां स्वात्मनि लयकरणेन तासां मोक्षसम्पादनमित्यादि बह्वद्भुतं कृत्यमेकपद एव स साधितवान् भगवानिति ।

तस्मिन् काले स पौगण्डावस्थायामेवासीत्तदनन्तरं गुरुकुलेऽध्येतुमगात् इति भगवति कामोद्रेकस्य तु कथैव नास्ति । लोकदृष्ट्यापि लोकविरोधि परस्त्रीहास्यभाषणाङ्गस्पर्शनादिकृत्येनापि आनन्दाब्धौ तस्मिन्न कोऽपि कामविकारसम्भावना कर्तव्या । यतोहि सच्चिदानन्दकन्दस्य तस्यानेन विषयानन्देन सम्बन्धाभावात् " तस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवन्ती ति " श्रुतेः।

यद्यपि गोप्यस्तु जारबुद्ध्यैव भगवन्तमाश्रिताः परन्तु जितमन्मथो भगवान् तेनैवाऽध्वना ता उद्दिधीर्षु तासां कृते तनेवाऽध्वान रोचयामास। पूर्णस्य तस्य तु सर्व एवाध्वा प्रशस्तः । तस्य निरहङ्कारित्वात्—पुरुषाणां कृते तु तदनुकरणं निषिद्धमेव । तथाहि भा० १० स्कन्धे—

"नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
विनश्यत्याचरन्मौढ्याद् यथा रुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥
कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण वाऽनर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥
किमुताखिलसत्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥
यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता-
योगप्रभावविधुताखिलसत्त्ववन्धाः ।
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥

इदानीन्तु रासलीलामर्मानभिज्ञा दाम्भिका. शठा रासलीलामिषेण व्यभिचारं जनसमुदाये प्रवर्तयन्तो हेया एव। ते तु उभयतो भ्रष्टाः स्वय पतन्तोऽन्यानपि पातयन्त्येव । एवञ्च "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते" इति नैव विगीताविगीतोभयविधशिष्टाचारविषयकं वाक्यम्, किन्तु अविगीतशिष्टाचारविषयकमेवेति सङ्कोचविधिनैव सन्तोष्टव्यम् । एतत्स्मृतिमूलभूतं श्रुतिवाक्यमपि अमुमेवार्थं विवृणोति । "यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि" इति । इदानीन्तनानां पुरुषाणां प्रवृत्तिस्तु दोषानुकरणे यादृगुन्मुखी दृश्यते न तादृग्गुणानुकरण इति । पश्यन्तु, पूर्वतः

परम्परया प्राप्तमपि शक्रमखमनावश्यकं ज्ञात्वा तन्निरुद्ध्य तस्मिन् कालेऽत्यावश्यकं गोवर्द्धनमखं प्रवर्तितवान् भगवान् । परन्तु अद्यतु समाजध्वंसकारिणीमपि कुप्रथां त्यक्तुं न वाञ्छन्ति जनाः । तेनैव भगवता स्वेनैव गीतायां श्रीमद्भगवद्गीताया मुपवर्णितमपि "क्लैव्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते" इत्यादिना पुरुषकर्तव्यम् नानुतिष्ठन्ति । प्रत्युत तदीयविग्रहं शृङ्गार-प्रधानं विधाय सर्वमपि समाजं शृङ्गारमयमाचरन्ति—इत्यहो भगवतः श्रीकृष्णस्य चरितच्छद्मना दाम्भिकानां स्वदुष्प्रवासनातर्पणम् ? (पुनरन्यत् कदाचनाग्रिमाङ्के)

*　*　*　*

विज्ञप्ति-शब्दद्वयम् ।

अयि सहृदया विद्वांसोऽन्तेवासिनश्च वर्तमानप्रगतिपरिचिताः ! जानन्त्येव भवन्तो यदिदानीं समाचारपत्रबहुलेऽस्मिञ्जगति स एव समाजः सैव जातिरुन्नतिपथमधिरोहति यत्र चास्ति किञ्चित्समाचारपत्रम् यद्द्वारा तस्य समाजस्य तस्याश्च जातेः सर्वेऽपि विमर्शिणो विद्वांस स्वीय-हृदयभावमाविष्कृत्य सर्वेषामपि पुरस्तात् स्थापयन्ति समये समये च स्वसमाज-जात्युन्नतिकरोपायप्रदर्शनेनानुगृह्णन्ति च परस्परम् । सर्वतोऽपि स्वसमाजजातिगतस्त्रीपुरुषाणां सङ्घं सम्पाद्य "सङ्घे शक्ति कलौ युगे" इति नियमं चरितार्थयन्तः यदेवाभिलषन्ति तदेव स्वयं कुर्वन्ति अन्यैश्चापि कारयन्ति । निदर्शनमत्र मुष्टिमेया गोरखजातिरेव ।

अस्तु, इति विमृश्यैव काशीस्था देशकालज्ञाः स्वार्थनिःस्पृहाः कतिपये स्वनामधन्याः संस्कृतविद्वांस इमां भारतभारतीं समेधयितु तत्सेवकान् संस्कृतज्ञान विदुषश्छात्रांश्च नदीयदीनावस्थानः परिचितान विधातु सं० सा० समाज-मुखपत्ररूपेण पत्रमिदं सुप्रभातम् व्ययाधिक्यतो विभ्यतो मासिकं सञ्चालयामासुः सत्यामपि साप्ताहिक-दैनिक-समाचारपत्र-प्रकाशनावश्यकतायामिति । एवमुत्साहैकधना यथाकथञ्चित् वर्षचतुष्टयं चालयन्तः पत्रमिदं कियत्कष्टभाजस्तेऽभवन्निति गतवैशाखमासीय सुप्रभाताङ्केचतुर्थवार्षिकविवरणतोऽवगतमेव स्यात्पाठकप्रवराणां । तत्र यावत्सुप्रभाताऽयेन सुप्रभातपोषणमकुर्वतः संस्कृत-साहित्य-समाजस्य दशां विपन्नामपाहृत्य तं विवर्द्धयितुमीहमाना एव त आसन् तावदेव "दीपमुद्योतयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव स" इति न्यायानुकल्पं 'सुप्रभात-दुर्दैव-दुर्विपाकेन सं० सा० समाजसदस्य-संख्यान्यूनतया वा ज्येष्ठमासीयविशिष्टाङ्कप्रकाशन-विहारोत्कलसंस्कृतपरीक्षाशिक्षणपरीक्षाफलप्रकाशनादि-व्ययबाहुल्यकीलपातेन सञ्चूर्णितोऽस्य समाजस्य सञ्चितोऽपि कोष इति विपण्णवदनो दीनमना अयं समाज उर्ध्वस्वासमुच्छ्वसन मासद्वयं मूर्च्छित इवासीत् । अत एवाऽपाढ-श्रावणमासयोः सुप्रभातप्रकाशनेऽपि विलम्बो जात. ।

अस्तु, पुनरपि स्वसञ्चालकानामदम्योत्साहबलात सुप्रभातपाठकानाञ्च हस्तावलम्बाऽशालतामाश्रित्य कथमप्युत्थितः समाजोऽयम् स्वमन्त्रणासमितौ किमपि परिवर्तनमादधन्ममोपरि सुप्रभात-सम्पादनभारं मम प्रियसुहृदि पं० केदारनाथशर्म्मसारस्वते प्रधानमन्त्रित्वभारञ्चासञ्जयत ।

अहञ्चात्मानमसमर्थमप्याकलयन केवलं विदुषां लेखकानां लेखबलं, स्वमान्यमित्राणां मन्त्रणासमिति-

सदस्यानां तथा स्वसहकारिणः " साहित्यशास्त्रिणः " पण्डित श्रीसरयूप्रसाद पाण्डेय (द्विजेन्द्र) " काव्य-तीर्थ-विशारदस्य " साहाय्यबलञ्च संस्मृत्य भार-मिममङ्गीकृतवान् । गृहीतत्द्धारोऽहमभ्यर्थये सुप्र-भातपाठकान् यत्ते महोदयाः सदस्यसख्यां सुप्रभा-तपाठकच्छात्रसख्याञ्च वर्द्धयन्तो यथासमय सुस्प-ष्टाक्षरं संस्कृतोपकारिणं सुलेख प्रेषयन्तः स्वामूल्य-सम्मतिञ्च प्रददतोऽवश्यमनुग्रहीष्यन्तीति । इत आरभ्य सुप्रभातञ्च तेषां सेवां कर्तुं प्रतिसौरमासा-न्तिमतिथि यावदवश्यमुपस्थास्यति तदन्तिके, तैश्च द्वितीयसौरमासस्य सप्ताहं यावत् सुप्रभातप्राप्ति प्रतीक्ष्य स्वनगर-पत्रवाहकप्रश्नानन्तरं कार्य्यालये सूचना प्रहेलिमेति ।

* * * *

ब्राह्मण-महासम्मेलनम् ।

अयि संस्कृतज्ञा देशकालात्मविदो विद्वांसः! अत्र वाराणस्यां भाविनोऽखिलभारतीय-ब्राह्मणमहा-सम्मेलनस्याभ्यर्थना-प्रश्नावली-नियमाश्चाविकला एव मया प्रकाशिताः सन्त्यन्यत्र, तेषां विषयाणामुपरि साधु विमर्शं विधाय भूयस्यां संख्यायामुपतिष्ठन्ताम् सम्मेलने विद्वांस इत्यस्माकमाकांक्षा, यद्यपि इत्थं-भूतानां विषयाणां न केवलं ब्राह्मणैरेव सम्बन्धः किन्तु द्विजमात्रेणैव, तथापि तेषु ब्राह्मणानामभ्यर्हि-तत्वात् शास्त्रमूलतत्वज्ञत्वाच्च तैः कृतो निर्णयोऽपरेषां स्वीकार्य एव । सम्मेलनसाफल्यमीहमानैश्च सर्वप्रा-न्तीय-चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थायामपि दृष्टिपातो विधेय एव । यथा—गुर्जर-प्रान्ते, दाक्षिणात्य-प्रदेशे, वङ्ग-भूमौ च केवलं ब्राह्मण-शूद्रावेवोपलभ्येते, विहार प्रान्ते तु बहुत्र ब्राह्मणक्षत्रियशूद्राणामेवोपल-ब्धिरिति । एवं सति व्रात्यादि-पातित्यावधि विचारावसरे—आपत्कालादि--विमर्शनेन पुनः संस्कारादि-नियम विधानेनापि दृढीकर्तव्या चातु-र्वर्ण्य-व्यवस्थितिः । यतो वै व्यवस्थित एव चातुर्वर्ण्य व्यूहे सनातनधर्म-मर्यादा-रक्षणमभ्युन्न-तिरपि भारतस्येति सतत विमर्शनीयम् ।

* * * *

धर्मे प्राचीनप्रणाल्याञ्च कुठाराघातः ।

मुद्रित-प्राये सुप्रभाते, एतच्छीर्षकम् मोदफल पुरस्थ—(मुजफ्फरपुर) ब्राह्मणसभाया मन्त्रिण. श्रीत्रिलोकीनाथझा-महाशयस्य मुद्रितमेकं विज्ञ-प्तिपत्रमधिगतम्मया । यस्याशयः संक्षेपतोऽयमे-वास्ति यत् " काश्यां भाविनि ब्राह्मणमहासम्मेलने साइमनसप्तकस्य (साइमनकमीशनका) स्वागतं भविता अपरञ्च सम्मेलन-संचालकाः स्वार्थवशतो भूमिहारब्राह्मणानपि ब्राह्मणकोटौ प्रवेशयन्तीति । तत्र प्रथमविषये त्वहं सम्भावयामि यदियमस-म्भवकल्पनैव विज्ञप्ति-प्रकाशक-महाशयस्य नैव सम्भाव्यते यद्दुयस्य साइमन सप्तकस्य चाण्डाल-चर्मकार-सभात आरभ्य राष्ट्रिय-महासभां यावत् स्वागतविरोधः समजनि । तस्यैव सर्वेषामपि मूर्द्धस्थानीयेन ब्राह्मण-महासम्मेलनेन स्वागतमनु-ष्ठितं स्यादिति ? यदि च केनापि प्रकारेण सम्मे-लनेनानेन विधायिष्यमाणमिदमनुचिततरं गर्हितं कर्म प्रकाशीभवेत्तदा वाराणसेया विद्वद्धौरेयाः सर्वतोऽप्यस्य सम्मेलनस्य बहिष्कृतिं विधास्य-

न्त्येव । बहिस्था अपि विज्ञा विद्वांसो नैव समुपस्थास्यन्ते सम्मेलनमिदमिति निश्चप्रचम् । हा ? हन्त ? क एवमिदानीमधन्यः स्वार्थो राष्ट्रिय-हित-विघातक भारत-वसुन्धरा मान मर्दक कर्म कर्तुं मनसापि संकल्पयेदिति । एव सम्भावनयापि तु भवति "विलुप्तगर्वो गरिमा गरीयसाम्" " निराश्रया हन्त ? मनस्विता हता " । " विहन्यते ब्राह्मणनेतृभावः " इति । द्वितीयविषये तु वर्णाश्रम-व्यवस्था-परिपोषकाः पण्डिता ब्राह्मणत्वेन प्रख्यापयतो भूमिहार-ब्राह्मणान् कुत्रान्तर्भावयेयुः ?

यद्यपि इदानीं त्यागिब्राह्मण-जांगिरा-ब्राह्मण-विश्वकर्मब्राह्मण-प्रभृतयोऽपि प्रावृषेण्य-मण्डूकवदुत्तिष्ठन्त एव निरन्तरं येन वर्णव्यवस्थितताविदानीं विषमसमस्योपस्थिता । एवम्भूते विषये ब्राह्मण-पण्डितानां कोऽपि स्वार्थोऽस्तीतीयमसत्कल्पना तु व्यथयति । चेतः अयि भोः —

"आविर्भूत-ज्योतिषां ब्राह्मणानां
ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।
सिद्धा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता
नैते वाचं विप्लुतां व्याहरन्ति ॥"

तेषामेव सन्तान कोटि-प्रविष्टा ब्राह्मणपण्डिताः स्वार्थेनाकार्यं करिष्यन्तीति दूरीकुर्वन्तु चेतो भ्रमम् ।

पश्यन्तु, यत्र सर्वेऽपि भारतीयाः पाश्चात्य-सभ्यतासमेधिन्या इङ्गलिश-भाषाया अध्ययनाध्यापने रता वैदेशिकाचारव्यवहारपरायणाः स्रोदरभरणमात्रकार्या न गणयन्ति भारतमानापमाने तत्रैव ब्राह्मण-पण्डिताः स्वार्थं विहाय भारतीय-सभ्यतासमेधिकायाः संस्कृतभाषाया अध्ययनाध्यापनादि स्वल्पतरायप्रदायक कष्टतरजीवन-निर्वाहकमपि स्वसन्ततिष्वविच्छिन्नं चालयन्तीति किमविदित भवताम् ?

पत्र-प्रेषणसमये ग्राहक-सङ्ख्या नूनं लेखनीया, अन्यथा पत्रमवलोकितमेव न स्यात् ।

प्रश्नः ।

ननु भगवता पाणिनिना प्रणीतायामष्टाध्याय्यां बहुत्र सूत्राणां पौर्वापर्यव्यतिक्रमो दृश्यते ? यथा-पतञ्जलिना "तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् १-२-३२" इत्यस्य भाष्ये "एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ १-२-३३" इत्यारभ्य "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः १-२-४०" इत्यन्तः सूत्रभागोऽष्टाध्यायीपरिसमाप्तौ पठनीयः इति । "शात् ८-४-४४" इति सूत्रान्तरमेव "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इत्यारभ्य "शश्छोऽटि" इत्यन्तं सूत्रभागं पठित्वा तदनु "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८-४-४५" इत्यादि सूत्रपाठः पठनीयः

६—धर्मज्ञाः केवा कीदृशं वा धर्मपरिवर्तनं कर्तुमर्हन्ति ? (किं सङ्कोचनाख्यम् उत प्रवर्तनाख्यं धर्मपरिवर्तनम्) ।

७—विधवाविवाहो दम्पत्योर्विवाहमोक्षश्च शास्त्रदृष्ट्या योग्यः, उत विरुद्ध आहोस्विन्नन्य ?

८—अस्पृश्यानामस्पृश्यत्वं जातितो वा कर्मतो वा?

९—म्लेच्छानामन्त्यजानां च स्पर्शविषये सभाप्रवेशविषये कूपोदकग्रहणविषये देवालयप्रवेशविषये चान्येभ्यः तारतम्यरक्षणं योग्यं न वा ? यदि योग्यं तदा कीदृशं तारतम्यं रक्षणीयम् ?

१०—भागवतधर्मदीक्षाजात्युत्कर्षप्रापिका वा न वा?

११—यवनादिजातिः किं कर्मकृता, उत जन्मसिद्धा ?

१२—भागवतधर्मदीक्षायां जातिविशेषः प्रतिबन्धको वा न वा ?

१३—देवलस्मृतेः शूलपाण्यादिव्यवस्थानुसारेण प्रामाण्यं किमङ्गीकरणीयमुत न ?

१४—कियदवधि म्लेच्छसंसर्गेण प्रायश्चित्तीयता ?

१५—संवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गिणां तदधिककालं यावत् म्लेच्छसंसर्गिणाञ्च प्रायश्चित्तविषये व्यवहार्यताविषये च किमैकरूप्यमुत वैरूप्यम् ?

१६—व्रात्यसंस्कारः कियत्परम्परापर्यन्तं शास्त्रसिद्धः ?

१७—जातिसामान्यमैहिककर्मकृतमव्यवस्थितमुत जन्मकृतं व्यवस्थितं च ?

ब्राह्मण-महासम्मेलन-नियमाः—

(१) निबन्धपर्यन्तधर्मग्रन्थप्रामाण्याविरोधेनैव विचारो भवितुमर्हति ।

(२) मीमांसापद्धतिरेव विचारावसरेऽवलम्बनीया ।

(३) सनातनधर्मावलम्बिनो ब्राह्मणपण्डिता एव प्रतिनिधयो विचारकाश्च भवितुमर्हन्ति ।

(४) चत्वारो वर्णा अपि दर्शकपदमर्हन्ति ।

(५) विना प्रवेशपत्रं केषामपि सभायां न प्रवेशः ।

(६) यैः खलु यस्मिन्विषये विचारः करिष्यते, तद्विषये स्वीयमतप्रकाशको निबन्धः सम्मेलनदिनस्यैकमासतः पूर्वं सम्पादकसविधे यथासंभवं प्रेषणीयः ।

(७) इतो मासद्वयाभ्यन्तरे प्रतिनिधीनां नामानि संख्या च तत्तद्देशीयसनातनधर्मसंस्थाभिः प्रेषणीयानि, येषां नाम्ना प्रवेशपत्रं यथावसरं प्रेष्येत ।

अधिक श्रावण शुद्धतृतीयायाम् शनिवासरे । (१८-८-२८)

विधेयतमः—
श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्यः ।

संस्कृत-सम

विचित्रोऽभियोगः ।

अमेरिकादेशे कस्याश्चनमहिलायाः प्रथमाद्‌द्वितीयाच्च पत्युरष्टादश प्रजाः समुत्पन्नाः, तासु च त्रयोदश जीवन्ति साम्प्रतम् । तया तु किमपि प्रार्थनापत्रं न्यायाधिकरणके समुपस्थापितं, यत्र अशक्यत्वादितःपरं प्रसूतिकष्टाऽक्षमाहम्, अतो वै यथा मे स्वामी इतःपरं मयासह संयोगन्न विदध्यात् तथा चाज्ञाप्रदेयेति सा प्रार्थयति न्यायाधिपतिम् । पतिस्तु तस्या अहं पञ्चाशत्प्रजानां पिता भवितुं वाञ्छामीति न्यायाधिकरणकेऽवोचत् । वैद्या अपि नेयमितःपरं प्रसवकष्टसहनक्षमा, तथात्वे तु म्रियेतयमिति वदन्ति न्यायालयं च पत्युस्स्वेच्छया पत्न्यां सन्तानोत्पादनस्याधिकारोऽस्ति न वा, पत्न्यामशक्तायां तस्यास्संरक्षणस्य कोऽप्युपायश्शासनेष्वस्ति न वा ? इत्ययं प्रश्नः समुपस्थितो विद्यते, इति विचित्रोऽयं नूतनोऽभियोगो लक्ष्यते ।

* * * *

विज्ञेषु हर्षविज्ञप्तिः ?

श्रीमन्तः पूज्यपादारविन्दाः प्रातस्स्मरणीयनामानो महामहोपाध्यायाः पण्डितप्रवराः श्रीशिवदत्तशास्त्रिदाधीमथमहोदयाः कीदृक् संस्कृत-साहित्यस्योपकारं कृतवन्त इति न तिरोहित संस्कृत-साहित्यविदुषाम् । ते च साम्प्रतं "काशीमेवाधितिष्ठन्तीति जानन्तु "सुप्रभात" पाठका इति सूचयति—

श्रीगोपालदत्त त्रिपाठी
दर्शन-विद्यालयच्छात्रः (काशी) ।

श्रीसनातनधर्म-सभा ।

श्रीमतो मोहान्न-जगन्नाथदास-वैष्णव-महोदयस्य समुद्योगेन छपरामण्डलान्तर्गतपिपराख्यमठे-सनातनधर्म-सभा महता समारोहेण भाद्रकृष्ण-प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च तिथ्योः सुसम्पन्नाभूत् । काशीस्थेषु श्रीमान् पण्डित श्रीगोल-शास्त्री दर्शन-केसरी श्रीमान् पण्डितनन्दकिशोरशर्मा महोपदेशक पं० अवधेशप्रसादशर्म्मा महोपदेशकश्चेमे समुपस्थिता आसन् । प्रथमदिने तत्र सनातन-धर्म-महत्व-वर्णव्यवस्था-मूर्तिपूजा-प्रातिव्रत्यादि-विषयकं व्याख्यानमभूत् । गुरयाकोठी-हाईस्कूल-प्रधानपण्डितस्य, श्रीमतः पण्डितराजाराम त्रिपाठिमहोदयस्य, हिन्दुमहासभाया महोपदेशकस्य श्रीलक्ष्मीनारायणमिश्रमहोदयस्य, पं० महेन्द्र-पाण्डेयस्य कवीन्द्रस्य च भाषणं संजातम् । जनसहस्रद्वयस्योपस्थितिरासीदेवं सनातन-धर्मस्य जागर्तिजनकमिदम् । अन्ते च सधन्यवादं सभाविसर्जनमभूत्

निवेदकः—
अयोध्याप्रसाद त्रिपाठी
जगन्नाथ स० पो०-लक्ष्मीगञ्ज, सारन ।

सौराश्विनेः १९८५ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चमवर्षे Vol. 5

October 1928.

षष्ठोऽङ्कः No. 6

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्-नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी "साहित्याचार्य्यः"

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, "न्यायाचार्यः"

वार्षिकम्मूल्यम्—३)

मानवीभ्यः—१२)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

छात्रेभ्यः—१॥)

वैदेशिकेभ्यः—५)

लेख-सूची ।

पण्डितान्प्रति प्रश्नः ।

अद्यत्वे संस्कृतज्ञा विद्वांसोऽपि सनातन-धर्माभ्युन्नत्यै बद्धपरिकरा दृश्यन्ते, तत्र किं स्वरूपं सनातनधर्मस्येति प्रथमत ऐकमत्येन प्रकाशयन्तु ।

यथा—खिष्ट-मोहमद-धर्मयोरन्यधर्मावलम्बिनां भवति प्रवेशः । सनातनधर्मे सम्भवति न वा सम्भवति चेत्तेषां कुत्र वर्णे प्रवेशः ? नो चेत् छन्द-(वोट) युगेऽस्मिन् सर्वथा वर्द्धमानायामन्य धर्मेण। संख्यायां कथमस्माभिः स्वात्मान गोप्तुम्पार्यते ?

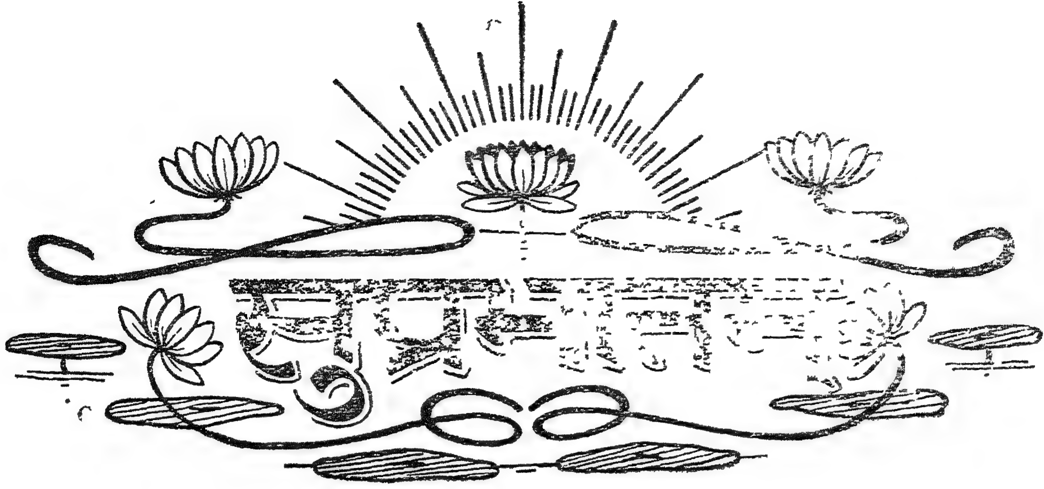
चित्रकूट पाण्डेयः प्र० अ० सारण्य स० विद्यालयस्य

उपदेशकानां कृते सूचना ।

वीकानेरस्थ-ब्रह्मचर्याश्रमस्य यज्ञाऽनुष्ठानमहोत्सव-सम्मेलनसमये कपिलक्षेत्रे कार्तिकशुक्लदशमीमारभ्य भविता । श्रीसनातनधर्म-सौभाग्यभाजो महानुभावा उपदेशकास्तत्र सम्प्रार्थ्यन्ते । ते महानुभावाः कृपया मार्गव्यय गृहीत्वाऽत्र समेत्य महोत्सवं सफलयन्तु सनातन-धर्मस्य आश्रमस्य च गौरवं समुल्लासयन्तु। तथा निजागमतस्य शुभसूचनां दत्वा शीघ्रमनुगृह्णन्त्विति सूचयति-

—चन्द्रशेखर मिश्रः

मन्त्री—ब्रह्मचर्याश्रम, वीकानेर ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे } सौर—आश्विने । १९८५ वैक्रमाब्दीये { षष्ठोऽङ्कः ।

भव्याभिलाषः ।

[रचयिता—प्यारेलालशर्मा, प्रधानाध्यापकः]
(ज्ञानिशाला, वृन्दावनम् ।)

पीताम्बरो नूतननीरदाभः ।
पर्यङ्कशेषाऽहिविलक्षणाभः ॥
पद्माढ्य-गङ्गा-यमुना जलाभः ।
पुष्णातु पुण्यं भुवि पद्मनाभः ॥ १ ॥
सौवर्ण-वर्णाम्बर-सुप्रभातम् ।
सारस्वताशा-सुमनःप्रभातम् ॥
प्रोद्यत्सुधी-सूर-कर-प्रभातम् ।
भव्याय भूयाद्भुवि "सुप्रभातम्" ॥ २ ॥

नाम-धाम-गुप्तिः ।

[रचयिता—उत्तरमध्यगाक्षरगुप्तः]

किं नाम स्यान्मुरारेः, सरसिजजनुषो वाहनस्याभिधानं
को वा सूनुर्मघोनो, जनिसमयदशां वीक्ष्य को वक्त्युदर्कम्
ईहन्ते मानुषाः किं हिमगिरि-दुहितुर्वल्लभः को मतः स्यात्
को वा देवर्षिरिष्टः, किमु सदृशपदं भाववाच्यस्य नूनम् ।
धीयन्ते कानि युद्धे, ननु रजतसुवर्णादिधातोः खनिः का
किं शास्त्रं भार्गवस्य, श्रुतिमधुर-रणत्पादभूषा किमु स्यात्
किं स्यान्निर्मन्थ्यदारु क्रतुविधिविहितं पाठका उत्तराणि ।
मध्यैर्वर्णैर्ब्रुवीरन् रचयितुरभिधास्थानयोर्वाचकानि ॥ २ ॥

स्वागतम् *

लेखक.—पं० श्यामदत्तः पन्तः (साहित्य-शास्त्री)

योगाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियम् ।
ज्योतिः किञ्चन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते ॥
अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्काराय भूयाच्चिरम् ।
कालिन्दी-पुलिनेषु यत्किमपि तन्नीलं महो धावति ॥

अयि परमकरुणानिधे ! दीनवत्सल!! कृष्ण !!!

पुनरपि समागतस्त्वदीयो जन्मदिवसः । त्वरितमनुगृहाणास्मान्, देहि दर्शनम् । चिरं-संचित-पापध्वसविधौ पटीयसे दर्शनायोत्कण्ठिताः स्मो वयम्, विमलीकुरु कलुषित-हृदयाना मज्ञानान्धकारितचेतसाञ्चेतांसि, दर्शय सन्मार्गम्, स्थापय स्वचिह्नानि, अवलोकय देशव्यवस्थाम्, अपनय दुःखान्यत्रत्यानि, कीदृशी दशा विद्यते पुण्यभूमेर्भारतस्येदानीम्? कियानत्याचारो भवति विमलेऽस्मिन्नार्यावर्त्ते? यत्र पुरा व्यास-वाल्मीक्यादयो महर्षयोऽभूवन् तत्राधुना दुष्टचेतसामकारुणिकानां पाश्चात्यानां यवनानाञ्च निवासो विलोक्यते, अतः कुतोऽस्माकं सुखम्, अयमेवावसरो भवदीयशुभागमनस्य । यतस्त्वमेवालम्बनमस्माकम्, त्वमेवानुभविता परमदीनानां विषमार्त्तेः, कियत्कालपर्यन्तं दुराचारिणामकारुणिकानां मध्ये स्थातव्यमस्माभि.? न स्मर्यते? यत्पूर्वमिहागत्य सर्वाण्यपि दुःखानि दूरीकृतवान् भवान्? किं प्रतिज्ञातं भवता कौरव-पाण्डवानां युद्धे? तत्कथं चिरयसि? अस्मद्भागधेयस्य वैपरीत्येन स्वतः प्रतिज्ञातं वाक्यमपि यद्विस्मृतं त्वया तन्महच्चित्रम् ! यतोऽवलोक्यापीमां भारतस्य महतीं विपत्तिं क्षणमपि न करोषि दृष्टिपातम् । वयं सर्वदा त्वामवलोकयितुं त्वदीये जन्मदिवसेऽहोरात्रं परमकारुणिकं मन्यमाना भजामो भवन्तम् । भवति गृहे गृहे महोत्सवः, दृश्यन्ते सञ्जात-कौतुका जनाः, किन्तु भवदीय-कृपाकटाक्षा नावलोक्यन्ते । कथं भवदाश्रितानामप्यस्मदादीनां भवति विपत्तिकलाप-जन्यमरण्ये रोदनम्? किमर्थं वोक्तं श्रीमता भगवद्गीतायाम्—

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।"

इति? युक्त एव प्रतिभाति किं यवनानां दुराचारो भवन्तम्? उचित एवास्ति किं सदैव त्वामेव भजन्तीनामप्यसहायानामबलानां चीत्कारः ? किं वा विचार्य विलम्ब्यते भवता? किमर्थमुक्तं पुराणेतिहासादिषु यदा भारते वर्षे दुराचारिणो भवेयुस्तदा तेषां नाशाय जगन्नियन्ता पुराणपुरुषोत्तमो भूलोकेऽवतरिष्यतीति महर्षिभिः? किं सर्वेऽपि तेऽस्मान्वञ्चयितुं निर्मिताः सन्ति? नो चेद्देहि स्वकीयं मनोहरं जनसन्तापनाशकं दर्शनम्? शीघ्रमेवानुकम्पयास्मान् ? वयं तु कलुषित-हृदयानां विषमव्यवहारतो बहिर्गन्तुमपि न शक्नुमः । किम्बहुना, त्वमेव सर्वेषां दीनाऽदीनानां रक्षको नाशकश्चासि । अतस्त्वमेव शरणमस्माकम् ।

* लेखोऽयं भाद्रे स्थानाभावादत्र प्रकाशित इति
—सम्पादकः ।

हे कारुणिक ! एहि, आगत्य च विस्तारय स्वकीय-कृपाजाल-चमत्करणानि, अकारुणिकेभ्यो वैदेशिकेभ्यो मोचयाऽस्मान् द्रुतम् । तथ्यं कुरु स्वकीयं दुर्हृत्सन्तापकं वाक्यम् । तथाहि—

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म-संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥"

अतोऽद्य त्वदीयं स्वागतं कुर्मः । आशासे, प्रार्थनामिमां स्वीकृत्य भवद्दर्शनोत्सुकानामहर्निशं भवन्तमेव भजमानानां भक्तानामाशा-पल्लवं स्वकीयागमनेनाभिवृष्य स्वनामाङ्कितमेव "श्रीकृष्ण-जन्माष्टमी-व्रतं" सफलयिष्यसीति शम् ।

(समस्या-पूर्तिः)

*"धाताऽपि भग्नोद्यमः" **

(१)

यो नित्यं पररन्ध्रवीक्षणपरो हालाहलं यन्मुखे ।
वक्रा यस्य गतिर्जलाशयचरोऽजस्रं द्विजिह्वोऽपि यः ।
नित्यं पाययितुः पयोऽपि दशति प्राणानहो दुष्टधीर्मन्ये दुर्जन-चित्तवृत्तिहरणे "धाताऽपि भग्नोद्यमः ॥"

—किशोरीदास वाजपेयी ।

(२)

संसारे नरदुर्लभः परहितः सेवा तु तस्मादपि ।
यस्मात्साऽस्तिसुयोगिनामपिमताऽगम्यस्वरूपाध्रुवम् ।
धीरा हा ! इहलोकसेवनपरे मार्गे तथापि स्थिताः ।
साधूंस्तन्नियमाध्वनश्चलयितुं "धातापि भग्नोद्यमः ॥"

—इन्द्र विद्यार्थी "न्यायतीर्थः"

(३)

मारीचेन विभीषणेन महता श्रीकुम्भकर्णेन वा ।
धीरेणापि हनूमताऽथ बहुधा सम्बोधितो रावणः ।
श्रीमद्रामविरोधमेव कृतवान् तस्मादहं निश्चिनम् ।
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे "धाताऽपि भग्नोद्यमः ।"

(४)

श्रीकृष्णद्रुपदादिभिः सविनयं सम्बोध्यमानो भृशम् ।
दुर्नीतिप्रचुरप्रयोगनिपुणोऽतिक्रान्तसन्धोऽनृजुः ॥
द्रुह्यन् पाण्डुसुतेभ्य ईषदपि नो दुर्योधनोऽदाद्धनम् ।
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे "धातापि भग्नोद्यमः ॥"

(५)

"श्रीगङ्गाधर"-"गोखले"-प्रभृतिभिःप्रेक्षाक्षमाशालिना
श्रीमद्गान्धिमहात्मना च बहुधा स्वाराज्यमभ्यर्थितः ॥
प्रत्यूहं जनयन्नयश्च समय दत्ते न तच्छ्रासकः
मन्ये स्वार्थजडस्य मार्गनयने "धाताऽपि भग्नोद्यमः ॥"

—पण्डित रमाकान्तजी ।

किं तत्त्वज्ञानादस्माकमवनतिः ?

ले०—त्र्य० वि० मोहरीरः (काशीविद्यापीठस्थः)

भारतीयतत्त्वज्ञानादस्माकमवनतिरभूदिति केचिन्मन्यन्ते । ते तु प्रायो नवशिक्षादीक्षिताः सन्ति । ते ऐतिहासिकप्रामाण्येन निदर्शयन्ति यदस्माकमियं दुर्दशाऽकर्मण्यतया संजाता, सा चाकर्मण्यता तत्त्वज्ञानात्समुत्पन्नेति । यथा हि, अद्वैतसिद्धान्तेन, दयादाक्षिण्यादिगुणविवेकेन, परलोकादिविमर्षणेन च शत्रुभिर्हृतेष्वपि दारेषु, हतेष्वपि बालेषु, अपहृतेष्वपि धनेषु न वयं तान् प्रत्यपकुर्मः ।

* बीकानेरस्थश्रीसेठिया विद्वत्समाजस्य पाक्षिकाधिवेशनसमये पठिताः । (प्रेषकः)

यद्यपि वयं पश्यामो यदियं परस्त्रीरिव दस्युभिरुपभुज्यमाना, दुःशासनाकृष्यमाणपाञ्चालराजतनयेव विगलितावयवा, हठादुपभुक्तस्त्रीरिव चेखिद्यमाना, वैधव्यविक्लवा नववधूरिव शोकोपहतहृदया वसुन्धरा रोदितीव तर्ह्यपि तस्याः कृते न किमपि वयमाचरामो यत इयमस्माकं भावना वरीवर्ति यत् स्वयं हि भगवानागत्यागत्य तदुद्धारं करिष्यतीति । इयमस्माकमकर्मण्यता तत्त्वज्ञानात्संजायतेऽतस्तदेवास्माकमवनतेर्मूलकारणमिति ते वदन्ति ।

वयमपि स्वीकुर्मो यदस्माकमवनतिरकर्मण्यतया अभूदिति यत एतत्पूर्वैतिहासात्प्रसिद्धम् । किन्तु, इयमकर्मण्यता तत्त्वज्ञानात् सजाता, इत्यस्माकं नाभिमतम् । वयन्तु मन्यामहे यदेतत्कथनमज्ञानमूलकमिति । न तेषां तत्त्वज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानम् । ते न जानन्ति यदस्माकं तत्त्वज्ञानं हि कर्मपथ-विचलितान् जनान सत्कर्मणि प्रवर्तयतीति । यदा खलु जना मायामोहवशा भवन्ति तदा ते कर्म पथाद्विचरन्ति । यदाऽर्जुनो युद्धभूम्यां योद्धुकामान् स्वबान्धवान् दृष्ट्वांस्तदैते मरिष्यन्तीति भीत्या मोहाविष्टोऽभूत् कर्मपथाच्च विचचाल, तदा श्रीकृष्णस्तस्याज्ञानमूलक मोहमपनेतुं कर्मणि च त प्रवर्तयितुं भगवद्गीतामुक्तवान्, इति जानन् गीतया अकर्मण्यता संजातेति कथं मन्येत । मोहाविष्टोऽर्जुनोऽन्ते स्वयमेव कथयति, यत्—

"नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत !
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव " इति ।

अयं गीताया एव परिणामः । सा च गीतास्तत्त्वज्ञानविषयकानामुपनिषद्ग्रन्थानां सारसर्वस्वमिति । तथाहि—

" सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीताऽमृत महत् '

इत्यस्माद्वचनात् सिद्धमेव ।

सेयं भगवद्गीता विचलितकर्मपथानां जनानामज्ञानमूलकं मोहं ज्ञानयोगेनापनयन्ती, कर्मयोगेन च तान् निष्कामकर्मणि प्रवर्तयन्ती,—

' अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ '

इत्युपदिशति । तत्कथं वयं मन्यामहे यदुपनिषदुक्त-तत्त्व-ज्ञानादस्माकमकर्मण्यता सजातेति ? अस्यास्तु भिन्न हि कारणं स्यात् ।

नवशिक्षा-दीक्षिता वदन्ति यत्तत्त्वज्ञानमेवास्याः कारणम् । यद्येतत् सत्यं तर्हि त्वेतत्तत्त्वज्ञानमुपर्युक्ताद् भिन्नतरं वा भवेदथवा उपर्युक्ततत्त्वज्ञानविषयकमज्ञानम् स्यात् । उपनिषत्तत्त्वज्ञानात् यदि भिन्नतरं तद् तर्हित्वस्मत्तत्त्वज्ञानादस्माकमवनतिरभूदिति वक्तुं न शक्यते, यत उपनिषत्तत्त्वज्ञानमेव केवलमस्माकं तत्त्वज्ञानं यतस्तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विवृणोति तद्द्वारा च निष्कामकर्मणि प्रवर्तयति । ईशावास्योपनिषद इमौ द्वौ श्लोकौ अस्यैवार्थस्य प्रमाणम् । तथा हि:—

"ॐ ईशावास्यमिदꣳ सर्वम्
यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः
मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

जगदिदं सर्वव्यापिना तेन ब्रह्मणा व्याप्तमस्ति । अतः सर्वाण्यपि वस्तूनि समानानि सन्ति । एतेषां जगद्वस्तूनां सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म न नश्यति, किन्तु शब्दरूपमयी माया सदैव परिवर्ततेऽन्ते च

नश्यति । अतस्त्यक्तेन भावेनार्थादसक्तबुद्ध्या तामुपभुञ्जीथा । तत्र कस्यापि वस्तुनः परिग्रहणं मा कुरुष्व । अर्थात् "असक्तो ह्याचरन् कर्मेति" भगवद्गीतोक्तिः—

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

अस्मिञ्जगति कर्ममार्गेण विनाऽन्यो नास्ति मार्गः । यः खलु तानि कर्माण्युपर्युक्तरीत्या अर्थात् असक्तबुद्ध्या करोति, स तेन कर्मणा न लिप्यते । एवं स वर्षशतं जीवितुमिच्छेदिति भावः ।

ये खल्वर्थमिमं सम्यग् न जानन्ति, ते यदि वदेयुर्यदुपर्युक्तनत्त्वज्ञानमकर्मण्यतामुपदिशतीति, तन्नाश्चर्यम् ? किन्तु जानन्तोऽपि केचित् 'महाजनो येन गत स पन्था' इति बुद्ध्या महाजनस्यैकदेशीयमप्यर्थमन्धेन नीता अन्धा इवानुसरन्ति, इति खेदस्थानम् ? अनेन त्वस्मत्तत्त्वज्ञानस्य वैशिष्ट्यमपनीतं भवति । अस्मत्तत्त्वज्ञानन्तु इह कथं जीवेमेति दर्शयति । वयं पश्यामो यत् केचिज्जना ज्ञानेनाऽज्ञानेन वा कर्म न कुर्वन्ति यतस्ते मन्यन्ते यत्कर्मैव जन्मनो मूलं, जन्म च दुःखात्मकमतस्तद्धेयमिति । किन्तु न वयं मन्यामहे यज्जन्मनो मूल कर्मेति । अस्माकं मत्या तु जन्मनो मूलमिच्छैव । तदैच्छत् वहुस्याम् प्रजायेय इति । वह्वयः कथाः अस्मद्धर्मग्रन्थेषु पुराणेषु वा दृश्यन्ते. याः कथयन्ति यदस्य मरणसमये कामेच्छा जाताऽनेऽस्यागामिनि जन्मनि शुनो जन्माऽभूत्, अन्यश्च मृत्युकालेऽस्य रामनामस्मरणमभूत्, अतोऽयं परे जन्मनि भक्तो जात इति । सदिच्छा सज्जन्मनः प्रेरिका, असदिच्छाऽसज्जन्मनः । इच्छाऽभावस्तु जन्माऽभावस्य जन्म दुःखात्मकत्वाद्धेयम् । अत इच्छापि तन्मूलकत्वाद्धेयैव । अत्र तु केचिन्मन्यन्ते यदिच्छाभावात् कर्मप्रवृत्तिर्न सम्भवति । एतत् सत्यम् । किन्तु कर्मप्रवर्तिकेच्छा जन्मनो मूलं नहि । अत एव भगवान् वदति यत् 'असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः । 'कर्मभिर्न स बध्यते ।' 'मामेति सोऽर्जुन' इति । एतदस्माक तत्त्वज्ञानम् । तत्तु निष्कामकर्मणि प्रवर्तयति । तत्कथमियमकर्मण्यता तस्माज्जाता इति ? एतत्तु सम्यग् ज्ञायते यदियमकर्मण्यता तत्त्वज्ञानविषयकादज्ञानात् सम्भूता इति । * (पुष्पाञ्जलितः)

---

* अत्र काश्यां 'काशीविद्यापीठनाम्नि राष्ट्रियमहाविद्यालये पुष्पाञ्जलिनामतश्चैका संस्कृतपत्रिका हस्तलिखिता प्रतिमासं प्रकाशिता भवति । तत एवोद्धृतोऽयं लेखो लेखकेनैव । (सम्पादकः ।)

विजया-गीतिः ।

[रचयिता—" साहित्य-शास्त्री " श्रीसरयूप्रसाद पाण्डेयः (द्विजेन्द्रः) " काव्यतीर्थः "]

रघुनाथ ! हे दयालो !
द्रुतमेहि भारतेऽस्मिन् ॥ ध्रुवम् ॥

(१)

अयि भो प्रभो ! शरण्य !
सततं सुराग्रगण्य !
अवनीसुता-वरेण्य !
शुभ-राम-नाम धारिन् !
द्रुतमेहि भारतेऽस्मिन् ॥ रघु० ॥

(२)

जगदीश ! जन्मदातः !
निज-भक्तजात-पातः !
अखिलेश ! हे विधातः !
जन-दुःख-दैन्य-दारिन् !
द्रुतमेहि भारतेऽस्मिन् ॥ रघु० ॥

(३)

जनताप तापहारिन् !
खल-खर्व-गर्वदारिन् !
भव-चाप-खण्डकारिन् !
छलभृत्-समाजकेऽस्मिन् !
द्रुतमेहि भारतेऽस्मिन् ॥ रघु० ॥

(४)

कलिकाल-चक्रधारिन् !
'सरयू'-तटे विहारिन् !
समयेऽवतारधारिन् !
समयं किमीक्षसेऽस्मिन् ?
द्रुतमेहि भारतेऽस्मिन् ॥ रघु० ॥

(५)

सुर-गो-'द्विजेन्द्र'-पाल !
भगवन् ! विशाल भाल !
दशभाल-काल-काल !
विजयाभिधे दिनेऽस्मिन् ।
द्रुतमेहि भारतेऽस्मिन् ॥ रघु० ॥

गृहागमनम् ।

(ले०—बहादुरचन्द्र शास्त्री)

(अवशिष्टांशः)

नास्त्यस्मिन् संसारेऽन्यत्किमपि कष्टतरं वस्तु चतुर्दशवर्षवयस्कान्माणवकात् नचायमलङ्करिष्णुर्भवति नाप्युपयोगी । लघुतरबालकवत्तस्मिन् स्नेहनिषेकोऽसंभवः स पुनः सर्वदाऽन्तरायते । यदि स बालकवदस्फुटं भाषते तदा स शिशुः कथ्यते, अथ यदि प्रौढं वक्ति तदा धृष्टोऽभिधीयते, यत्सत्यं सर्वविधमपि तस्य भाषणं विजुगुप्स्यते, स हि तदा समुपचीयमानमकमनीयं वयः पद्यते । अति-दुर्विनीतया त्वरया स निजानि वस्त्राण्यतिक्रामति, स्वरस्तस्य कर्कशीभवति, विशीर्यते कम्पते च, वदनञ्च तस्य सहसा त्रिकोणं जायते विरूपञ्च भवति । आदौ बाल्यकाले तु सर्वाणि स्खलितानि सुक्षमा-

णि भवन्ति, चतुर्दशहायने माणवके पुनरपरिहार्या अपि त्रुटयः सुदुर्मर्षा भवन्ति । इदञ्चारुन्तुदं यदसौ दक्षम्मन्य संवर्तते, ज्यायसा जनेन संलपन्नस्थानेऽग्रत.सरो भवति, तथा वाऽनुचितमपत्रपिष्णुः संजायते यथा स्वस्मादप्यस्तित्वात्स हीणः संलक्ष्यते ।

तथापीदमस्मिन्नेवायुषि संदृश्यते यत् तरुणकुमारः कीर्तिं प्रीतिञ्चाभिलष्यतितमाम् यः कोऽपि तस्मै भावं विवृणोति तस्यासौ भक्तिमान् दास सम्पद्यते । परं न कोऽपि तेन सह प्रकाशं प्रीतिं कर्तुमुत्सहते, तद्धि निन्दितं व्यसनं गण्येत, ततश्च माणवकाय तदवरं भवेत् । तेनैव यत्किञ्चित्तर्जनभर्त्सनेन स विहीनप्रभुणा बम्भ्रम्यमाणेन शुनाऽतिसदृशो भवति ।

चतुर्दशाब्दस्य माणवकस्य स्वकीयं गृहमेव स्वर्गमस्ति । अपरिचिते सद्मन्यपरिचितैः पुरुषैः सह निवसनं तत्कृते परं पीडाकरमस्ति, अयं पुनः सौभाग्योपचयस्तस्य; यदि महिलानां कृपादृष्टि-लाभः स्यात्तिरस्कारविरहश्च भवेत् ।

फटिकस्य कृते तु स्वस्या मातुलान्या अशुभागमनप्राघुणिकीभवनं नितान्तं व्यथाकरमासीत् । स हि तया गरीयस्या योषिताऽनवरतं कुत्सितो विमानितश्चाभवत् । यदि सा कदाचित्तं किमपि कर्तुमादिदेश तदा स निरतिशयं हर्षं लेभे यत्सत्यं तस्य हर्ष उपोद्वलितः संलक्ष्ये, तदा च सा तमाचचक्षे-'माऽतिमूढो भू, गत्वा पाठ पठ इति ।

एवं नैरन्तर्येण विडम्ब्यमानः फटिकः परं निर्वेदमापेदे, ववाञ्छ च कञ्चन विवृत प्रदेशं गत्वा स्वच्छेन वायुना कण्ठं संतर्पयाणीति । परं नासीत्तत्र कश्चिद्विवृत प्रदेशो गन्तुम् । समन्तात्कालिकातैर्भुवनैः कुड्यैश्च परिवेष्टित स प्रतिनिशं निजग्रामगृहस्य स्वप्न ददर्श तत्रैव प्रतिगन्तुञ्चाचकाङ्क्ष । सस्पृहं स आदध्यौ 'क्वासौ रमणीया शाड्वला भूमिः, यत्राहमादिवसं पतङ्गोत्पातनरतो व्यहरम्, क्व च त उदारा नदीतीरपरिसरा यत्राहं-सानन्दं गायं-गायं नादं-नादं च भ्रमं-भ्रमं च दिवसमनयम्, क्वासौ तन्वी सरिद् यत्राहं यथेच्छममज्ज मप्लवे च ' इति स तस्य बालसखानां संघस्यापि चेतयामास यस्योपरि तस्योच्छङ्खलमाधिपत्यमासीत् किम्बहुना नृशंसायाः शासिकायाः, मत्सरिण्या मातुः स्मरणमपि दिवानिशं तस्य मन संकुलयाम्बभूव पशुप्रेम-निर्विशेषः कश्चित्प्रेमविशेषः, कापि प्रियजनसंदर्शनलालसा, अनीर्वचनीया वियोगकालिकी काप्युत्कण्ठा, सायंकाले वत्सस्य संरूतिरिव अन्तरतमस्य हृदयस्य मातरं प्रति निभृता काप्याहूतिः, सर्वथा पाशवीं वृत्तिमनुकुर्वत्किमपि भावान्तरमस्य लज्जापरवशस्योत्कण्ठितस्य तनुकस्य मन्दस्य कुरूपस्य पोतस्य मनस्तरलयांचक्रुः । नैनत्कश्चिदपि विदांचकार परन्त्वेनत् तस्य मानसं निरन्तरं कदर्थयांचकार ।

नासीत्कृत्स्नेऽपि विद्यालये फटिकात्परः पठने जघन्यतरो माणवकः । यदा तदाऽध्यापकेन कमपि प्रश्नं पृच्छ्यमानः स आस्यं व्यादाय तूष्णीं तस्थौ सर्वविधाञ्च प्रतिपादितां ताडनापरम्परामतिभाराभिभूत इव रासभः सधैर्यं विषेहे । अन्येषु बालेषु बहिः क्रीडत्सु स गवाक्षान्त. स्थितः परमौत्सुक्येन विप्रकृष्टानां गृहाणां छदींषि निर्वर्णयाम्बभूव । अथ दैवयोगाद् यदि स उपरितनेषु विवृतेषु

छदिःपटलस्थलेषु बालान् संक्रीडमानान् आलुलोके तदा तस्य हृदयं लालसातिशयादुद्विविजेतराम् ।

अथैकदा स प्रयत्नेनोत्साहमास्थाय मातुलं पप्रच्छ—'माम ! कदाहं गृहान् गच्छेयम्' इति । तस्य मातुलः प्रत्युवाच—'प्रतीक्षस्व यावदवकाशाहा उपयन्ति' इति ।

परन्त्ववकाशाहा यावदक्तूबरमासमागमेलिमा नासन् । तदित्थं दीर्घः कालः प्रतिपालनीय आसीत् ।

एकदा फटिकस्य पाठपुस्तकं क्वापि प्रणनाश । अन्यदीयपुस्तकानां साहाय्येनापि तत्कृते पाठाभ्यसनाधिगमनं सुदुष्करं संववृते । तदपीदानीमसम्भवं जज्ञे । दिने दिने अध्यापकस्तं वेतसताडं निर्दयं ताडयामास । तस्य दशा तथा दयनीया शोचनीया च संवृत्ता यथा तस्य मातुलसूनवोऽपि तदीयबन्धुत्वाभ्युपगमाल्लज्जामापेदिरे । ते तं तथोपहसितुमवहेलयितुञ्चारेभिरे यथेतरेऽपि बाला न दधृषुः । अन्ते स मातुलानीमुपसगम्य निवेदयामास —'पुस्तकम्मेऽनास्ति' इति ।

अथासौ निरतिशयघृणाप्रकाशनपुरःसरं स्फुटन्तीव व्याजहार—'आः ! पामराधम ! ग्राम्य गर्दभ ! कथङ्कारं त्वहं मासस्य पञ्चकृत्वः पुस्तकानि क्रीत्वा तुभ्यं दातुं शक्नुयां यावत्स्वकीयमपि कुटुम्बं मया पालनीयमस्ति ?' इति ।

तस्यां रात्रौ विद्यालयात्प्रतिनिवर्तमानः फटिकोऽध्वनि शिरःशूलं वेपथुञ्च भेजे । स उपजिगमिषुं ज्वरावेगमनुबभूव । एष पुनस्तस्य महीयाञ्ज्वरव्यतिकर आसीद् यद् 'माऽहं मातुलानीकृते-शल्यं भूवम्' इति

परेद्युः प्रातः फटिकं क्वापि न ददृशे । प्रतिवेशदेशेषु गवेषणा मोघा बभूव । पर्जन्यः सकलां शर्वरीं मुसलधारं ववर्ष । ये च बालकं विचिकीषवो विनिर्जग्मुस्ते सर्वे त्वक्क्लेदं चिक्लिदुः । अवसाने विश्वम्भरो राजपौरुषं साहाय्यं ननाथ ।

निशामुखे राजपुरुषाणामेका शकटी गृहद्वारमाससाद । पर्जन्यः साम्प्रतमपि प्रवर्षन्निस्म रथ्याश्च सर्वा आप्लाविता आसन् । द्वौ राजपुरुषौ बाहुभिरुद्वहन्तौ फटिकं विश्वम्भरस्य पुरतो निदधतु. । स आ च पादान् आचशिरसः परिक्लिन्नः पङ्केन समाकीर्णश्चासीत् । वदनं तस्य ज्वरावेगेन शुशोष गात्राणि च विवेपिरे । विश्वम्भरस्तं बाहुभ्यामुद्धृह्य गृहान्तरन्निनाय । तत्पत्नी तं तथाभूतमालोक्य सविक्षोभमुदीरयाञ्चकार—'धिक् कियद्दुःखं कष्टकाष्ठामयं माणवकोऽस्मान्नीतवान् । नूनमेनं गृहाय प्रेषयितुमर्हति भवान्' इति ।

फटिकस्तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहिक्कं प्रोच्चैश्चक्रन्द—'माम ! गृहानेव खलु प्रस्थितोऽहं तैर्बलादिह समाकृष्टोऽस्मि !'

अथ ज्वरः सवेगं ववृधे, समग्रां रात्रिं च बालो वीतसंज्ञस्तस्थौ । विश्वम्भरश्चिकित्सकमानाययामास । फटिको नेत्रे उन्मीलयामास पटलमुदीक्षमाणश्च शून्यं बभाषे—'माम ! किमिदानीमवकाशाहा आगताः ?' इति ।

विश्वम्भरस्तस्याक्षियुगलादश्रूणि ममार्ज ज्वलन्तौ च फटिकस्य तान्तौ पाणी आत्मीयाभ्यामाददे तदन्तिकमासीनश्च निखिलां त्रियामां निनाय । अथ माणवकस्याधरोष्ठ स्फुरितुमारेभे तस्य स्वरश्च क्रमेण चीत्कारतामापेदे । स चुक्रोश—'मा, मा मातः ! मैवं मां मारय । नन्वम्ब ! तथ्यं ब्रवीमीति'

अथान्येद्युः फटिकः स्तोककालाय चेतन आस्त । आगारकोणेषु चक्षुषी चारयन्कस्याप्यागमनं सम्भावयमानो बभाषे । अन्तेऽभिव्यक्तनैराश्यं तस्य शिरः पुनः शिरोधाने विलिल्ये । सुदीर्घनिःश्वासपुरस्सरं स निजाननं कुड्याभिमुखं चकार ।

विश्वम्भरस्तस्य मनोभावानवजगाम । आत्मीयमुत्तमाङ्गञ्च नमयन्ननीचैः शशंस—' आकारितवानस्मि तव मातरं फटिक ! ' इति ।

दिवसश्छिन्नाय । चिकित्सकः सखेदं बभाषे—' अतिविषमा वर्तते बालस्य दशा ' इति ।

फटिकः शब्दायितुमुपचक्रमे—" अङ्कान् अनुगाहत्रयम् । अङ्कान् अनुगाहचतुष्टयम् । अङ्कान् अनु—" इति । तेन हि बहुकृत्वः सिन्धौ वाष्पिकेषु सर्वेषु मानरज्जोरङ्कानभिदधाना नाविका श्रुतपूर्वा आसन् । सम्प्रति पुनः स स्वयमप्येकमगाधं समुद्रं परिमातिस्म ।

दिवाऽपराह्णे फटिकस्य माता वात्याऽऽवेशं निकेतनमाविवेश, इतस्ततः पार्श्वतः पार्श्वं परिघूर्णमाना च परिदेवयितुं संक्रन्दितुञ्च प्रावर्तत ।

विश्वम्भरस्तां सान्त्वयितुं प्रयते, परं सा शय्यायां विनिपत्य करुणं चुकूज—' फटि३क ! पुत्रक३ ! मम वत्स ! हा ! ' इति ।

फटिकः क्षणाय तरलां चेष्टां विरमयामास । तस्य पाणी उपर्यधोधमनाद्विरेमतुः । ततः स सपीडमूचे—' अहह ! ' इति ।

माता पुनः संचक्रन्द—' फटिक ! हा ममजीवित ! मम सर्वस्व ! ' इति मन्दं मन्दं फटिकस्य चक्षुषी चचक्षतु, परं न स शयनं परितः स्थितान् जनान् वीक्षितुं पारयामास । अवसाने स मन्द मुदीरयामास—' मातः ! अवकाशा हाः समागताः इति । समाप्ता चेयं कथा ।

उरगजिह्वस्य (औरंगजेब) स्वपुत्र-पार्श्वे प्रहितम् पत्रम् *

[ले०—पं० अवधप्रसादशर्म्मा काव्यतीर्थः रायबपुरस्थः ।]

हे हे पुत्र ! समागतो मम पुनः कालो बलीयानिह,
द्रष्टुं वाञ्छति मे मनश्चिरमहो त्वामेव हा ! साम्प्रतम् ।
जातं मे शिथिलं वपुश्च नितरां प्राप्तं तथा क्षीणता-
मायाता विषमा बलक्षयकरी कष्टा जरा-जीर्णता ॥

(१)

एकाकीह यथाऽगतोऽस्मि भुवने हा ! कर्मबद्धोऽवशः,
एको हन्त ! तथैव यामि विकलो लोकादितोऽकिञ्चनः ।
मूढः पान्थ इवात्र हन्त ! विहितो वासो मयाऽज्ञेन हा,
स्वार्थान्धेन विलोकितो नहि चिरात्पन्थाः पुनःश्रेयसः

(२)

कस्याप्यत्र हितो मया न विहितोऽज्ञानादहो ! गर्वतः
स्वच्छन्दं निजशासनं क्षितितले विस्तारितं सर्वदा ।
न ज्ञातं किल लेशतोऽपि चिरतो दुःखप्रदं किल्विषम्,
दुर्दैवात्क्षणमप्यहो नहि मया स्वात्मापि हा ! चिन्तितः

(३)

सन्मार्गं नयति स्म मां प्रतिदिनं चेतश्चिरेणादरात्,
अज्ञानान्मतिरेव किन्तु विषमा जाता तदानीं मम ।

* संस्कृत जिज्ञासूनां छात्राणां कृते श्रीमैथिलीशरणगुप्त-रचित-"पत्रावली-" पुस्तकतः संस्कृत-भाषायामनूदितम् ।
—(रचयिता ।)

लोभेनैव मदेन चापि विमला दृष्टिर्मदीयाऽऽवृता,
तेनाद्यापि कृतो मया न कुधिया स्वात्मावबोधः किल

(४)

शोचाम्यद्य यथा तथा निजकृतं सर्वं पुनर्दुष्कृतम्,
चेतो हन्त! यथा तथा ज्वलति मे धैर्यं विहायाऽधुना ।
क्व स्थानं मम विद्यते हि विषयाऽऽसक्तस्य दुश्चारिणः
ध्यात्वैतद्विलपामि हा ! मम कृते शेषं किमस्ति क्षितौ

(५)

यद्यप्यत्र तु केऽपि सन्ति भुवने हा! ह्यमरा मानवाः
नीचोऽहमरणात्तथापि नितरां भीतोऽस्म्यहो! चिन्तया।
दृश्यन्ते हि यमस्य भीषणतरा दीर्घाश्च दण्डाः पुरः,
प्राप्तोमीह चिरस्य हन्त! विषमां हा! नारकी यातनाम्॥

(६)

दैवाधीनमहो ममास्ति विषमं सर्वं भविष्यत्फलम्,
हा ! हा! संप्रति दृश्यते हि तमसाच्छन्नो नु मार्गः पुरः ।
राज्यं हन्त! मया न पालितमहो मोहाद्धिया शुद्धया,
तत्प्राप्तिः किल दुर्लभात्र नितरां जाताऽधुना पूर्ववत्

(७)

यद्यप्यस्ति दयार्णवो हि भगवान् सर्वेश्वरः श्रीधरः,
विख्यातो भुवने परन्तु समदृग्न्यायी निरीहो विभुः ।
मच्चित्ते कथमप्यहो ! यदि भवत्येषा क्षमाशा यदा,
हा ! चैनामपि नाशयत्यचिरतः पापस्य चिन्ताऽधुना

(८)

देहस्यास्य विनश्वरस्य च कृते नो कोऽपि भोगोमया
त्यक्तोऽत्रैव विभाति हन्त! विमुखो मत्तोऽधुनासोऽप्यहो
अस्य प्राप्तमिदं मया प्रतिफलं युक्तं नु दुष्कर्मणो-
रे रे मोह ! जनेन कारयसि हा ! सर्वं शुभं वाऽशुभम्

(क्रमशः)

अद्वैतरत्नोपलब्धिः *

[ले० योगीन्द्रस्वामी शास्त्री, प्रयागीय-महानिर्वाण-वेदविद्यालयस्थः ।]

(गुरुराह्वयति स्वशिष्यान्)

भो भो महानिर्वाण वेदविद्यालयस्थाश्छात्रा ! पेषमस्तने द्वादशे वार्षिकोत्सवे सभापतेरासन सभ्राजयन्त साक्षान्मिथिलाधिपतिगोष्ठीगरीष्ठब्रह्मर्षि-याज्ञवल्क्यसदृशं तत्रभवन्तं किन्न जानीथ, यस्याद्य यशोराशिरादिगन्तं वितानायते ? अतो यूय तत्र-भवतां समक्ष दार्शनिकविचारेणोपस्थितायाः जनतायाः कर्णपाली पुनीत ।

रक्तविरक्तनामानौ छात्रावागच्छतः—

(अन्योऽन्यं वीक्ष्य) प्रथमः कोऽयं पुरतो मित्रमिव दृश्यते ।

द्वितीयः—यथा जानासि ।

प्र०—तत्र भवन्तं विज्ञवर्य्यं मित्रमणिमभिवादयते रक्तशर्म्माऽयम् ।

द्वि०—प्रणमामि भोः प्रणमामि, किमिति चिरान्मद्विलोचनतिथिरभव, उन्मना इव च कथं वीक्ष्यसे?

प्र०—न जानासि निखिलप्राणिनां वडिशमिवेदं जगद्बन्धनम् ।भवानपि तु किमिति यथा पूर्वमिव न दृश्यते ?

---

* प्रयागस्य दारागञ्जस्थ श्रीमहानिर्वाण-वेदविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवे द्वाभ्यां छात्राभ्यामभिनीतोऽभिनयोऽयम्—

द्वि०—तव इव मम तु उत्खातदंष्ट्रोरगवदिदं मनागपि भीतिं न जनयति जगत्, तथापि मत्तः परोऽस्य चिरसंचितस्याद्वैतरत्नस्य कश्चन ग्रहीता न वर्तत इति कष्टम् ।

प्र०—नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तत इति किं तस्याद्वैतरत्नस्य फलं स्वरूपञ्चेत्युच्यताम्, ततो बहवो ग्राहका भविष्यन्तीति किं कष्टम् ?

द्वि०—अद्वैतस्वरूपं तु स्वस्वरूपमेव, स्वस्वरूपे ज्ञातेऽद्वैतस्वरूपं ज्ञातं भविष्यति, फलं तु तस्य ब्रह्मभावापत्तिरिति सर्वोपनिषदां सिद्धान्त इत्यवेहि ।

प्र०—इह जगतीतले को न जानाति स्वस्वरूपं सर्वोऽपि कथयति-स्थूलोऽहम्, गौरोऽहम्, श्यामोऽहमिति । न कश्चनापि ब्रह्मभावं प्राप्नोति प्रत्युतेहैव तुन्दिं परिमार्जयन् खट्वां त्रोटयतीति ।

द्वि०—अहो महान् व्यामोहो यदनात्मनि देहादावात्मभ्रम इति ? अयमेव भ्रमो महाननर्थकर इति अस्यैव च निरासाय सर्वं वेदान्तशास्त्रं गर्जति ।

प्र०-किं भो मित्र ! यदि अद्वैतमेव स्वस्वरूपं तर्हि तत्र कोऽनुरागः ? द्वैते सत्यनुरागो जायते । नाद्वैते । तदुक्तं चापि श्रुतौ—

" तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् '

द्वि०—सत्यमेवं यथा वदसि, परमिदमिह सम्प्रधार्यताम् । अन्यस्मिन् यत् प्रेम तत् कस्य कृते, स्वस्यैवेति चेत् तर्हि स्फुटा परमप्रेमास्पदता आत्मन इति, परमियमद्वैतवासना सर्वैर्दुरापा । तदुक्तम्-

" ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ॥ महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते " इति । अपरञ्च—

श्रुत्यन्तभागनिचिता दुरत्ययाः, तु..... कवयो वदन्ति तस्मादद्वैतमेव स्वस्वरूपं तदेव च परमप्रेमास्पदमिति

प्र०—भगवन् ! यद्यपीत्थं प्रबन्धेनाद्वैतमेव मम स्वरूपमिति सुनिरूपितं भवता तथापि नास्मदीयहृदये आस्पदमादधाति. किमत्र करोमि ?

द्वि०—शृणु सोऽयं शैलसारहृदयोऽसि । यतः-

" इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते ।
येषां नास्पदमादधाति हृदये ते शैलसाराशया " ।

प्र०—ब्रह्मन् ! किमिति मामधिक्षिपसि शैलसारहृदयोऽसीति । तथापि हृदये किमद्वैतं स्वरूपं चकास्ति ?

द्वि०—नितरामनभिज्ञोऽसि, नहि त्वमिवाहं यतः—

' तस्मिन्नमे तु निसर्गसुन्दरतमे चेतो निमग्नं चिदानन्दज्ञाननिधौ शिवेऽतितरलं नाद्यापि सन्तुष्यते । "

प्र०—ब्रह्मन् ! तथापि मम चित्ते नयात्मद्वैतरत्नम् ।

द्वि०—शृणु ब्रह्मबन्धो ! ब्रह्मद्वेषजनितपातकदूषितान्तःकरणोऽसि ।

प्र०—भगवन् ! शाधि मां यथास्मिन्नद्वैताध्वनि मच्चित्तं प्रविशेत् ।

द्वि०—शृणु वत्स, ईश्वरप्रसादकं देशोपकारं भूतानुग्रहं विधत्स्व । यत उक्तम्—

"भूरात्मासर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे" भा० स्क० ११, ' नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति'

प्र०—ब्रह्मन् ! किमिति वत्सेति सम्बोधयसि । यतो नाहं वत्सः, किन्तु वृद्धोऽहम् ।

द्वि०—न ते पलितं शिरः । पश्यामीति वृद्धोऽहमिति वदतस्तव व्याघातः ।

प्र०—नहि भगवन् !

"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा· स्थविरं विदु " ॥

किञ्च ब्रह्मन् ! ईश्वर-प्रसादकरं सर्वभूतहित-चिन्तनं सर्वदा कर्तुमशक्यं विषयस्वार्थाक्षिप्तचित्तत्वात् ।

द्वि०—अरे बालिश ! विषयेषु स्वार्थसाधकेषु दोषं पश्य । यत उक्तम्—

"इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥"

प्र०—ब्रह्मन् ! एतेषां मध्ये ममैकमपि साधनं नास्ति, सुगममुपायं वद ।

द्वि०—शृणु वत्स, लौकिकं वैदिकं यत्कर्म तत्सर्वमीश्वरार्पितं कुरु । यत उक्तम्—

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥"

नातः परं सुगममुपायान्तरमस्ति ।

प्र०—भगवन् ! तत्तत्कर्मजन्यस्वर्गादिकामनाक्षिप्तमनस्तया फलमनुद्दिश्य तत्तत्कर्मजातमपि नाहं कर्तुमुत्सहे ।

द्वि०—अरे ! नूनमूषरात्मासि त्वम् ।

प्र०—भगवन् ! किं बहव आत्मानस्तवमते यन्मामूषरात्मेति सम्बोधयसि ।

द्वि०—शृणु रे ब्राह्मणडिम्भ ! एकमपि ब्रह्म मायाभि· परिच्छिन्नमनेकमिव भवति । तदुक्तम्—

"एकं रूपं बहुधा या करोति" इत्यविद्यावस्थाया ऊषरात्मा त्वं निगद्यसे ।

प्र०—नाहमुपेक्षणीयो भगवन्, यत· सर्वभूतानुकम्पायास्त्वमिवाङ्गीकारात् कदाचिदहमपि तवानुग्रहेण समदमादिसाधनसम्पन्नो मुक्तो भविष्याम्येव ।

द्वि०—शृणु वत्स, तर्हि मदुक्तप्रकारेण भगवदर्पणेन कर्माणि कुरु ।

प्र०—भगवन् ! एवं करिष्यामि, आविर्भूतं मम चित्ते विषयेषु दोषदर्शनम् । संप्रति शुद्धस्वान्तः संवृत्तोऽस्मि, शाधि मां किमतः करवाणि ?

द्वि०—शृणु वत्स ! ज्ञाननिधिगुरुकुलोपसदनं कुरु । यत उक्तम्—

" तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् " ।

प्र०—भगवन् ! तर्हि क्व गच्छामि, शाधि मामुपसन्नं करुणानिधे !

द्वि०—अहो महान् खेदोऽस्ति, न जानासि ? महानिर्वाण-वेदविद्यालयं दारागञ्ज-प्रयागे । संन्यासिमहोदया इतो द्वादशवर्षतः पूर्वमेव समुद्घाटयामासुरिति तत्रैव गच्छ ।

प्र०—भगवन् ! केन पथा गच्छामि, भ्रान्तोऽस्मि ।

द्वि०—आगच्छ, दर्शयामि ।

(इति निष्क्रान्तौ)

परोपकारः ।

ले०—लक्ष्मीचन्द्रो बजाजः (रतनगढीय-ऋषिकुलस्थः,)

मान्याः ! सत्स्वपि बहुषु धृतिक्षमादमाऽस्तेयादिषु धर्माङ्गेषु परोपकारस्यैव प्राधान्यमाक-

लयन्ति विद्वांस । परेषां हितानुष्ठानम्, हीनेषु दुःखितेषु दयनम्, अत्याचारैर्निपीडितानां साहाय्याचरणं मनुष्यस्य परमो धर्मः । एतदेव शब्दभेदेनैवं प्रतिपाद्यते ।

"अष्टादशपुराणानां व्यासस्य वचन-द्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।"

योहि मानवो जन्मजरामरणसङ्कुले सुखदुःखादिद्वन्द्वोपसृष्टेऽस्मिन् जगति जन्मासाद्यास्मादसारात्क्षणभङ्गुरात् कायात् परोकृतिरूपं सारमाहरति, वस्तुतः स एव साधुः स एव महात्मा तस्यैव सुजीवनम् ।

'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते संसारे कोटिजन्तवः ।
परोपकारव्रतिभिराकल्पान्तन्तु जीव्यते ।'

जगन्नियन्तुर्जगदीश्वरस्य सृष्टिक्रमे विचार्यमाणे चित्तभूमिकामासदयन्ति तदुपादानभूतानि पृथिव्यादिपञ्चभूतानि, यै. केवल परार्थमेव स्वस्वरूपं धार्यते ।

नहीयं गन्धवती पृथ्वी स्वयमेव स्वीयं गन्धमाजिघ्रति, नचाप्याप आत्मनैव रसं रसयन्ति, नैव तेजांसि आत्मदीप्त्यात्मानं दीपयन्ति, न वा वायुः स्वार्थमेव वाति नचाप्याकाशोऽवकाशं स्वकीयमात्मने समुपयुंक्ते । सत्येवं पञ्चभिर्महाभूतैर्भावितात्मनोऽस्य भूतात्मनः परोपकार एव अन्तरङ्गमखिलेषु धर्माङ्गेषु ।

"रविश्चन्द्रो घना वृक्षा नद्यो गावश्च सज्जनाः ।
एते परोपकाराय युगे दैवेन निर्मिता ॥
परोपकार-शून्यस्य धिङ्मनुष्यस्य जीवितम् ।
जीवन्तु पशवो येषां चर्माऽप्युपकरिष्यति ॥"

परोपकारमेव लक्ष्यं कृत्य लीलाविग्रहो भगवान् विष्णुः समये-समये दशावतारान् गृह्णाति । परोपकारिणां चित्तेषु अयं निजः परो वेति नैव कक्षाविभाग उदारतायाः । यथा ते निजेषु पुत्रादिषु दयां कुर्वन्ति तथैव दीनेषु आर्तेषु च । परोपकारिणो यत्र कुत्रापि दुःशासनेन पीड्यमानान् दारिद्र्येण दार्यमाणान् रोगेण रुज्यमानान् पश्यन्ति, तत्रैव तानुद्धर्तुं सहस्रैरुपायैश्चेष्टन्ते । तेहि करुणाक्रान्तहृदया अन्धान् मूकान् क्षुत्पिपासार्दितान् शीतवातातपैर्बाधितान् दृष्ट्वा अन्तःकरणे विद्रवन्ति यथाशक्ति तेषां साहाय्यमारचयन्ति च । ते हि अज्ञानान्धकारेणाच्छादितान् स्वकर्तव्यविमुखान् असत्पथप्रवृत्तान् निरीक्ष्य विद्यादानव्यवस्थया शिक्षितान् कुर्वन्ति ।

संसारेऽस्मिन् तादृशानामपि मानवानामभावो नास्ति । ये हि—

"यावज्जीवेत्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"

इत्यादिकान् सिद्धान्तान् संसाध्य परोपकारसदृशं गुणमपि निन्दन्ति, प्रयतन्ते च तदर्थं प्रवृत्तिमपि स्वार्थमूलिकामेव साधयितुम् । तानेतादृशानेव भगवान् श्रीकृष्णो गीतासु आसुरीं योनिमापन्नान्निर्दिश्य—

"तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥"

इति शास्ति । को हि नाम व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूनपि स्वसन्तानार्थं प्राणान् त्यजतो विलोक्य मनुष्याणां हृदयेषु परोपकारादि-गुणानां प्रवृत्तेर्मूलं केवलं स्वार्थमेव निर्दिशेत् । वस्तुतो ज्ञानवन्तो महात्मानः

सर्वभूतस्थमात्मानमनुभवन्तस्तस्यैवोपकारार्थं सवेद। चेष्टन्ते । अत एव बृहदारण्यके योगी याज्ञवल्क्यः स्वधर्मपत्नी मैत्रेयीम् –

"आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य'

इत्याद्युपदिदेश। आस्तां नाम चेतनानामिय कथा जड़ेऽपीय परोपकारप्रवृत्ति स्वाभाविकी विलोक्यते,। अत एवोक्तं केनचिन्महाकविना—

"पद्माकर दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकाशयति कैरवचक्रवालम्।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्त' स्वय परहितेषु कृताभियोगाः॥"

अयं परोपकारस्योच्चतमो निष्काम आदर्शः। यदि एतादृशं उच्चभाव विहाय सामान्यदृष्ट्या विचार्यते तथात्वेऽपि परोपकारो मानुषस्य परमो धर्मः सिद्ध्यति। न खलु मनुष्यः पश्वादिवत् कश्चिदेकाकी तिष्ठति। अयं सामाजिकः प्राणी समाजे प्रायः सर्वविधैरेवेतरैर्मानवैः संगच्छते संव्यवहरति च। एवं सति यदाय न केषांचिदुपकारमादधीत न वा केषांचित् साहाय्यमातन्वीत तर्हि कोऽन्योऽमुं प्रत्युपकुर्यात्, को वा विपत्तौ समाश्वसयेत्। परन्तु यथार्थतया प्रशंसनीयस्तु स एव निष्काम-परोपकारः। अत एव भर्तृहरिणोक्तम्—

"एके सत्पुरुषा परार्थ-घटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये।
ते वै मानव-राक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये,
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे॥"

यद्यपि परोपकारिणां मार्गेऽनल्पा विपत्तयः समापतन्ति, अनेके च क्लेशाः समागच्छन्ति, तथापि ते न कथञ्चिद्विचाल्यन्ते।

"परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सताम्।
नश्यन्ति विपदस्तेषांसम्पदस्तुपदे पदे॥"

एतादृशस्यैव परोपकारस्य कृते महर्षिर्दधीचिः स्वकीयान्यस्थीन्यपि याचमानाय इन्द्राय ददौ, राजर्षिः शिविश्च स्वशरीरस्य मांसमपि उत्कृत्य कपोतस्य रक्षार्थमुत्ससर्ज।

'कर्णस्त्वच शिविर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः।
ददौ दधीचिरस्थीनि, किमदेयं महात्मनाम्॥'

अतो मान्याः पाठकमहाभागाः काम्यते उभयोर्लोकयोः सुखन्तर्हि परोपकारोऽवश्यमेव समनुष्ठेयः।

——:o:——

विजयादशमी।

ले० नारायणशर्मा दाधीचः (जयपुरीय संस्कृत विद्यालयस्थः)

मान्या भारतहितैषिणो विपश्चित्प्रवराः! आनन्दमयो विजयादशमीमहोत्सवः समागच्छति। अत्रार्य्यमातुः श्रीदुर्गादेव्याः पूजनं भविता धनिनो मानिनः सर्वेऽपि मानवाः सुन्दराणि प्रायोऽपवित्राणि विदेशीयवस्त्राणि परिधास्यन्ति। साम्प्रतं भारतीयानां पार्श्वे यदि कश्चिदिमं प्रश्नं कुर्वीत। का नाम विजयादशमी? कस्तावदस्या अर्थः? अस्या वार्ताया भारतवासिन उत्तरं दद्युरित्यस्माकं

तु संदेहः । यदि कतिपया मानवाश्चोत्तरं दद्युस्तर्ह्येवं वदिष्यन्ति । रुचिकरभक्ष्य-पदार्थानां भक्षण सुन्दरवस्त्राणां परिधानमेवास्माभिर्विजयादशमी मन्यते । तेषामेतज्ज्ञान सर्वथा भ्रान्तिमूलमस्ति । यस्मिन् शारदीयनवरात्रे विष्णुमहेशादिदेवानां तैजसोत्पन्ना या महाशक्तिः इदं भूमण्डलमवतीर्य देवारेरसुरराजस्य महिषासुरस्य विनाश विधाय देवप्रतिष्ठां स्थापयामास, यस्यां विजयादशम्यां भगवान् रामचन्द्रः परितः समुद्रैर्वेष्टितां यमराजपुरीमिवोद्भासमानां लङ्कां प्रतस्थे । यस्यां विजयादशम्यां पाण्डवैरज्ञातवासं परिसमाप्य दुष्टदुर्योधनेन निर्पीड़ितस्य विराटराजस्य गोधनस्य रक्षाऽक्रियत, अग्रे चानेनैव युद्धक्रमेण सर्वान् कौरवान् विनाश्य धर्मराज्यमस्थाप्यत, यस्यां विजयादशम्यां प्राक्तनाः क्षत्रिया विजयार्थं प्रस्थानमकुर्वन्, यस्यां विजयादशम्यां पवित्रतमेयं भारतभूमिः सुगृहीतनाम्ना भगवता बुद्धेन जन्मनाऽलङ्क्रियत, यस्य ज्योतिरखिलजगति प्रसृतं यस्य मतानुयायीनोऽद्याप्यस्मिन्संसारे सर्वेभ्योऽधिकतराः सन्ति । तस्यशारदीयनवरात्रोत्तरगां विजयादशमीमेवं रीत्या मानयित्वा वयं संतुष्टा भवामश्चायमेवास्माक पतिताऽवस्थायाः पर्याप्तपरिचय । अस्माकं प्राक्तना भारतीया आश्विनशुक्लदशम्यां विदेश-विजयार्थं शत्रु सहारार्थञ्च यात्रामकुर्वन् । तेषां शौर्येणैवास्यास्तिथेर्विजयादशमीति नाम प्रथितम् । वय तेषामेव सन्तानाः स्मः । अस्माकं शरीरेऽद्यापि रामकृष्णार्जुनादीनां सांप्रतिकवीराणां प्रतापशिवाजीप्रभृतिप्रथितशूराणां राज्ञां शोणितमुपस्थितं वर्तते । हन्त ! तथापि तादृशा नास्मः । ते स्वाधीना आसन्, वयं पराधीनाः स्मः । ते विदेशविजयिनो, वयं गृह एव पराजिताः, ते शक्तिमन्तो, वय बलहीनाः, ते धर्माय स्वप्राणानपि मोक्तु शक्ता वय धर्माय केवलं रोदिमः किम्बहुना तैरेव विजयादशमीनाम सार्थकं कृतम् । साम्प्रतं वयं खलस्य नाम्न उपहासं कारयामः । पुनरपि वयं तेषां सततया, वयमपि तत्सदृशा भवितु शक्नुम । यदि वाञ्छामो यदि च तेषां मार्गोऽस्माभिरवलम्बितः स्यात्

पुरा खल्वभून् शक्ति-पूजा दुर्गापूजा वा । अयं महोत्सवो नास्त्यद्यतनः किन्तु, भगवतो रामचन्द्रादपि प्राक्कालिको वर्तते । किन्त्वतीतायां वर्तमानायां च पूजायां महदन्तरमस्ति । ते दुर्गापूजां शक्त्यर्थमकुर्वन्, जगन्माता भगवती दुर्गाऽपि तेभ्य आत्मीयां शक्तिमदात् । अधुनापि तां शक्ति प्राप्तुं शक्नुमः परञ्चास्माभिः पूजाप्रकारः परिवर्तनीयः । अस्माक पूर्वजा मृण्मयी भगवत्या मूर्ति विदेशीयवस्त्रैर्मिथ्याभूतैर्मनःशिलादिधातुभूषणैरलङ्कृत्य निरपराधानजान् दुर्गामूर्त्याः समक्षे हत्वा स्वचेतसि ईदृशीमिच्छामोत्पादयनज्जगन्माता भगवती सतुष्य अस्मभ्य कश्चिद्वर दास्यति येनास्माकं वसु, स्वजनकष्टश्च दूरी भवेत् । अय पूजाविधिरज्ञानान्तरितो वर्तते । अज्ञानपूजया कोऽपि लाभो भवितुं नार्हति । पूजा सज्ञाना करणीया, अस्माकं प्राक्तना सज्ञानां पूजां कुर्वन्तिस्म । चित्तैकाग्र्याय तेष्यावश्यकतानुसार द्रव्यमूर्ति निर्माय पूजायां संलग्नचेतसोऽभूवन् । सा मूर्तिः परितः शुद्धा वेदमन्त्रैश्चपूताऽभूत् परञ्च तेषां ध्यान भावना चास्याः स्थूलमूर्त्याः कलेवरतोऽप्यग्रेसराऽविद्यत । ते हि महाशक्त्या वास्तविकं स्वरूपं मर्म चाजानन् । येन ईश्वरीयतेजसा

या महाशक्तिः प्रादुर्भूता तामेव सर्वतः पवित्रतमया तपश्चर्यया प्राप्तुं प्रयतन्ते स्म । भगवत्याः पार्श्वद्वये सरस्वतीलक्ष्मीगणेशानां मूर्तिं पश्यामः, सरस्वती कला तथा विद्याऽस्ति विघ्नराजो विज्ञान मूर्तिश्चेति । पूर्णशक्त्युपासकैर्विद्यायास्तथा कलाया विज्ञानस्य चोन्नतिः करणीया । अथ तावद्देशस्य सुखसमृद्धये श्रीमहालक्ष्मीमूर्तेर्भावसाधनं कर्तव्यम् । इदमेव शक्तिपूजाया मुख्यरहस्यम् शक्त्युत्पादनस्य साधनञ्चास्ति । तेषामनुष्ठानं शारदीयनवरात्रे महिषासुरमनोविकाराणां विनाशनेऽजायत । इदमेव शारदीयनवरात्रस्य महत्त्वमप्यस्ति । पुराऽमन्यतास्माकं पूर्वजैरपि विजयादशमी, अस्माभिरपि साम्प्रत मन्यते । तैर्वास्तविकी विजयादशमी मन्यते स्म । सांप्रतमस्माभिस्तस्याः प्रतिबिम्बमात्रमपि मानयितुं न शक्यते । अद्य वयं विजययात्राया वार्तामपि ध्यातुं न शक्नुमः । यतो वयं निर्बलाः स्मः । विजययात्रा निरन्तरं न भवति । किन्तु शक्तेरावश्यकताऽत्रास्ति । यतोऽनया विनाऽऽत्मरक्षामपि कर्तुं न कोऽपिशक्त । साम्प्रतमस्माभिरप्यात्मरक्षा कर्तुं न शक्यते । एतत्प्रत्यक्षम् । वय बलशालिनो भवेम इति विजयादशमी मानयितव्या । प्राक्काले विजयादशम्यां परस्परं मिलनस्य व्यवस्थाऽसीत्, सांप्रतमपि कतिषुचित् स्थानेष्वेवमेवास्ति । वयमपिमिलामोऽधुना विभिन्नैः परिवारैः सम्बन्धिभिश्च । विजयादशमी केवलं पारिवारिकमहोत्सवो नास्ति किन्तु राष्ट्रमहोत्सवोऽयं हिन्दूजात्याः सर्वासां व्यक्तीनामन्तर्गतानां विभिन्नसंप्रदायानां च परस्परं मिलनस्य व्यवस्था कर्तव्या । विजयादशम्याः सङ्गमे स्पृश्यास्पृश्यभेदोऽपि दूरीभवति विन्ध्याचलादिषु बहुत्र देव्यालये सर्वेऽपि स्पृश्यास्पृश्याः परस्परं सङ्घर्षमाचरन्तो देवीमर्चन्ति ।

हिन्दुजातौ संमिश्रणेन शक्त्युत्पन्नार्थमेव अस्योत्सवस्य सृष्टिर्जाता । यस्यभग्नावशेष एवायं यत्र कुत्रचनोपलभ्यते । अधुनापि हिन्दुराजानां साधारणतः सर्वेषां क्षत्रियाणामयं महोत्सवः क्षात्रधर्मस्य भाव प्रकटयति । प्रायोऽत्र खड्गस्य पूजा भवति, मल्लयुद्धस्यायोजनं जायते, व्यायामालयस्य (अखाड़ा) व्यवस्था क्रियते । किन्तु साम्प्रतमिमानि कार्याणि नष्टप्रायाणि दृश्यन्ते । किं बहुना, एषां सार्वजनिकरूप च नष्टमभूत् हिन्दुजातिः धर्मप्रधाना जातिः किन्तु धर्मत्राणाय देशरक्षार्थं च वीरजातिरप्यासीदिति । अत. खल्वस्या अन्यगुणानां यथावश्यकताऽस्ति, तथैवास्या जातेरस्त्रबलस्याप्यावश्यकताऽस्ति । बहुधा पश्यामो बहवः खलु हिन्दुयुवका यवनानां पैगम्बरोत्सवे (ताजिया) यवनव्यायामस्थाने गच्छन्त्यन्योन्य बाहुयुद्ध व्यायामञ्च कुर्वन्ति । तस्मिन्समये यवनदेवलकैरन्यैरपि यवनैःशिल्पकार-काम्बविक-लोहकारादिभिः हिन्दुयुवका यवनमतावलम्बिनः क्रियन्ते । यवनैश्च प्रतिव्यक्ति नियमोऽयं कृतोऽस्ति यत् स्वजीवने दशहिन्दवो यवनमने कर्तव्या. । मान्या भारतीयाः! अतोऽयंदशमीमहोत्सवः श्रीमद्भिः पुनरपि स्वरूपे स्थापनीयः पुनरपि श्रीदुर्गा देवी शुद्धैः स्वदेशजैर्वस्त्रैः शक्तिसञ्चयायैव पूजयितव्या वयंतु मन्यामहे यद्येवमेव भारते पुनरपि बलवृद्धयै प्रतिग्रामं व्यायामशालाप्रभृतयो विनिर्मेया येन स्यात् पुनर्विजयो भारत-वसुन्धराया इति निगद्य विरमति भवतां विधेयः ।

स्थगितो भूदिति। अहो भारतभाग्यन एव प्रस्तावोऽयन्नोपस्थितः ससदि. नो चेदेकतो विलुप्तगौरवस्यास्य देशस्याय द्वितीयो गण्डस्योपरि विस्फोटकः सम्वृत्तः स्यादिति।

द्वितीयः शारदीयः प्रस्तावस्तु उपस्थित एवास्ति ससदि। सोऽपि तु महानर्थकारी। यद्यपि आधुनिकीं बालविवाहप्रथां दर्श दर्श तु सर्वेऽपि विज्ञा देशकालविदस्तत्समर्थका एव। परन्तु नायं पन्था बालविवाह-निरोधस्य साधीयान्। एवन्तु अनर्थपरम्परैवोदेष्यति। यतोहि आधुनिकी शासनपद्धति र्नास्माकं कल्याणमीहते अपि तु स्वहस्तप्रसारमेव। एवं कृते तस्या एव बलवृद्धि र्भवति इदमस्त्रप्रदानेन। अस्त्रमिदमासाद्य सास्माकं धार्मिककृत्येऽपि पादं प्रसारयिष्यति। तत्रापि उत्कोचादिदानादाने प्रचलिष्यतः, येन दैनन्दिनं भारतस्य नैतिकबलह्रासश्चरित्रपातश्च स्यादेवेति। आश्चर्य्यन्तु मामिदम्प्रतिभाति यत् स्वराज्याभिलाषुकाः 'लाला' 'लाल' प्रभृतयोऽपि नियममिमं राजतः प्रचालितमभिलषन्ति। अयि महात्मानो यदि भवन्तो बालविवाहं निरोद्धुमिच्छन्ति चेद् व्यवस्थापिकासभातो निःसृत्य जनतासु कार्य्यं कुर्वन्तु। तत्तज्जातीय, तत्तद्धर्मीय सभाभि प्रस्तावमिम स्वीकार्य्य प्रचालयन्तु, जनान् तु बोधयन्तु। यावान् प्रयासो भवतां तत्र वाग्युद्धे भवति, ततोऽणुरपि प्रयास एतादृशेषु विषयेषु जनतामध्ये समये समये कृतश्चेन्महान्स्याल्लाभोऽस्य देशस्येति। किम्बहुना एवंभूता विषयाः सनातनधर्म-सभाहिन्दुसभा-प्रभृतिष्वेवोत्थापनीयास्तथा तद्द्वारैवेषां जनतासु प्रचारो विधेयो न राजसभयेति विमृशन्तु स्वपारतन्त्र्यपाशदाढर्य्यम्। कथं गज निमीलिकया व्रजन्ति भवन्तो दीर्घं पश्यन्तु मा ह्रस्व पर पश्यन्तु मा परम्'।

भारतीयजनता धर्मदण्डतो यथा बिभ्यति न तथा राजदण्डत इति निश्चितं विदन्तु। अतो धर्मसभाभिः स्वीकारिते बालवृद्धविवाहनिषेधे झटित्येव ताः स्वीकरिष्यन्ति। राजसभया तु शिरस्फोटनेनापि तत् कारयितुं न पार्य्यते यच्चानायासेनैव धर्मसभाभिः साधितं स्यादिति।

*   *   *

सनातन-धर्मोदयः।

एतन्नामक पाक्षिकं राष्ट्र-भाषा (हिन्दी) पत्रं श्रीकाशी सनातनधर्म-पण्डित-सभाया मुखपत्ररूपेण काशीतो निःसरति पत्रमिदमद्यत्वे बहूपकरिष्यति सनातनधर्मजनतायामित्यस्माकं धारणा। यच्च, इदानी सर्वेऽपि पत्र-पत्रिका-सम्पादका वराकं वृद्धं सनातनधर्ममेवाभिक्रामन्ति। तेषां मुखमर्दनं विदधत् स्ववर्गं च चिरकालतः प्रवृत्तां कुरीतिं कुप्रथां कुसंस्कारमुन्मूलयत् श्रुति-स्मृति सदाचारप्राप्तं देशकालोपयुक्तं च नियमजातं सर्वेषां पुरतः प्रस्थापयत् किङ्कर्तव्यविमूढञ्च विद्वत्समाजं कार्य्यक्षेत्रेऽवतारयत् सर्वतो विप्लुतञ्च धार्मिकं समाजं नियमयच्चिरञ्जीव्यादिति श्रीकाशी विश्वेश्वरमभ्यर्थयमानोऽहमस्याभ्युदय शाश्वतिकं कामयेऽनुरुन्धे च सनातनधर्मसमाजमन्यधर्माणाञ्च यदस्य ग्रहणेन विदाङ्कुर्वन्त्वखिलधर्म-रहस्यं शास्त्रनिर्दिष्टं स्वीयं कर्तव्यञ्चेति। अस्य प्रवर्त्तकाः पूज्यपादाः पण्डितसम्राजो महामहोपाध्यायाः श्रीप्रमथनाथ तर्कभूषण-

महोदयाः सन्ति । सम्पादकाश्च त एव भवतां परिचिता भूतपूर्व-सुप्रभात-सम्पादका श्रीमन्तः पण्डित-केदारनाथशर्माणः सारस्वताः । काशीस्थानाञ्च बहुभूतानां विदुषां महामहोपाध्यायपदभाजामत्र लेखास्तिष्ठन्तीत्यपि सुवर्णे गन्धसमवायः । मूल्यं वार्षिकम् २) प्राप्ति-स्थानम्—

व्यवस्थापक-सनातनधर्मोदय, टेढीनीम,
बनारससिटी

*　　*　　*　　*

वाढनगेर सतीत्वपरिणामः ।

सर्वेषामेव समाचारपाठकानां विदितमिदम् । यद् वाढनगरे काऽपि सती स्त्री स्वपतौ मृते तच्छरीरमादाय चितामारुह्य स्वीयमपि नश्वरं शरीर मग्नौ हुत्वा भारतीयोज्वलं रत्न सतीत्व पुनरपि घोरेऽस्मिन् कलौ प्राचीकशत् । परन्तु तदीयबान्धवानां तत्सतीत्वानुज्ञादानापराधे पाटलिपुत्र-न्यायालयतः सपरिश्रमः कारागारे वासोऽभूत् । तत्रैव न्यायपतेर्विचारपद्धतेरालोचनया कतिपयानाम् विहारप्रान्तीयनेतॄणां 'जगत्लाल'-'सर्चलाइट्'-सम्पादक-महोदयानामपि तस्मिन्नेव गृहे सपरिश्रमो वासो जातः । वृत्तमिदमाकर्ण्य कस्यच सनातन-धर्महितेच्छोर्हृदयं क्रोधेन शोकेन च न क्षुभ्येत । परन्तु केऽपि धर्मशास्त्राचार्य्या अत्र विषये स्वमुखमुद्रां नविघटयन्तीत्येतदेवाश्चर्य्यम् । इदानीं वङ्गीय-ब्राह्मणसभयाऽखिलभारतवर्षीय-ब्राह्मणानां महासम्मेलनं विधातुमुपक्रान्तम् तयैवम्भूतानां विषयाणां विचारो यदि कृत स्यात्तर्हि स्यादपि तस्याः साफल्यम् । केवलं कोलाहलमात्रेणैव विरतायां तस्यां न भविष्यत्यस्माक सन्तोषः । अतो वयमनुरुन्धमहे तत्संयोजकान् यदेवम्भूतानां विषयाणां विचारन्तेऽवस्यं कुर्य्यु । पश्यन्तु भारतीयसभ्यताया हृदय सतीत्वं विद्यते । तस्य रक्षणं यदि भवतामभीष्टञ्चेत्पुनरपि सतीत्वप्रथाया प्रचाराय यतन्ताम् । तद्विषयक राजकीय निरोधनियमश्चापसार्यन्ताम् नो चेत् एकतः सतीत्व निरोधोऽपरतश्च पुरुषबहुविवाहानिरोधोऽन्यतश्च कामवासनावृद्धिकरवैदेशिकसभ्यता—प्रचारोऽपरतश्चभवदनुमोदितषु स्वविधानकबालविवाहवृद्धविवाह-प्रसार इत्येते समुदिताः कारणकलापा आर्य्यनारीणां चरित्रगौरवं हठाद्विनाश्य व्यभिचारमुत्कर्षयन्तो भ्रूणहत्यादिमहापापान् समेधयन्तो यवनसंख्यां वर्द्धयिष्यन्त्येवेति शृण्वन्तु सत्यमप्रियम् ।

——

समालोचनासारः ।

स्तुति-कुसुमाञ्जलिः—

श्रीमज्जैनाचार्य श्रीदेवचन्द्र सूरिभिर्विरचितेयं स्तुतिः पार्श्वचन्द्रसूरीश्वराणां हेमचन्द्रसूरीश्वराणाञ्चाष्टकप्रयुक्ता अतीव सरससरलैः भावभूषितैः पदैरलंकृता सर्वैरेव तदुपासकैरन्यैश्चापि सज्जनैरवश्यं द्रष्टव्येति ।　　तत्प्राप्तिस्थानम्—

श्रीहेमचन्द्रसूरि,
जैन-पुस्तकालय, बीकानेर (राजपूताना)

प्रश्नोत्तरी—

इयं हि परिव्राजकाचार्य्य जगद्गुरु श्रीमच्छङ्कराचार्य्यपादैर्विरचिता ।

वेदान्तविषयविबोधिनी सा सान्वय हिन्दीभाषाविभूषिता प्रश्नोत्तरा सर्वैर्मुमुक्षुभि साधुभि· संसारसागर-निमज्जद्भिर्जनैश्चावश्यमेव द्रष्टव्या । अस्याः सम्पादकष्टीकाकारश्च 'साहित्य-शास्त्री, प० श्रीसरयूप्रसाद पाण्डेयः (द्विजेन्द्रः) काव्य-तीर्थ विशारदः' । समुचितया टिप्पण्या बहुमूल्यतामधिगतवत्या अप्यस्या मूल्यं सुतरा न्यूनतरं पणषट्कमेव । अतो ग्रहेप्सुभिरधोलिखितेन संकेतेन गृहेलिमा । प्राप्तिस्थानम्ः—
मास्टर खेलाड़ीलाल, संस्कृत-बुकडिपो, काशी ।

—श्रीशिवकुमार शास्त्री ।

हिन्दू-पञ्च ।

साप्ताहिक-पत्रस्यास्य श्रीकृष्णजन्मोत्सवोपलक्ष्ये प्रकाशितोऽतीव मनोहरः सहृदय-हृदयानन्द-सन्दोह-जनकः सम्पादन-कलाकलितो रसिकजनमनोरञ्जको विविध-विषय-विभूषितो गद्य-पद्यपुष्पितो हृदयहार इव सचित्रोऽयं श्रीकृष्णाङ्क श्रीकृष्णाङ्क विभूषयतीति हर्षास्पद राष्ट्रभाषाऽभिज्ञानां सहृदयपाठकानाम् ।

अस्य च स्तम्भगा लेखा कविताश्च सर्वा सर्वेषां सहृदयानां सन्तोषमावहन्तीति सम्पादक-पाटवविलसितम् । अङ्कस्यास्य मूल्यमपि स्वल्पमेवाष्टाणक मात्रम् । अतो वै सर्वै राष्ट्रभाषोदयाभिलाषुकैरयमङ्को द्रष्टव्य इत्यस्माकमभीप्सितम्—

—'द्विजेन्द्रः' (स० सम्पादकः) ।

संस्कृत-समाचाराः

[१६२६ तमे खिस्ताब्दे पुनर्युद्धम्]

विचित्रा गणना ।

भारतवर्षे किमपि महायुद्धमागामिनि १६२६ तमे खिस्ताब्दे भविष्यतीति कश्चिद्दैवज्ञः प्रोक्तवान् । युक्तयश्च तेनैवं प्रोक्ता.—१८५७ तमे खिस्ताब्दे भारतवर्षे किमपि युद्ध प्रावर्ततेति सर्वेऽपि जानन्ति । तत्संवत्सरीय-संख्याङ्कानां १+८+५+७=सङ्कलने २१ एकविंशतिर्भवति । अस्याश्च संख्यायाः १८५७ संख्यया योगे १८७८ भवति, तस्मिन्वर्षे वङ्गप्रदेशे किमपि युद्धमभूत् । अथ चैतत्संख्यागताङ्कानां १+८+७+८=योगे २४ लभ्यते । पूर्वसंख्ययास्या योगे १६०२ भवति । अस्मिंश्चापि वर्षे वङ्गेषु प्रजानां राज्यशासक-विरुद्धमान्दोलन मुद्धृतं वङ्ग-विच्छेदमूलकम् । अथ त्वैतत्संख्यागताङ्कानां सङ्कलने १+६+०+२=१२ लभ्यन्ते, पूर्वसंख्ययास्य योजने १६१४ भवति । अस्मिन्वर्षे ब्रिटिशराज्य-शासकानां पाश्चात्यमहायुद्धे योगः कर्तव्यो ऽभूत् । अथैतत्संख्याङ्कानां सङ्कलने १+६+१+४=१५ । लभ्यन्ते । अस्य तु पूर्वसंख्यया योजने १६२६ भवति । अतो वै पूर्वानुभव-संगृहीतव्याप्त्यनुरोधेन तस्मिँश्च वर्षे युद्धमवश्यं भावीति गम्यते । ततश्चापि परं १६५० तमे वत्सरे भवितुमर्हति । १+६+२×६=२१ संख्यायाः १६२६ संख्यया योजने १६५० लभ्यते । इतित्ववगन्तव्यम् ।

——*——

सौरकार्तिके १९८५ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चमवर्ष | November 1928. | सप्तमोऽङ्कः

Vol 5

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरतनिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्-नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्त्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी "साहित्याचार्य्यः"

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, "न्यायाचार्यः"

वार्षिकम्मूल्यम्—३)

छात्रेभ्यः—१॥)

माननीयेभ्यः—१२)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

वैदेशिकेभ्यः—९)

लेख-सूची ।

श्रेष्ठि-श्रीगोकुलदासतेजपाल-महाविद्यालय (मोहमयी)

उपर्य्युक्त-संस्कृत महाविद्यालयस्य 'काशी-कलकत्ता-राजकीय-परिक्षोत्तीर्णच्छात्रेभ्यः 'वार्षिक पारितोषिकप्रदानमहोत्सवः श्रेष्ठिवर्य्याणां धर्मकार्यें प्रमुखाणां श्रीमाधवजी (बी. ए. एल. एल बी) महोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेण संपन्नः । मंगलपाठात्पर संस्कृतच्छात्रोपयुक्ते विषये उपदेशकानां भाषणानन्तरम् छात्रैर्व्यायाम-कौशलं प्रदर्शितम् । श्रीमतां प्रधानाध्यापकानां'वार्षिक-विवरण पाठानन्तरम् छात्रेभ्यो योग्यतानुसारं संकलनात् (१४०) रजतमुद्राः पारितोषिकरूपेण प्रदत्ताः । आशास्महे संस्कृतोन्नति-प्रचारशून्ये मोहमयीप्रान्ते अन्येऽपि श्रेष्ठिवर्य्याः 'श्रीगोकुलदासश्रेष्ठिवर्यानानुकुर्युस्तर्हि गीर्वाणवाणी अपेक्षिता समुन्नतिः स्यादेव इति शिवम्

भवदीयः—चन्द्रकान्त पाठकः

समालोचनासारः ।

माधुरी—

माधुरी माधुरीवेति मा धुरीणा-समयो भवेत्।
संदृष्टाऽऽलोचितेयन्तु निर्मलैव विभाति मे ॥

माधुरीयं मधुराक्षरैर्मधुरा, सुचित्रैर्विचित्रा, गम्भीर गद्यगुणगुम्फिता, पद्यपुष्पिता, विविधविषयविभूषिता च विभूषयति राष्ट्रभाषा-भाषिणां सहृदयानां भाषा-भण्डारमिति हर्षास्पदमस्माकम् । किम्बहुना ? दर्शनेनैवेमां चेतो न विमोक्तुमिच्छति । स्वगुणैर्बहुमूल्यतामधिगताया अप्यस्या मूल्यं व्ययादपि न्यूनतरं केवलं सार्द्धरूप्यकमेवेति बहूपकारतां सूचयति प्रकाशकस्यास्याः । किंवक्तव्यमत्र सम्पादक-पाटवविषये ? विशेषांक एवात्र प्रमाणमिति सर्वथा बुधैरनुग्राह्येयं माधुरीति मेऽभिलषितम्—(द्विजेन्द्रस्य) स० सम्पादकस्य ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—कार्तिके । १९८५ वैक्रमाब्दीये | सप्तमोऽङ्कः ।

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

समालोचनोत्तरम् ।

प्रबन्धा—श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्य-दार्शनिक-सार्वभौम-तर्करत्न-न्यायरत्न-साहित्यदर्शनाद्याचार्य्य-

गोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्री ।

इतो विकस्वरायामच्युतग्रन्थमालायामाद्यपुष्पत्वेन प्रकाशितायाः मत्संपादितायाः श्रीभगवन्नामकौमुद्या मङ्गलाचरणप्रथमार्य्याघटकषष्ठ्यन्तहरिपदविभक्त्यर्थस्वारस्यप्रतिपिपादयिषया तट्टीकाकृतोक्ते परमेश्वरवाचकत्वाभावहेतुके भगवत्सहस्रनामस्तोत्रान्तर्गतविश्वादिनाम्नां स्तोत्राद् बहिःपापत्तयार्थप्रयोगाभावसमर्थने शास्त्रविरुद्धतां प्रदिदर्शयिषुणा मया लिखितायाष्टिप्पण्याः समालोचनं कृतवता श्रीचण्डीचरणतर्कतीर्थमहोदयेन कश्चन प्रबन्धः कलिकातानगरात् प्रकाशमानायाः संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकाया आषाढमाससंख्यायां प्रकाशितः, शेषे तदुत्तरं चार्थितमतस्तदनुरोधपारवश्यान्निरपेक्षविद्वन्मनोविनोदानुगुणे तथाविधाने प्रावर्त्ति

परथाऽन्वहोदित्वरनानाविधाफलेग्रहिप्रश्नोत्करमार्जनोचितावसरविधुरतोद्वेजयत्येवाश्रयान्,

यदि त्विहालोचनसंसृष्टमूलटीकाटिप्पणीसमालोचनान्यानुपूर्व्यैवोदधरिष्यन्त, पर्याप्स्यत्तर्हि निरीक्षकसौकर्य्यंसुविधा, परन्तु विषयबंहिमभयान्निशितमतिकावगतिप्रथेयत्यप्यायतेतेति नैनानि तथोद्दीधरम्,

इत्थमिह प्रतिविधीयते—

अत्र तावत्तर्कतीर्थमहोदयेनाकाण्ड एव स्वतार्किकतां परिचाययता प्रसिद्धत्वेन विषयमननुमित्सोरपि वाक्ये न्यायत्वमारोप्याप्राप्तकालत्वेन परं निजिघृक्षुणाऽऽत्मैव निरनुयोज्यानुयोगेन न्यग्राहीति प्रथमग्रासे मक्षिकापातमनुहरति,

प्रसिद्धिश्च सहस्रनामस्तवघटकनामनिष्ठवाचकताया मूलकारस्यैव तृतीयपरिच्छेदेऽधिकारिनिरूपणे "यतस्तद्विषया मतिः" इत्युपक्रम्य, "हरेर्नामपदैस्तद्वाचकैः शब्दैः" इत्युपसंहारान्तरैः; टीकाकृतश्चारम्भ एव "षष्ठ्या च संबन्धवाचिन्या वाचकत्वम्" इति वाक्येन, अभिधायकनामानुशासनपरकोशादिघटकविष्णुनारायणकृष्णादिपदेषु भगवद्वाचकतायां कस्याप्यविमतेर्निष्प्रत्यूहैवेत्यपि सुधिय एव विचारयन्तु,

यत्तु प्रथमकिञ्चेत्यादिना–अवाचकत्वमननूद्य, कृतमबोधकत्वानुवादमाक्षिपता तीर्थेनानावश्यकव्याप्तिज्ञताहेवाक आरब्ध सोऽपि प्रेक्षावद्धासास्पदमेव—

शब्देष्वर्थबोधकतायां शक्तिलक्षणाऽन्यतरप्रयुक्तत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसंमततायां, स्तवादिघटकनाम्नां लक्षणाया भगवद्बोधकतायाः श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिरननुमोदिततायां च तेषां तदबोधकत्वं तदवाचकत्वापर्यवसायीति कथंकारमनुन्मत्तोऽङ्गीकुर्यादित्यस्मिन्नर्थे किं साक्षित्वे पाठका मूकायिष्यन्ते ?

यत्तु-द्वितीयकिंचेत्यादिना—छलप्रक्रियाशरणीकरणेनात्माऽऽयास्यते स्म तीर्थेन; तत् किमर्थमिति न वयं जानीमः,

अत्र हि टिप्पणीस्थं "तेषां नाम्नाम्" इति पदद्वयं त्यक्त्वा, स्वकल्पितव्याप्त्याभासमवलम्ब्यैनमस्मदीयव्याप्तित्वेन प्रख्याप्य साधु तीर्थताया आदर्शो दर्शितः,

यत उपक्रमोपसंहारादिग्राहिततात्पर्यज्ञानादिघटितसामग्रीनिबन्धनबोधेच्छयोच्चारितशब्दात्तादृशबोधानुत्पादे तादृशशब्दस्य वैयर्थ्यं दुर्निवारमेव

न हि लोके प्रयोजनसामान्याभावमेवोपलभ्य व्यर्थशब्दो व्यवह्रियते "न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना" इत्यादिन्यायेनासंभवात्, किन्तु स्वाभिमतप्रयोजनाभावज्ञानात्, तस्मात्प्रकृते विशेषतात्पर्य्येण प्रयुक्ते व्यर्थशब्दे,सामान्यतात्पर्येण प्रत्यवस्थानं छलरूपमसद् वर्त्म नातिक्राम्यति,

भवति च भगवद्विषयकबोधजनकत्वतात्पर्येण प्रयुक्ते सहस्रनामस्तवघटकनाम्नि तदबोधकत्वंवैयर्थ्यव्याप्यम् ,

यदपि तृतीयकिंचेत्यादिना–स्तवघटकनाम्नांभगवदबोधकत्वमुपगम्योच्चारणमात्रेणादृष्टद्वारा पापनाशकत्वादिकथनं, तदपि शास्त्रविरुद्धत्वात्तुच्छमेव

तादृशनाम्नां तदबोधकत्वोक्तौ न किमपि प्रमाणं, प्रत्युत श्रीविष्णुसहस्रनामस्तवारम्भे महाराजयुधिष्ठिरेण "स्तुवन्तः कम्" इत्यादि पृष्टेन पितामहगाङ्गेयेनोत्तरितं "जगत्प्रभुं स्तुवन्नामसहस्रेण" इत्यादि; "सर्वदुःखातिगो भवेद्" इत्यन्तं ग्रन्थं "नामसहस्रेण स्तुवन् गुणकीर्त्तनं कुर्वन्" तथा "निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणाद्" इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तवाक्यं प्रमाणयतां "षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढीनां शब्दप्रवृत्तिहेतूनां संभवात् सर्वे शब्दाः

परस्मिन् पुंसि प्रवर्त्तन्ते" इत्थं व्याचक्षाणानां श्रीशंकराचार्य्यपादानामुक्तयस्तद्बोधकत्वप्रतिष्ठापनपरा एव जाग्रति

स्तवघटकनाम्नामवाचकत्वे हि भगवन्निष्ठगुणादीनां भगवत्तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्तिः स्पष्टमेव विरुद्धा भवेत्, तस्मात्तेषां तदीयतत्त्वे स्थिते भगवतोऽपि वाच्यत्वं दुरपन्हव, " वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणत्वात्, ततश्चावाचकत्वोक्तिरसूयाऽऽदिप्रयुक्तदुराग्रहमूला, शास्त्रज्ञानवैधुर्यनिबन्धना वा नास्त्यत्राणुरपि विचिकित्सा

एतेन प्रथमकिञ्चोक्तौ भगवदवाचकत्वेऽपि बोधकत्वं लक्षणाऽऽदिना स्यादित्युक्तिरप्यव्युत्पन्नतां द्रढयति

यच्चोच्चारणद्वाराऽदृष्टेत्याद्युक्तं, तदप्यसंगत,- भगवन्नाम्नामुच्चारणद्वाराऽदृष्टजनकता तदैव स्याद् यदा भगवद्विषयकबोधजननसामर्थ्यं तत्र स्याद्, अन्यथा विश्वादिनाम्नां भगवत्संबद्धत्वमेवाप्रामाणिकं प्रसज्येत,

यच्चेत्याद्याक्षेपोऽप्यसमञ्जस एव संभाव्यमानार्थस्याक्लृप्ततयाऽनुवाद्यत्वानर्हत्वाद्

यच्चेत्याद्याक्षेपोऽप्यसूयाकलुषित एव, टिप्पणीस्थलेखात् स्फुटमेतदवगम्यते यत् शक्यसंबन्धो लक्षणा चेद् ? यस्मिन् पदे शक्तिरेव किंचिन्निरूपिता नास्ति तत्र किंचिन्निरूपिता लक्षणाऽप्यसंभवेति निरूपकभेदतात्पर्येण निर्दिष्टविषये निरूपकैक्यमास्थाय पर्यनुयोगशृङ्खलपद्धतिमध्यास्ते न वेति निरपेक्षप्रेक्षावन्तः परिशीलयन्तु,

यच्च वाचकत्वशक्त्योरैक्याक्षेपः सोऽप्यन्यन्तं हेयः, शक्त्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वं वाचकत्वमुच्यते, तथा च व्यापारस्य व्यापारिनिष्ठधर्ममात्रेणैक्यमेवेति केनानुभवेन तीर्थेनाधिगत इति तादृशा एव ज्ञातुमलम्,

यच्च तथा हीत्यादिना-आक्षेपे स्तोत्राद्बहिस्तेषामुच्चारणं पापक्षयसाधनमित्यत्र शास्त्रप्रमाणाभावादित्युक्तं तदपि नितान्तशास्त्रानभिज्ञतासाधकं-

"सर्वरोगोपशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
शान्तिदं सर्वरिष्टानां हरेर्नामानुकीर्त्तनम्" इति
"सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
यच्चाऽभिरोचते नाम तत्सर्वार्थेषु योजयेद्"

इत्यादिप्रमाणैर्भगवन्नामोच्चारणं पापक्षयकारीत्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तेः,

यत्तु टीकाकृदाशयवर्णनं तदपि स्वदोषस्य परत्रार्पणजातीयं, न हि टीकाकारोऽस्त्येतादृगनवधानवान् यत्स्वयं बहुत्र पूर्वोक्तवचनतत्तुल्यान्यन्यानि वाक्यानि प्रदर्श्यापि भगवन्नामोच्चारणस्य पापक्षयसाधनत्वाभावसमर्थनेन प्रत्यवेयाद्, एतेन शास्त्रप्रमाणाभाव एव प्रतिबन्धक इत्युक्तिरपि च्छिन्नमूला, तत्सद्भावस्य दर्शितत्वाद्,

यच्च तदपीत्यनेनाक्षेपः सोऽप्यज्ञानविजृम्भित एव, यतो वाचकत्व चेन्नास्ति लक्षकत्वं त्वसति बाधके नैव संभवतीति फलितमेवानुपस्थापकत्वम्,

एवं यच्चोच्यत इत्यपि हेयं-विश्वादिशब्दानां भगवद्वाचकतायां कथं तात्पर्य्यानुपपत्तिरागता यन्निबन्धना शक्तिं विहाय लक्षणाऽऽद्रियते

शेषे च यदपीत्याक्षेपोऽप्यश्रद्धेयतमः-स्वाव्युत्पत्ति दोषविशेषवशात् परत्रारोप्याक्षेपेणोक्तेः, जीवे-

श्वरसाधारणात्मशब्दस्य चेतनत्वे वाच्यताऽवच्छेदकत्वसत्वेऽपि नेश्वर आत्मशब्दवाच्य इति कुतोऽवधारितं तर्कतीर्थन, ? यथा प्रमेयद्रव्यादिपदानां पृथिवीत्वघटत्वादिषु वाच्यताऽवच्छेदकत्वाभावेऽपि पृथिवीघटादयः प्रमेयत्वद्रव्यत्वादिभिः प्रमेयद्रव्यादिपदवाच्या एव, कथमन्यथा घट प्रमेयो द्रव्यं पृथिवी वेत्यादयोऽभियुक्तव्यवहाराः प्रामाणिकाः स्युरिति कृतं विस्तरेण ।

निरपेक्षविज्ञपाठकवृन्देभ्यः सप्रश्रयमेतन्निवेदनम्-प्रबन्धेऽस्मिन् क्व चित् क्व चिद्रूक्षभाषाऽव्यवहृतिर्जाता किन्त्वत्र न नो दोष, तीर्थमहोदयेनैवात्मना समभाषां प्रयुञ्जान स्वस्मै रोचमाना परिपाटी स्वप्रबन्धे प्रदर्शिता सुतरामस्माभिरपि तत्प्रसत्त्यै तथैव भाषा व्यवाहारीति । शम् ।

परिभाषेन्दुशेखर-व्याख्या ।

पद्यमयी, रुचिराख्या ।

(आदितः)

(ले० शास्त्री अमृतलाल शर्म्मा व्या० वेदान्त-तीर्थः) ।

सच्चित्सुखस्वरूपं ध्यात्वा विश्वेश्वरं गुरूंश्च हृदि ।
परिभाषाणां व्याख्यां रचये रुचिराभिधां पद्यैः ॥१॥
गद्योक्तोऽर्थो दुर्धर उक्तः पद्यैः स एव सुधरः स्यात् ।
इति मत्वा व्याख्येयं पद्यैर्विहिता विदां प्रमोदाय ।२।
प्राचीनेऽस्मिन्नपि च व्याकरणे वाचनिक्यो याः ।
ज्ञापकतो न्यायाद्वा सिद्धा भाष्येऽथ वार्त्तिके पठिताः
पाणिनिना चापठिता व्याख्येया अत्र परिभाषाः ।
तासां नागेशकृतां व्याख्यामनुसृत्य गुरुभिरुक्तांश्च ।४।
विजयाभिधटीकायां संगृह्यावश्यकान्परिष्कारान् ।
ग्रथ्नामि पद्यबन्धं यथामति मतेः परिष्कृत्यै ॥ ५ ॥
यद्बोधो[1] विधिशास्त्र-प्रवृत्तिमथ वा निवृत्तिमातनुते ।
शब्दस्य[2] साधुतां वा शक्तिं[3] या नैव बोधयति ॥६॥
अधिकारादतिरिक्ता[4] सा परिभाषेति लक्षणं बोध्यम् ।
त्रीण्यत्र च प्रकरणान्याद्यं शास्त्रत्वसाधकं[5] तदनु ॥७॥
बाध-प्रयोजकोक्तिर्द्वितीयमन्त्यं च शेषोक्ति. ।
एकांशविकृतमपि नैवान्यवदित्यन्तमाद्यमथ ॥ ८ ॥

---

(१) यद्बोध इति, विधिशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि-साधुत्वाप्रकारक-शक्त्यविषयक-बोधजनकत्वे सत्यधिकारशास्त्रभिन्नत्व परिभाषात्वम् । (२) अपवादसूत्रव्यावृत्तय इदम् । (३) संज्ञासूत्र व्यावर्तनायेदम् । (४) पूर्वत्रासिद्धमित्याद्यधिकारसूत्रव्यावृत्तय एतत् ।

(५) प्रवृत्तिप्रयोजकनिर्णयात्मक-बोधजनकत्वं शास्त्रत्वं तत्साधकत्वं व्याख्यानत इत्यारभ्य एकदेशविकृतमनन्यवदित्यन्तानां परिभाषाणाम् ।

पञ्चम्या निर्देशो बलवत्तर एतदन्तमपरं च ।
अवशिष्टं च तृतीयं प्राधान्याच्छास्त्रसाधक प्रथमम् ।
अइउण् सूत्रे लणिति च सूत्रेऽप्येकस्य णस्यैव ।
ग्रहणादणिण् पदार्थे सन्देहान्निर्णयार्थमिदमाह ।१०।
व्याख्यानाच्छिष्टकृतादन्यतरार्थ–निर्णयः कार्यं ।
नहि सन्देहाच्छास्त्र स्यादननुष्ठापकं किमपि ॥११॥
पुण्यजनकतारूपेष्टसाधनत्वस्य निश्चयेनैव ।
प्रवृत्तिर्भवेत्पुंसां साधुपशेच्चारणे नियतम् ॥ १२ ॥
तन्निश्चयार्थके यत्सन्देहोत्पादकं वचः शास्त्रे ।
व्याख्यानात्सन्देहो निवर्त्य इत्यर्थसूचकं तद्वै ॥ १३ ॥
तेनाणुदिदिति हित्वा पूर्वेणैवाण् परेण चेण् ग्राह्यः '

परिभाषेन्दु-शेखरस्य कारिकानिबद्धेय रुचिरा टीका यदि पाठकेभ्यो रोचेत, तदा स्वानुमतिप्रदानेनानुगृह्णन्तु । अग्रे प्रकाशनीया नवेति

(सम्पादकः)

संस्कृत-भाषा–महत्त्वम् ।

[ले० श्रीसरयूप्रसाद शास्त्री (द्विजेन्द्रः) काव्यतीर्थः]

प्राचीनतमेयं सुरभारती संस्कृतभाषैव या मुनीन्द्रैर्वाल्मीकि-व्यास-वसिष्ठादिभिरपि व्यवहृता, समादृिता च परस्परं कालव्यवहितानपि श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासादिग्रन्थान् माणिक्यभूतान् एकसूत्रे ग्रथनन्ती मञ्जुमालेव विभाति । कथमन्यथा सृष्ट्यादौ चतुर्मुखनिःसृताश्चत्वारो वेदाः, ततोऽर्बुदाधिकवत्सरादपि पश्चाद्भाविनां मन्वादि–मुनिप्रवराणां स्मृतयश्चाद्यत्वेऽप्यस्माकं कर्णकुहरान् पावत्र्यकरिष्यन् ।

या चेयं संस्कृतवाणी मधुरतमवर्णालङ्कारैरलङ्कृता, स्मृति-पुराणादिभिः संसेविता, वेदैरध्युषिता, पुरातनयुगमभिव्याप्याद्यावधि सनातनधर्मैकप्राणा नित्या चेति निश्चीयते न जानीमहे केर्दुष्कृतकर्मभिः कृतघ्नैः सततमनादृियमाणा सरस्वतीय पातालमूलं बलादिवाभ्युह्यते !

सैव सुरभारती कलियुग-प्रभावेणान्तर्हितैविबुधैर्विरहिताऽपि स्ववात्सल्येनैवैकेन त्रिविधान् तापान् दूरयन्ती शाश्वत-धर्मावलम्बिनोऽस्मानवति । यथा दिनावसानेऽस्तंगच्छतो भगवतो भास्करस्य परमपावनी प्रभा परितस्तत्तमे शिखरेऽप्यन्तं क्षीणतरा विभाति तथैवाद्यत्वे सायंसमयविडम्बिनि कलिकालेऽस्मिन्नस्तं जिगमिषोः सार्वभौमस्य सनातनधर्मसूर्यस्य शोभाऽपि सुरसरस्वतीगुणैरनुत्तमैरुच्चतमे भारतवर्ष एव क्षीणतां संजायमानेव भातीत्यहो ! आश्चर्य्यम् ।

यतो यत इयं गीर्वाणवाणी प्रान्तर्हिता भवति ततस्ततः खद्योतसमा ह्यनेकशोऽवलम्बत्विस्तृताः पाखण्डधर्मा अवैदिकाः प्रोद्यन्ति; परन्तु नायमस्तं गमिष्यति सनातन धर्मसूर्यो न च तत्प्रभाऽपि संस्कृतभाषा । सनातनो हि भगवानेष धर्मभास्करः, नास्य कदाचिदस्तत्वं सम्भाव्यते । अत एवायं शाश्वतिको धर्म इति व्यवह्रियते सर्वैः ।

हा हन्त ! ईदृश्या विशुद्धाया प्राञ्जलगुणगणगुम्फितायाः सुरभारत्या एव अस्तित्वोन्मूलनार्थं मोघश्रमां क्रियां क इव विमूढः संश्रयते ? इदानीन्तनानां नवीन-शिक्षा-दीक्षितानामथ च समेषां विदुषां सहृदयानामपि जनानामश्रद्धा दरीदृश्यते किलास्यां भारत्यां भारतेऽस्मिन्नेव ।

किमत्र कारणम् ? सन्तु बहुष्वपि कारणेष्वे-कोऽनुवादोऽपि कारणतया परिगण्यते यतो वै कस्याश्चिद्भाषाया कस्याश्चिदन्यस्यां भाषायां पुनः परिवर्तनमेवानुवाद । अथानूदिते वाक्यसमूहे मूलस्थ-शब्दानां याथार्थ्यं कदापि नायातीति निर्विवादसिद्धम् ।

यथा चाध्यात्मिकगभ्मीरभावोद्बोधकानां शब्दानामनुवादोऽन्यासु भाषासु कथं सम्पद्येत ? यथाकथमपि सम्पद्यमानेऽप्यनुवादे मूलग्रन्थानामभिप्रायः प्रायो विलुप्येत एव उदाहरणार्थमत्रानूदिता ग्रन्था एवालम्भविष्यन्ति, ते च सर्वत्रैव सुलभाः । यथा कस्य चिन्मन्त्रस्य सूत्रस्य, श्लोकस्य वा पदार्थो यादृक्संस्कृते भासते, नानूदिते तादृगिति सुरभारतीसमुपासकैरनुभूयत एव ।

साम्प्रतन्तु बहूनां बहुभाषाभाषिणामत्रेयं सम्मतिर्यत् "प्रचुर-प्राचीन-पुस्तकानामन्यस्यां विशेषतो हिन्दीभाषायामनुवाद एव लोकोपकाराय श्रेयानिति, एतेनैवास्य भारतवर्षस्य समुन्नतिरपि सम्भविष्यतीति" ।

किन्तु समीचीना नेयं सम्मतिर्न च वयमत्र श्रद्दध्महे । समीचीनविचार-समलङ्कृताः सहृदयास्तु कथयन्ति । यत्—

"सर्वासां भारतीयानां भाषाणामुपजीव्यता ।
संश्रिता सुरभारत्यां तत्त्यागो न मतो वरः ॥

अपिच—

"जह्युः संस्कृतभाषाञ्चेत् हिन्दीभाषाश्रिता जनाः ।
तदाऽसौ ग्राम्यभाषातोऽप्यधमत्वं गमिष्यति ॥"

अतोऽयं निष्कर्षः समुत्पद्यते, यन्मूलं विना, केवलमनुवादेन कालान्तरे तस्य मूलस्य विनाश एव भावीति । अतो यद्यनुवाद कस्यचित्कार्य्य एव तदाऽसौ मूलेन सहैव प्रकाशयितव्यो नो चेदस्याः सुरभारत्या नूनमेवाधोगतिर्भविष्यतीति । सर्ववादि-सिद्धान्तः ।

अयि भोः ! कः खल्वत्रेदृग् ऋषिसन्तानो यः स्वमातरमपि सुरभारतीमधो निनीषेत् ।

अतोऽस्माभिः स्वीयार्य्यभाषोन्नत्यभीप्सुभि. सावधानैर्भवितव्यं समालोच्यैवानुवादो विधेयः । अस्माकमनवधानमेघैर्विपद्वज्रतोयोत्सर्जकैस्तिरोभवतीयं संस्कृतभाषारविभाः । ते वेगप्रचलतोत्साहवायुवेगेन क्षणादेव तिरोधातुं शक्यन्ते । किमधुना कालातिपातेन यैर्यैर्विविधोपायै सुरभारत्याः समुन्नतिर्ध्रुवा चेति सम्भाव्यते तैस्तैरुपायैरस्माभिः सत्वरमेव प्रयतितव्यमिति । अयि भो सहृदयाः संस्कृत-साहित्य-समुपासकाः ! संवदध्वं सङ्गच्छध्वम् ।

अपरञ्च—

" धर्मप्राणा. ! कुरुत सततं देववाणी-विकाशे
बुद्धि तामुन्नयत सततं तीव्रयत्नावधानै. ।
अन्तर्धानं सुरमुनिगिरः सम्भवेद्यर्हि तर्हि,
नायं धर्मो न च खलु यशो नामशेषोऽपि तिष्ठेत् ॥ "

" तस्मात्कायेन मनसा वाचा चापि सदा द्विजै. ।
यतितव्यं देववाणी-जीर्णोद्धाराय सन्ततम् ॥ "

इतिशम् ।

धन्वन्तरि-वन्दना ।

[रचयिता—हरिनारायण शर्मा वैद्य. (आयुर्वेदाध्यापकः)

विशिष्टरोगौषध-बोधभावात् ।
　　रोग-व्रजाभाव-विधान-वीरम् ॥
न तत्र यान्तश्च कदापि मोहम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

(२)

पीयूषपाणिं कुशलं क्रियासु ।
　　धीरं निरीहं शुभदं दयालुम् ॥
प्रबुद्धसाङ्गागद--वेद–विद्यम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

(३)

स्वस्थेषु मैत्रीं करुणां रुजार्ते ।
　　प्रीतिं सुसाध्ये विदधानमेव ॥
उपेक्षणञ्चासु-मुमुक्षुमर्त्ये ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

(४)

इच्छन्तमग्र्यं परमं स्व-धर्मम् ।
　　दुःखात्प्रयत्नेन सदातुराणाम् ॥
निजात्म-ज्ञानामिव रक्षितारम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

*प्रतापगढीय वी एन्. मेहता-संस्कृत-विद्यालय- धन्वन्तरि-जयन्त्युत्सवे पठिता ।

(५)

भूतानुकम्पेति परो हि धर्मः ।
　　निश्चित्य पथ्येन गदव्रमस्मात् ॥
सुसिद्धिमन्तं सुखिनम्प्रशान्तम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

(६)

पुंसां गदानां विविधे निदाने ।
　　लिङ्गे सुशान्तौ च भवाप्रवृत्तौ ॥
चतुर्विधज्ञान-विशेषभाजम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

(७)

देशस्य कालस्य तनोर्गदानाम् ।
　　द्रव्यस्य दोषस्य रसस्य चापि ॥
अशेष-तत्त्वज्ञवरं प्रभावात् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

(८)

स्पर्शाविगम्यैर्बहुभिस्तु भावैः ।
　　शरीर जातैर्गदपीडितानाम् ॥
आयुः प्रमाणान्यवबुध्यमानम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवर नमामि ॥

(९)

असाध्यवर्जं परियाप्य याप्यान् ।
　　साध्यामयान् सिद्धसुयोगसङ्घैः ॥
निघ्नन्तमव्याहतबुद्धिवेगम् ।
　　धन्वन्तरिं वैद्यवरं नमामि ॥

ब्रह्मचर्य्यम् ।

ले०—धनेशदत्तशर्मा छात्र. (दानापुर सं० विद्यालयस्थ.,)

अत्र धराधाम्नि ब्रह्मचर्यं विना न केऽपि कामपि समुन्नतिं कर्त्तुं शक्नुवन्ति। अस्यामेवार्यभूमौ प्राचीनाः प्रातःस्मरणीया महर्षयो वशिष्ठप्रभृतयो ब्रह्मचर्य-बलेनैव जगच्चमत्कृतवन्तः। अर्वाचीना अपि भगवत्पूज्यपादाः शङ्कररामानुजवल्लभ निम्बार्क-माध्व-प्रमुखा धर्माचार्या ब्रह्मचर्यमहिम्नैव विश्वं विस्मापयन्ति स्म। किं बहुना, लोकमान्याः स्वर्गीय-"बालगंगाधर"-महोदया, ब्रह्मचर्य-प्रभावेणैव राजनीतौ नैपुण्यमासाद्य देशविदेशान् निर्मलैरात्मयशोभिरलञ्चक्रुः। स्वर्ग-सोपानमेतद् ब्रह्मचर्यं, मुक्तेर्व्योमयानमेतद् ब्रह्मचर्यमिति। असाध्या अपि व्याधयो ब्रह्मचर्यबलेन हि संशयमनायासमचिरादेव विलयं व्रजन्ति। ब्रह्मचर्यमाधिवर्गं क्षिप्रं समूलमुन्मूलयति, ब्रह्मचर्यमाध्यात्ममाधिदैवमाधिभौतञ्च बलमुत्पादयति, जनयति च निरन्तरं प्रसादमन्तःकरणे। ब्रह्मचारिभिः त्रिलोकमपि स्वसात्कर्त्तुं प्रभूयते। किं पल्लवितेन क्षिति-तले नास्ति तादृशं किमपि कार्यं यद् ब्रह्मचर्येण निष्पाद्य न भवेत्। पूर्वाचार्यैं र्ब्रह्मचारिणां यान्यनवद्यानि कर्त्तव्यानि निर्दिष्टानि तानि निखिलानि त्रिष्वेवान्तर्भवन्ति, वीर्य रक्षा विद्याध्ययन गुरुशुश्रूषाचेति। शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति शास्त्रदिशा निखिल-धर्म-धर्माङ्गरक्षायै प्रथमं शरीर-नैरुज्य निष्पादनीयम्। एतमेवादर्शं 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य" इति श्रुतिरपि पुष्णाति। वीर्य-रक्षणं विना न कदाचित् कथमपि वपुर्बलं वृद्धिमुपेयात्। शरीरेऽस्मिन् निखिल-मर्मभूता मनोवहा नाम नाडी वरिवर्ति, वीर्य-पातनावसरे मनोवहाभिधाना नाडी सातिशयं चञ्चलायते, तदाघात-प्रतिघाताभ्यां सर्वा धमन्यः विकम्पन्ते। अतः शुक्रनाशकाः तस्मिन्नवसरे मृतप्राया वेभवति। अत एव शास्त्रे निगदितं खलु कविना "मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणादिति" अपि चाद्य भुक्तमन्नं सप्तविंशति-तमे दिने वीर्य-रुपेण परिणमति। इत्थमेव चत्वारिंशद्विन्दुरुधिरत एकबिन्दुवीर्यमुत्पद्यते। ये जना प्रत्यहं शुक्रस्य नानाबिन्दुवर्गं पातयन्ति तेषां शरीरतः कियन्तो रुधिरौघा निःसरेयुरिति स्वयमेव ते विभावयन्तु॥

तेषां वीर्यव्ययिनां देहे न कथमपि शक्तिरुपचीयेत। तस्माद् शारीरिक-बलवृद्ध्यै वीर्यरक्षणं नितान्तमावश्यकम्। काये द्विविधाः कीटाः भवन्ति, श्वेता, रक्ताश्च, शारीरकाः श्वेताः कीटा रोगजनकं बाह्यकीटकदम्बं विजित्य शरीरमभिरक्षन्ति रक्ताश्च सन्ततं शरीरस्वास्थ्यं समेधयन्ति। समधिकशुक्र-नाशतो नितान्तं श्वेताः कीटाः दुर्बलायन्ते। येन मानवानां शरीराणि बाह्यतो रोगकीटा निरन्तरमाक्रामन्ति। तस्माद् रोगभीति-भञ्जनाय ब्रह्मचर्यपालनं नितान्तं प्रयोजनत्वमावहते।

निसर्गतोऽहर्निशं प्राणिनां श्वासप्रश्वासाः षट्शतोत्तरैक विंशतिसहस्रमिताः शरीरान्निःसरन्ति। इय श्वासानां स्वाभाविकी गतिः, सा च गतिः स्वभावाद्द्वादशाङ्गुलिर्लम्बायमाना प्रवर्तते। इयमेव द्वादशाङ्गुलिपर्यन्त-गमन-शीला गतिर्भोजनादि-कार्यवशादधिकाधिकमुपजायते। यथोक्तं हठयोगे—

"देहाद्विनिर्गतो वायुः, स्वभावाद्द्वादशाङ्गुलिः।
भोजने षोडशाङ्गुल्यो, गायने विंशतिस्तथा॥
चतुर्विंशाङ्गुलिः पान्थे, निद्रायां त्रिंशदङ्गुलिः।
मैथुने षट्त्रिंशदुक्तो, व्यायामे च ततोऽधिकम्॥

उक्तप्रमाणपुञ्जं प्रमाणीकरोति यत् वीर्यविनाशे सातिशयं श्वासा निर्गच्छन्ति, यतः प्राणिनामायुः क्षीयते। अतो दीर्घायुः-प्राप्तये प्राणिभिरवश्यं ब्रह्मचर्यम्पालनीयम्, प्राणानां केवलं श्वास-प्रश्वासनिर्भरत्वात् "असंकल्पाज्जयेत्काममिति" शास्त्रतो मदन-विजयाय त्वसतां कामानां संकल्पो हेयः। स्मरणाद्यष्टविध-मैथुन-त्याग एव ब्रह्मचर्य-लक्षणम्। अतो ब्रह्मचारिभिरष्ट-विधमैथुनत्यागे प्रवर्तितव्यम्, ब्रह्मचर्यामृतेन च शरीरं पोषणीयम्, मनो निग्रहणीयम्, वच संयमनीयम्, नियमेन च जीवनमवनीयम्। इत्येवास्माकं सहृदयान् सहाध्यायिनोऽन्तेवासिनः प्रति सादरं सानुनयं सानुरोधञ्च निवेदनमिति दिक्॥

पाणिनीय-प्रकाशः।

[ले० म० म० देवीप्रसाद शुक्लः कविचक्रवर्ती]

॥ अथ स्वादि-सन्धिः ॥

सकारान्तं पदं यच्च सजुषुशब्दान्तकञ्च यत्॥
तस्य रुस्स्यात्सचाऽन्त्यस्याऽलः स्थान इति निश्चितम्
अतोऽप्लुतात्परस्य स्याद्रोरुरत्यप्लुते परे॥
इहोत्वं प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वन्तु न जायते॥ २॥
अनुद्य रुत्वमुत्वस्य विधानादिति बुध्यताम्॥
शिवोऽर्च्यस्सर्वदा पुम्भिर्निजोन्नतिविधायिभिः॥३॥
अतोऽप्लुतात्परस्य स्याद्रोरुर्हशि परे सति॥
शिवो वन्द्यस्सदा प्रीतैः पुरुषैर्मोक्षलिप्सुभिः॥ ४॥
भोपूर्वस्य भगोपूर्वस्याऽघोपूर्वस्यरोस्तथा॥
भवेद्वर्णपूर्वस्य यकारोऽशि परे सति॥ ५॥
देवा इह विराजन्ते देवायिह सुरक्षकाः॥
अशीतिग्रहणाद्देवास्सन्तीत्यादौ न दुष्टता॥ ६॥
पदान्तयोर्वयौ स्यातां वा वकारयकारयोः॥
परे तु सत्यशि लघूच्चारणाविति सम्मतम्॥ ७॥
रसनाग्रोपाग्रमध्यमूलानां यस्य भाषणे॥
शैथिल्यं जायते नूनं स लघूच्चारणः स्मृतः॥ ८॥
पदान्तस्य यकारस्याऽलघुयत्नस्य सन्ततम्॥
ओकाराद्धि परस्य स्याल्लोप एतन्मुनेर्मतम्॥ ९॥
भो अच्युत! स्वभक्तं माम्पाहि पाहि कृपां कुरु॥
लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युतेति विबुध्यताम्॥ १०॥
पदान्तस्येति निर्देशात्तोयशब्दे न दुष्टता॥
अवर्णपूर्वयोर्लोपः स्याद्यकारवकारयोः॥ ११॥
पदान्तयोरुञि पदे परे त्विति मुनेर्मतम्॥
स उ एकाग्निराभाति ज्वालाजालकरालित॥ १२॥
पद इत्युक्तितस्तन्त्रयुतेत्यादौ न दुष्टता॥
भोपूर्वस्यभगोपूर्वस्याघोपूर्वस्य चापि वै॥ १२॥
स्याल्लोपोऽवर्णपूर्वस्य यकारस्य परे हलि॥
भोदेवा. कृपया दीनं भवन्तोऽवन्तु मां सदा॥ १४॥
भगोनमस्तेऽघोयाहि देवा नम्या ननु त्वया॥
हलीतिग्रहणाद्देवायिहेत्यादौ न दुष्टता॥ १५॥
रेफादेशो भवेदह्नः परे सुपि न तु ध्रुवम्॥
शङ्करोऽहरहस्सेव्योऽहर्गणो मागमद्वृथा॥ १६॥

असुपीत्युक्तिनोऽहोभ्यामिन्यादीनाऽस्तिदुष्टता ॥
रूपशब्दे रात्रिशब्दे शब्दे चाऽपि रथन्तरे ॥ १७ ॥
परे सति भवेदहोरुत्वमेतन्मुनेर्मतम् ॥
अहोरूपं गतश्चाहोरात्रिरेषा विभासते ॥ १८ ॥
अहोरात्रजपस्तस्याऽहोरथन्तरमुच्यताम् ॥
भवेद्रेफोऽहरादीनाम्पत्यादिषु परेषु वा ॥ १९ ॥
अहश्च गीश्च धूश्चेमेऽहरादय उदाहृताः ॥
तथा पतिर्गणः पुत्रश्चैते पत्यादयस्स्मृता. ॥ २० ॥
उदेत्यहर्पतिस्स्वाद्वादहःपतिरह.पति ॥
इत्याकुलतयाऽवोचत्कामुकं कापि कामिनी ॥ २१ ॥

क्रमशः

रघुवंश-महाकाव्ये

चोरपत्नीयटीका

—※—

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्या-
म्प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधाना-
म्प्रसादचिह्नानि पुरः फलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुः स्तिमितापि निश्चलापि वत्सोत्सुका सती असपर्यां प्रत्यग्रहीत् सेति सहिता ईतिर्यत्र अथ सहिता इतिर्यत्र कर्मणि तद्यथा तथा तौ ननन्दतुः हि अपि तु उ वितर्के भक्त्या अपपन्नेषु अयुक्तेषु तद्विधानां तयोर्विधा इव विधा येषां तेषां फलानि पुरः नगर्य्याः प्रसादचिह्नानि प्रकृष्टः सादो येषु तादृशानि चिह्नानि येषां तादृशानि भवन्ति ॥ २२ ॥

गुरोः सदारस्य निपीडय पादौ
समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्री
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

निषण्णां निर्गताः षट् वर्गाः कामादयः येषां तेषां रिपुः चौर पुनरेव दोहावसाने दोग्ध्रीं न भेजे किं कृत्वा सदाचारस्य गुरोः सती आरा चर्मभेदिका यस्य तस्य गुरोः पादौ निपीडय संवाह्य तथा सान्ध्य सन्धिभवं विधिं समाप्य कीदृशः चौरः दिलीपः दिलीं यवागूं पिबति तथाविध पुनः कीदृशः भुजोच्छित् भुजयोः उद्गता छित् छिदा कर्तनं यस्य चौरत्वात् सः "दिली यवागू विलूपा" इति हैमः । छेदनं छित् संपदादित्वात् क्विप् ॥ २३ ॥

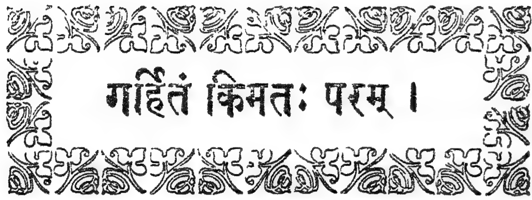
तामन्तिकन्यस्तवलिप्रदीपा-
मन्वास्यगोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु सविवेश
सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता अपलापकः अनु यथा तथा तां आस्य आक्षिप्य गृहिणीसहाय सन् गृहिणीसहितः, अथ गृहिणीसहः आयो यस्य, अथ गृहिणीं स्यति तादृशः हायः हानं यस्य सः क्रमेण सुप्तां तां गृहिणीम् अनु संविवेश प्रात सुप्तोत्थितां तां गृहिणीम् उत्तस्थौ कीदृशीं तां धेनुम् अन्तिके नितरां अस्तः वलिप्रदीपो यस्याः तां कीदृशीं गृहिणीं अन्तिके स्थापितः वलिप्रदीपो यया सा ताम् ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयत प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्तव्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः कीदृशस्य अमहनीयकीर्तेः चौरत्वात् न महनीया कीर्तिर्यस्य तस्य तथा दीनोद्धरणोचितस्य दीनानां पान्थानां उत् उच्चैः यत् हरणं सर्वस्वमोचनं तत्र उचितस्य तथा प्रजार्थं प्रसवार्थं महिष्या समं तुल्यं द्विपत्न्या सह इत्थं व्रतं धारयत धार कुर्वतः अथ इत्थं एतादृक् व्रतं यत्र कर्मणि तद्यथा तथा प्रजानां अर्थे व्रतं धारयत, अथ प्रजायै धार कुर्वतः अथ महिष्यां सैरिभायां प्रजार्थं इत्थं समं तुल्यं व्रतं धारयतः अहनि दिवसे ईया ई लक्ष्मी याति, अथ इया इ कामं याति तादृशी कीर्तिर्यस्य तस्य ॥ २५ ॥

(क्रमशः)

गर्हितं किमतः परम् ।

श्रीमन्तःसुप्रभात-सम्पादक-महोदयाः पत्रमिदं सुप्रभातस्यैव कृते लिखितमित्यविकलप्रकाशनेनानुगृह्णन्तु

ओरुगण्टि वेंकटेश्वर शर्मा

काशीस्थाः कियन्तः पण्डिताः स्वविचारानुरूपं श्रुति-स्मृति-पुराणादीनामर्थं कुर्वन्तो देश-कालानुपयुक्तां प्रत्युत देशविध्वंसकरीमर्वाचीनकालत एव प्रवृत्तां सनातनधर्मस्य वाह्याचारपद्धतिं कियतीं तद्धृदयं मन्वानाः स्वाज्ञानेन, दुराग्रहेण वा वैयक्तिकासूयामात्सर्यादिदोष-पारवश्येन वा कियतो नेत्राभ्यामन्धान् वित्तेन पूर्णाङ्कुशिनो वशीकृत्यतेषामेव वित्तैर्वह्वायासमसाध्यं बहुव्यय-सम्पाद्यञ्चोदर्कं ग्रन्थस्त्राह्मणमहासम्मेलनाय समारभन्ति — इति समाचारपत्रतो ज्ञायते । आरभन्तु नाम न मे तत्र किञ्चिदस्ति वक्तव्यम्—

"विस्तीर्णा पृथिवी जनश्च विविधः
किं किन्न सम्पाद्यते ।"

वक्तव्यन्त्वत्रैयदेवास्ति यदिमे महात्मान आत्मानं शुद्धसनातनधर्मानुयायिनस्त्वार्वाचीनतममार्गानुगामिनं मन्यमाना अपि कथमीदृशीं वाह्याडम्बरबहुलामन्तःसारविरहितां पाश्चात्य-पद्धतिमाश्रयन्ति धर्मनिर्णये तत्र तु केवलं धर्मशास्त्रविदामेव भवति प्रयोजनं न राज्ञां नापि साधारणजनतायास्तत्र विचारे केञ्चित्क्रिया इति । कथञ्च 'कलावाद्यन्तयोः स्थितिरिति' वाक्ये जडश्रद्धतया कलौ केवल-ब्राह्मणशूद्रयोरेव सत्वात् क्षत्रिय-वैश्ययोरभावे स्व-मतेन शूद्ररूपाणामेवात्रत्यमरुभूमिस्थ-वैश्यजातीनां द्रव्याग्रहणादिपातित्याधायकदुष्कर्मकर्तृत्वमाश्रयन्ति ।

कथं वा स्वसिद्धान्ततो म्लेच्छानां (यवनानां) मलकाना-क्षत्रियाणां (अस्मन्मते तु व्रात्य-क्षत्रियाणां) शुद्धिविधायकत्वात् स्वसिद्धान्तानुसारं पातित्यभाजि परार्ध्येव घोषणापत्रादावसहयोगाद्यादिविशेषणेन कृतनिन्दे भारतधर्म्म-महामण्डले गत्वा साहाय्यदानार्थं तत्सञ्चालकेभ्यो बद्धाञ्जलि प्रार्थनाकरणम्—तत्सभापतिना च महाराजेन दर्भङ्गाधिपतिना पुन. सम्पर्कमाचरन्तीत्याद्यैवैतेषां कृत्यानि विभ्रमयन्ति सनातनधर्मावलम्बि-समाजम् । सर्वसनातनधर्म्मविद्वदसम्मत साइमन्सप्तकस्वागतं कुर्वतस्तस्यैव राज्ञोऽखिल ब्राह्मण-महासम्मेलनस्यास्य

पूज्यपादाः सनातनधर्मैकप्राणाः श्री-अनन्त-रामशास्त्रिमहोदयाः, प्रातःस्मरणीयाः श्री-काशीनाथशास्त्रिमहोदयाः, विश्वविदिता वैयाकरणशिरोमणयो विनयावताराः श्री (देव) हरनारायणत्रिपाठिमहाशयाः, देशकालविदः श्री-हृषीकेशोपाध्यायज्योतिषाचार्य्यमहोदयाः, सदाचारनिरताः श्रीगोपालशास्त्रिणोदर्शनकेशरिमहोदयाः, श्रीमन्तोमहादेवशास्त्रिणः साहित्याचार्य्याः, इत्यादयः ।

अन्ये च बहवः स्वनामधन्या „सनातनधर्मादर्शस्वरूपाः सदाचारपूता विद्वांसः सन्ति । तत्र सभायामेव धर्मविपर्य्यासस्यैवम्भूत विषयाणां वा स्वप्नेऽपि सम्भवो नास्ति परन्तु

"स्वार्थी दोषन्न पश्यति"

इति नियमनिगडिता कियन्तः सूर्य्योपरि थूत्कृतिरूपव्यापारान्नैव विरमन्तीत्याश्चर्य्यन्तरम् । सर्वतोऽपि पराहतास्ते-हिन्दुविश्वविद्यालयीयविदुषामेवेय पण्डितसमेत्यापि बहुत्र कथयन्ति, परन्तु निष्पक्षपातिना विदुषा दृष्टिकोणमहमित उपरिनिर्दिष्टविद्वत्प्रवरसमुदाय-नामोपरि समावर्जयितुमिच्छामि । पश्यन्तु-कियन्तोऽत्र सन्ति, यषां हिन्दु-विश्वविद्यालयतोऽणुरप्यस्ति सम्बन्ध इति । सर्वेऽपि तु तत स्वतन्त्राः काशीस्थाः प्रसिद्धा विद्वांसः सन्ति किम्बहुना ते तु स्वविचारदृढिम्नि पर्वतवदकम्प्याः सन्ति । गत-प्रयागीय-सनातनधर्म-महासभाधिवेशने श्रीमद्भिर्देवीप्रसादशुक्ल-कविचक्रवर्त्तिमहोदयैरेव सर्ववर्णेभ्यः सप्रणव-दानस्य विरोधो विहितस्तस्मिन्विषये नेऽद्युनापि तादृग्विचारा एव सन्ति । तथा द्विजाति-कृत-लाङ्गल-चालनप्रस्तावो दर्शनकेशरिणां श्रीगोपालशास्त्रिणां विरोधेनैवास्वीकृतोऽभवत् । अहन्तु जाने यत्—

'सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव,
अवमानस्य चाकांक्षेदमृतस्येव सर्वदा ॥ इति

मानव वचनस्य तु काशी पण्डित-सभासदस्या एव परिपालकाः । यत् सम्मेलनसञ्चालक-समर्थक-परिपोषकप्रभृतीनां दुरुक्ति वादानाकर्णयन्तोऽपि सनातनधर्मशाश्वतिकाभ्युदय-जनमङ्गलादि-जनक स्वपवित्र विचारान्नैव विरमन्तीति । ईदृशानामेव दृढविचाराणां विदुषां सनातनधर्म्मेऽद्यत्वे आवश्यकता विद्यते यैश्च पुनरपि समेधितः स्यात्सनातन धर्म-महिमा । येन च सर्वेऽपि जगतीतलगा जन्तवोऽस्योदारधर्म्माश्वत्थस्य च्छायातलाश्रिताः सुखिनः स्युरिति । ब्रा० सम्मेलन-सञ्चालकादि-सुधियस्तु राग द्वेषादि-परवशाः सन्तः—

"धर्मं चरत,माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतमिति' धर्म-शास्त्ररहस्यमपि विस्मृत्य किङ्कर्तुं व्यवसिता इति न विद्म. । श्रूयते तेषां रागद्वेषदम्भाहङ्कारादिबहुलव्यवहारत एवोद्विग्ना जात-घृणा बहवः काशीस्थाः प्रसिद्धा विद्वांसो ब्राह्मण-सम्मेलनन्नैव समुपतिष्ठन्ते । प्रत्युतास्य सर्वथा बहिष्कारमेव कुर्वन्तीति कथं स्यात् साफल्यं द्वेषासूयामूलकस्यास्य सम्मेलनस्येति विदध्यादीश्वरः, शिवम्

ओरुगण्टि वेंकटेश्वर शर्मा
(आन्ध्राभिजनः काशीवास्तव्यः)

उरगाजिह्व-(औरंगजेब) स्य पुत्रपार्श्वे प्रहितम्पत्रम् ।

(अवशिष्टांशः)

(अवधप्रसाद शर्म्मा का० तो० आयुर्वेदरत्नम् ।
खगौल-स्थ- ई० आई० आर० स्कूल हेडपण्डितः) ।

(९)

नाऽयाता हि विभूतयः सह मया सेना न वा दुर्जया ।
सर्वेता हि समर्जिता भुजबलेनात्रैव हा ! सम्पदः ।
किन्त्वेतत् समुपार्जनं मम पुनः पुण्येन नाभूदहो,
दुष्टं मामनुयाति केवलमतः पाप सखे ! ह्याऽधुना ॥

(१०)

उद्धारो मम हा ? कथन्नु भविता दुःखादितो घोरतो,
भोक्तव्यं कथमस्य रे प्रतिफलं पापस्य दैवाधुना ।
किं कुर्य्यां विवशोऽस्मि हन्त कठिनं कष्टं पुरो वर्त्तते,
हाऽऽवर्त्ते विषमे प्रभो निपतिता जीर्णा तरीयं मम ॥

(११)

यद्यत् कार्य्यमिदं मया कृतमहो सर्वं शुभं वाऽशुभम्,
तत्तत्सर्वमिदं बदाम्यवितथं हा! हा! कृतं त्वत्कृते ।
दोषः कोऽपि सुत त्वया मयि पुनर्नो पातनीयोऽधुना,
हा!हा! पुण्यकृदस्मि वा कलुषकृत् किन्तु त्वदर्थं ननु ।

(१२)

बुद्धिर्मेऽद्य पराङ्मुखी स्मृतिरपि प्रायेण नष्टाऽभवत् ।
जाता हा धनुषाकृतिः कटिरहो दृष्टिस्तथा विह्वला
जीर्णां मेऽत्र तनुं विहाय सकलै वीर्य्यादिभिः प्रस्थि-
तम् ॥ शेषो मद्गमनं नु केवलमहो युष्माकमग्रेऽधुना ॥

(१३)

चित्ते हन्त ! पदे पदे भवति मे तापः प्रमादस्य हा !,
पाषाणोपममप्यहो नु शतधा भिन्नं हृदेतन्मम ॥
नष्टो मे समयोऽधुना न भगवन् ! यत्नः परो दृश्यते ।
हस्ताद्धन्त ! विनिर्गतो ननु सरः कुर्य्यां किमद्य प्रभो!

(१४)

भित्त्वा पापघटं स्वकीयमभितो गन्ता यमस्यालयम् ।
गर्वादैहिकमत्र सर्वनियमं न्यायं विनाश्य क्षितौ ॥
हित्वैतत्प्रियमप्यहो निजवपुःप्रेमास्पदम् जीर्णकम् ।
दुष्कीर्त्तिः 'सहधर्मिणीव' नहि मामेकाऽधुना मुञ्चति ॥

(१५)

किञ्चिन्न प्रथमं विचारितमहो ! मूढेन मोहान्मया, ।
बद्धो दुष्कृतिरज्जुभिः कपिरिव भ्राम्यामि हाहाऽवशः ।
रे रे!! संप्रति कुत्र कोऽस्मि शरणं कं वा व्रजामीह रे
शोकार्त्तस्य ममाद्य हन्त! सकला गाढ़ान्धकारा दिशः ॥

(१६)

व्यर्थं नैव कदापि पुत्र ! भवता हा ! पीडनीया प्रजा,
कर्त्तव्यात् किल पूर्वमेव सुधिया चिन्त्यं भविष्यत्फलम्
हा!हा! किल्विषकारिणं प्रथमतो मामेव पश्याधुना,
कीदृक् पापफलं चिरेण विषमं पुत्राद्य वोभुज्यते ॥

(१७)

दुर्लभ्यः समयस्त्वया नु सुधिया व्यर्थन्न नेयः किल,
वक्तव्यं मधुरं वचोऽनिशमहो रक्ष्यं सुशील चिरात् ।
स्वाद्वीयं सरसा सुधा हि सुखदा वाणीषु संवर्त्तते,
तास्वेवासु-हरं विषं च विषमं हा! दुस्सहं तिष्ठति ॥

(१८)

पूर्वं पुत्र ! सदैव कार्य्यमखिलं साम्नैव कार्य्यं त्वया,
दर्पान्धेन पदे पदे हि भवता ध्येयो न दण्डः पुनः ।
जेतव्या रिपवस्त्वया नु सुधिया रागादयो दुर्जयाः,
रक्ष्यं दुर्व्यसनान्मनश्च चपलं नित्यं निजश्रेयसे ॥

(१९)

निर्दोषं यदि पीडयिष्यसि जनं कञ्चित् सुखस्याशया,
तन्नूनं भवितासि पुत्र ! मम भो दुःखस्य हेतुश्चिरात् ।
जागर्तीह चिरेण मेऽद्य हृदये ह्याशा त्वदीयाऽन्तिमा,
ब्रूमः किन्तु हृदेव केवलमहो जानाति दुःखं हि यत् ॥

(२०)

दृष्ट्वैतत् प्रियपुत्र ! पत्रमखिलं मद्दुःख-संसूचकम्,
उद्बुद्धया करणीयमत्र सकलं कार्य्यं पुनर्निश्छलम् ।
नैतद्विस्मरणीयमत्र सकल वाक्य मदीयं शुभम्,
दत्वाऽस्याशिषमद्य यामि भुवनात्त्वद्दर्शनैर्वञ्चित ॥

श्रीसुप्रभाताशीः

श्रीसारस्वत-वैभवं समुदयन् साहित्य-सत्पूरुषम् ।
नानालङ्कृतिरीतिनीति-निपुणैर्भावैः समुद्भावयन् ॥
विद्यावारिधिषु गौरवं प्रकटयँस्तब्धेषु सर्वोन्नतिम् ।
लोकेस्मिन् खलु सुप्रभात-महिमा नित्यं समुज्जृम्भताम् ॥

धन्यास्त उद्योगिनो महात्मानो येषां महाकष्ट-साध्याऽऽशालतेदानीं पुष्पिता फलिता सती नितरां निखिलमधीतं जगत् प्रीणाति । महद्भ्यस्तेभ्यो धन्यवादवितरणमनुचितमिति ज्ञात्वाप्यनेकशः सादरं हार्दिकान् धन्यवादान् दत्वा दत्वापि न विरमत्यन्तरात्मा । एवमेव नितरां श्लाघ्याः पण्डित मनोरञ्जकाः, सुप्रभाताङ्का भवेयुरित्या शंसति ,

श्रीसत्यप्रसादशास्त्री "बहुगुणः"
टकोली, देवलगढ़, गढवाल ।

मासिकं मुद्राशनम् ।

गुरुकुलविद्यालये वृन्दावने दार्शनिकस्य विदुषः प्रयोजनम् । प्रमाणपत्रेणाध्यापनादियोग्यतासूचकेन सह पत्रं प्रहिण्वन्तु ।

श्रीरुद्रदेवशुक्लोवेदाचार्यः,
काशी विद्यापीठ बनारस ।

गार्भाधान विधान किमु भवति पुरेवाऽद्य तावद्विजाना ।
सस्काराणा प्रकाराः किमु तदनुभुवा भव्यभाव भजन्ति ॥
सद्रीतिः क्वोपनीतेः श्रुति-विहित-कृतिः कीदृशीदं विचार्यं ।
प्राचीनाचार्यचर्या-समुचित-समयो नायमस्तीति मन्ये ॥ १ ॥

म० म० देवीप्रसादशुक्लः कविचक्रवर्ती

सम्पादकीयम्

सुप्रभातपाठकैः पठितमेव भवेत् श्रीमताम्बेकटेश्वरशर्मणाम्पत्रम्। तत्पत्रावलोकनेन तु ब्राह्मण-महासम्मेलनसञ्चालकानां कर्तव्योपरि दयैवोदेति ते हि अखिलभारतवर्षीय-सनातनधर्ममहासभाया विरोधमाचरन्तीत्येतदपि गेहेनर्दित्वन्तेषां हास्यास्पदमेव। यस्याश्च सभायाः सर्वस्मिन्नपि प्रान्ते प्रतिनिधिस्वरूपाः सहस्रशः शाखासभाः सन्ति तस्य विरोधार्थमेवमेकत्र गृहकोणे कोलाहलकरणेन कथमिमे सफलमनोरथाः स्युः। अहन्तु कथयामि यदिमे स्वमनोवेगं स्ववाक्कण्डूयनं शान्तयितुमेवेयत्कूर्दनमुत्प्लवनादिकमाचरन्ति। महासभाविरोधमाचरद्भिरेभिः स्वात्मापि विस्मर्य्यत इत्येतदेवाश्चर्य्यम् सनातनधर्म-काशी पण्डित-सभा तु नैकस्य कस्यचन विदुषः सम्पत्तिः सा तु सर्वेषामपि काशीस्थविदुषां सभास्ति। तस्या विरोधाचरणं तत्तदस्य-विदुषोऽपवदितुमनेक-कपटपाशप्रसारणम्। तैः सह ग्रामण्यप्रयोगः कियद्रोचेत सत्पथपथिकेभ्यः सुरभारतीसमुपासकेभ्यः। अहमत्र विषये न बहु वच्मि स्वयमेव स्वेद्दृग्गर्हिताचारेण लज्जितांस्तान्।

तेषामीदृग्व्यवहारेणैव भूयांसः काशीस्थाः प्रसिद्धाः पूज्यपाद पण्डित पद्मनाभशास्त्रिमहोदय-प्रभृतयोऽपि नैकतरपक्षगा विद्वांसो ब्राह्मणसम्मेलनतस्तटस्थाः सञ्जाताः।

जगत्प्रसिद्धानां स्वनामधन्यानां पण्डित राजानां श्रीमहामहोपाध्याय प्रमथनाथ तर्कभूषणमहोदयानां श्री म० म० श्री देवीप्रसादशुक्ल कविचक्रवर्तिमहोदयानां, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र पण्डित श्री पद्मनाभशास्त्रि-महोदयानां, म० महाध्यापक राधाप्रसाद शास्त्रिणां धर्माचार्य्याणां, अशेषशास्त्राध्यापक श्रीकाशीनाथ शास्त्रिणां, वैयाकरणशिरोमणि श्री (देव) हरिनारायणत्रिपाठिमहोदयानां, वर्तमानप्रगति-परिचितानां श्री हृषीकेशोपाध्यायगणकशिरोमणिप्रभृतिविद्वच्छिरोमणीनामनुपस्थितौ किं साफल्यमस्य ब्राह्मण महासम्मेलनस्येति सुधिय एव विमृशन्तु। क्व च—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधतेति॥

मनूक्तिः सनातनधर्म-स्वरूपे। क्वचैषां रागद्वेषमात्सर्य्यासूयोपहतानां तत्स्वरूपनिर्णये प्रवृत्तिरिति महद्वैषम्यम्—

अहमिमान्पृच्छामि यदिमे किङ्कर्तुं व्यवसिताः? किं सनातन-धर्म्ममपि सम्प्रदायं कर्तुं वाञ्छन्ति। अयि भोः! विमृशन्तु सनातनधर्म-स्वरूपम्।

यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्म-फलैषिणः।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्म्मात्मने नमः॥

इदं हि वाक्यम् किमुपदिशति भवतः किं यथाहमुपविशामि तथैव सर्वैरुपवेष्टव्यम् ? यथाहं व्रजामि तथैव सर्वैर्व्रजेत्लिममिति ? पश्यन्तु अस्मिन्नेव धर्म्मे—

अह ! ह ! निन्दसि श्रुतिजालम् केशव ! धृतबुद्धस्वरूप ! जय जय देवहरे ?

इति भगवदुपालम्भः । अस्मिन्नेव धर्म्मे—

"अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
प्रज्ञापौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता" ।

इति देवाचार्य्यस्य बृहस्पतेरुक्तिः । किम्बहुना अस्मिन्नेव धर्मे ईश्वरावतारस्यापि कपिलस्य निरीश्वरवादं सांख्यशास्त्रं जागर्ति ।

अपि च बौधायनसूत्रे—

"पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामो यथैतदनुपनीतेन सहभोजनं पर्य्युषितभोजनं मातुल-पितृष्वसृ-दुहितृ-परिणयनमिति, अथोत्तरतः—उर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमितीतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिंस्तत्र तत्र देश-प्रामाण्यात् इति" ।

(अद्यत्वे तु लशुन-पलाण्डुभक्षणादयोऽपि बहवः सन्ति ।)

इत्यादि-देशकालाधिकारिभेदेनो व्यवस्थाऽस्ति । नात्र सम्प्रदाय-मत-मतान्तरवदेकैव विधा दृश्यते । सनातनधर्मोऽयमश्वत्थवदनेकशाखः कदाचनैकस्याः शाखाया वृद्धिः कदाचनापरस्याः । नायं मृतशरीरवदवर्द्धनोऽपक्षीयमाणो विनश्वरः । किन्तु जीवन्मानव इव विकाशशालीति विदाङ्कुर्वन्तु । अतएव "यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्याद्ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो (ननु भवादृशा अपरिवर्तनवादिनः) युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः" श्रुतेः—

"अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्म्मः स्यादशङ्कितः"

इत्यादि परामृशन्तो रागद्वेषादिकं विहाय सनातनधर्ममिमं स्थाष्णुं चिकीर्षन्तोऽग्रे वर्द्धन्तां । प्रयागीयसनातनधर्ममहासभानिर्णयात्र पृष्ठतो गन्तुमीहामपि कुर्वताम् । निरीक्षन्तां सनातनधर्महालम् । एकदा धरातलमिदं सनातनधर्मावलम्बिभिरेव परिपूर्णमासीत् । अद्यत्वे तु धरातलमात्रे—१, ६१, ६४, ०१, ००० इयती जनसंख्यास्ति । तत्र—१३, ४५, १० ००० इयन्तः खृष्टीया । ४६, ३८, ००, ००० इयन्तो बौद्धाः २२, १८, २५, ००० इयन्तो मोहम्मदीयाः । २१, ६५, ३४, ५८६ इयन्त एव हिन्दवः । १५, ८२, ७०, ००० इयन्त आरण्यकाः । १, २२, ०५, ००० इयन्तो यहूदीयाः । १, ५२, ८०, ००० इयन्तश्च प्रकीर्णकाः । चतसृष्वपि महाजातिषु हिन्दूनामेव संख्याऽल्पीयसी, तत्रापि सनातनधर्मावलम्बिनः कियन्त इति स्वयमेव विमृशन्तु । तत्रापि ३००० सहस्रत्रय खृष्टाः, मोहमदीयाश्च केवल जुमामञ्जितेऽष्टादश १८ प्रतिदिनं वर्द्धन्ते हिन्दूनान्तु प्रतिदिनं ह्रास एव भवति । वर्द्धनस्य कथा तु दूरे तिष्ठतु ।

अतः पाश्चात्यशिक्षामात्रग्रहणविदूषितान्तःकरणान् स्वत एवेम विहातुकामान् स्वीयानेव बान्धवान् न गलहस्तयन्तु सनातनधर्मतः, अपि तु साम्ना निष्पक्षविचारेण च तानावर्जयन्तु स्वपक्षे, इत्येव मम परामर्श—अपरञ्च—

स्पृश्यास्पृश्यादि-विचारे कल्याणधर्मनिबन्धा म. म. पं सदाशिवमिश्र शर्मणाप्येवमेवादिष्टमस्ति—

"संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः" ।

इत्यादित्यपुराणीय-वचनार्थकरणावसरे । तदपि पश्यन्तु—कल्याणधर्मसर्वस्वे ४५१ तमे पृ० ।

अत्र पापेषु यावत्पापेषु स्पर्शदोषात्मक-पातकमेकं युगान्तर-विषयमेव कलौ तु परिहातव्यं तन्नामक-वृजिनमित्यर्थः सुसमीचीन एव । कलादङ्गीकृते तत्परिहरणे सुतरां कलियुगान्तर्गतापदि परिवर्जनीयस्तद्दोष इति परामर्श । + + परिशुद्धचरितकेशपरिच्छदः प्रतिलोम शङ्करजातीये सहैकासनोपवेशनादि-कार्य्यानुष्ठानावसरे नावगण्यः स्पृष्टास्पृष्टिविचारः । अन्यथैषां धर्मान्तरग्रहणेन स्वधर्मदौर्वल्य-प्रसङ्गात् ।"

इत्यादि—भवन्तोऽपि यद्यस्मिन्काले किमपि कर्तुं वाञ्छन्ति चेदेवमेव गम्भीरविमर्शनेन सनातनधर्ममिमं समेधयन्तु, सर्वमान्यञ्च कुर्वन्तु, देशकालोपयोगिनिर्णयेन जनानावर्जयन्तु समादरणेऽस्य । अहो ! रागद्वेषाभिभूता अन्यथयितुमेवेच्छन्ति चेत्तदा तु—

"न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ।"

इति स्मरन्तोऽत्रविषये विचारमेव न कुर्वन्तु । जपमालिकां गृहीत्वा हस्तोपरि हस्तं वा धृत्वा गृह एव तिष्ठन्तु । कथं पुनरेतावता महता समारोहेण सम्मेलनमारचयन्ति स्वतर्जनगर्जनादिना च रोदसी सम्मीलयन्तीत्यलं बहूक्तेन । * * *

सुरभारती-समेधनसमादरः ।

बुलन्दशहरप्रान्तस्थखुर्जाभिजनेन श्रेष्ठिप्रवरेण श्री गौरीशङ्करगोयनका महोदयेन स्वाक्षय्यकोशतः सुरभारत्याः समृद्धये पञ्च षट् लक्षाणि मुद्राणां निःसार्य्य पृथगेकमक्षय्यकोशं व्यधात् । यतश्चैकः संस्कृतमहाविद्यालयः प्रचलति । पुनश्च दानवीरेण तेनैषमोऽपि सार्द्धलक्षस्यैकमन्यत् न्यास-पत्रं विरचय्य श्रीसुरभारती-शिक्षासमुत्कर्षाय प्रोत्साहनम् समनुष्ठितम् । एतदीयमितिवृत्तम्मयास्मिन्नङ्के सक्षेपत प्रकाशितं द्रक्ष्यन्ति सुप्रभातपाठकाः । अनया व्यवस्थया श्रेष्ठिनोऽस्य संस्कृतविद्यानुरागो मूर्तिमानिव प्रस्फुरति । सन्ति बहवोऽत्र भारते धनिन. परन्तु तेषां संस्कृतभाषामर्मानभिज्ञत्वात् तदीय धनानामन्यस्मिन्नेव कर्म्मणि भवति व्यय । श्रेष्ठिनोऽस्य संस्कृतज्ञानस्यैव फलमिद, यदेतस्य द्रव्यव्ययः संस्कृत-भारत्या एव समुन्नतौ भवतीति । एवमेवास्य श्रद्धा दैनन्दिनवृद्धिमीयात् । अयञ्च स्वादर्शजीवनेनान्यानपि धनिन सत्पथे नयश्चिरं जीव्यादिति श्रीविश्वनाथमभ्यर्थये । श्रीमता 'आज'—सम्पादकेनास्मिन् विषये स्वाग्रलेखेऽभिहितं यत् केवलं ब्राह्मणा एवास्याः परीक्षाया अधिकारिणो भविष्यन्तीति नियमं विदधता श्रेष्ठिवर्य्येण स्वीय संकोचभावोऽभिव्यक्तीकृत इति' अत्र ममेदं वक्तव्यं विद्यते यन्नेयं सङ्कोच-दृष्टिः श्रेष्ठिनोऽपि तु अनेनास्य बहुविमर्श-कारित्वम्, देशकालात्मविज्ञत्वम्, कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ शास्त्राश्रितत्वमेव द्योत्यते । पश्यन्तु इदानीं ब्राह्मणातिरिक्ता सर्वं एव द्रव्यलाभशून्यं संस्कृताध्ययनं विहाय द्रव्यलाभधिया पाश्चात्यशिक्षायामासक्ता भारतीय-संस्कृतिमप्युपहसन्ति । तुच्छस्वार्थलाभमोहेन पाश्चात्याचारपरायणा गोरण्डप्रभु-पुत्तलकमात्मान कृत्वा तदीयदोष-गुणान् अन्धा इवानुकुर्वन्ति । कथन्तेभ्यः कृते मुक्तहस्तोऽयम्भवेत् ? अपि च "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनु-

पकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः" इति—तथा "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेद-पारगे" इति शास्त्रनियममनुसरतोऽस्य कथं सङ्कोचदृष्टिरिति वक्तुम्पारयामः । अपरञ्च निश्चितं विदन्तु भवन्तो यत् भारतीयं भव्यं सनातन-धर्म-परिपोषकैर्ब्राह्मणैरेव साधितं भविष्यति । स एव धर्मः सैव च जातिर्भारतस्य हृदय-स्थान निगद्यते । अस्ति च तादृगेव । यद्यप्यधुना तयोः स्वरूपं विगुणितमिव भाति तथापि स्वस्वरूपज्ञाने सञ्जातेऽनयोः समक्षे न कोऽपि धर्मो न कापि जातिः स्थातुमर्हति । स्मरन्तु चाणक्यामर्षं नन्द-साम्राज्य ध्वंसकरं चन्द्रगुप्तसाम्राज्य-प्रतिष्ठापकमिति । किम्बहुना "तावद्गर्जन्त्यमी धर्मा जम्बुका विपिने यथा । न गर्जति महासिंहो यावद्धर्मः सनातनः" अतो ब्राह्मणय परिवर्धयते सनातन-धर्मञ्च समेधयतेऽस्मै श्रेष्ठिने ससाधुवादमस्माकमाशीः । प्रबन्धक-समितौ च धर्मान्तरभाजां विशेषत शासक पदस्थानां प्रवेशने कः श्रेष्ठिन आशय इति मयाऽपि न लक्ष्यते । मन्येऽत्राद्यत्विकी चाटुकृद्ध्वनि-सम्प्रदाय-सरणिरेव श्रेष्ठिनानेनाप्याश्रितेति । यत् किमपि स्यादनुकरणीयोऽयं दान-प्रकारोऽन्यैरपि कमलाकटाक्षपूतैर्भारतीयैरिति शम् ।

*　　　*　　　*

अयि सुप्रभात-पाठक-महोदयाः !

अत्रैव सुप्रभातस्यान्यतमे पृष्ठे मुद्रितम् सात्विकम् साहाय्यम् । श्रीमद्भिरवलोकितमेवभवेत् । पश्यन्तु एवमेव महानुभावैः सुरभारतीसमुन्नति-समीहमानैः साहाय्यन्दीयमानमासाद्यायं सं० सा० समाजः स्विकस्य आर्थिक्या अवस्थाया यथा कथमपि क्षतिम्पूरयन् पञ्चपेभ्यो वर्षेभ्यः श्रीमत्याः सुरभारत्या सर्वविधामपि सेवां विदधद्द्यावधि-सुप्रभात-सञ्चालनेन विवाद-समिति संस्कृतच्छात्र-सङ्घादि-संस्थापनेन वाचनालय--संस्कृत सा० विद्यालयाद्युद्घाटनेन च संस्कृत-साहित्य-समाजे ऽपूर्वाञ्जागतिञ्जनयन् श्रीमतां संस्कृतसेविनामुन्नत्या अहर्निश यत्नमादधातीति ।

अतः श्रीमन्तोऽपि प्रतिमासं निजपाणिपद्मयोरुपतिष्ठतोऽस्य वराकस्य सुप्रभातस्यैवार्थिकादि साहाय्येन लालनां कुर्युः कारयेयुश्चेन्महान् हस्तालम्बो विहित स्यात् सं० सा० समाजस्य ।

निभालयन्तु तत्र भवन्तः श्रीमन्तो नाद्यापि श्रीमतां प्रियतमं 'सुप्रभातम्' स्वव्यय स्वयमुपार्जयति । इदमिदानीन्तरुण सदपि स्वावश्यकव्ययार्थमपि स्वपितुः सं० सा० समाजस्यैव मुख निरीक्षत इत्यहो विषादास्पदं संस्कृतज्ञानाम् ।　　*　　*

॥ ऋग्वेदालोचनम् ॥

ले०—पं० श्री नरदेवशास्त्री वेदतीर्थः ।

यथानामगुणं पुस्तकमिदमशेषं पठित्वा लेखकस्य भारतीय-संस्कृति-प्रेम्णाहमतीवानन्दितः । पदे पदे गुरुभक्त्यादि-भावप्रोद्बलनेनाध्येतुर्हृदये पौरस्त्य सभ्यता साधु समुद्भासिता भवति । पुस्तक-विषयोपन्यास वैदुष्यमपि चेतश्चमत्करोति मुग्धानल-(मेग्डानल) लो० तिलक-, सामश्रमीत्यादि-पाश्चात्य पौरस्त्य-मनीषिकदम्बानामृग्वेदविषयिणी गवेषणा साररूपतया निवेशिता पाठकानां वैदिकार्य्यनिवासभूमिज्ञाने साधु वैशद्यमादधाति । ब्रह्मवादिपक्ष-निरुक्त-पक्ष-सायणाचार्य्यादि-पक्ष पर्य्यालोचनया तु प्रत्नतूनाशेषपण्डितप्रकाण्डानां

वेदाऽपौरुषेयत्व पौरुषेयत्वादि विचारवैचित्र्यविज्ञापनेन पुस्तक-पाठकानां वेद-विषयकमान्ध्यमपसारयताऽमुनाञ्जनमेवेदमाविष्कृतं शास्त्रिवर्य्येणेति, तस्मै स धन्यवादं वैदिकविज्ञानेतिहासादिज्ञान—प्रियान् सुप्रभात-पाठकाननुरुणध्मि पुस्तकमिदमवलोकयितुम् । ३०० शतत्रयपृष्ठात्मकस्य वैदिकार्य्यसभ्यताऽशेषज्ञानसम्भृतस्य बाह्याकार-मुद्रण प्रकार-लिपि-सौन्दर्य्यादि-विभूषितस्याप्यस्य मूल्यम् १।॥) पादोनरूप्यकम् प्राप्तिस्थानम्-मैनेजर, शान्ति प्रेस, आगरा (यू० पी०)

सुरभारती-शिक्षा-समुत्कर्षाय प्रोत्साहनम् ।

बुलन्दशहरप्रान्तस्थखुर्जाभिजनेन श्रीमता श्रेष्ठिप्रवरेण गौरीशंकरगोयनकामहोदयेन संस्कृतिमवाङ्मयस्य श्रेयसां शास्त्रसमुदयानां प्रागदृष्टचरीमतिगभीरां भूयसीञ्चोपलब्धिं भृशमुज्जीवयितुमभिवर्द्धयितुञ्च सार्द्धलक्षमित वित्तजातं प्रान्तीयशासनसदसे प्रयोजनमदोऽभिलक्ष्य समर्पित यदस्य कुसीदेन सहस्रमुद्रामिता उपहारा (दक्षिणाः) श्चत्वारो विपश्चितामपश्चिमेभ्यस्तेभ्यो दास्यन्ते ये निम्नाम्नाते विषयचतुष्टये प्राथम्यमुपगच्छेयुरचरमाश्च प्रमाणयेयुरात्मनो योग्यताम् ।

शासनसदसा व्यवस्थेयमधोनिर्दिष्टदिशाङ्गीकृता ।

(१) न्यासमण्डलमिदं 'सेठ-गौरीशंकर-गोयनका-संस्कृत-स्पेशलाइजेशन-दक्षिणा-इण्डाउमेण्ट ट्रस्ट' इति नाम्ना प्रथितिमुपैष्यति ।

(२) अयमस्य न्यासमण्डलस्य भविष्यति समुद्देशो यत् प्रतिवत्सरं वाराणस्यां राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये सुपरीक्षितान् स्वविषये प्रौढिमुपगतान् विपश्चितः पदवीप्रदानेन दक्षिणाप्रदानेनोपहारप्रदानेन चाभिनन्द्य संस्कृतिमवाङ्मयेऽभिनवायाश्च-मत्कृतेराधानं तथोच्चशिक्षायाः प्रोत्साहनमिति । तत्र वास्य भवेयुरधिकारिणो ये जन्मना ब्राह्मणाः श्रुति-स्मृति—पुराण—-प्रतिपादितसनातनधर्मानुसारिणः स्युः ।

अमी वक्ष्यमाणा भविष्यन्ति परीक्ष्यविषया—

वेदो वेदाङ्गयुतः । धर्मशास्त्र पूर्वमीमांसा च । वेदान्त । पुराण सेतिहासम् ।

(३) परीक्षाया भविष्यति त्रैविध्यम्—लिखितपरीक्षा, मौखिकपरीक्षा, शास्त्रार्थपरीक्षा चेति।

[१] लिखितपरीक्षायाम्—तिसृभिस्तिसृभिर्होराभिः समाधेयानि षट् प्रश्नपत्राणि भविष्यन्ति ।

[२] मौखिकपरीक्षायाम्—समित्या सम्मतं कमपि विषयमधिकृत्य परीक्षार्थिविरचिते मौलिकनिबन्धे भविष्यन्ति मौखिकाः प्रश्नाः ।

[३] शास्त्रार्थपरीक्षायाम्—द्वयोरधिकानां वा परीक्षार्थिनां मिथो भविष्यति शास्त्रार्थः ।

भारतवर्षीयासु प्रतिष्ठितपरीक्षासु सर्वोच्चपरीक्षायां समुत्तीर्णो लब्धवर्णः परीक्षायामस्यां प्रवेष्टुं शक्ष्यति यदि स परीक्षां तामुत्तीर्य स्वे परीक्ष्यविषये वर्षत्रयं कृतपरिश्रमः स्यात् । एतां परिपाटीमनुसरन्तोऽपि संख्यावन्त परीक्षायामस्यां प्रवेष्टुं प्रभविष्यन्ति, यदि तेषां वैदुष्यं पूर्वोक्तोपाधिधारिभिः समं प्रमाणितं स्यात्, वर्षपञ्चकं यावत् ते स्वविषये यदि कृतयत्नाश्च स्युः ।

परीक्षायां प्रविविक्षुभिर्विधिरयं व्यवहार्य्यः—

परीक्षार्थिना परीक्षायां प्रवेष्टुं शिक्षाविभागोच्चतमकर्मचारिणा प्रत्तेन, परीक्षार्थिनः प्रान्तीयविश्वविद्यालयस्य शासकमहोदयेन वाइसचान्सलराख्येन समुत्सृष्टेन वा परीक्षार्थिनः सदाचारस्य योग्यतायाश्च प्रति पादकेन प्रमाणपत्रेण साकमेकमावेदनपत्रं समितेर्मन्त्रिणः सविधे प्रेषणीयम् । यदि परीक्षार्थी कस्यचिद् भारतीयावनिपालस्य विषय मावसन् स्यात्तर्हि स तत्रत्यशिक्षाविभागस्योच्चतमकर्मचारिणः प्रमाणपत्र प्रदाय परीक्षायां प्रवेष्टुं शक्ष्यति । आवेदनपत्रे परीक्षाया निबन्धनस्य च विषयः स्फुटमुल्लेख्यः ।

सोऽयमुल्लेखः समितेः समक्षमुपस्थापयिष्यते तयाङ्गीकृते तस्मिन्नवश्यन्त्वामनुचिन्त्यपरीक्षार्थिना परीक्ष्यविषये इयती संविदुपार्जनीया, इयञ्च नूतनमन्वेषणं कार्यमिति परीक्षार्थिनं सूचयितु विद्वत्तल्लजानामुपसमितिरेका नियोक्ष्यते ।

परीक्षार्थिनः निबन्धो मन्त्रिद्वारा समितेरुपकण्ठं परीक्षातिथेर्मासत्रयात्प्राक् प्राहेतं भविष्यति । तेनैव साकं तस्य मौलिकतायास्तत्तद्ग्रन्थानाञ्च सूचिकाविवृतिरप्यपेक्ष्येत । अर्थात्—निबन्धेऽमुष्मिन्नियानंशो लेखकेन स्वप्रतिभया प्रतिनिबद्धः, इयांश्चांशोऽमुकामुकग्रन्थेभ्यः समुद्धृत इति । तदनन्तर समितिस्तमनुसन्धातुं त्रीन् परीक्षकान् नियोक्ष्यति ।

परीक्षार्थी परीक्षायां प्रवेष्टुं विंशतिर्मुद्रा परीक्षाशुल्करूपेण समितयेऽर्पयिष्यति । मुद्राजातमेतन्न्यासमण्डलस्य कोषे स्थापितं भविष्यति ।

शास्त्रार्थपरीक्षा द्वयोर्मिलितयोर्विद्वद्वृन्दारकयोर्द्वारा ग्रहीष्यते ।

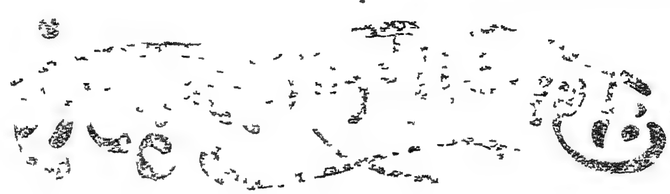
परीक्षायामुत्तीर्णो लब्धवर्णः वाचस्पतिरित्येतया पद्व्या भूषयिष्यते । अर्थात्—यो यामुत्तरिष्यति परीक्षां स तद्विषयिण्या वाचस्पतिपदव्या प्राप्स्यति । यथा—वेदवाचस्पतिः, स्मृतिर्मीमांसावाचस्पति वेदान्तवाचस्पतिः, पुराणवाचस्पतिरिति । प्राप्तोपाधिपरिचायक शतेन रूप्यकैः क्रेयं काश्मीरदेशीयमेकं राङ्कवांशुक (काश्मीरी दुशाला) वाराणसेयं शीर्षण्यश्चोपायनरूपेण प्राप्तोपाधिभ्यो दास्यते । प्रतिवत्सर वाराणस्यां राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये उपाधिवितरणोत्सवावसरे उपाधयो वितरिष्यन्ते । प्रत्येकस्मिन् विषये प्रथमकक्षायां सर्वप्राथम्यमुपगताय विपश्चिते सहस्रं मुद्राः स्वर्णपदकञ्च समर्पयिष्यते । समितिर्यदीच्छेत्तदा रजतपदकं साधारणी दक्षिणाञ्च तेभ्योऽपि प्रयच्छेद् येषां स्वविषयिणी योग्यता परीक्षकान् भृशं सन्तोषयेत् ।

एतद्वर्षीया—एतादृशी परीक्षा १९२९ खीस्ताब्दीयेऽप्रिलमासे भविष्यति । परीक्षायास्तिथय. प्रकाशयिष्यन्ते । वर्षेऽस्मिन् निम्नाङ्कितयोर्द्वयोर्विषययोर्भविष्यति परीक्षा—वेद विषयिणीपरीक्षा—शुक्ल-यजुर्वेदे । वेदान्तविषयिणी परीक्षा-शाङ्करमत-वेदान्ते ।

परीक्ष्यग्रन्थानपेक्षितानन्यांश्च विषयान् जिज्ञासमानैः समितेर्मन्त्रिण सविधे पत्रं प्रेषणीयम् ।

सभापति. श्रीगोपीनाथ कविराजः एम्० ए०, । वाराणसेयराजकीय सं० महाविद्यालयाध्यक्षः ।

मन्त्री श्रीकाशीरामः, एम्० ए०, । सयुक्तप्रान्तीय सं० पाठशालानां निरीक्षकः

श्री-सनातन धर्म-सभा

चूरूनगरस्थ-श्रीसनातन धर्म-परिषदोऽष्टादश-वार्षिकोत्सवो भाद्रपद शुक्ल–१०-११-१२ तिथिषु महता समारम्भेण समपद्यत । तत्र क्रमशः—विद्या-वयोवृद्धाः पं० श्री-जयदेव मिश्रमहाशयाः, चूरूनगरस्थन्यायाधीशमहोदयाः, (तहसीलदार साहब) श्रीमत्पण्डित-श्रीधरव्यासज्योतिर्विन्महोदयाश्च सभापति-पदं शोभितवन्तः । प० मल्लिनाथ ज्यौतिषाचार्य्य महोदयेन सभाया वार्षिक विवरण सुश्रावितम् । त्रिष्वपि दिनेषु 'वर्णाश्रमधर्म, सनातनधर्म-स्वरूप-भक्तिमहिमप्रभृतिविषये—पं० अखिलानन्द-महोदयस्य च सुमधुरं हृदय ग्राहि व्याख्यानमभूत् । जनतोपस्थिति पर्याप्ता-आसीत् ।

स० मंत्री सनातनधर्म-परिषद, चूरूनगरम् } बी० जोशी (साहित्यशास्त्री)

जङ्गलीनाथः

सारणमंडले हियाद्पुरे यवनावसथे बहुकालोऽभूत्, जङ्गलीनाथनामा महादेव कदाचन स्वयमेव प्रादुर्बभूव । तत्रत्या जना इमं स्वयमभुवं ज्ञात्वा महत्या श्रद्धया महताऽऽदरेण विविधैर्वाद्यै पूजयन्ति । तस्मिन् ग्राम एक एव कूप. जङ्गलीनाथसंनिकट एव वरिवर्ति । यतो यवनाः पानीयं पिबन्ति शिवभक्ताश्च शिवं समभ्यर्चयन्ति । तत्रैवेदानीं स्वराज्य-खिलाफतान्दोलनावसरे आर्य-यवयो. प्रवृद्धवैरकालतो वैराग्याणा यवनाश्चर्चाविघ्नन्ति । यद्विषये हिन्दुयवनयोरपि योगो वर्षद्वयात् प्रचलति । तत्र हिन्दूनामेवन्यायालयतोऽधुनाविजयोजातः ।

जगन्नाथपुरं सारन् { शिवकुमार शास्त्री का० तीर्थः

विहारोत्कल-प्रान्तीय-संस्कृत-समाजस्य-

(बिहार ऐण्ड ओरिसा संस्कृत असोशियेशन्)

सूचना

भाविनी १९२९ वत्सरीय-विहारोत्कल प्रान्तीय-सस्कृत-समाजीय-परीक्षा दित्सुभि परिक्षार्थिभिः ३०-११-२८ मितिपर्यन्तं नियमित-शुल्केन साकं आवेदन-पत्राणि प्रपूर्य्य प्रेषणीयानि । एतत्प्रान्तीय विद्यालय-परीक्षार्थिभिः स्व-स्व-मंडल-विद्यालय-निरीक्षकाणां उपनिरीक्षकाणां वा कार्य्यालयत आवेदन-पत्राणि ग्राह्याणि तत्रैव प्रेषणीयानि च । बहिःप्रान्तीयैः परिक्षार्थिभिस्तु स्वीयानि आवेदन-पत्राणि निम्नोक्तकार्यालयत एव प्रापणीयानि । तत्रैव प्रेष्याणि च ।

एस, एन, मजुमदार शास्त्री (सेक्रेटरी)

बिहार एण्ड ओरिसा, संस्कृत

एसोसिएशन पटना ।

Published by Gaurinath Pathak and printed by Rameshwar Pathak at the Tara Printing Works, Benares

सौर मार्गशीर्ष १९८५ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चमवर्षं Vol. 5 | December 1928. | अष्टमोऽङ्कः No. 8.

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्-नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'॥

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी, "साहित्याचार्य्यः"

व्यवस्थापकः—

श्रीगिरीशशुक्लः, "न्यायाचार्यः"

वार्षिकम्मूल्यम्—३)

माननीयेभ्यः—१२)

प्राप्तिस्थानम्—

सुप्रभात-कार्यालयः

बनारस-सिटी ।

छात्रेभ्यः—१॥)

वैदेशिकेभ्यः—९)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

लेख-सूची ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—मार्गशीर्षे । १९८५ वैक्रमाब्दीये | अष्टमोऽङ्कः ।

नामधामगुप्तेरुत्तरम्

[रचयिता—रामनारायणदत्त शर्म्मा, गोरखपुरीय-कुबेरनाथ-संस्कृत-विद्यालयस्थ]

श्रीनाथो ननु नाम यन्मुररिपोर्वाहो मरालो विधे-
विख्यातस्स च पाकशासनसुतो नाम्ना जयन्तस्ततः ।
ब्रूते जन्मदशां निरीक्ष्य गणकस्सद्यःफलन्तूत्तरं,
वृक्षन्ते कुशलं नरा गिरिसुता-कान्तःपुनश्शंकरः ॥
इष्टो नारद एव दैवतमुनिर्भावार्थकोऽप्याशयः
वर्माण्येव रणे धृतानि वसुधा स्वर्णादिकानां खनिः
शस्त्रं वै परशुर्मतो भृगुमुनेः पद्भूषणन्नूपुरं
यज्ञे वा-अरणीति दारु विहितं सन्त्युत्तराणीत्थकम् ॥
स्यान्‘नारायणशंकरशर्म्मा ‘सुरपुर’-वास्तव्यश्चाऽसौ-
उत्तरमध्यमवर्णैरेभिस्सर्वैर्मिलित्वैवम् !’

श्रीकाश्याम् अखिलभारतवर्षीय-सनातन धर्म्म-महासभा-

विशेषाधिवेशने स्वागतसमितेः सभापतीनाम्

द्विजराज-काशीराज-श्रील-श्रीयुत महाराज

श्री प्रभुनारायण सिंह शर्म्म-

वीरपुङ्गव-

जी सी. आई ई, जी सी. एस आई

प्रभृत्युपाधिगणभूषितानाम्

अभिभाषणम्

भूमिष्ठापि न यात्र भूस्त्रिदिवतोऽप्युच्चैरधःस्थाऽपि या
या बद्धा भुवि मुक्तिदा स्युरमृता यस्यां मृता जन्तवः।
या नित्यं त्रिजगत्-पवित्रतटिनीतीरे सुरैः सेव्यते,
सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्॥

(१)

पूजनीया धर्म्माचार्य्याः प्रियाः सभासदश्च!

श्रीकाश्यामस्यां निखिलभारतवर्षीयसनातन-धर्म्म-महासभाया अस्मिन् महाधिवेशने कृपया समागतान् सनातनधर्म्मैकशरणान् सनातनधर्म्मस्य संरक्षणाय परिपोषणाय समभ्युदयाय च कृतनिश्चयान् श्रीमतः प्रतिनिधीन् सदस्यांश्च स्वागतेनाभिनन्द्य, मया सविनयं यत् किञ्चिदिह समुचितं समालोचनीयं, पुरतः समुपह्रियते, तत्र श्रीमद्भिर्भवद्भिः कृपया दीयमानमवधानं समभ्यर्थ्यते।

श्रुतिमूलस्य धर्म्मशास्त्रपुराणेतिहासशिष्टाचार-परम्परा-परिबृंहितस्य भारतीयानामस्माकं सकलैहिकपारत्रिककुशलैकनिदानस्य महतः सनातन-धर्म्मस्याऽभ्युदयमबाधमभिलषतां सनातनधर्म्मावलम्बिनाम् केषुचिद्विषयेषु कालवशतः समुत्पन्नं प्रतिपत्तिवैषम्यं शास्त्रानुमतविचारालम्बनेन परिहाय सर्व्वथा ऐकमत्येन वर्त्तितव्यमित्यस्मिन् विषये नास्ति कस्यापि प्रेक्षावतो जनस्य वैमत्यम्।

साम्प्रतं कीदृशानामुपायानामवलम्बनेन तद्वर्त्तनं सुकरमभीप्सितफलानुकूलं च सम्भवेदित्यस्मिन् विषये, पुरुषमनिवैचित्र्यात् समुत्पद्यमानानां बहुविधाना विप्रतिपत्तीनां प्रतिदिवसमुपचीयमानः प्रसरो महतापि प्रयत्नभरेण यद्यपि नाधुना निवारयितुं शक्यः, तथापि सन्त्यधुनापि तानि बहूनि कर्त्तव्यानि, येषु सर्व्वेषामेव सनातनधर्म्मावलम्बिनामस्माकं प्रायेण ऐकमत्यमनायासेन भवितुमर्हति, आपाततस्तान्येव कर्त्तव्यानि सामाजिकैः सर्वैरेव ऐकमत्येन दृढतराध्यवसायेन च यद्यनुष्ठितानि भवेयुः, तर्हि महान् खलु उपकारः सनातनधर्म्मावलम्बिनामस्माकं सर्वास्वपि श्रेणीषु अचिरेणैव कालेन समुदियादित्यत्र नास्ति मे अणीयानपि सन्देहलेशावसरः।

कानि खलु तथाविधानि कर्त्तव्यानि इत्यपेक्षायां प्रदर्शनार्थम् आपातत एतान्येव श्रीमतां पुरतः संस्थाप्यन्ते,—यथा अस्मदीये समाजे आबाल्यात् धर्म्मशिक्षायामौदासीन्येन समुपचीयमानस्य नास्तिक्यस्य परिहाराय विद्यालयेषु सर्व्वेष्वेव नियमेन सनातनधर्म्मशिक्षाप्रवर्त्तनम्।

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्॥"

इति भगवता मनुना प्रतिपादितस्य दशलक्षणकस्य धर्म्मस्य जातिवर्णनिर्विशेषेणानुष्ठानाय सर्व्वेषामेव सनातनधर्म्मावलम्बिनां योग्यतासम्पादनम्, आबाल्यात् सर्व्वेषां कुमाराणां कुमारीणां च सर्व्व-

जातीयानां सत्यंप्रति ऐकान्तिकस्यानुरागस्य मिथ्याव्यवहारं प्रति विक्षेपस्य च समुत्पादनं मनसि दृढतया संस्थापनं च, दारिद्र्यादिभिः यथाकाल विद्या लब्धुमसमर्थेषु प्राकृतेषु जनेषु सुयोग्योपदेशकनियोगेन रामायणमहाभारतपुराणप्रभृतीनां धर्म्मग्रन्थानां सम्यक् तात्पर्य्यबोधानुकूल-व्याख्यानमुखेनोपदेशदानविधिसौकर्य्यं प्रतिनगरं प्रतिग्राम सायं प्रातश्च जनसम्मेलनस्थलेषु निखिलमङ्गलहेतु-सर्व्वापद्विनिवारणक्षम-श्रीमद्भगवन्नामसङ्कीर्त्तनादिप्रवर्त्तन, सदा सदाचारपरेषु सत्यैकव्रतेषु शास्त्रानुशीलनरतेषु भगवद्भक्तेषु ब्राह्मणेषु सार्व्वजनीनश्रद्धासमुत्पादनम्, गवां सम्यक् प्रतिपालनं, सर्व्वतः सरक्षणं च, 'संघे शक्तिः कलौ युगे' इति शास्त्रवचनानुसारेण स्वधर्म्मसमाजजातिदेशाभ्युदयार्थं सर्व्वेषां सनातनधर्म्मावलम्बिनां मनुजानामैकमत्येन एकप्राणतया च विहितकार्य्यसम्पादनयोग्यतानयनं च. एतानि तावत् कार्य्याणि प्रायेण सर्व्वैरपि सनातनधर्म्मावलम्बिभिः अवश्यानुष्ठेयतया स्वीक्रियन्ते । अखिलभारतीयसनातनधर्म्ममहासभाया अपि एतानि कार्य्याणि प्रत्यधिवेशनं कर्त्तव्यतया समुद्घोषितानि । एतेषामन्येषां च समाजहितकराणां कार्य्याणां सम्पादनाय अवश्यमपेक्षितं बलं साहसं धैर्य्यं त्यागशीलत्वं च सम्यगधिगम्य इयं महासभा सर्व्वेषां सनातनधर्म्मावलम्बिनां भारतीयानां महते सुचिरस्थायिने च उपकाराय सदा प्रभवतु, तेनास्मासु महोदयपुरःसरा शान्तिः सुप्रतिष्ठिता भवतु, इतीयमस्माकं करुणामयश्रीविश्वनाथचरणकमलयोः सभक्तिविनिवेदनमित्यलमभिज्ञेषु श्रीमत्सु इदानीमधिकेन विनिवेदनेनेतिशम् ।

रचयिता—देवदत्तशर्म्मा शास्त्री, ज्वालापुरमहाविद्यालयस्थ ।

त्वयैव दीपावलि ? चण्डि ! पण्डे ! स्वामी दयानन्द इतोऽपनीतः ।
वधाय ते मार्गणमेतदास्तेऽप्यधः प्रदीपैर्गगने खधूपैः ॥ १ ॥
धर्मोपदेशाय स देहधारी लीनो धरायामिह धर्मचारी ।
तमेव लीनं परिलोकयन्ते त्वधः प्रदीपैर्गगने खधूपैः ॥ २ ॥

ग्राहक-संख्या-विरहितं पत्रं नैवावलोक्यते सुप्रभातकार्य्यालये, इत्यवधानीयम् ।

अखिलभारतवर्षीयब्राह्मणसम्मेलनप्रबन्धकारिणीसभापतेः

महामहोपाध्याय पण्डित श्रीयुक्त

पञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यमहोदयस्य

संक्षिप्तम्

अभिभाषणम्

नमः सर्वजगद्बिम्बच्छायामण्डलमूर्त्तये ।
अनन्तज्ञानविज्ञानश्रेय सौभाग्यपूर्त्तये ॥

विदितमस्तु तावदत्रभवतां श्रीभारतधर्माचार्यनिदेशनियन्त्रितसदाचारवर्त्मनां सामाजिकानाम्, यद्चिरंजीवता मया दृष्टा प्राचीना समाजस्थितिः, क्रमविस्रस्तिस्तु तस्या यदधुना दृश्यते, तन्मूल वैदेशिकी शिक्षा । वैदेशिक हि राजचक्र बहुजनपूर्णायामस्यां स्वर्णप्रसविन्यां भारतधरित्र्यामव्याहतमाधिपत्यं कामयमानमार्षोपदेशविरुद्धस्वदेशीयकौशलं शिक्षाव्यपदेशेन तथा प्रवर्त्तयामास, यथा तत्परावर्तितमतिका जनाः प्रायेण समाजस्थितिविरोधिनो जाताः स्वांश्चावमन्यमाना अन्तर्भेदेन चत्वारो वर्णा विशेषतो वर्णबाह्या जीर्णशीर्णाःसञ्जाताः । "अस्त्येव सर्वेषां मनुष्याणां साम्य, कल्पितो वर्णभेदः स्वार्थसाधनपरैर्धूर्तब्राह्मणै, निपीडिता हि प्राचीनाभिजाता नवागतानामार्याणां प्रभावेण, शूद्राः खलु भारतवर्षस्य प्राचीनाधिकारिणः । येषां मूर्द्धन्या द्राविडा आसन् । " इत्येव नाम वैदेशिकी शिक्षा, तया च शनैरुत्तम्भितो भेदः। भेदो हि राज्ञां प्रणेय प्रथमोपायः । सति च भेदे वर्द्धमाने चान्योन्यं विद्वेषे यथावसरं तत्र तत्रानुकूलायमानस्य राजचक्रस्य समदृष्टितादिप्रशंसा च प्रवृत्ता । अथ गच्छति कियति काले दैवात् तच्छिक्षापरिणतिरीदृशी जाता, यया बहवो राजचक्रविद्वेषिणो बभूवु, राजचक्रं हि समदर्शनं स्वपक्षस्य विषमदर्शनं च ब्राह्मणादीनाम् ख्यापयति, आचरति च विषमं भारतीयैः सह स्वजातीनां विरोधे, उपेक्षते च योग्यमपि भारतीयं राजकीयविशिष्टकृत्येषु, येन कनीयानपि स्वदेशस्यापकारः कल्याण च प्रभूत भारतस्य, न तं पन्थानमाश्रयत इत्येवं वैपरीत्यावबोधः प्रद्वेषहेतुः प्रादुरासीत् । न तावत् तच्छिक्षायामस्ति जन्मान्तरवादः, नापि राजरूपस्य भगवद्विभूतित्वज्ञापनमपि तु राजचक्रोच्छेदपद्धतिप्रतिपत्तिरेव । तदनुशीलनलब्धप्रकर्षाणां केषाञ्चन वैदेशिकशासनोच्छेदबुद्धिरुदपद्यत । केचित् स्ववशक्तिवृद्धये नाम कूटराजनीतिचर्चापराङ्मुखान् स्वाचाररक्षणपरान् शास्त्रनिष्ठान् ब्राह्मणान् निगृह्णन्तः प्राचीनसमाजस्थितिमपध्वंसयितुं प्रवृत्ताः । ते हि 'अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतत् सामाजिक धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुरिति भगवतो मनोरुपदेश तृणाय मत्वा धार्मिकाहिंसामसत्यमात्मस्तेयमाशौचं कपटसत्यकवचेनाऽच्छादयन्तोऽनुतिष्ठन्ति स्वैराचारं धर्माचारवतो भण्डा इति विनिन्दन्ति । देशोद्धार एव परममस्माकं कर्म इति भावं प्रकटयन्तो देशमध एव पातयन्ति न हि श्रुतिस्मृत्युदितधर्मभ्रंशन कदाचिदुद्धारोपायो भवितुमर्हति । स्वाधीनतैव परमोऽर्थ इत्युदीरयन्तः, अन्तश्च बहिश्च सर्वथैव परतन्त्रा भवन्ति । प्रयच्छन्ति च पारतन्त्र्यमाश्रवेभ्यः स्वशास्त्रविधिमुत्सृज्य स्वैराचारपराः स्वेषां चिरन्तनभावमपजहतः स्वीकुर्वाणाश्च म्लेच्छभावपारतन्त्र्यं, कथं नाम नामापि गृह्णन्ति स्वातन्त्र्यस्येति

भृश चित्रीयामहे । भोज्यदानविनिमयेन वा ललनोपचारदानपरिवर्त्तेन वा सज्जार्पणकौशलेन वा प्रायेण तेषामर्था ह्रियन्ते पणननिपुणैर्वैदेशिकैः । नहि वैदेशिकद्रव्यसम्भारव्यवहारमन्तरेण तेषामहरेकमप्यतिवर्त्तते, इत्येवं परतन्त्रवृत्तयः । स्वातन्त्र्यस्वरूपमप्यजानन्तः स्वाधीनतावादेन परप्रत्ययनेयबुद्धीन् व्यामोहयन्ति । केचित्तु वाह्याचारेण प्राचीनभावमाश्रयमाणा अपि मनसा तानेवानुकुर्वन्ति । तथाहि न तेऽपि शास्त्रं बहु मन्यन्ते, नापि चिरन्तनाचारं, वैदेशिका यथा ब्राह्मणद्वेषं प्रचारयामासुः तेऽपि तथैवाभ्युपगच्छन्ति, न च विश्वसन्ति जन्मान्तरीयकर्मफलेन जात्यायुर्भोगान् । इत्येवं परानुकरणपटीयसा मनसा चिन्त्यमानं स्वातन्त्र्यमपि पारतन्त्र्यायैवैकः प्रकारः, नहि दौवारिकरक्षितो गृहपतिः परतन्त्रो भवति नापि दौवारिकविरहितोऽप्रावृतद्वारेषु गृहेषु निवसन् निगडबद्धः पुरुष स्वतन्त्रो भवति । आर्षपद्धतिमनुसरन्तो वर्णाश्रमिणः सुदीर्घमनेहसं वाह्यपारतन्त्र्यमनुभवन्तोऽपि आन्तरेण स्वातन्त्र्यामृतेनाप्यायिता जीवितात्ययं नापेदिरे । प्रत्युतापेदिरे पुष्टिम् ।

आर्षपद्धतिपरित्यागप्रणयिनश्च साम्प्रतिका यद्यपि वाह्यपारतन्त्र्याद्विमुच्येरन् तथापि आन्तरपारतन्त्र्यकालकूटास्वादसम्मूढा जीवितादेव भ्रश्येयुः, एवं नाम गतानुगतिकतया वयमपि तादृशा माभूमेति समानशीलव्यसनेषु निवेदनम् । अपिच साम्प्रतम्—

नेतृत्वं नाम शास्त्रावमन्तृत्वम्, देशभक्तिर्नाम ब्राह्मणद्वेषः, औदार्यं नाम अविचारेण पानभोजनम्, समदर्शनं नाम प्रतिष्ठितदेवालयेषु सर्वजातिप्रवेशनम्, हिंसा नाम यज्ञकरणम्, धर्मो नाम आत्मस्तैन्यम्, कर्म नाम अनुकूलनीयपापानुवृत्तिः, वीरत्वं नाम सदाचारत्यागः, त्यागो नाम परस्वाधिगन्यम्, दया नाम दुःखजीविस्वजनोपेक्षा, कृतज्ञता नाम पित्रादिपरित्यागः संस्कारो नाम समाजस्थितिभङ्ग इत्यादयो नवा परिभाषाः प्रचरन्ति ।

स्वशास्त्रपरिनिष्णाता अपि न शिक्षितसंज्ञां लभन्ते । वैदेशिक-शिक्षाकवलितास्तु तामविसंवादमेवाधिगच्छन्ति । अपि किंच म्लेच्छान्नजीविनश्च चुल्लीहीनगृहाधिष्ठातारोऽपि पुरुषधौरेयाः महात्मत्वेन सज्ञायन्ते । हिन्दुनामलाञ्छनमितरव्यावर्त्तनाय महस्मदीयैः प्रवर्त्तितमधुनाऽतिव्याप्तुवदालक्ष्यते ।

यथाऽस्मत्समशीलव्यसना वर्णा भाषाविपर्ययजनितभ्रान्तयो माभूवन्नित्येतदर्थमैकमत्यसाधनमस्माकं प्रयोजनम् । ये तावन्मूलतः सजातीया अपि विजातीयभावमापन्नाः, समभाषा अपि विषमभाषाव्यवहारिणः, कुलतो मित्रभूता अपि शत्रूयमाणाः समुपेक्षितधर्मशास्त्रा राजनीतिवर्त्मना लब्धप्रवेशाः समाजाभ्यन्तरं दूषयितु प्रयतन्ते, नच स्वरूपतस्तावदिमान जानीते लोकः । एते हि येषां राजनीतिचर्चाप्रतिनिधितया राजकीयपरिषदि लब्धासनास्तेषामेव प्राणाधिकं धर्माचार विध्वंसयितुमीहन्ते, इदमेषामालम्बनशाखाच्छेदिनी नीतिः सर्वतस्तारस्वरेणोद्घोषणीया । न खलु स्वशास्त्रविश्वासमन्तरेण भवति जात्यभ्युदय इत्ययं विश्वासो यथा बद्धमूलो भवेत्तदर्थं प्रयतनीयम् । एवमुद्योगः सर्वत्र भारतप्रान्तेषु सममेव सम्पादनीय इत्यत्रैकमत्यं सर्वेषां सनातनधर्मिणां सहमेलनमन्तरेण न भवतीति सम्मेलनमिदं सप्रयोजनम् । सम्मिलित-भगवद्-

मत्चार्यचरणावलोकपुण्यसञ्चयश्च विघ्नान्तरदुर्लभं प्रयोजनम् ।

किञ्च सर्वधर्मविरहितानां राजनीतिचर्चामात्रसाराणां सामाजिकतत्त्वमविदुषां नर्त्तनकुर्द्दनपटीयसां जनानामुल्लम्फनप्रोल्लम्फनवाकन्दुकलीलाहृतमनसः प्राकृतास्तद्वशतामधियन्ति । केचन मध्यमास्तेषु वीतरागा अपि तदितरेषामालस्यदोषजनितां वा मोहजनितां वा बहुषु कर्मसूपेक्षामवलोक्यानन्यगतिकतया तदनुवर्त्तिनो भवन्ति । परे च समाश्रयणीयः कः पन्था इति संशेरते, चिरमनुत्थाने च तावदस्माकं सम्प्रति संशयाना अपि पुरस्तात्तद्वर्त्मैवाश्रयिष्यन्ति, एवं क्रमेण प्रसृते तदनुगमनप्रवाहे पिण्डोदकलोपः सर्वेषामेवास्माकं नियतमेव भविता ।

दुष्करोहि संयम आपातक्लेशभूयिष्ठश्च, सुकरः स्वैराचारो रमणीयश्चापानतः ।

विना शास्त्रविश्वासं विना परलोकभीतिं न चैतयोरुपादानहाने भवतः । शास्त्रविश्वासभङ्गे परलोकभयाभावे च सर्वा एव स्थितयो भज्येरन्, भग्नस्थितिकाश्च मानवाः पशुप्राया भविष्यन्ति । इत्येषानर्थपरम्परा सर्वतो बोधनीया । तदर्थमप्येतन्महासम्मेलनम् । इत्येतावन्ति प्रयोजनान्यभिलक्ष्य संघटितमिदं महासम्मेलनं श्रीश्रीविश्वेश्वरकृपया सम्मेलनपोषकाणां चानुग्रहेण सुसम्पन्नं भूयादिति शम् ॥

हेमन्तर्तु चर्या ।

(रचयिता—भगवतीप्रसाद शुक्ल अयुर्वेदाचार्यः सभापतिः वहराइचसंस्कृतच्छात्रसमितेः)

अलिचापे तु हेमंतो-धनुर्ग्राहौ परेऽपरे ॥
पौषमाघौ-सहःपौषौचतुर्णां प्राग्धि संमतः ॥१॥

हेमन्तकाले जठरानलो वै,
रुद्धान्तरोष्मा हिमशीतवातै ॥
पचत्यजस्रं गुरु चापि भुक्त,
निरिन्धनो धातुचरो नृणां स्यात् ॥२॥

आद्या रसाः स्निग्धतमास्त्रयोऽतो,
नवान्नपिष्टोष्णजलं सुपथ्यम् ।
गोधूम-माषेक्षु-पयोविकारा,
ऊर्जस्करा येऽपि च ते निषेव्याः ॥३॥

बिलेशयानां प्रसहोदकाना,
मनूपजानामपि चामिषादाम् ॥
पलमत्तुकामस्त्वलमत्तु कामम्,
न जातु हारि प्रबलाग्निकारि ॥४॥

शैत्यञ्च शीतानिलजातरौक्ष्यं,
व्यायामवातघ्नकटूष्णतैलम् ॥
उत्सादनाभ्यञ्जनपादघात—
युद्धावमर्दा निखिलं निहन्युः ॥५॥

तारुण्यमधुसम्मत्ताः,
समुद्दीप्तमनोभवाः ॥
अहिमेता हिमे काँस्कान्
प्रमदानोष्णयन्त्यहो ॥६॥

१ मधुराम्ललवणाः

न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

(ले०—श्रीनिवास केदलायः रम्भापुरमठस्थ.)

देशेऽस्मिन्नन्तर्वाणयश्चिरन्तनाः 'स्त्री अस्वतन्त्रा' इत्यकथयन् । यदि विचारयेम वास्तविक्या दृष्ट्या, तदा तत्कथनं सांप्रतमेवेति भासेत । प्रथमं नारी-शरीररचना-विचारादेव तत् कोमलं कष्टमसहिष्णु इति स्फुटं प्रतीयते । पुरुष-कलेवरे यदस्ति काठिन्यं शक्तिवैशिष्ट्यञ्च न तत् सर्वथा संभवेन्मृदुलशरीरेषु महिलाजनेषु । भिदैषा न केवलं मानवीयासु जातिषु, अपि च पशु-पक्ष्यादितिर्यक्ष्वपि विभाव्यते ।

केचनाऽभिप्रयन्ति यत् स्त्रीणां कृत्रिम-बन्धनैः शारीरिकी शक्तिश्छिन्नाय, ततस्ता पुरुषा इव प्रबला नाऽभूवन् इति" परन्तु मृग-विहगादिष्वखण्डं विद्यते स्वातन्त्र्यम्, तथाऽपि भेदोऽयं तेषु किमर्थमालोक्यते ? वृष महिषौ यावन्तं भारं वहत, न तावन्तं वोढुं कथमपि प्रभवो गोमहिष्यादयः। अतो नराः कृषये शकटाय च वृषमहिषादीनेवोपयुञ्जते । तत्कृते चेद्वयं गा महिषीश्चैवोपयोजयेम तदा दुग्धमेव न दद्युस्ताः । तथा न शक्ताः स्युर्वृषमहिषवन्निर्वोढुमपि । अर्थात् द्विविधस्यापि कार्यस्य क्षतिः स्यात् । विनिमयेन विहितं कार्यं निसर्गमपि नाशयति । एतेन को वा लाभः तथा कर्तुं के वा सज्जाः ? अभिनवयाऽनया सरण्या लाभाऽवाप्तिरास्तां दूरे; मनुष्य-जीवन-निर्वाहोऽपि न स्यात् ।

विषयोऽयं नारीणामपि सम्बध्यते । पुरुषाऽपेक्षया नूनं नार्यो निर्बलाः कोमला इति नास्ति संशयः कस्यापि । परन्त्वस्मिन् विप्रतिपद्यन्ते बहवः सुधारण-धोरणी-दर्शका नागरिकाः । "महिला नृभिस्तुल्यबला स्सन्ति गर्भ-धारण मोचनावसरेषु भवेयुस्ताः परतन्त्राः । आसामायुषि समयोऽयमल्प एव । तदैता अस्वतन्त्रा इति न विस्मयाऽवकाशः । पुरुषा अपि शक्तिर्हीनाः परतन्त्रा भवन्त्येव व्याधाविति

न सर्वसम्मतेय व्याहृतिः । यतः पुरुष-समानशक्तयस्त्रियः । "मिस् ताराबाई", सदृशाः कचिच्छित्राः स्युर्जगति, न सर्वाः, व्याधिज पारवश्यं स्त्रीपुंसोस्समम् । तथा व्याधि-पीडे आगन्तुके क्षणिके च न प्रकृतिसिद्धे गर्भधारणं त्वबलानां नैसर्गिकम् ।

वनिता. सन्ततये तद्गुप्तये जनिमलभन्त । तासां स्वभावसिद्धं पारतन्त्र्यमीश्वरकल्पितमेव । नवमासगर्भधारणं तदनु मोचनञ्च । परं जातापत्यना विद्यत एव मासत्रयम् । तद्वर्षपर्यन्तमन्याधीनताऽसां युक्तैव । तदा वपुषा चेतसा च स्वातन्त्र्येण न कर्म विधातुं पार्येत । ताः कुर्वीरन यदि, तदा वैयात्येन तस्य विपरिपाको ध्रुवमर्भके दृश्येत । प्रसूतेरनन्तरं कष्टदः शिशुरक्षाभारः तासां शिरस्येव पतति वर्षद्वयपर्यन्तम् । इयदेव तात्पर्यम् एकस्मै शावकाय वत्सरत्रय यावत्परवत्येव भवेन्नितम्बिनी, तदनु भूयो गर्भधा-रणवेला भविष्यति ।

इत्थमाषोडशादापञ्चचत्वारिंशत्पर्यन्त यावदासां सर्वमायुः गर्भधारणार्भकपोषणार्थमेव याति परिस्थितावस्यां कथं स्वातन्त्र्यमनुभवेत्सा ? पूर्वोक्तं प्रजापालनकर्म अयोग्यमिति न कोऽप्याचक्षीत विवेकी । प्रबल-सन्ततेरुत्पत्तिः तद्गुप्तिश्च समेषां राष्ट्रप्रणयिनां कर्तव्यम् । ततः स्त्रीजीवितेनास्वात-

न्त्र्येणैव भाव्यम्, एवञ्च सति स्त्रीपुमांसौ समा नाविति पूरुषवत् स्त्रीभ्यः स्वातन्त्र्यं दत्वा ताभिः पुरुषक्रियाः कारयितुं यतमानानां सुधारकधौरेयाणां मौर्ख्याय किमुत्तरं देयम् ?

समाज-सुधारको भगवान् मनुमहर्षिर्दशहा-निमभिप्रेत्यैव स्त्री-स्वातन्त्र्यमपललाप स्त्री स्वातन्त्र्यस्याश्रय वंशक्षयः स एव राष्ट्रनाश ।

गर्भधारणादिसमयेषु योषित स्वातन्त्र्येण किमपि विधातुं न शक्नुवन्तीति पूर्वमेव निरूपितम् । पुरुष-कार्यकर्त्र्यो रमण्यः प्राय प्रजोत्पत्तिविमुख्यो लक्ष्यन्त । यदारभन्ते पौरुषाणि कर्माणि प्रमदा-स्तदाऽवश्यं विशेद्रसातलं राष्ट्रम् । "स्त्रीपुवच्च प्रभवति यदा तद्धि राष्ट्रं विनष्टम् ।" इति नानृतम् । स्वातन्त्र्येणात्मजीविका विदधत्य स्सीमन्तिन्योऽविवाहमेवेहन्ते । अथवा विवाहिता अपि सन्तति-निग्रहे यतन्ते । एतस्मात् यादृक्परिणामो भविष्यति तदद्यत्वे 'फ्रान्स्' देशपरिस्थित्या स्पष्टमवभासते । एतेन स्वैराचारो जले तैलबिन्दुरिव प्रसरिष्यत्येव । अथ भावः-स्वैराचाराद्विवाह-मर्यादा नङ्क्ष्यति तत. कुटुम्बसंस्था मृग्या भविता निकेतनेषु । निर्णीयेदं ज्ञानचक्षुषा मुनिना मनुना प्रतिषिद्धा स्त्री-स्वातन्त्र्यप्रचारसरणि । परन्तु तदीया कल्या वाणी उन्मार्गगामिनीनामेतासां हृदयं न प्रीणाति । ततस्तासामुन्नतिरपि 'नवाङ्गनानां नव एव पन्थाः' इति नवीनैव । प्रजोत्पादनाय पुरुषाऽवश्यकतायां विद्यमानायामपि, स पूरुष तत्कार्यं विधाय अन्यत् कार्यं स्वातन्त्र्येण कर्तुं प्रभवेत् । एवं पुरुषस्वातन्त्र्यमबाधितं सहजं च विद्यते । नार्यस्तु गर्भधारणवशान्नूनं परवत्य ।

किन्तु स्त्रीभ्यः स्वातन्त्र्यदानमयोग्यमिति वचसः ताः केवल पुरुषभोग्या इति वा दास्य इति वा नाऽस्माकमाशयः । क्वचिन्मनुरपि "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' इति ता सम्मानितवान् नेयमसङ्गतिः । तात्त्विकदृष्ट्या तासां पारतन्त्र्यमङ्गीकृत्य तासां यावदावश्यकं स्वातन्त्र्यं तावन्मात्रं दातव्यं सर्वैषां कर्तव्यमिति भगवतः मनोरभिसन्धिनाऽवसीयते । इति

समस्या-पूर्त्तयः ।

"किं कम्प्रति ब्रूमहे"

योऽयं शाश्वत-धर्म-कर्म-निरतैर्विज्ञैर्जनैः सेवितः ।
नानाकार्य्यकलाकलापकुशलश्चासीन्सुदेशः पुरा ॥
अस्मिन्पूर्वतने समृद्धिसदने देशे पराधीनता ?
धिक्कालस्य विचित्रतां कुटिलतां, "किं कम्प्रति ब्रूमहे" १

यत्रासन्निगमाऽगमादिपटव साहित्य-संगीतकाः ।
विद्वांसः सुकलाकलापकुशला धीराः प्रवीराश्च ये ॥
यातास्तेऽपि दिवं कलौ पुनरिमे हा हाऽवशिष्टा नराः ।
आर्य्याः शुद्धि-पुनर्विवाह घटकाः "किं कम्प्रति ब्रूमहे" २

"भारतम्"

न दृश्यते सा परमा रमा सखे !
सखेदमस्माभिरितो विमार्गिता ।
यदाऽगुरेते वणिजोऽत्र शासकाः ।
सखे ! तदैत्सापि विहाय "भारतम्" ॥ १ ॥

मिथो मृषाभाषणता-परम्परा—
मनार्य्यतां शासकगणश्च वञ्चनाम् ।
विलोक्य नीतिं जनतापकारिणीं
सखे ! रमाऽगात्प्रविहाय "भारतम्" ॥ २ ॥

— "द्विजेन्द्रस्य" ।

ब्रह्मचर्याश्रम-प्रभावः ।

(ले०—शुक्ल आत्माराम-शास्त्री, बिठूरस्थः)

अयि भारतीय-भारत-महानुभावाः !

भवादृशां सुदूरदर्शिमहोदयानां हिन्दुनेतृणाञ्चैतदविदितन्नास्ति यद् वार्तमानिके कराले कलिकाले आर्य्य(हिन्दु)-नाम्ना यावन्तः सम्प्रदाया धर्ममार्गाश्च कथ्यन्ते, तेषु वर्णाश्रम-धर्मावलम्ब्यार्याणां दशैवात्यधिकशोचनीया। एषु 'नवशिक्षित'-नामधारिणां समुदायस्य कृते तु सर्वतो वर्णाश्रम-धर्मस्य नामैवापमानजनकम्, येनैतस्या अतिप्राचीनायाः सर्वश्रेष्ठायाः सामाजिकसर्वसिद्धिप्रदपद्धतेर्मूलोन्मूलन एव तैर्देशोन्नतिः समाजोन्नतिः स्वधर्मोन्नतिश्चावलोक्यन्ते। अथ चान्यसंघे जडतैतादृशी प्रवृद्धास्ति यद्वर्णाश्रमधर्मोपरि सहस्रश आक्रमणान्यनाचारांश्च दर्शं दर्शमपि तस्यातिकठिनं हृदयं न विहन्यते। तत्प्रतिकारार्थं च पुरुषार्थशक्तिसंचारोऽपि तेन न क्रियते। अमुना कारणद्वयेन वर्णाश्रमधर्मावलम्बिजनतां, येषां केषांचिदिच्छा भवति, त एव वाक्यवाणैः पादघातैरपमानजनककार्यप्रणालीभिरनेकैराघातैश्च पूर्वं विविधुरिदानीमपि विध्यन्ति। यथा हि, राष्ट्रियमहासभा (कॉंग्रेस)-राजकीयमहासभा (कौंसिल)-प्रभृतिषु क्वचित् क्वचिद् हिन्दुमहासभास्वपि कियन्त एव हिन्दुनामधारिणो वर्णाश्रमधर्मविरोधिवर्गाः सङ्घीभूय स्वस्वपितृपितामहादिभिः प्रवर्तितानुमोदितस्यैतस्य विधेर्मूलोच्छेदार्थमेव यतन्ते।

सर्वस्या अप्यस्या वर्तमानहीनदीनदशाया निवारणाय संमिलय पुरुषार्थसाधनमेवैकमात्रमुपायं पश्यामः। तत्पुरुषार्थशक्तिप्रकटनार्थमथ च वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थमेव परमकारुणिका दयालवः पूज्याः पूर्वजा ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-संन्यासा इत्याश्रमांश्चतुरो विभज्य संस्थापितवन्तः यैराश्रमैरार्या भारतवर्षवासिनः 'आश्रमादाश्रम गच्छेद्' इति रीत्या क्रमशः स्ववर्णाश्रमधर्मान् रक्षन्त ऐहिकीमानन्दसम्पत्तिमनुभवन्तः पारलौकिकीं च सुखसम्पत्तिमनुबभूवुरिति।

अतिकुटिलकलिसमयप्रतापेन ब्रह्मचर्यस्येदानीमस्तित्वमेव लुप्तप्रायम् यस्य प्रबलप्रतापमिन्द्रादयो देवा अपि सोढुन्नाऽशक्नुवन् यस्य ब्रह्मचर्यस्य प्रभावः स्वयम्भगवता वेदेन स्वमुखेनेत्थं वर्णितो यत्—"ब्रह्मचारिणं पितरो देवजनाः पृथग् देवा अनुसंयन्ति सर्वे गन्धर्वा एनमन्वायत्रिशत् त्रिशताः षट्सहस्राः सर्वान् स देवांस्तपसा पिपर्ति ॥ २ ॥ ब्रह्मचारी समिधा मेखलयाश्रमेण लोकांस्तपसापिपर्त्ति ॥ ३ ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत, इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत् ॥ ४ ॥ इति तस्य ब्रह्मचर्यस्यैतादृश्यवहेलना ? आः ? भगवन् ! भवानेव रक्षकोऽसह्यदुःखपयोधिमग्नानामस्माकम्।

अयि भव्यभारतीया !

पूर्वस्मिन्नवसरे भवदीयोऽयं भारतवर्षदेशोऽखिलभूमण्डलस्यदेशेषु ब्रह्मचर्यस्यास्य प्रबलप्रतापेन निखिलदेशैः पूजितः सर्वेभ्योऽधिकशक्तिशालिगौरवान्वितः सवसुख-सम्पन्नश्चाऽसीत्, यत्र भारतवर्षवासिनो जागतिकाखिलमनुष्यानशिक्षयन्त, तथा च भगवता मनुनोक्तम्—

"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्व स्व चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥"

इति स्वर्गकल्पस्यास्य भारतवर्षस्य पुरातनीं

दशामस्माकमधुनातनीमस्मद्ब्रह्मावर्तगताञ्च तामालोक्य केषां स्वदेशहितैषिणां न स्याद्व्यथितं मनः । तस्मिन् पुरातनावसरेऽस्माकं विज्ञता तात्कालिकाज्ञानध्वान्तराज्ञाविततस्ततः परिभ्राम्यन्तीभ्यो वैदेशिकजातिभ्यो राकाज्योत्स्नादेश्या सन्मार्गप्रदर्शिकाऽऽसीत्, अस्माकं विद्यानां कलानां च प्रादुर्भावेन सकलाग्रगण्यजातयो विस्मययुक्ताः साश्चर्यं सन्त्यचकिता आसन्, तथा च व्याकरणसूत्राणां सम्पादनशैली, दार्शनिकमतानुसन्धानं न्यायपदार्थान्वेषणम्, ज्यौतिषाद्भुतोन्नतिः, बीजगणितम्, अङ्कगणितम्, दशमलवरचना, आयुर्वेदस्य विस्मयकारकाविष्कारश्चास्माकं आज्वल्यमानानि चिह्नान्यद्यावधि संसारेऽत्रावस्थितानि, तात्कालिकाद्वितीयोन्नतीनामादर्शा इदानीन्तनेऽप्यस्मान् साभिमानान् कुर्वन्ति ।

अस्माकं पुरातनकालिकब्रह्मचर्यतपसा यथा यथा लाभा अभवन्, ते तात्कालिकसुन्दरसुखदसमयस्य स्मारका भारतीयप्रत्येकप्राणिहृदयेषु स्वार्थत्यागः, जातिसेवा, निर्भयता, उच्चाकाङ्क्षा, आत्मसंयम', धार्मिकभावश्च सुदृढा आसन् । परन्तु परमखेदावसरोऽयं यदिदानीन्तनकुटिलसमयप्रभावैस्तथाऽस्मदादीनां परस्परेर्ष्याकलहप्रमादालस्यादिभिर्दुर्गुणैर्ब्रह्मचर्याश्रमः प्रायो लुप्त एव प्रतीयते, यस्य फलमस्माभिरहर्निशमनुभूयत एव ।

परमसौभाग्यस्यैष विषयो यदेतद् ब्रह्मचर्यरूपपुरुषार्थशक्तेः पुनस्तथैव प्रकटनार्थं बहुभिर्विधीयते यत्र तत्रोद्योग , तेष्वेव कर्णपुरप्रान्ताभिजनैः कान्यकुब्जकुलोत्पन्नैः पूज्यपादैः प्रातःस्मरणीयैः श्री १०८ श्रीमाधवप्रकाशनैष्ठिकब्रह्मचारिभिर्याज्ञिकैः प्राचीनर्षिप्रणीतप्रणालीरनुसृत्य सर्वत प्रशंसनीयोद्योगैरेको नूतनः 'श्रीब्रह्मावर्तब्रह्मचर्याश्रमः' कर्णपुरप्रान्तीयविठूरनगरे संस्थापितः । तत्रेदानीं वेदाध्यापको वेदान्ताध्यापको मातृभाषाध्यापक इति त्रयोऽध्यापका विंशतिं ब्रह्मचारिणोऽध्यापयन्ति ।

आशासे यदयमग्रे प्रतिदिनं समेधिष्यते यत सनातनधर्मशिक्षादीक्षिता अधीतसकलविद्याः स्नातका उच्चकोटिकविद्वांसो भूत्वा स्वदेशस्य स्वप्राणेभ्योऽपि प्रियसनातनधर्मस्य च पूर्णानुरागिणो भविष्यन्तीति । शिवं विदध्याच्छिवः ।

पाणिनीय-प्रकाशः ।

[म०म० पं० देवीप्रसाद शुक्ल, कविचक्रवर्ती]

लोपो भवति रेफस्य परे रेफे सति ध्रुवम् ॥
ढकाररेफलोपस्य हेतवोऽस्तु परयोस्सतोः ॥ २२ ॥
ढकाररेफयोर्दीर्घः पूर्वस्याऽणो भवेद्ध्रुवम् ॥
ततो न विरतश्चन्द्रस्स पुनारमते भृशम् ॥ २३ ॥
हरीरम्यस्तथा शम्भूराजते किमहं ब्रुवे ॥
अजद्दत्युक्तितो दोषो न तृढे न वृढे तथा ॥ २४ ॥
पूर्वग्रहणसामर्थ्यादनुत्तरपदेऽप्ययम् ॥
त्वमजर्घाः कथं राथं रुजालीढो यतिस्स्वयम् ॥२५॥
'मनस्‌रथ' इहाऽऽसीत्प्राक् सस्य रुत्व विलोप ओः ॥
तत उत्वञ्च रेफस्य लोपश्चासावुभौ ततः ॥ २६ ॥
"विप्रतिषेधे तुल्यबलयोः सति कार्यम्परम्भवेत्" ॥
इतिशास्त्रेण रेफस्य लोपः प्राप्तस्ततः परम् ॥ २७ ॥
त्रिपाद्यन्तरितत्वाच्च रलोपासिद्धिरागता ।
तत उत्वं गुणश्चाऽभूत्ततः सिद्धो मनोरथः ॥ २८ ॥

अथाऽककारयोरेतत्तदोर्यस्सुः परे हलि ।
तस्य लोपो भवेत्किन्तु नञ्समासे सनेष्यते ॥ २९ ॥
एष विष्णुः स्वयम्भाति सशम्भुरिव शोभते ।
'एषकोरुद्र' इत्यादौ न दोषोऽकोरितीरणात् ॥३०॥
तथा नञःसमासे नो इति निर्देशतः किल ।
असशिव इहेत्यादिप्रयोगेषु न दुष्टता ॥ ३१ ॥
हल्यनुक्तेर्न दोषः कोऽप्येषोऽत्रेत्यादिके स्थले ॥
स इत्येतस्य सोर्लोपो भवेदचि परे सति ॥ ३२ ॥
लोपे सत्येव पूर्येत पादश्चेदिति सम्मतम् ॥
श्रीरामस्सैष किं साक्षाज्जामदग्न्यं व्यजेष्ट यः ॥३३॥
अन्यथा पादपूर्त्तौ तु नायं लोपो भवत्यतः ॥
सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिषु न दुष्टता ॥ ३४ ॥
माता रामरतिर्यस्य पिता श्रीदुःखभञ्जनः ॥
तेन देवीप्रसादेन कविना सुविनिर्मिते ॥ ३५ ॥
पाणिनीयप्रकाशाख्ये प्रबन्धेऽस्मिन्मनोरमे ॥
इदं सन्धिप्रकरणं पद्यरूपं समाप्तिमैत् ॥ ३६ ॥

॥ इति सन्धिप्रकरणम् सम्पूर्णम् ॥

॥ शमस्तु ॥

महात्मनो माहात्म्यम् ।

[ले०—लक्ष्मीनाथ मिश्रः (काव्यतीर्थः) भागलपुरीय-रसलपुरस्थः]

सत्याग्रहाश्रमे गान्धिमहोदयेन विष वस्तिविधानेन क्लेशमनुभवन्तं पङ्गुं गो वत्समघातयदिति न प्रत्येतुमुद्यतः कोऽपि हृदयेन, यदि पत्रेषु पत्रिकासु च वृत्तमिदं प्रकाशितं न स्यात् । श्रुत्वेदं सनातनधर्म्मावलम्बिनो मर्मणि आहता विमुञ्चन्त्यश्रूणि, नाशासतेऽतः परमपि गान्धिसम्पादितं किञ्चिच्छ्रेयो मात्मीयजनानां गान्धिमहोदयेनैतत्कार्यमेवमेव न कदाचिद्विपत्तिरापादने इति सन्देहः समुदेति चित्ते । यद्यपि पङ्गु-गोवत्स-वधे आश्रमस्थाश्रमवासिजनस्तथापि तच्छरीरनाशे सत्येव तस्य वास्तविकं सुखं तर्कयता पाश्चात्त्यदेशाचारविश्वासवशीकृतबुद्ध्या कृतमेतदश्रव्यमकर्त्तव्यञ्च कर्म गान्धिमहोदयेन । "कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्"(गी० अ० १८ श्लो० ४४) वचनेनानेन किमेवंविधमेव गोरक्षणमुक्तं भगवता वैश्यकुललब्धजनीनाम्? द्विविधासु हिंसासु नान्तर्भवति किमियं हिंसा? प्राणिवृत्तिच्छेदः अविधिपूर्वकं प्राणव्युपघातो वा हिंसा । हिंसापदार्थः कोऽभिप्रेतस्तस्येति तु न निश्चिनुमः । यज्ञे युद्धे च जायमानां वेद-शास्त्रविहितामपि हिंसां निन्दन् गोवत्स–प्राणहानिं विधाय साम्प्रतं कथङ्कारं स्वात्मनः प्रधानोपासकतामहिंसाया रक्षिष्यति । अज्ञानान्मोहाद्वा गोवधे महतैनसा लिप्तो भवत्यात्मा महात्मनामपि । कस्य शास्त्रस्य वा सनातनधर्मावलम्बिसमाजाचारस्यानुमतोऽयं पन्थाः? यमनुसृत्य कृतं गान्धिना गोवधरूपं महत्पातकम्, आचारोऽयं सनातनधर्मध्वंसिनाम् । शास्त्रबोधिताऽचारपरिपूतमेव कर्माऽऽचरन् यशः श्रेयश्च विन्दति जनः, न पुनरवमत्य शास्त्राज्ञाम् । "यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥" (गीता० अध्या० १६ श्लो० २३) कार्यमिदमारभमाणस्य गान्धिमहोदयस्य हृदयभूमिर्नैवावलोकिता, लज्जया विवेकितया वा, कथमन्यथा ऽसार्वजनीनां वृत्तिमिमामासुरीकर्त्तुम्प्रभवेत्? येन नात्मनस्तोषः, परस्य वा न कश्चिदुपकारः, यस्य च सम्पादने

अपाऽऽक्रामति नाचरन्ति तत् कार्यं जना । तदेवोक्तं भगवता बादरायणेन—"यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् । अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथञ्चन" (महाभा० शान्ति प० अ० १२४ श्लो० ६६) । तर्कयामो, लब्धे स्वराज्ये, व्याधितल्पगतस्य जीवमात्रस्य विषप्रयोगेण हनने न हिंसाजनितोऽधर्मः, न वा राजदण्डभीतिरपीति नियमं विधातुमवश्यमेव यत्नमाधास्यन्ति गान्धिमहोदयाः । निजे शरीरे सर्वेषां प्रभुत्वम्, तत्कथन्न व्याधितल्पगता जना विषप्रयोगेणानित्यमिदं शरीरं परित्यज्याऽविच्छिन्नं सुखं गान्धिनिर्णीत परमं पदम् (वस्तुतो नरकम्) प्रपद्यन्ते (!)

व्याधिव्याकुलानां शोचनीया दशा गान्धिमहोदयानामिति समाचारो नैकदा पठितोऽस्माभिः प्राक् । वयं पृच्छामः, स्वशरीरप्रभुः गान्धी न कथं विषप्रयोगेण निजशरीरं परित्यज्यासुखसागरपारमगमत् ? निजशरीरनाशोऽन्यश्चापि कश्चिदात्मप्रतिकूलो व्यवहारो न कस्यचित्प्रेयान् भवति, सर्व एव निजप्रियं निजात्मानुकूलमेवाचरन्ति, एवं प्रतिकूलमाचरन् गोवत्सस्य गान्धिमहोदयो नाजीगणन्निजजीवनसुखसमान तस्य जीवनसुखम् । उक्तञ्च "न तत्परस्य सदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः । एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्य. प्रवर्त्तते ॥" (महाभा० अनुशासनप० ११३-श्लो० ८) अपिच, "यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मन' कर्म पूरुषः । न तत्परेषु कुर्वीत जानन्न प्रियमात्मनः ॥ १६ ॥ जीवितं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् । यद्यदात्मनि सम्पश्येत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१ ॥" (महाभारत-शान्ति०) ॥ गोवत्सस्य परवशतां समीक्ष्य यदि तन्मरणं सुखकरमभिमतं तस्य, तदा सकलभारत वासिनः परवशाः, तेऽपि महात्मनोऽनेनोपायेन-परवश शरीर परित्यज्यामन्दानन्दसन्दोहसम्पादन-निदाननन्दनकानने विचरन्तु, विहरन्तु, सुखमनुभवन्तु च । नातःपरमपि किञ्चिद्वक्तुमुत्सहे । वक्तव्यमेव शिष्टमेतावदेव यत् " दुराग्रहमुत्सृज्य शास्त्रविधिमनुसृत्य प्रायश्चित्तमनुष्ठाय विधाय च पश्चात्ताप पापमुक्तो भवतु गान्धिमहोदयः । इत्येव निष्कृतेः पन्था', नान्यथा सन्तोषलवमपि सञ्चारयितुं प्रभविष्यति एतत्कर्मविलुण्ठितसनातनधर्मिहृदये" इति विरतिमीहते लेखनी ।

—:***:—

चोरपञ्चीया टीका ।

[स्वर्गीयः पं० श्रीदुःखभञ्जन कविः]

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भाव
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अथ परेद्यु मुनिहोमधेनु आत्मानुचरस्य आत्मना स्वेन अनु यथा तथा चरति तादृशस्य अथ आत्मा एव अनुचरो यस्य तस्य चौरस्य भावं सत्ताम् अथ आत्माभिप्रायम् इङ्गितविशेष वा जिज्ञासमाना सती गौरीगुरोः हिमालयस्य गह्वरं गुहाम् आविवेश कीदृशं गङ्गाप्रपातान्तविरूढ-शष्पं स्पष्टं अथ गङ्गाप्रपातः अन्तो येषां तादृशानि जातानि बालतृणानि यत्र तत् ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रै—
रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ॥

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण

प्रसह्य सिंह· किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

किल ऐतिह्ये सिंह प्रसह्य तां धेनुं चकर्ष कीदृशः अनृपेण चौरेण अलक्षिताभ्युत्पतनः कीदृशेन इति अद्रिश पर्वतशः प्रतिपर्वतमिति यावत् अभाप्रहितेक्षणेन अभया अप्रहिते ईक्षणे यस्य तेन इति कि अदुष्प्रधर्षा सा हिंस्रैः मनसा आपि ॥ २७ ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधो—

गुंहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ॥

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां

निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं

धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ॥

अधित्यकायामिव धातुमय्यां

लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

तस्याः इदं तदीयम् आक्रन्दितम् आक्रन्दनम् भावे क्तः कर्त्तृ, नून् पिबति लक्षणया रुधिराणि अथ जनान् भक्षयति तादृशस्य चौरस्य दृष्टिं नगे पर्वते वृक्षे वा अन्द्रसक्तां रश्मिषु आदाय रज्जुषु गृहीत्वा इव निवर्तयामास कीदृशस्य आर्तसाधो आर्ता पीडिताः साधवो येन यस्माद्वा हेतुभूतात् कीदृशमाक्रन्दनं गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं स्पष्टम् । "अन्द्रः स्यात्कुनटीभेदे गुल्मग्रन्थौ शिराव्रणे ॥ कुशूलपादे कन्दे च वल्मीके पामरेऽपि च॥ विचर्चिकाविशेषेऽपि जातिभेदे च वाच्यवत्" ॥ २८ ॥ स्पष्टम् ॥ २९ ॥

(क्रमशः)

शोकोच्छ्वासः ।

प्र०—भारतं भारतीयांश्च

स्वकीयान्विरहातुरान् ।

क्व गतो ऽद्यविहायाऽस्मान्

हा ? हा ? पञ्चाम्बुकेसरी ॥ १ ॥

उ०—आर्य्याणामवनीं दृष्ट्वा

साधमन्सतक-संकुलाम् ।

देवान् वेदयितुं सोऽगाद्

दिवं पञ्चाम्बुकेसरी ॥ २ ॥

— "द्विजेन्द्रस्य"

(सहायक-सम्पादकस्य)

शुभाभिनन्दनम् ।

श्रीमदाद्यशङ्करभगवत्पादाचार्य-प्रतिष्ठापित-पश्चिमाम्नाय-श्रीशारदापीठाधीश्वराणाम्, श्रीमज्जगद्गुरु-शङ्कराचार्याणाम्, श्रीश्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिचरणानाम् कमनीयेषु करकमलेषु—

श्रीमन्तः पूज्यपादाः सुगुणगणचणाश्चारुचञ्चच्चरित्राः ।
सत्कर्माणः स्वधर्मावननिपुणधियो धैर्यगाम्भीर्ययुक्ताः ॥
जीवन्मुक्ताः प्रभावोपचितसितयशोराशिसंभासिताशाः ।
सन्तु श्रीशंकरार्या जगतिविजयिनो राजराजेश्वराख्याः ॥
श्रीशारदापीठमठाधिनाथाः श्रीराजराजेश्वरनामधेयाः ॥
श्रीशङ्कराचार्यमहोदयाः श्री,युक्ताश्चिरं मोदभरं लभन्ताम् ॥ २ ॥
स्वधर्ममर्मावनदत्तचित्ताः हृत्तापहीना विलसत्सुवृत्ताः ॥
अनेकभक्तार्चितपादपद्माः श्रीशंकरार्या विजयं लभन्ताम् ॥ ३ ॥
वसुन्धराधीश्वरवृन्दवन्द्याः प्रणम्यपादानतसर्वलोकाः ॥
दयामयान्तःकरणाः सुशीलाः श्रीशंकराचार्यवरा जयन्तु ॥ ४ ॥
वाराणसेया विद्वांसो मुदिता मानशालिनः ।
श्रीमतो भवतो भूयोऽभिनन्दन्ति समादरात् ॥ ५ ॥

वाराणसी,
मार्गः कृष्ण १०, १९८५ ।

श्रीसंस्कृत-साहित्य-समाज-सदस्याः ।

" राक्षसनामकरणबीजम् "

(ले०—जयपुर राजगुरु-कथाभट्ट-वंश्यो-नन्दकिशोर-शर्म्म-साहित्याचार्यः (सरस्वती-भवनं काशी) ।

प्रायो गतवर्ष एव सुप्रभातस्य यस्मिन्कस्मिन्नप्यङ्के कोऽपि महोदयः प्रश्नमिमं प्राकाशयत् तदुत्तरं च प्रार्थितवान् । यन्मुद्राराक्षसनाटके सुबुद्धिशर्माभिधेयस्य जात्या ब्राह्मणस्यापि नन्दमन्त्रिणः किमर्थं दुष्टकर्मोचिता ' राक्षस ' इत्याख्या प्रख्यापिता ग्रन्थकर्त्रा ।

तदुत्तरे—पुरातत्त्वविभागे पुस्तकविद्याकर्म-(बिब्लोग्राफी) सम्पादयता मया राजेन्द्र-लालमिश्र-सम्पादित-पुस्तकसूचीपत्र-चतुर्थभागे १६५४ संख्यायां मुद्राराक्षसपूर्व-पीठिकाख्यं श्रीयुक्तानन्तकविरचितं गद्यकाव्यं समासादितम् ।

तदनुसारिण्या कथयाऽत्र समाधाने प्रावर्त्ति । ' एकदा नन्दश्चामरग्राहिण्या सुमङ्गलया सह वसन्तोत्सवदर्शनाय कमनीयकामिनीकामितं प्रमदवनं प्राविशत् । तत्र च निर्यत्पिपीलिकापङ्क्तिसन्दर्शनेन राजमुखकमलं स्मितमाकलय्य स्मितवदनायां सुमङ्गलायां ' महाराजस्मितेनैव मम स्मितं संजातमिति वदन्त्यां ' च ' मत् स्मितहेतुं कथय नो चेत् त्वां निग्रहीष्ये " इति सुमङ्गलां प्रति राज्ञो नन्दस्य पर्यनुयोगः ।

ततस्तु सा सुमङ्गला सुबुद्धिशर्माभिधेयस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य समुपदेशेन राज्ञः स्मितनिमित्तं प्राकाशयत् ।

राजा नन्दस्तु तस्मै सुबुद्धिशर्माभिधेयाय द्विजाय मन्त्रिराक्षसपदवीं प्रदाय स्वामात्यकृत्ये न्ययुङ्क्त । ('राक्षस' इति पदवी–प्रदाने किं बीजमिति न स्फुटति । सम्पादकः) । विशेष जिज्ञासाक्रान्तहृदयैस्तु तत्रत्यकथाभागाः सावधानमनुसन्धेयाः यद्वा--उद्भटभटक्रूरकर्मप्रख्यस्य राक्षसोपाख्यस्य वीरोचितप्रकाण्डप्रक्रियाक्रियाविधायित्वात् सुबुद्धिशर्माख्यस्य ब्राह्मणस्यापि प्रोक्ताख्या सगतैवेति नास्ति मनागपि संशयावसरः । यथा च— काव्यपरिभाषायां वक्त्रौचित्येन कर्मौचित्येन वा प्रबन्धरचना विधीयते ।

(मृते नन्दे तत्काये योगविद्यया प्रविष्टं कञ्चन योगिनं चेष्टादिभिरूहयित्वा तदीयं कायं पुनः प्रवेशभिया सुबुद्धि-शर्मा भस्मीचकार,अतः स्वकायदाहद्वेषेण रुष्टो नन्दकाये निगूढोऽसौ योगी तं ' राक्षस ' संज्ञया आजुहावेति स्वाध्ययनकाले कस्मिंश्चित्पुस्तके मया दृष्टचरम् । सम्पादकः) ।

संस्कृताध्यापकस्यावश्यकता

दिगम्बर-जैनव्याकरणसाहित्योच्चग्रन्थाध्यापनकुशलस्यैकस्य संस्कृताध्यापकस्यावश्यकता वर्त्तते । येऽध्यापनचातुर्येणच्छात्रान् समीचीनतया तोषयितुं समर्थास्ते महानुभावाः स्वयोग्यतापरिचायक-प्रमाणपत्रादि-पुरस्सरमधोलिखित संकेतेन पत्रं व्यवहरन्तु । मासिक-पुरस्कारश्च योग्यतानुसारेण प्रदास्यतेऽस्माभिः ।

स० मन्त्री गो० दि० जैन सिद्धान्त

मोरेना (ग्वालियर) ।

सम्पादकीयम्

व्यर्थः प्रयासोऽभवत् ।

वैशाखमासत एव भारतीय-सभ्यता-समेधन-समादराणां सनातनधर्मणां सुधियां हृदि सुविरूढासीदियमाशालता—यत् सनातनधर्मस्य जागरूकादर्शस्वरूपायां वाराणस्यां भावि ब्राह्मणमहासम्मेलनं स्वधर्मस्य पुनर्जागरूकतायै, विधर्मणां मुखमर्दनपुरस्सरं शाश्वतिक-कल्याणकृत्सनातनधर्मस्वरूपाविष्कृत्यै, वर्तमानप्रगतिप्रतिस्पर्द्धि-बाह्याचारपरिष्कृत्यै, विवादास्पदविषयाणाञ्चैकमत्येन सत्स्वरूपनिर्धारणायालं भविष्यतीति ।

परन्तु सम्मेलनसञ्चालकानामीर्ष्याद्वेषाभिभूतबुद्धिविपर्य्यासेन मूलत एवोच्छिन्नायां तस्यां सर्वमप्येकपद एव विनष्टम् । सम्मेलनसञ्चालकमर्मज्ञैर्वाराणसेयैर्बहुभिर्विद्वत्तल्लजैस्तु पूर्वमेवास्य भाविनं परिणामं विगणय्यौदासिन्यमेवावलम्बितमासीत्, किन्तु "दूरतो मृदङ्गनादः श्रुतिं सुखयतीति" लोकोक्तिपरवशा अज्ञाततन्महिमानो बहिस्था वराका महान्तो विद्वांसः पश्चात्तापभाजोऽभवन्नित्यस्माकं चेखिद्यते चेतः ।

विचारसभायामुपसेदुषां विदुषान्नेदन्तिरोहितं स्याद्यदिमे महात्मानो निर्णयबुद्ध्या नेदं सम्मेलनमामन्त्रयाञ्चक्रुः, किन्तु पूर्वमेव स्वमनसि कञ्चन सिद्धान्तं स्थिरीकृत्य तस्यैव प्रकाशनायैतावन्नर्तनकूर्दनमेषामासीदिति । नो चेत् सार्द्ध-(१५००)सहस्राणां प्रतिनिधीनाम्मध्ये (तेषामेव वाक्यतः परम्परयाऽश्रूयत—यदेतावती संख्या प्रतिनिधीनामासीदिति) केभ्यश्चनाऽपि स्वविचारप्रकाशाय पर्य्याप्तावसरो न प्रदत्त एभिरित्यत्र किङ्कारणम् ?

यद्येभिर्महात्मभिर्निर्णयबुद्ध्या सम्मेलनमिदमनुष्ठितं स्यात्तर्हि, उपस्थितैरियत्संख्याकैर्विद्वत्प्रतिनिधिभिः स्व-स्वविचारानुरूपं विमर्शितेषु सप्तदशप्रश्नविषयेषु कस्य स्यान्नाम वैमत्यम् । नापि स्यादसन्तोषः केषाञ्चनापि सुधियाम् । परन्तु खदुराग्रहग्रहिलैरेभिर्महात्मभिः पुनरप्येषां विषयाणां विचारो धर्मपरिषदन्तरस्य कृत एव परित्यक्त इत्यहो ? व्यर्थ एवैतेषाम्प्रयासोऽभवत् । अस्तु देशकालात्मविदो विद्वांसस्तु तेषु विषयेषु स्वाविरतधर्मशास्त्रादि-परिशीलन-जन्यविमलविमर्शबुद्ध्या-कृतनिश्चया एव सन्ति । ते च यथाशक्यं स्वविचारानुरूपं स्वयमाचरन्ति, स्वानुगांश्च चारयन्त्यपि श्रीमता मनुनाप्येवमेवाभिधाय समर्थित एवायमर्थः :—

"एकोऽपि वेदविद्धर्म्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः" । इति

तेषान्तु नास्त्येवैवम्भूतस्य ब्राह्मणमहासम्मेलनादिबाह्याडम्बरकरणस्य प्रयोजनम् । साधारणजनतायाः

सन्तोषाय तु श्रीकाशीपण्डितसभायाः काशीसनातनधर्मपण्डितसभायाश्च साहाय्येन अखिलभारतवर्षीय-सनातनधर्ममहासभयाऽवश्यमेवैषां सप्तदशप्रश्नानां धर्मशास्त्रीयनिर्णया अविलम्बेनैव प्रकाशिता भविष्यन्ति इत्याशास्महे । ते च निर्णया देशकालपरिस्थिति-पर्य्यालोचनासम्बलित-श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासादिविमर्शैरवधारिताः सिद्धान्तिताश्च भविष्यन्ति, इत्यपि सम्भावयामः, अस्माकन्तु सम्मेलनसञ्चालकानां विचारपद्धतौ दयैवोदेति-यत्-कथन्ते देशकालपरिस्थितिविरुद्धं तर्कशून्यं धर्मशास्त्रं विवेक्तुं सन्नद्धा आसन् । यत्र खलु सहस्रशः शास्त्रवचनान्येव श्रुत्यविरोधिनां तर्काणां देशकालपरिस्थितीनाञ्च शास्त्रविमर्शनायैवादरणं कुर्वन्ति । किम्बहुना भगवती श्रुतिरपि 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति स्वात्मनः सहायकत्वेन तर्कमाश्रयति । श्रीशङ्कराचार्यभगवत्पादैश्च लौकिक-तर्कस्यापि साहाय्य "पण्डितो मेधावी गान्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो वेद" इत्यादि श्रुतिनिदर्शनेनाभ्युपेतमेवेति न तिरोहितं सुधियाम् । धर्मशास्त्राणि तु—

"केवलं शास्त्रमाश्रित्य, न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ।"
आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेद-शास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।" (मनु.अ.१२)
"प्रत्यक्षञ्चानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता।'(मनु.अ.१२)
"धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मता ।
इति कर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ।"(भ.वा.)

"देश काल तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥"
(इति आह्निकतत्त्वे, दक्षबौधायनवाक्यम्)
"जाति-शक्ति गुणापेक्षं सकृद् बुद्धिकृतन्तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्त प्रकल्पयेत् ॥'
(इति देवलस्मरणम्)

विज्ञानेश्वरेणापि—याज्ञवल्क्यटीकायाम्—परस्परोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्था-कल्पनैवोचिता । सा च जातिशक्ति गुणाद्यपेक्षया कल्पनीयेति ।

इत्येवं बहूनि शास्त्रीयवचांसि सन्ति, यानि च युक्तिहीन-धर्मशास्त्रविचारं विरुन्धन्त्येव नहि, अपि तु निन्दन्त्येव । दार्शनिक-विज्ञानानि तु प्रत्यक्षत एव जाग्रति अनुमानाभ्यर्हितत्वसूचकानि । तथाहि कणादाक्षपाद-कपिल-पतञ्जलि-प्रभृति-महामान्यानां दर्शनानि त्वानुमानिकत्वेनैव गीयन्ते । पूर्वोत्तरमीमांसे अपि 'श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यादिभिः प्रमाणैः पुरुषबुद्धिपरिकल्पितैरेव श्रुत्यर्थं मीमांसमाने न तर्काश्रयतां परिहरत इति किं बहुज्ञेषु बहूक्तेन । एवमेव वैदिक-लौकिकोभय-मीमांसा-विरहितं विचारमाचरद्भिस्तैः सर्वे स्वपक्षगा अपि विद्वांसो विरोधिताः । शास्त्रनिर्णयमपि दूरे प्रक्षिपद्भि स्वमनोऽभिलषितमपि न पूरयितुम्पारितम् । समाचारपत्रादिष्वपि न किमपि वृत्तं प्रकाशितम्, सर्वसाधारणजनेभ्योऽपि न कोऽपि मार्गो निदर्शितः, इति सर्वोऽप्येषां व्यर्थः प्रयासोऽभवदित्येव खेदास्पदमस्माकम् । सम्मेलनस्यास्य साफल्यान्वेषणे दत्तावधाना वयं कथमपि संस्कृत-विश्वविद्यालयोद्घाटनप्रस्तावमेवैकं सर्व-

स्मिन् क्षेत्र एकं मृत्पिण्डमिव सारमाकलयाम । तत्रापि यदीमे बद्धपरिकराः सन्तस्तस्य कृते यत्नमाचरेयुस्तदैवास्माकं सन्तोषः स्यात् । वयं तु कथयामो यद् व्यर्थमेवैते द्वेषासूयाभिभूताः स्वकर्तव्यविमुखा ब्राह्मणानां जन्म-सिद्धमपि नेतृत्वमपगमयन्ति । किम्बहुना यदैवेमे रागद्वेषौ विहाय कर्तव्यपरायणा भूत्वा कार्यक्षेत्रेऽवतरेयुस्तदैव सर्वमपि भारतमेकदैव जागरितं स्यात् ? स्याच्च स्वर्गायितोऽयं देश । अपि च सर्वात्मना समुत्थिते ब्राह्मणकुल इदानीं य इमे नेत्राभासा अस्मदीय परमपवित्रं नेतृपद् विगुणयन्तोऽन्ययन्ति भारतीयं समाजम् । तेषां चक्रमेकपद एव निरुद्धं भवेत् दूरे तिष्ठत्वन्यत्, यदीमे महात्मानः संस्कृतविश्वविद्यालयोद्घाटनायैव स्वशक्त्यनुरूप प्रयतेरन् तदापि सर्वा एव भारतीयाः सनातन-धर्मावलम्बिन्यो जनता एतदनुगा भवेयुः । अपेक्षिते साहाय्ये वयमपि सोल्लासास्तत्र सर्वत्र सर्वतः सर्वथा सर्वात्मना साहय्यमाचरिष्याम इत्यास्माकं हार्दिकोऽभिप्राय इति विरम्यते विस्तरात् ।

* * * *

जगद्गुरु-श्रीशङ्कराचार्य्याणां—

शुभाभिनन्दनम् ।

अस्मिन् मासेऽत्र काश्यां समागतानां पश्चिमाम्नाय-शारदापीठस्थ जगद्गुरुशङ्कराचार्य्य-श्रीराजराजेश्वराश्रम स्वामिवर्य्याणां स्वागत-शुभाभिनन्दन-पूजन-व्याख्यानादिकं बहुत्र श्रीगुर्जरच्छात्र समिति-श्रीकाशीपण्डित-सभा-संस्कृत-साहित्य-समाजादि-प्रशस्यतरासु संस्थासु सञ्जातम् । तद्वृत्तमस्मिन्नङ्के स्थानाभावादस्माभिः प्रकाशयितुन्न पारितम् । अग्रिमाङ्के पाठकानां पुरतोऽवश्यमुपस्थापयिष्याम ।

संस्कृत-समाचाराः

ब्राह्मणमहासम्मेलनाधिवेशनम् ।

विदितमेव स्यात् सुप्रभातपाठकानां यत् कार्तिककृष्णपक्षे ब्राह्मणमहासम्मेलनम् महता समारोहेण सम्पन्नमिति । प्राक् महासम्मेलनावसरे एव कतिपयैः समाचारपत्रैः प्रकटितमभूत् यत् सम्मेलनसम्पादकाः व्यक्तिगताऽसूयापराः सन्तः सम्मेलनाय उद्यता इति । अहं तावत् महासम्मेलनविचारसभायां महासभायां च उपस्थितोऽभवम् ।

इदानीं तावत् तत्र किमहमन्वभवमित्येतद्विषये युष्माकं सविधे विज्ञापयामि । अयं समय एव तथाविध आपतितोऽस्ति यो धर्मविरोधीति गीयते एतादृशे अविश्वासयुगे स्वीयधर्मरक्षणार्थं सनातनपथजुषां ब्राह्मणविदुषां सुसंघटनाय एतावान् समारोहोऽतिशयेन प्रयासेन सम्पादित इत्ययमेव प्रशंसार्हः । नूनम् यदाहं तत्र विचारसभायां महा-

सभायां च देशांतरादागतैः १५०० प्रतिनिधिमहोदयैः समलंकृतमधिवेशनमपश्यं तदा मम हृद्यतीवसम्मोदःसमजनि । सन्तु नाम, कार्य-परिचालने मध्यस्थनिर्णये स्वपक्षप्रोद्बलने परपक्षप्रतिरोधे च महोदयानाम् अनन्तकृष्ण-शास्त्रिणामसहनीया हावभावा निरंकुशप्रवर्तनातिशयः पक्षपातश्च । तथाऽपि मुहूर्त्तमिदमालोच्यताम् यत् तावत् परिश्रमेण दशविध-ब्राह्मणानां समावेशनं कृतमित्येव तेभ्यो म०म० लक्ष्मणशास्त्रिद्राविडेभ्यः, म० म० पञ्चाननतर्करत्नेभ्यः, अपरेभ्यः संपादकेभ्यो साधुवादसहस्राणि दातव्यानि न वेति ।

तस्मिन् महासम्मेलनेऽतीव निन्दनीया दुःखदा च या त्रुटिरभवत् सेयमेव यत् नियमास्तादृशाः स्वेच्छया विहिता ये काशीस्थ-विद्वदाचार-विरोधिनो लज्जाजनकाः । कतिपये प्रस्तावाश्च देशकाल-पात्राननुकूला एव स्वीकृताः । यदि सम्मेलनकार्यकर्तारस्ते प्रस्तावा देशाभ्युदय-नि श्रेयसकरा इति मन्येरन् तर्हि परिपालयन्तु तान् । सर्वत्र उक्तसम्मेलनस्य शाखाः प्रशाखाः स्थापयन्तु, धर्मप्रचारार्थम् उपदेशकान् विसृजन्तु "आरम्भशूराः खलु भारतीयाः" इत्येषा लोकोक्तिस्तैरवश्यमन्यथा कर्तव्या । प्रयत्नान्तेषां भगवान् विश्वनाथः सफलीकरोतु—इति आशास्ते ।

वेङ्कटेश्वर शर्मा ।

(आन्ध्राभिजनः, काशी-विद्यापीठस्थः)

विशेषाधिवेशनम् ।

कार्तिक-शुक्ल—द्वितीयायां बुधे स्थानीय-श्री-परिव्राजक-महामण्डलस्य विशेषाधिवेशनं महासमारोहेण समजनि । सभापतेरासनं श्रीमज्जगद्गुरुशङ्करभगवत्पादगोवर्धनपीठाधीश्वरश्रीभारतीकृष्णतीर्थस्वामिभिस्समलङ्कृतमासीत् । मङ्गलाचरणानन्तरं श्रीमत्प्रेमपुरिस्वामिनः "संन्यासिनो यदा कार्यक्षेत्रे अवतरन्ति तदा प्रवृत्तिकारणान्निन्दां व्रजन्ति, यदि न कुर्वन्ति तथा जनेऽकर्मण्यादिदोषालङ्कृता भवन्तीत्येतेषां द्वैविदुध्ये किं कर्तव्यं तदेवाद्योद्बोधयन्त्विति" सभापतीन् प्रार्थितवन्तः । सभापतिमहोदयैः सर्वं श्रुत्वा द्विघटिकापर्यन्तं संन्यासधर्मः प्रदर्शित उद्घोषितं च यावत्पर्यन्तं शिखासूत्रधारिणो वयं तावत्पर्यन्तमस्माकं सर्वमपि कार्यं फलेच्छायुक्तं भवति तत्त्यागेनाऽस्माकं निष्कामकर्मण्यधिकारः सञ्जातः । संन्यासिनां शरीरमपि परोपकाराय विद्यते पुनर्धनसम्पतेः का कथा ? अस्माभिः सदैव निष्कामकर्म कुर्वद्भिः भुवि पर्यटनं कार्यं येनास्माकमेवमस्मत्संसर्गिणामुभयलोककल्याणं भवेत् । एवं सम्यगस्मद्धर्मानुसारेण कार्यकरणे धर्मस्य, देशस्य, समाजस्य च सुरक्षा भविष्यति । इति—

ब्रह्मानन्द संन्यासी,

मन्त्री—'श्रीपरिव्राजक-महामण्डलस्य' काशी ।

श्रीधन्वन्तरि-जन्म-महोत्सवः ।

श्री महीशूर-(मैसूर) जनपदे सम्भाव्यमानानां रोगाणामपाकरणाय तज्जनपदानां पूर्णायुर्वेद-शिक्षा प्रदानाय च प्रतिष्ठापिते गवर्न्मेंन्ट-आयुर्वेद महाविद्यालये प्रति वत्सरं धन्वन्तरि महोत्सवो भवति । स चास्मिन् हायने आश्वयुज-कृष्णद्वादश्यां महता समारम्भेण नगर सभा-सभापतीनां (म्युनिसिपैल्टी प्रेसिडेन्ट) श्रीयुत टि० जि० राम० बी. ए एल. एल. बी. महोदयानामध्यक्षत्वे समपद्यत । वार्षिक-विवरण-पाठमारभ्य विदुषां व्याख्यानानन्तरं श्रीमन्महाराज-संस्कृत-पाठशालाया नव्यन्यायाध्यापकानां श्रीमताम् एस रामस्वामि अयङ्गार्य्यमहाशयानाम् ।

" प्रह्वीभावमुपाश्रयन्तु नृपतौ लोका" इति घोषितुं ।
शीर्षन्यस्त-किरीटरत्न-विलसत्कान्तिप्रसूनैर्मुदा ॥
सामन्तावनिपा यदीय-चरणावाराधयन्त्यन्वहम् ।
तस्मै कृष्णनृपाय भूरि कुशलं देयात्स धन्वन्तरिः ॥

इत्यन्तश्लोकात्मकस्तोत्रेण धन्वन्तरि-स्तुत्या सधन्यवादं स-महाराजाशीर्वादं च महोत्सवोऽयं समाप्यतेति निवेदयिता—

श्री गोपालकृष्णः शास्त्री,
गभर्मेन्ट—आयुर्वेद—कालेजः
(मैसूर)

श्रीकाशी-पण्डित-सभा ।

सं० १९८५ वैक्रमाब्दीय-कार्तिक-शुक्ल-प्रतिपदि (ता० १३—११—२८) सारस्वतकुलभूषण 'राय-साहब, श्रीमान् माधवराम सण्ड-' महोदयानां राम-मन्दिरे एका महती सभा सम्पन्ना । तत्र काशीस्थसमस्त-सारस्वत-मण्डली-पण्डित समुदायश्च समुपस्थित आसीत् । अस्यां सभायां ब्राह्मणानां संस्कृत-विद्यायाश्च महत्वं, द्वयोः साम्प्रतिकस्थितिरेवं भविष्यत्कर्तव्यमित्यादि-विषयानधिष्ठायानेकेषां विदुषां महत्वपूर्णोपदेशाः संवृत्ता । तथा च पश्चिमाम्नाय द्वारिका—पीठाधीश्वर—जगद्गुरु—श्रीमच्छङ्कराचार्य्य—श्रीराजराजेश्वराश्रममहाराज—पार्श्ववर्तित्वेन ब्राह्मणमहासम्मेलने उपस्थितेभ्यः निम्नाङ्कितेभ्यो विद्वद्वरेभ्यः श्रीलोहाणाखत्रिप्रभृतिसज्जनेभ्यश्च "काशीस्थ-सारस्वत मण्डली"-द्वारा, एवं "श्रीकाशीपण्डित-सभा"—द्वाराऽभिनन्दनपत्राण्युपाधयश्च क्रमशः समर्पिताः । इति ।

*(१) श्रीपण्डित-कार्तान्तिक श्रीकृष्णशर्म-ज्योतिर्विभ्यः—" दैवज्ञ-वाचस्पतिः " इति ।
(२) महोपाध्याय पण्डित श्रीदयाराम खटाऊजी शर्मभ्यः—' वेदान्त-वाचस्पतिः ' इति ।
(३) श्री पण्डित जयराम-उकरडा-व्यासेभ्यः —' भागवताचार्यः ' इति ।
(४) श्रीसेठसिंघसुन्दरेभ्यः —' स्वधर्म-धुरन्धरः ' इति ।
(५) श्रीवसन्त दयालुभ्यः —' व्याख्यान-केशरी ' इति ।

श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी
स० मन्त्री—श्रीकाशी-पण्डित-सभायाः ।

---

* एतयो विद्वद्वरयोः सारस्वत-मण्डलीतोऽभिनन्दनपत्रे अपि समर्पिते आस्ताम् ।

प० आ० छात्रसम्मेलनम् ।

श्रीपरिव्राजकछात्रसम्मेलनस्य विशिष्टाधिवेशनं ता० २८—११—२८ तिथौ श्रद्धास्पदस्य श्रीपण्डित गोपालशास्त्रिणां दर्शनकेशरिणांसभापतित्वे संजातं।

तत्र श्रीसच्चिदानन्द परमहंसस्य सारगर्भ-संस्कृत-भाषणानन्तरं, राष्ट्रनेतुः श्रीलालालाजपत-रायस्य पंचाम्बुकेशरिणः मृत्युना देशस्य या क्षतिः संजाता तां प्रति शोकप्रकाशात्मकः प्रस्तावः सर्व-सम्मत्या समादृतस्तथा कतिपयच्छात्राणां भाषणा-नन्तरं सभापतिमहोदयस्य पाण्डित्यपूर्णं भाषणं सरस-सुसरस्वत्या संजातं विसर्जिता च सभा—

स्वामी विज्ञान-भास्करानन्द
मन्त्री—श्रीपरिव्राजक-छात्रसम्मेलनस्य
लक्ष्मीकुण्ड, काशी ।

सर्वतन्त्रसिद्धान्त पदार्थलक्षणसंग्रहः

गौरीशङ्करभिक्षुकृतः, द्वितीयावृत्ति. । मूल्यम्-।।।)

वेदवेदाङ्गदर्शनस्मृतिकाव्यादिशास्त्रीय-पदार्था-नां २७०० लक्षणवर्णनात्मकग्रन्थो नाद्यावधि प्रका-शितः । उपयोगित्वविषये—

'ये सन्ति विषयाश्चास्मिन् ते न दृष्टाः, परत्र वै ।

अत्र चैव समावेश्यं सर्वसिद्धान्तलक्षणम्' इति काशी-मद्रासादिस्था ८६ विद्वांसो मुक्तकण्ठमुद्घो-षितवन्तः ।

प्राप्तिस्थानम्—
मनभरीदेवी, पुट्ठी, पो० जमालपुर, जि० हिसार ।

अद्भुतमिदं ग्रन्थरत्नम्, हिन्दीटीकासहितम्, अनेकचित्रविभूषितम्, नरनारीणां शुभाशुभज्ञाने नितरामुपयुक्तम्, संस्कृते सर्वथा नवीनमेव । एतेन हस्तरेखाणां गुरुं विनैव सम्यक् परिचयो भवति । मूल्यम् १।) मुद्रा ।

रतिरहस्यम् (कोकशास्त्रम्)

एष प्राचीनो ग्रन्थः श्रीमहाकवि-कोक्कोक-विर-चितः । अस्मिन् कामशास्त्रसम्बन्धिन्यः सर्वा वार्ता, पद्मिनी-शङ्खिनी-चित्रिणी-हस्तिनी-प्रभृतीनां स्त्रीणां भेदा, एवं चत्वारः पुरुषभेदाः, स्त्रीणां वशी-करणस्यौषध्यः, मन्त्राः, तत्तद्देशीयानां स्त्रीणां पुरुषा-णाञ्च लक्षणानि,तेषां संयोगाः, आलिङ्गन-चुम्बनादीनां भेदाः, तेषां विशेषाश्च अन्ये च बहवो ज्ञातव्याः कामशास्त्रीयाः विषयाः सन्ति । एष ग्रन्थो नितरां सुप्रसिद्धः प्राचीनश्च विद्यते । एतस्यैका प्रतिः सर्वैरपि स्वसविधे नूनं संस्थापनीया । मूल्यम्—मुद्राद्वयम् ।

महाकवि बाणभट्टः ।

ले:—भू०पू० सुप्रभात-सम्पादकः श्रीकेदारनाथ शर्मा

हिन्दीभाषायामयमपूर्वो निबन्ध. । अत्र बाण-भट्टस्य जीवनविषये महत्वपूर्णा, मननीया च गवे-षणा वरीवर्ति । छात्राणां कृते नितरामुपकारकोऽयं निबन्ध-बन्धः । मूल्यम् =) मार्गव्ययः –)

सर्वेषां प्राप्तिस्थानम्—
मैनेजर–सुप्रभात-कार्यालयः, बनारस-सिटी ।

Rg N. 1348 A.

अतीत—१९८१-८२-८३-८४ संवत्सराणाम्

सुप्रभातम् ।

प्रथमवर्षस्य—१९८१

शोभनबन्धैः पुस्तकाकृत्या निबद्धम् । मूल्यम्—६) षण्मुद्राः । मार्गव्ययः पृथङ्नास्ति ।

द्वितीयवर्षस्य—१९८२

प्रथमाब्दवदतिमनोहरबन्धबद्धम् । मूल्यम्—५) पञ्चमुद्राः । मार्गव्ययः पृथङ्नास्ति ।

तृतीयवर्षस्य—१९८३

पूर्ववद् बद्धम् । मूल्यम् २॥) सार्द्धमुद्राद्वयम् । मार्गव्ययः पृथक् ।=) ।

चतुर्थवर्षस्य—१९८४

अतिमनोहरमिदम् निबद्धम् ।
मूल्यम् ३॥) सार्द्धमुद्रात्रयम् । मार्गव्ययः पृथक् ॥)

प्रकीर्णाङ्काः

प्रकीर्णाङ्काः स्वल्पा एव विद्यन्ते । येषाम्पार्श्वे-कस्यचनाङ्कस्याभावो भवेत्ते नूनं शीघ्रता कुर्वन्तु ।

प्रथमवर्षस्य प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—।) आणक चतुष्टयम् । अङ्काः—आदर्शः, १, ४, ६, ११, १२,

द्वितीयवर्षस्य—प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—=) आणकत्रयम् । अङ्काः—२, ३, ५, ६, ७, ८, ६, ११, १२ ।

तृतीयवर्षस्य प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—=) आणकद्वयम्, अस्य सर्वेप्यङ्काः सन्ति ।

चतुर्थवर्षस्य प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—।) आणक चतुष्टयम् । अस्य सर्वेप्यङ्काः सन्ति ।

प्रकीर्णाङ्कानां मार्गव्ययोनिर्धारितमूल्यत. पृथगेव । जिघृक्षुभिस्त्वरा कार्या । पत्रव्यवहारसङ्केतः—

व्यवस्थापकः—

सुप्रभात-कार्यालयः, काशी

(Benares City)

Published by Gaurinath Pathak and printed by Rameshwar Pathak at the Tara Printing Works, Benares.

पौषे १९८५ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चमवर्षं Vol. 5 | January 1929. | नवमोऽङ्कः No. 9.

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्-नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी, "साहित्याचार्य्यः"

अग्रिमम्
वार्षिकम्मूल्यम्—३)
माननीयेभ्यः—१२)

प्राप्तिस्थानम्—
सुप्रभात-कार्यालयः
बनारस-सिटी ।

छात्रेभ्यः—१॥)
वैदेशिकेभ्यः—६)
अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

लेख-सूची ।

सं० सा० समाजस्य धर्मपरिषद् ।

इदानीं वाराणस्यामन्यत्र च धार्मिकक्षेत्रे शैथिल्यमस्तव्यस्ततां, धर्मप्राणर्जुबुद्धि वैश्यादि-साधारणजनेषु दाम्भिकानां वर्द्धमानं पादप्रसारं धर्ममर्मानभिज्ञेषु धार्मिकह्रासञ्च विलोक्य, संस्कृत-साहित्य-समाजेन एका 'धर्मपरिषत्' संस्थापिता । या च समये समये बहि प्रदेशेषु स्वोपदेशकसदस्यै-र्धर्मप्रचारं कारयिष्यति । यस्या धर्मोपदेशका मार्गाद्यावश्यक-व्ययमात्रमेवादाय धार्मिक-सामाजिकादिसभायां धर्मोपदेशार्थं गतागतं करिष्यन्ति, प्रत्यहञ्चात्र काश्यां जनसम्मर्दबहुले दशाश्वमेध-घट्टे धर्मशास्त्राणां प्राचीनपद्धत्या कथाप्रवचनं च प्रवर्तयिष्यन्ति ।

गत-पौषशुक्लद्वितीयायां महता समारम्भेण सर्वेषां सं० सा० समाज-सदस्यानामन्येषाञ्च काशीस्थानां विदुषामुपस्थितौ दशाश्वमेधीयाऽहल्यावायी-घट्टे कथाप्रवचनस्य प्रारब्धिरपि सञ्जाता । यत्र च समाजीय धर्मपरिषत् सदस्याः श्रीपं०विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणो मनुस्मृतेः कथा-प्रवचनं प्रत्यहं सायं पञ्चवादनतः षड्वादनं यावन्नियमत कुर्वन्ति । काशीस्थानां सर्वेषां संस्कृत-विद्यालयच्छात्राणां कृते तु प्रवचनमिदं महदुपकरिष्यतीति प्रतिदिनं सायं वायुसेवन-बुद्ध्यैव· तत्र गत्वा तदीयं मनुस्मृति-प्रवचनं शृणुयुश्चेत् । यदि च स्वपार्श्वे तत्पुस्तकं संस्था-प्याध्ययनरूपेण ते शृणुयुस्तदा "एकक्रियार्थद्वयक-त्प्रसिद्धेति" श्रवणेन साकं मनुस्मृतिरपि कण्ठस्था स्यादित्यहो नोपेक्षणीयोऽयमवसरो धर्मशास्त्ररहस्यं जिज्ञासमानैर्भावुकैः संस्कृतच्छात्रैरन्यैश्चेति—

केदारनाथशास्त्री सारस्वतः,
मन्त्री—सं० सा० समाजस्य ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रं संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—पौषे । १९८५ वैक्रमाब्दीये | नवमोऽङ्कः ।

श्रीशारदाष्टकम् ।

[रचयिता—श्रीचन्द्रशेखरशर्मा, बीकानेरस्थः]

तनुतां मनोज्ञनयताम्, नयतां तमो-विलयताम् ।
ददतां जनेष्वभयताम्, दयतां सदैव दयताम् ॥

रमणीय-पद्म-शोभम्, कमनीयसर्वतोभम् ।
तनुते पदं प्रसादम्, हरते मनो-विषादम् ॥

दवयन्नुदेति दैवम्, नमतेऽशिवं सदैवम् ।
महिमानमाद्रियन्ते, के नैतमद्भुतं ते ॥

चरणाम्बुजस्य सेवामुपकल्पयन्ति देवाः ।
मुनयोऽपि योग लीनास्त्वां चिन्तयन्त्यदीनाः ॥

करुणाप्रसारसिन्धुम्, त्वामेव, सर्वबन्धुम् ।
जानाति देवि ! सर्वः,स्तवयत्यलं सगर्वः ॥

धारा सिताऽसिपुञ्जे, कमनीयता निकुञ्जे ।
तुलनोभयोरनन्या, त्वय्येव देवि ! धन्या ॥

त्वय्येव सन्ति भावास्त्वय्येव सत्प्रभावाः ।
त्वामेव चिन्तयन्त., सत्यं भवन्ति सन्तः ॥

मातर्ददासि वृद्धिम्, पुनरैश्वरीं समृद्धिम् ।
त्वं सर्वतो जयन्ती, कल्याणवैजयन्ती ॥

संस्कृत-साहित्य-समाजः ।

सास्प्रतिकी हिन्दूनां परिस्थितिः कियतीं दुरवस्थां समापन्ना स्वीयमस्तित्वं विलोपयितुञ्च प्रवृत्तेति नेदानीं वक्तव्यं विद्यते ।

एतस्याः दुर्गतेर्निदानं विद्वांसो ब्राह्मणाः सन्ति । यतोहि भारतीय-हिन्दूसमाजस्य शीर्षस्थानीया नेतारः संस्कृतज्ञाः विद्वांसो ब्राह्मणा एव सन्ति । तेषां स्व-कार्यक्षेत्र-परित्याग एव भारतीय प्राचीनसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च प्रधानं विनाशकारणं प्रत्यक्षमस्माकं प्रतिभासते । पण्डितानामवनति-कारणेष्वसाधारणं कारणं अभिमानः सहि नाम तेषां विघाताय प्रतिक्षणमुपचीयमान एवालोक्यते । अभिमानेन तेष्वनैक्यम्, अनैक्यात् कलहः, कलहाद्दारिद्र्यम्, दारिद्र्याच्च तज्जन्यानां विविधानां दुर्गुणसन्ततीनां सुतरां समुत्पत्तिरिति नाविदितं विदितवेदितव्यानाम् । शुष्कगर्वेण वयं स्वधर्मनिरता अपि स्व-सभ्यतां स्वसाहित्यं रक्षन्तोऽपि स्वदेशे, स्वजातौ, स्वसमाजे, स्वकुटुम्बे, स्वगृहेऽपि बुभुक्षिता म्रियामहे । तत्रैवास्माकं गृहे, अस्माकं देशे, अस्माकं साम्राज्ये सहस्रशो विदेशीय-धर्मप्रचारकाः सहस्रशश्च यवनधर्म-प्रचारका निःशङ्कं स्वच्छन्दं प्रत्यक्षञ्च सुरापानम्, गोमांसभक्षणम्, व्यभिचारम्, अनाचारञ्च समाचरन्तो भीषणं निर्लज्जता-ताण्डवं कुर्वन्ति । वयमभिमानहताः, दैववञ्चिताः, दौर्भाग्यमाक्रोशमाणाः, गृहकलह एव शुष्कशक्तिक्षयं बहुमन्यमानाः समाजदृष्टौ तिरस्कृतास्तिरोहिताश्च शनैः शनैः न केवलमात्मानमेव; स्वसभ्यताम् स्वभाषाम्, स्वगौरवम्, स्वमहिमानम् सर्वमपि च विलोपयितुं प्रवृत्ताः स्मः ।

सर्वत्रैवाभिमानेन पतनं प्रकृतिसिद्धो नियमः । संस्कृत-भाषाया अभ्युत्थानसमये भगवान् कालिदासः स्वग्रन्थेषु स्वीयं नामापि न प्रकटयन् लिखति—

"मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥"

कालिदासात् सार्धसहस्रवर्षानन्तरं संस्कृत-साहित्यस्य पतन-समये पण्डितराजो भगवान् जगन्नाथः समालपति, यत्—

आप्राचः कामरूपात्तुहिनगिरितटादाचकूलात् पयोधेः
यावन्तः सन्ति काव्य-प्रणयनपटवस्तेऽविशङ्कं वदन्तु ॥
मृद्वीका-मध्यनिर्यन्मसृणमदधुरी-माधुरी-भाग्यभाजाम्,
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितु कोऽस्ति धन्यो मदन्यः

एषैव गर्वोक्तिः संस्कृत-साहित्य-सुधायाश्चरमो विन्दुरासीदिति वक्तुं शक्यते । एतेनैवाभिमानेन शनैः शनैः पाण्डित्यस्य ह्रासे समालोच्यमाने प्रकम्पते चेतः, विषीदन्ति मर्माणि, यदिमां दशामापन्ना वयं निकटे भविष्यत्येव स्वपूर्वपुरुषाणामक्षयां कीर्तिं कथामात्रशेषां विधास्यामः । नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽप्यस्माकम् ।

एवमेवास्माकमनेन व्यापारेण प्राप्तावसरा पाश्चात्य-शिक्षापद्धतिरस्मान् सर्वथा भक्षयितुं प्रसारितरसना पिशाचिनीव सर्वतः समावर्तते । राज्यमस्माकमहितम्, राजकर्मचारिणश्चास्माकमहिताः, राजकीयशिक्षाधीक्षिताश्च भारतीया एवाऽस्माकं विध्वंसं कामयन्ते, राजनीतिनेतारश्चास्मान् सनासाक्षिसङ्कोचभङ्गमवलोकयन्ति । किं बहुना, देशमप्यस्माकं प्रतिकूलम् । एतत्सर्वमप्यनर्थजातमस्माकं दोषेणैव समागतम् । नहि दुर्बलमकर्मण्यं पितरमपि पालयन्ति पुत्राः । दरिद्रस्य दुर्बलस्य च जगति नास्ति शरणं क्वापि । दैवोऽपि दुर्बलघातको भवतीति प्रकृतिसिद्ध एवैष नियमः । तामेतां दुर्बलतामुज्जासयितुम् , कर्मण्यतां प्रबलताञ्च सम्पादयितुमत्र संस्कृत-विद्याकेन्द्रे संस्कृत-विदुषां प्रधान-साम्राज्ये वाराणसी-नगरे कतिपयैर्महद्भिर्देशकालात्मविद्भिः संस्कृत-पण्डितैः सम्भूयैका प्रबला सङ्घशक्तिः संस्थापिता । या च **संस्कृत-साहित्य-समाज**-नाम्ना श्रीमतां पुरतः सविनयं सोत्साहं सोल्लासञ्च संस्थिता वर्तते ।

कार्य—विभागाः ।

संस्कृत-पण्डितानां छात्राणाञ्च प्रधानकेन्द्र-भूतायामस्यां वाराणस्यामस्माभिश्चिरकालाद्दरीदृश्यते यत् शतशः सनातनधर्मावलम्बिनां सभाः संस्थापिताः । बहुवारं विदुषां छात्राणाञ्च समितयः संग्रन्थिताः । भूयस्यश्च संस्कृत-समुन्नतिसम्पादकाः संस्थाः, पाठशालाः, अन्यानि च बहूनि कार्याणि मज्ञातानि, परं तत्परिणतौ प्रतिदिनमेव-नहि नहि-प्रतिक्षणमेव

संस्कृतभाषायाः क्षीणतैव प्रत्यक्षीक्रियते । संस्कृतभाषायाः, ब्राह्मणजातेः, सनातनधर्मस्य च परस्परं विद्यते भूयान् महिष्ठो घनिष्ठश्च सम्बन्धः । त्रयोऽपि परस्परमन्योन्याश्रयतामाश्रयन्त इत्यस्माकं वर्तते प्रबलतरा धारणा । एकस्याप्यभावे द्वयोः स्थितिरशक्यैवेति समेषामपि मार्मिकाणामत्रैकमत्यमेव स्यात् । तदेकस्यैवाङ्गस्य प्रत्यङ्गस्य वा समुन्नयने कृतप्रयत्नानामसाफल्यमालोच्यास्माभिः सर्वाङ्गीणां संस्कृतसमुन्नतिं विधातुकामैः संस्कृतसमाजस्य द्वादश विभागाः संस्थापिता विद्यन्ते । यथा—

(१) संस्कृतच्छात्र-सम्मेलनम्, (२) संस्कृत-कवि सम्मेलनम्, (३) शास्त्रार्थसभा, (४) निरीक्षासमितिः, (५) गवेषण-समिति., (६) संस्कृत-नाट्यपरिषद् (७) धर्मपरिषद् (८) पुस्तक प्रकाशन-परिषद्, (९) पत्र-प्रकाशन-समितिः, (१०) संस्कृत-सेवा-सङ्घः, (११) शिक्षा-संस्कार-समितिः, (१२) भारतीय-संस्कृत-विद्यालयश्चेति ।

अत्र चैतेषां विवरणमपि समासतो निर्दिश्यते ।

१—संस्कृतच्छात्र-सम्मेलनम्—सर्वप्रथममिदानीमस्माकमिदमेव कर्तव्यं प्रतिभाति यदस्माकं भाविपण्डित-समाजः, सर्वाङ्गैः सुदृढः, सजीवः, कर्मवीरः, देशकालात्मवित्, सोत्साहशक्तिसम्पन्नश्च स्यादिति । प्रचलितां संस्कृत-विद्वत्परिपाटीं संस्कृतच्छात्राणामवस्थाञ्च दर्शं दर्शमस्माकं प्रकम्पते हृदयम् ।

"ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ।"

भगवत उदयनाचार्यस्येमामुक्तिं च विचारपथमारोहयतामस्माकं हृदये सञ्जायते भीः, यदिदानीं शास्त्रतत्त्वाभिज्ञानामपि लोक-कालानभिज्ञानां विदुषामियं दुष्परिस्थितिर्विद्यते चेदग्रे वराकाणामेषां केवलं परीक्षा-पण्डितानामनात्मविदां, निर्जीवानां छात्राणांच का गतिर्भविष्यतीति । अत एव तेषु सर्वप्रथमं नवजीवनसञ्चारः प्रधानतममुद्देश्यमस्माकं समाजस्य । येन ते स्वीयज्ञानस्य पूर्णतां साफल्यञ्च भजेयुरिति समस्त-संस्कृतच्छात्राणाम् सम्मेलनं सम्पाद्य तेषु सुदृढसङ्घशक्तेः संस्थापनमस्माकं प्रथमकर्तव्यम् ।

२—संस्कृतकविसम्मेलनम्—साम्प्रतं प्रचलितेऽपि साहित्याध्ययने साहित्य-रसिकानां राज्ञां सहृदयानाञ्चाभावेनास्माकमिदं साहित्याङ्गं कवित्वं शनैः शनैरपसरत्येव संस्कृत-समाजाद्विति तत्संरक्षणायास्य संस्थापनमावश्यकम् ।

शास्त्रार्थसभा—साम्प्रतं प्रचलिता नियमित-विषयिका शास्त्रार्थपद्धतिर्वस्तुतो नातिरमणीयकमाधत्ते । केषुचन निर्द्धारितग्रन्थेष्वेव शुष्क-शब्दानामेव विचारो नास्माकं विचारवैभवमुन्नयति; प्रत्युतास्माकं व्यापकं विविधविषयज्ञानं प्रतिबध्नात्येव । धर्मशास्त्रेषु, व्यावहारिकेषु विषयेषु, वैदिकविषयेषु, पुराणेषु, दार्शनिकेषु तान्त्रिकेषु विचारेषु च नास्त्यस्माकं नियमिता शास्त्रानुकूला शास्त्रार्थ-सरणिः । शब्दजालानां चर्माणि समाकर्षयतामस्माकं व्यापकतत्त्वविचारसरणिः पुनर्यथा समागच्छेदिति शास्त्रार्थसभा समाजेन संस्थापिता ।

४—निरीक्षासमितिः—एतदपि विदितमेव श्रीमतां यत्र केवलमत्रैव, सर्वत्रैव वञ्चका व्यापारिणो दुराचारिणश्च संस्कृतपाठशाला-छात्रालयादिव्याजेन धन-सङ्ग्रहं विधाय वराकान् पण्डितान् छात्रांश्च प्रवञ्चयन्ति, मुग्धांश्छात्राननेकेषु दुराचरणेषु प्रवर्त्तयन्ति, तेषां जीवनं विनाशयन्ति च । केषुचन सत्रेषु, छात्रालयेषु, पाठालयेषु च तदधिकारिणः स्वामिनामनुपस्थितौ कपटेन धनमर्जयन्ति । छात्रेभ्यश्च जीर्णम्, कृमिकुलकलुषितम्, दूषितम्, स्वास्थ्यविघातकमन्नादिकं दत्वा निर्जीवान् दरिद्रान् छात्रान् खेदयन्तीति क्षते क्षारमिव तदस्माकमसह्यं भवतीति सर्वविधामीदृशीं दुरवस्थां दूरीकर्तुमस्माभिस्तेषां सम्यङ्निरीक्षणाय निरीक्षासमितिसंस्थापनमावश्यकत्वेन परिगण्यते ।

५—गवेषण-समितिः—अनया समित्या विलुप्तप्रचारस्य, विज्ञानमयस्य, अपारस्य संस्कृतवाङ्मयस्य तत्त्वान्वेषणं विधीयेत । साम्प्रतमाङ्ग्लशिक्षादूषितमतयः केचन भारतीयाः, संस्कृतानभिज्ञाश्च पाश्चात्यपण्डिताः, स्वैराचारमाचरमाणाः संस्कृतवाङ्मयमन्वेषयन्ति, कदर्थयन्ति च । तेन वास्तविकानि प्रतनूनि प्रत्नानि तत्त्वानि तिरोहितान्येव मन्तिष्ठन्ते—इति संस्कृतविदुषामिदं प्रधानतमं कर्तव्यम् ।

६—**संस्कृतनाट्यपरिषद्**—इयं संस्कृतच्छात्रेषु दार्ढ्य-सम्पादनाय प्राच्यसाहित्य-संरक्षणाय, मनोरञ्जनाय चावश्यकतामावहतीति नात्र विशिष्टं वक्तव्यमस्माकम् ।

७—**धर्म-परिषद्**—अस्याः परिषदः कियती आवश्यकता विद्यत इति न कथनीयतामावहति । साम्प्रतं धर्मक्षेत्रस्य कुश-काश-कण्टकाकीर्णत्वेन तस्य स्वरूप-निर्णयाय कार्यक्षेत्रे सपरिकरं समवतीर्णाः सन्ति विद्वांसः केचन । परमस्य निर्णयाय भूयान् समयः, प्रचुरमध्ययनं शास्त्राणाम्, पक्षपातरहिता देशकालस्थिति-विचार-चतुरा, विशुद्धा बुद्धिर्पेक्षिता । वेदानाम्, पुराणानाम्, धर्मशास्त्राणाम्, इतिहासानाम्, साम्प्रदायिकसिद्धान्तानाञ्च सम्यगध्ययनं विना साम्प्रतं विषमे समये धर्म-निर्णयो न कदापि भवितुमर्हतीति निःसंशयं निर्भीकञ्च समुद्घोषयामः । तदयं समाजः, हिन्दुसमाजस्य, वर्णाश्रमसमाजस्य च सुव्यवस्था-सम्पादनाय, तत्प्राणभूतस्य भगवतः सनातनधर्मस्य च, सम्यग्विवेचनाय धर्मपरिषदं स्थापयित्वाऽचिरादेव भारतीयानां समस्त-विदुषाम्, व्यवहारिकाणाञ्च लोकानां समक्षं सडिण्डिमघोषं स्वीयान् विचारान् प्रकटयितुमचिरादेव प्रबलं प्रयतिष्यत इति निश्चितं समाजेन ।

८—**पत्रप्रकाशन-परिषद्**—अनया परिषदा सुप्रभातं नाम मासिकं संस्कृतपत्रं पञ्चवर्षेभ्यः सञ्चाल्यते । तद्विषये चास्माकं नास्ति वक्तव्यम् । साम्प्रतमेव हिन्दी-भाषायां सर्वाङ्गसुन्दरं विचार-पूर्णं पाक्षिकं समाजमुखपत्रमाविर्भविष्यतीति समाज-सदस्यानां सुदृढो निश्चयः । शनैः शनैरियं परिषत्, साप्ताहिक-दैनिक-पत्राणां प्रकाशनेऽप्यविरतं प्रयतमाना वरीवर्त्ति ।

९—**पुस्तक-प्रकाशन-परिषद्**—अस्याः विषये नेदानीं विशेषतो वक्तव्यम् ।

१०—**संस्कृत-सेवा-सङ्घः**—साम्प्रतं परःसहस्राः संस्कृतच्छात्रा दारिद्र्येण कस्यापि सहृदय-निरीक्षकस्याभावेनान्यैश्च प्रत्यक्षैः पूर्वोक्तैरनेकैः कारणैः पशुमारं म्रियन्ते 'अनेके च संस्कृतविद्वांसः समुचितसाहाय्याभावेन दुःखमाप्नुवन्ति । एवमेव संस्कृतज्ञेषु सेवाभावस्य, पारस्परिकस्याखण्डसौहार्दस्य च सम्पादनाय सेवासङ्घस्य विद्यते महत्यावश्यकता ।

११—**शिक्षा-समिति**—साम्प्रतं संस्कृत-समाजस्य पतनकारणेष्वनेकेषु समुचितशिक्षाया अभाव एव परं पतनकारणम् । अस्मासु सर्वत्र पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षा-परीक्षा-प्रकाराः प्रचरन्ति । यद्यपि वयं स्वीये समाजे सर्वं कर्तुं प्रभवामः, परन्तु अस्माकं सर्वाङ्गीण विनाशं सुनिश्चितं सम्पादयन्ती पाश्चात्य-पद्धतिः संस्कृत-भाषाम्, प्राच्य संस्कृतिम्, आर्यसभ्यताञ्च तिरोहितुं यथा सुतरीत्या प्रयता विद्यते, न तथा काचनापरा शक्तिरस्माकं विघातिका । अस्याश्च गूढा भीषणा परिणतिरस्माकं प्रत्यक्षं न प्रतिभासते । तस्याः पाश्चात्य शिक्षा-दीक्षा-परीक्षादिपद्धतेः सुमहान् विरोधः, स्वकीय-शिक्षा परीक्षा-पद्धति-प्रचारश्चास्माकं जीवनम् । एतस्मिन् विषये वयं भृशमुदासीनाः स्मः । परमयं सुधीरं गभीरं च विचारणीयो विषय । अतः शिक्षा-संस्कार-समितिर्नितरामपेक्षिता । एतदर्थमङ्कृतमेव परीक्षापद्धतिमेकां सञ्चालयिष्यति समाजः ।

१२—**भारतीय-संस्कृत-विद्यालयः**— साम्प्रतं सर्वत्र विद्यालयेषु आंग्ल-परीक्षा-पद्धत्यनुसारं केषाञ्चन विषयाणामध्ययनाध्यापन-प्रचारो दृश्यते । भारतीयैः संस्थापिताश्च महान्तो विश्वविद्यालया अपि सर्वथा तामेव सरणिमनुसरन्तः संस्कृतशिक्षा-विषये नितरामुदासीनाः सन्ति । नहि संस्कृतशिक्षा सर्वाङ्ग-सम्पूर्णा, भारतीय-संस्कृति-सुरक्षिका, व्यापक-ज्ञानपूर्णा, भारतीय-ज्ञानविज्ञान-प्रकाशिका जीवनपूर्णा कुत्रापि विद्यते । इमां शिक्षा-पद्धतिं दृष्ट्वा वयं भृशं विदीर्ण-हृदया वर्तामहे । तत्केवलं प्राच्य-संस्कृति-संरक्षणाय विशाल-पुस्तकालय-परिपूर्णस्य भारतीय-संस्कृत-विद्यालयस्य महती आवश्यकता वरीवर्तीति नाविदितचरं शिक्षा-मर्म-विदामांग्ल-राजनीति-रहस्यविदाम् ।

एवमनेन समाजेन संस्कृत-समाजस्य सर्वाङ्गीण-समुन्नतिसम्पादनाय द्वादश विभागाः सकल-लोक-समक्षं प्रस्ताविता. सन्ति । न खलु समाजः सुदीर्घकाल-सम्पाद्यान्, प्रचुर-धन-सम्पत्तिसमपेक्षितान्, अनवरतपरिश्रमसाध्यानिमान् सर्वानपि विभागान् स्वहस्तेनैव सम्पादयितुमीष्टे, समभिलषति तु । तस्येयमभिलाषा वर्तते यत् ये केचनापि विशुद्धहृदयेन, करुणया, स्नेहेन, औदार्येण, गाम्भीर्येण च संस्कृत-सेवाम्, समाजसेवाम्, धर्म-सेवां वा कर्तुं कामयन्ते, तैरेतेषु विषयेष्ववश्यमवधानदानं विधाय समाजोद्देश्यानां परिपूर्त्यै सर्वथा प्रयतनीयम् । साम्प्रतमेष समयः कार्यकरणक्षमः । यदिदा-

नीमपि वयं स्वार्थनिरताः भवेमस्तदा न केवलं स्वीयं विनाशं करिष्यामः, प्रत्युत स्व-देश-समाज-धर्मादीनपि विनाशयन्त आगामिन्याः सन्ततेः पन्थानं कण्टकाकीर्णं कुर्वन्तस्तेषां जीवनमपि विनाशयिष्याम इति सर्वथा विवेचनीयमाचार्यचरणैः, विद्वद्धौरेयैर्वृद्धविपश्चिद्भिः, देशस्य सर्वस्वभूतैर्नवयुवभिः पण्डितैः, अस्माकञ्च प्राणभूतैश्छात्रैरिति साग्रहं सानुरोधञ्चास्माभिर्निवेद्यते।

समाज-साफल्यम्।

पञ्चवर्षेभ्यः संस्कृत-साहित्य-समाजोऽयं काश्यां संस्थापितो निःसहाय एव कृतघ्नैः, क्रियमाणघ्नैश्च स्वार्थाभिभूतैरनेकधा समुपद्रुतोऽपि सुदृढेन हृदयेन, सत्येन सङ्कल्पेन, अनन्तेन प्रेम्णा, समुपचितेन सौहार्देन च निःशङ्कं कार्यं कुर्वन् यत्साफल्यमनुभवन्विजयतेतराम्, तत्तस्य सत्यसङ्कल्पस्य, प्रवर्धमानस्य च वीर्यस्यैव विजृम्भितम्।

यतस्ततो भिक्षावृत्तिमकुर्वन्, धनसंग्रहलोभं दूरे निक्षिपन्, विविधा भयङ्करा विपत्तीस्तिरस्कुर्वन् प्राणापहारकान् प्रहारान् सोल्लासं मर्षयन्, विरोधिपुः स्व-सत्यबलेन सात्त्विकं भावं प्रापयन्नायं समाजः पञ्चसु वर्षेषु स्व-स्वरूपानुरूपं साफल्यमभजदित्यस्माकमुत्साहः प्रतिदिनम्, प्रतिक्षणमुपचीयमान एव वर्तते।

यदा समाजेन काश्यां सर्व-प्रथममस्य संस्थापनं समुद्घोषितं तस्मिन् काले प्रगाढ-निद्रा-निमिलित आसीदयः काशीस्थ पण्डित-समाज। प्रथममेव समाजस्यास्य डिण्डिमघोषं सुप्रभाताभिधानम् मुखपत्रं पण्डितानामुत्थाने सुप्रभातमेवाभवत्। तदनन्तरञ्च शनैः शनैः जागर्तिमापन्ने समाजे संस्कृत-पत्राणामुर्वरायां भूमावस्यां वाराणस्यां समभूत् 'सूर्योदय'। तदनन्तरञ्च 'सहस्रांशुः' ब्राह्मण-महासम्मेलनम्' चेति पत्रत्रयं काश्यामाविर्भूतम्। न केवलं काश्यामेव, सुदूरवर्तिनि पञ्चाप-प्रान्तेऽपि सुप्रभातस्य 'उद्योतः'-प्रकाशमलभत। लवपुरीयैर्नवयुवकैः संस्कृतविद्वद्भिश्च 'उद्योत' नामकं सुन्दरतरं संस्कृत-मासिकं पत्रं निःसार्यते। इदं तु प्रथमं साफल्यं समाजस्य।

एवमेव चिरसुप्तोऽयं पण्डित-समाजः शनैः शनैः जागर्तिमनुभवन् प्राचीनां विशृङ्खलितां शास्त्रार्थसरणिं पुनः समुदनयत्। यतस्ततो बहुत्र सुव्यवस्थिता शास्त्रार्थ-सरणिः सम्प्रवृत्ता।

ये खलु पण्डिताः व्याख्यानादिकार्येषु प्रथमं विरोधं कुर्वन्ति स्म, त एव स्वीयान् बालकान्, छात्रांश्च व्याख्यानदानादौ प्रावर्तयन्। एवमेव ये खलु विद्वांस, छात्राश्च सेवा-सङ्घादिसामाजिकानि कार्याणि प्रतिपदं निन्दन्ति स्म, विरुन्धन्ति स्म, त एव विद्वांसः स्वयं सेवाकार्येषु साम्प्रतं छात्रान् प्रवर्त्तयन्ति। प्रतिपाठशालतश्छात्रा अपि स्वयं सेवकादिकार्येषु प्रवर्तन्ते। एतदपि पण्डित-समाज-दृष्ट्या नाल्पं साफल्यं समाजस्य।

अस्माभिर्वारंवारं प्रार्थिता आसन् विद्वांसो यत्—'श्रीमन्तः प्रतियोगिविधया, अनुयोगिविधया वा यथाकथमपि वा कार्यक्षेत्रे समवतीर्य स्वीयं कालिमानमपहरन्त्विति। तत्रापि अस्माभिर्महान् साफल्यलाभः कृतः सामाजिकैः। काशीस्था वृद्धविद्वांसोऽस्माकमाह्वानमाकर्ण्य समुत्थिताः, महान्तमाशातीतं च कार्यं समपादयन्निति महान् हर्षप्रकर्षः।

एवमेव समाजेन संस्कृतच्छात्राणां सुदृढ-संग्रन्थनाय वर्षद्वयात् काशी-संस्कृतच्छात्रसङ्घः संस्थापितः। यस्येदानीं यावत् विंशत्यधिवेशनानि यत्र तत्र संजातानि। तत्र च दशाधिवेशनानि शकलजनतासाधारणं नगराङ्गणे (टाउनहाले), विश्वविद्यालये, शारदामठे, विश्वाराध्ये रंगमञ्चे, काशीनरेशमन्दिरे च सञ्जातानि। यत्र बहवो मान्याः पूज्या विद्वांसो नागरिका-नेतारश्च भागमगृह्णन्। तेनापि संस्कृतच्छात्रेषु महती जागर्तिः समभूत्। छात्राश्चानेके भाषणे, लेखने, कार्यकरणे च कुशला. संवृत्ताः।

सामाजिकेनोद्योगेन श्रीमतामच्युताश्रमस्वामिमहोदयानामाश्रयेण च भारतीय-संस्कृत-साहित्य-विद्यालयस्य संस्थापनम प्यभूत्। यत्र संस्कृतच्छात्राणां धर्मशिक्षा-भूगोलशिक्षा-हिन्दी-शिक्षेतिहासशिक्षा-लेखनशिक्षा-निबन्धरचनानुवादादि-शिक्षाणां प्रबन्धः कृत आसीत्। परं स्वामि-महोदयाः कियत्कालानन्तरं धार्मिकेऽपि स्वस्थाने नैनं विद्यालयं समस्थापयन्। तेन च स्थानाभावाद्वयं विवशास्तं स्थगितवन्तः।

समाजस्याधिवेशनेषु प्रतिवर्षं प्रत्याधिवेशनं संस्कृतच्छात्राणां व्यापकेषु शास्त्रीयेषु, लौकिकेषु च विषयेषु नवीन-

या रीत्या विवादोऽपि (दिवेट्) भवति तत्र च पुरस्कार-वितरणमपि समाजेन क्रियते।

समाजस्याधिवेशनेषु च श्रद्धेया विद्वांसो माननीयाः श्रीरामावतारशर्ममहोदयाः, श्रीमन्मध्वसम्प्रदायाचार्याः, पण्डित-प्रकाण्डाः पूज्यपादाः श्रीदामोदरलाल-गोस्वामिमहोदयाः, महामान्याः श्रीमदनमोहनमालवीय-महोदयाः, हिन्दू-विश्वविद्यालयाचार्याः श्रीआनन्दशङ्कर-ध्रुव-महोदयाः, महामहोपाध्याया विद्यावयोवृद्धाः श्रीप्रमथनाथ-तर्कभूषण-महोदयाः, श्रीमन्तो रामभवनशास्त्रिमहोदयाः, महामहोपाध्यायाः श्रीप्रभुदत्त-शास्त्रिमहोदयाः, महामहोपाध्यायाः श्रीदेवीप्रसाद शुक्ल-कविचक्रवर्तिमहोदया अन्ये च विद्वांसः सभापतिपदमलङ्कुर्वन्तः समाजस्योत्साहं समेधितवन्तः। अद्य च श्रीमतामाचार्यचरणानां परमपवित्रेण शुभागमनेन कृतार्थीकृतोऽयं संस्कृतविदुषां समाजः परं साफल्यमनुभवन्नमन्दानन्द-सन्दोहं विन्दते।

अस्य प्रारम्भे संस्कृत-समाजस्य दुरवस्थां विलोक्य-विदीर्णहृदया वयं समाज-संस्थापनमभिलषन्तः स्वीयान् मान्यान् विदुषः प्रार्थितवन्तः, परन्तु गाढसुप्ते, मात्सर्य-कलुषिते च पण्डित-समाजे सर्वेऽप्यस्मान् तिरस्कुर्वन्तो हसन्तिस्म, परमस्माकं सौभाग्येन म० म० श्रीमत्प्रभुदत्तशास्त्रि-महोदयाः, संस्कृत-नवयुवकानामादर्शभूता मान्या अस्माकं गुरुचरणा महामहोपाध्यायाः श्रीदेवीप्रसादशुक्ल-कविचक्रवर्ति-महोदयाः, अस्माकमुत्साहं प्रवर्धयन्तो नेतृत्वमस्माकमगृह्णन्। अस्माकं परमपूज्या विद्यावयोवृद्धाः श्रीमदनन्तराम-शास्त्रिमहोदया अपि कार्येऽस्मिन् सोत्साहमस्मानभ्यवर्द्धयन्।

बहवश्चास्माकं मान्याः संस्कृतपण्डिताः स्व-स्वभावसुलभेन मात्सर्येण, द्वेषेण च दन्दह्यमाना विविधं विरोधमकुर्वन् परमस्माकमुत्साहशक्तिर्न मनागपि शैथिल्यमभजत्। शनैः शनैः प्रवृत्ते कार्ये प्रायशः सर्वेऽपि काशीस्थाः सहृदया विद्वांसोऽस्माद्य जीवनशक्तिं प्रवर्द्धयन्तः समाजमिमं सनाथीकुर्वन्ति।

कार्यकर्तारः, आर्थिकीपरिस्थितिश्च।

अस्माकमार्थिकी परिस्थितिर्नाममात्रैव विद्यते। सुप्रभात-प्रकाशने, समाजाधिवेशनादावन्येषु च कार्येषु यावान् व्ययो भवति तत्सर्वमपि सुप्रभातद्वारैव सम्पाद्यते। प्रथमत-एवास्य सञ्चालकैरर्थसङ्ग्रहविषये औदासीन्यं प्रकटीकृतम्। यतः साम्प्रतं विविधैर्वञ्चकैराडम्बरेण महता दम्भेन च भिक्षावृत्त्या धनं सम्पाद्यते। तस्य व्ययश्च स्वार्थसिद्धावेव क्रियते, तत्रापि संस्कृतनाम्ना, ब्राह्मण-समाजनाम्ना, सनातनधर्मनाम्ना च धन-मर्जयन्तु प्रायशो व्यापारिण एव सन्ति। तदिमां दुरवस्थामालोच्य समाजेनैषा पद्धतिरेव परित्यक्ता। यदा कदाचन समापन्ने ह्यर्थसङ्कटे यस्य कस्यापि सहृदयस्योद्योगेनास्माभिस्तावन्मात्रमेव धनमासादितं,येन कार्य-प्रतिबन्धो न भवेदिति। केवलमुत्साहधनाः, परिश्रमपरायणाः, ईश्वरावलम्बिनो नवयुवकादर्शाः समाजकर्णधाराः कार्यं कुर्वन्ति। गतवत्सरात् पूर्वमस्य स्थायि-कोषे सप्तशतमुद्रा आसन्। परमिदानीं व्ययाधिक्येन ता अपि न सन्ति। किम्बहुना, अस्मदभिन्नसुहृदा ज्येष्ठभ्रातृकल्पेन श्रीमता विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणा मया च स्वहस्तेनैव यन्त्र-सञ्चालनं कृत्वा प्रथमाङ्को मुद्रित आसीत्। एवमेव सर्वदा कार्यसाफल्यमालोक्य वयं स्वपरिश्रमेणैव कार्यं सञ्चालयामः।

एतस्य प्रधान-सञ्चालकेषु कार्यकर्तृषु च सर्वेषामस्माकं मान्या प्रिय सुहृद् श्रीगोपालशास्त्रिण साहित्याचार्या दर्शन-केशरिणः (काशी-विद्यापीठस्य दर्शनाध्यापकाः) साम्प्रतं सुप्रभात-सम्पादकाः सन्ति। अपरे च परमोत्साहिन आदर्श-युवकाः पण्डिताः प्रियवराः श्रीगिरीश शुक्लाः, न्यायाचार्या (हिन्दूविश्वविद्यालये न्यायाध्यापका) समाजस्य व्यवस्थापकाः सन्ति। अस्माकं श्रद्धेया सुहृद् श्रीमत्तारादत्त-पन्त-महाशया साहित्य-व्याकरणाचार्या, (रणवीर-पाठशाला-द्वितीयाध्यापका) साम्प्रतं संस्कृतच्छात्रसङ्घस्य सञ्चालका सन्ति। समाजस्य सुप्रभातस्य च विशिष्टाः संस्थापका सुप्रसिद्धाः कार्यकर्तारः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणश्च वर्षद्वयं यावत् सुप्रभातस्य सम्पादन-व्यवस्थापनादिकार्य्यं सञ्चाल्य साम्प्रतं सामाजिक-कार्येषु प्रधान-सहायका सन्ति। अस्माकं प्रथमे प्रोत्साहका सहायका श्रीदामोदरशास्त्रिणो भिषगाचार्या अपि समाजस्य प्रधानाङ्गभूताः सन्ति। इदानीं काव्यतीर्थेन श्रीसरयूप्रसाद शास्त्रिणा (द्विजेन्द्रेण) अपि सुप्रभातस्य-स०-सम्पादकत्वेनास्माकम्महत्साहाय्यं क्रियते। श्रीमदनगोपाल-शर्म्मा त्वस्य सुप्रभातस्य प्राणभूतः सर्वदा समाजकृते प्राणान् दातुं सन्नद्धः सन्तिष्ठते।

एवं चास्माकं सर्वेषां प्रधाननेतार श्रीमन्तो म० म० श्रीकविचक्रवर्तिमहोदयाः, श्रीमन्तः श्रीअनन्तरामशास्त्रिमहोदयाः, परमोत्साहा श्रीमन्तः सभापतिमहोदयाः, व्याकरणाचार्याः, श्रीमदनमोहनशास्त्रिणो व्याख्यानवाचस्पतयश्चास्माकं सञ्चालका सहायकाश्च सन्ति ।

म० म० डा० गङ्गानाथझा, एम० ए० (वाइसचान्सलर प्रयागविश्वविद्यालय), एवं काशीस्थ विद्वन्मौलिमणयो म म श्रीप्रमथनाथभट्टाचार्य-महोदया',भारतगौरवभूता. श्रीमदावार्य-रामावतारशर्ममहोदया, भारतप्रसिद्धा व्याख्यातृशिरोमणयः म०म० श्रीगिरिधरशर्म्ममहोदयाः, काशीस्थाः विद्यावयोवृद्धाः पण्डितप्रकाण्डाः श्रीरामभवनशास्त्रिमहोदयाश्चास्माकमनुशासकाः सर्वदा समाज-साहाय्यं कुर्वन्ति । तैरेव महोदयैरस्य समाजस्य सर्वप्रथमं वीजवाप कृत आसीदिति तेषां महतीमुपकृतिमुररीकरोति समाजः ।

उपसंहारः ।

साम्प्रतं वत्सरेऽस्मिन् सर्वत्रैव संस्कृत-समाजेऽभूतपूर्वां जागर्त्तिमालोक्य,स्वकार्य-साफल्यञ्चालोच्य, सस्कृत-साहित्य-समाजोऽयं महता समारम्भेणोत्साहेन च कार्यक्षेत्रेऽवतीर्य, संस्कृतनवयुवकानां सुदृढं सङ्ग्रन्थनं सम्पाद्य, महाम्हति हिन्दुसमाजे, संस्कृत-समाजे, पण्डित-समाजे च विशिष्टां शास्त्र-लोक-मर्यादाऽविरुद्धां शाश्वतिकीं जागर्त्तिं कामयन्, सर्वारम्भे भगवतस्तत्रभवतः श्रीशङ्कराचार्यचरणस्य सोत्साहम्, साभिलाषञ्चार्चनमाचरन्, तत्रभवत आचार्यान् सानुरोधं सविनयञ्च प्रार्थयते, यत्—बाह्यशत्रुभिरान्तरिकैश्च भीषणशत्रुभिः सर्वतः समाक्रान्तोऽयं भारतीय-हिन्दुसमाजः पण्डितानामालस्यात् शनैः शनैः विनाशोन्मुखः, प्रतीक्षते कमपि श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यसमानवीर्यवतो नेतॄनिति नात्र बहु वक्तव्यम् । श्रीमन्तश्च सन्ति भारतीयेष्वाचार्येषु सपरिश्रमं कार्यकर्तार. ।

एतदपि विचारणीयं यदिदानीं सर्वत्र भू-मण्डले नवयुवकाना साम्राज्यं समेधमानमालोक्यते । भारते वर्षेऽपि नवयुवकानामान्दोलनमिदानीं प्रतिदिनमभिवर्धमानमालोक्यते । भारतीया नवयुवका. सर्वसाधनसम्पन्ना साम्प्रतं भीषणां क्रान्ति कर्तुं कामयन्ते । राजनीतौ, समाजे, धर्मे सर्वत्रैव वृद्धा नेतारो नवयुवकान् विविधै साधनै समुत्साहयन्ति । स्वयञ्च तेषामादर्शभूता प्राणान्परिहातुं बद्धपरिकरा सन्तिष्ठन्ते । अस्माकं वृद्धा नेतार स्वयमादर्शहीनाः पथपरिभ्रष्टा, अकर्मण्याः स्वीयान्नवयुवकान् नोत्थितान् सहन्ते । स्वकीय-स्वार्थपरवशास्तान् युवकानपि पातयितुं प्रबलं प्रयतन्ते, इति सर्वप्रथमं विनाश-कारणमध पातकारणञ्च हिन्दुजातेः । परमिदानी संस्कृत-नवयुवका अपि तेषां नग्नचित्रमालोचयन्तोऽन्येषां नेतॄणामादर्श गृह्णन्ति । ततश्च पण्डिता महान्तमुत्पातमाचरन्ति, न च स्वीयं दोषमनुपश्यन्तीति साम्प्रतं तेषां देश—धर्म—समाज—प्राणभूतानां युवकानां नेतृत्वाय कस्याप्युदारहृदयस्य धर्मनेतुर्वर्तते महत्यावश्यकता ।

साम्प्रतमुत्साहपूर्णानां नवयुवकानां नेतृत्वं कर्तुं शिथिलाः सन्ति वृद्धविपश्चितः । तत्रभवति भवति आचार्यचरणे वर्ततेऽस्माकमाशाबन्धः । यदि चेच्छ्रीमन्तो वास्तविकीं धर्मसेवां विधातुमभिलषन्ति, तदा स्वतन्त्रेण, देशकालानुकूलेन, भारतीय-संस्कृतिपूर्णेन, उदारेण पथा प्रवर्त्तयन्तु, समाजम्, कुर्वन्तु देश-कल्याणम्, समाचरन्तु समाजस्य सुदृढं बन्धनम् ।

इयमेवास्माकमभिलाषा, इयमेवचाशा । न वयं धनं कामयामः, न प्रतिष्ठाम्, नापि चान्यत् किमपि । वयमभिलषामस्तादृशं धर्मनेतारम्, यः खलु वस्तुतः श्रीमदाद्य शङ्कराचार्य-चरण-प्रदिष्टेन पथा स्वीयान् प्राणान् करतले संस्थाप्य, निर्भयः केसरीव भारत-विपिनं विधर्मि-हृदय-विदारकेण गर्जनेनापूरयेत्, येन पलायिता भवेयुस्ते हिन्दुधर्म-विद्रोहिणः, निर्दयं भारतं निगिरमाणाश्च हिंस्राः दुष्टश्वापदा इति ।

—श्रीकेदारनाथ शर्म्मा सारस्वतः
(सं० सा० समाज-मंत्री)

[रचयिता-गोस्वामी श्रीनिवासशास्त्री
सी. पी. सागर-वास्तव्यः]

अयि ! सौख्यकारिणि मौढ्यहारिणि,
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ।
भवसिन्धुतारिणि कीर्तिधारिणि,
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥१॥
अधिगम्य ते चरणालयान्तिक-
माप्नुवन्ति जना न किम् ?
अयि शारदेन्दु-तिरस्कृतद्युति
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥
कलिकाल-कुत्सित-कल्मषोत्थ-
कुतर्क-कर्कश-बुद्धयः ।
कलयैव किं कलयन्ति ते किल
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥
अधुनाऽपि भारत-भूतले
भवदुद्भवो न तिरोऽभवत् ।
प्रभवन्ति भावित भावनास्तव-
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥ ४ ॥
त्वदृते वयोधनरूपजाति-
भिरन्वितोऽपि न शोभते ।
विधवाऽऽत्तकुङ्कमबिन्दुवन्ननु
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥
मनसोबलं वचसोबलं मतिजाड्य-
मश्मनि पाटवम् ।

हर, देहि, नाशय, धेहि, मे भुवि
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥
किमु "मा(श्री)निवास" जनोऽप्य-
पाङ्गनिरीक्षितो भविता क्वचित् ।
वरमेतमेव वृणे दयामयि,
देववाणि ! नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥

[निबन्धा—पद्मानन्दश्चतुर्वेदः प्रयागस्थः]

अयि सुहृदयाः, सुमनोहराः, सुसंघटिताः, सुपुरुषा , भारतीयाः ! शृणुत मत्सन्देशम् ।

भारते भवतां सृष्टिं विधाय सामाजिकीं लौकिकीं शास्त्रीयामतिमनोहरां प्रजापालनपद्धतिञ्च शिक्षयित्वा सुखेनात्र क्षीर-सागरे स्वपिमि; किन्तु भवन्तः साम्प्रतं पूर्वोक्तां सर्वां क्रियां विहायाऽहम्मन्यमाना सन्त मत्कृतं कर्म च तिरस्कुर्वन्तो मदनुष्ठितां स्वानुजानां रक्षामकृत्वा कथं मां दुःखयन्ति ।

दृश्यते च सर्वे यूयं वृद्धानां वाक्यमनादृत्य स्वकीयेनैव कपोल-कल्पितेन शास्त्रेण कार्यं कुरुथ न युष्माकम् राज्ये सर्वे सुखिन , नान्त्यजानाम् रक्षा, न शास्त्र-रक्षा, न मर्यादा-रक्षा, न स्त्रीणां रक्षा न गवादीनां रक्षा, सर्वथा त्राहि-त्राहि करुणो दीनः हृदय विदारणः, आश्चर्य जनकः, स्वर. श्रूयते कथमेतदर्थमेव तत्र युष्माकम् निवासः कृतः, एतदर्थमेव शास्त्रं निर्मितम्, एतदर्थमेव अल्पायासेनैव बहुपुण्यफलप्रदं कलियुगं विरचितं परस्परम् द्वेषेर्ष्या-क्रोध-मद-मात्सर्यच्छल-प्रपञ्चादीनां वृद्धिर्जायते ।

आधुनिकीं दशामालोक्य न स्वावताराय प्रयत्नं करिष्यामि। यदाऽन्त्यजानां रक्षा सर्वेषामुपकारायेति पूर्वोक्तं साधु चरित्रं स्फुटीभविष्यति तदा वैदेशिकानां संक्षयार्थमागमिष्यामि।

युष्माकमेव निरुद्योगतो रामलीला निरुद्धा, युष्माकमेवानुत्साहेन गोवधः, नारी हरणं, धर्मोपरि कुठाराघातश्च प्रतिदिनं प्रभवति। युष्माकमेव कृत्येन, वृद्ध-बाल-विवाहेनाऽसंख्या विधवा भारतेऽस्मिन्दरीदृश्यन्ते।

यदि कटिबद्धा भूत्वाऽस्य दोष-निस्सारणे कृत-प्रयत्ना भविष्यथ, तदा परित्राणायेत्यादि दर्शयितुमागमिष्याम्यन्यथाऽरण्यरुदितमिव रोदनं कुर्वन्तु नाहमागन्ता। स्मरन्तु मद्वाक्यम्—

"अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम्।
कर्तारं भजते सोऽपि नह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः" इति

हेमन्तोपालम्भः।

[ले०—जगल्लालशर्म्मा शिष्यः, व्रजभूषण विद्यालयस्थः गया।]

तुषारलेशं समवाप्य कान्ता
गता न का कान्तसदेशमाशु।
युवा च हेमन्त! न कां सदोषा-
ञ्चकार दोषाभिनवोढ-योषाम् ॥१॥
द्रुतं महासैन्यबलावलेपो-
विजित्य हेमन्त! महारिपुस्त्वाम्।
कृतावमर्षो नयशीलशाली
निजाधिपत्यं शिशिरो विधाता ॥२॥

उपनिषद्गौरवम्।

[ले०—कुरुक्षेत्रीय पं० छज्जूरामशास्त्रि-कविरत्न-विद्यासागरः लाथपुरीय-वारऋषिकुलस्थः।]

प्राचीनकालादस्मदाचार्यचरणा वेदविषयं त्रिषु भागेषु विभजन्ते स्म, स च विषयविभागो व्यापकोऽतीव विशुद्धश्च, तदनुसारेण वेदोपनिषत्स्वपि त्रिधैवाध्यात्मिक-तत्वस्य वर्णनमस्ति। अर्थात्-परमात्मनो जीवात्मनश्च तत्त्वज्ञानं वेदेषु त्रिधा व्यवस्थितं विद्यते कर्मोपासना-ज्ञानभेदात्। एतत्प्रकारत्रयं काण्डत्रय-नाम्ना व्यपदिश्यते। तत्र ज्ञानकाण्डे परमात्म-जीवात्मनोर्वास्तविक-स्वरूपस्य वर्णनम्। कर्मकाण्डे यज्ञसम्बन्धिकर्मकलापस्य विधानम्। उपासनाकाण्डे परमात्मनो भक्तिनिरूपणम्। ज्ञानकाण्डस्य—'सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्ध' मित्यादिकमुदाहरणम्। कर्मकाण्डस्य—'सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु माविद्विषावहै इत्यादि। (एष कर्मोपदेशः पुरुषान्प्रतीश्वरीयः) उपासनाकाण्डस्य—"प्राणाय नमस्तस्मै यस्य सर्वमिदं वशे। यो भूतःसर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥" इति वैदिकसमये त्रीणि काण्डानि मिलित्वा धर्मशरीरं कुर्वन्तिस्म। वस्तुतस्तु त्रयोप्येते भेदाः समयभेदाज्जाताः। ये मानवा यज्ञादिकर्मकाण्डस्य विगुणत्वं क्षणिकफलदायित्वं वा विलोक्य विरक्तास्ते भक्तिपथं चाश्रयन्तेस्म। एवं भक्तिज्ञानकर्मणां पृथक् २ मार्गा. संबभूवुः। सम्प्रदायाश्च बहवः प्रचलिता। ब्राह्मणग्रन्थेभ्यस्तु इदं ज्ञायते यत्पुरा वेदाः कर्मकाण्डार्थमेवोपयुज्यन्तेस्म।

मीमांसा-दर्शनादिग्रन्था अपि कर्मकाण्डस्यैव परिपोषका इति सुव्यक्तम् । ब्राह्मणग्रन्थेभ्यः किंचिदर्वाचीनकालीना वेदसारभूता उपनिषदस्तु—'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयोऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥' इति मुण्डकोपनिषच्छ्रुत्या सुव्यक्तमेव कर्मकाण्डमुपहसन्ति । ब्राह्मणग्रन्थेषु ज्ञानोपासनयोस्तादृशी निष्फलता न प्रदर्शिता । उपनिषत्सु तु कर्मकाण्डस्य महानेवायमुपहासः कृतो दृश्यते । यद्यपि सर्वा उपनिषदो नैककाल प्रभवा न सहमताश्च तथापि 'ज्ञानादेव मुक्तिरिति प्रतिपादने सर्वासामैकमत्यम् । ज्ञानकाण्डस्यैव विस्तारो न्यायवैशेषिकसांख्ययोगवेदान्तदर्शनादिषु दृश्यते । भक्त्यपरपर्यायमुपासनाकाण्डं रामायणभारतादिग्रन्थेभ्यो विकाशमाप । एवमेते त्रयोऽपि भेदा वेदप्रभवा एव । कर्मज्ञानभक्तीनां भेदभावं निरस्य भ्रातृभगिनीवद्भगवद्गीता त्रयाणामेकार्थसंपादने यत्नं करोति । यतस्तया त्रयाणामेव सफलत्वं प्रसाध्य विभक्ता अपि त्रयः पुनर्मेलिताः । अत एव संप्रति भगवद्गीता प्राणभूता हिन्दूनां मन्यते । प्रकृतमनुसरामः, सर्वासां भाषाणामुत्पत्तिस्थानं संस्कृतभाषा । तस्या धार्मिकसाहित्ये यद्वेदानां गौरवं तदेवोपनिषदामित्यत्र नास्ति कस्यापि वैमत्यम् । विदुषां कल्पना-हंसी तूपनिषत्सरोवरे महान्तमेव मज्जनानन्दं लभते । वस्तुतस्तु निःसारे संसारे उपनिषद एव स्वजन्यज्ञानाग्निना जन्मजराया जटिलं जालं जर्जरयित्वा अमन्द-ब्रह्मानन्द-रसभाजनं कुर्वन्ति यस्य रसस्य स्थायीभावश्चमत्कारः स खल्वद्भुतो नाम रसः। उपनिषत्सु पदे पदे भासते। कस्यचिदुपनिषदामध्ययनेऽपि कृते यत्परमानन्दो न जायते स खलु 'नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति, न्यायादुपनिषदां नापराध । पारिभाषिकशब्दानां बाहुल्यात्किंचित्काठिन्यमपि तासां भूषणमेव न दूषणम् । उपनिषदो न बुभुक्षितव्याघ्रेण तुल्या अपितु दुग्धदायिन्यो धेनवः। तदनुशीलनरूपसेवया परममृतं प्राप्यते, यत्पीत्वा नरोऽजरोऽमरो भवितुमर्हति । 'आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम्' इति न्यायात् ।

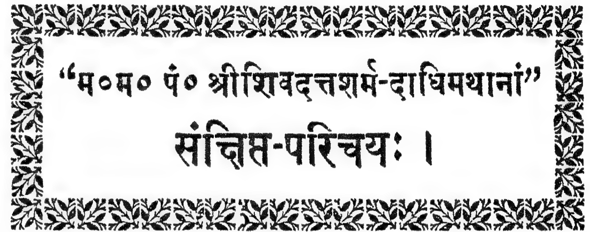
किंबहुना पाश्चात्य-विद्वद्भिरपि-काण्ट-शोपनहार-मोक्षमूलर-मुग्धानल-प्रभृतिभिरुपनिषदो धार्मिकसाहित्यस्य प्राणा मन्यन्ते । तैरुक्तम्, उपनिषद्भिर्वेदेभ्यो ज्ञानरत्नानि निष्कृष्य तैः सुवर्णमाणिक्यं मेलयित्वा एका निर्मला माला कल्पिता या भारतीयकण्ठे बद्धा सती विलक्षणां द्युतिं धारयति । भारतवर्षस्य पुरातनो महिमा यद्यपीदानीं नास्ति, तथापि संस्कृतभाण्डारस्य यावान्धार्मिकपुस्तकानामंशो लभ्यते, तस्य गम्भीरतां प्रवेष्टुमद्य यावदपि कश्चिदन्यदेशीयो विद्वान्न समर्थ. । केचित्कथयन्ति यस्मिन्समये शिक्षायाः सभ्यतायाश्च पूर्णः प्रचारो भवति, तदैवौपनिषदं ज्ञानं वर्द्धते । वैदिकसमये कर्मकाण्डानुयायिन एव सर्व आसन् । उपनिषदामुच्चविचारांस्ते न जानन्ति स्म । यदा शिक्षायाः सभ्यतायाश्च विकाशोऽभूत् तदा महर्षिभिः सूक्ष्मगूढविचारा उपनिषद्द्वारा प्रकाशिताः । कणाद-गौतम-कपिल-बुद्ध-शङ्करादिभिः कर्मकाण्डस्य खण्डनं कृत्वा ज्ञानकाण्डस्य प्रचारः कृतः । परन्तु नैतत्सत्यं प्रतिभाति, यत उपनिषदां वास्तविको विचारविषयोऽद्वैतवादः । तं चाद्वैतवादं सधा-

खण्डन-सिद्धान्त-लेशाद्वैतसिद्धि-प्रभृतिग्रन्थेभ्योऽपि प्रोज्ज्वलरीत्या शतं वेदमन्त्रा प्रतिपादयन्ति । उपनिषदामाश्रयो वेदो यथा अनादिस्तथैवौपनिषदं ज्ञानमप्यनादि । उपनिषदामेव वाक्यानां समन्वयाय भगवता वेदव्यासेन स्वकीयं वेदान्तदर्शनं प्राणायि ।

किंचित्समयानन्तरं तस्योपरि बहूनि भाष्याणि संजातानि । तेषु सर्वेष्वपि शङ्करावतारभगवच्छंकराचार्यकृ ं भाष्यमतीव प्रौढं सचमत्कारं च वर्तते, परन्तु 'प्रायेण सामग्र्यविधौ नराणां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्ति' रिति न्यायेन तत्रैको महान् दोषोऽपि विद्यते । स चायं यत् शाङ्करभाष्यं केवलं शास्त्रीयमेव न, किन्तु कथापरकमपि । भगवान्-शङ्कराचार्य एकमद्वैतपक्षं स्वीकृत्य तत्समर्थने सर्वोपनिषदो वेदान्तदर्शनं भगवद्गीतां च लापयामास । शांकरभाष्यपाठकस्य चित्ते स्वभावादिदमङ्कितं भवति यच्छङ्कराचार्यः स्वबुद्धिप्राबल्येन स्वपक्षे लोकानाकर्षति न निष्पक्षपातमुपनिषदोऽन्यांश्च ग्रन्थान् व्याख्याति । एवमेव श्रीरामानुज-श्रीमाध्व-श्रीनीम्बार्क-श्रीवल्लभादिभिराचार्यैः स्वस्वभाष्यैः सम्प्रदायस्यैव दार्ढ्यं कृतं न निष्पक्षपातं किंचिद् व्याख्यातम् । अस्तु, तावत्प्रकृतमनुसर्तव्यम् । उपनिषदां गौरवे बहूनि कारणानि सन्ति । तत्र दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । प्रथमं कारणमुपनिषदां भाषासारल्यं, यथा—'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टः रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ (काठकः) ॥ पश्य कीदृशी सारल्यस्य चरमा सीमा । अथ च—

'त्रयो वेदा एत एव' वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः, (बृददारण्यकम्) । ऋग्वेदस्य कार्यं स्तुतिर्वाग्रूपत्वात् । यजुर्वेदस्य कर्मसम्पादनं मनोरूपत्वात् सामवेदस्य जीवात्म-परमात्मनोः सम्बन्धस्थैर्यकरणं प्राणरूपत्वात् पश्यैक एव दृष्टान्तः कथमिव गम्भीरं प्रश्नं स्पष्टयति । द्वितीयं कारणं केन-कठ-प्रश्न-छान्दोग्य-बृहदारण्यक-प्रभृतय उपनिषदो ब्रह्मज्ञानरूपं तीव्रमौषधं कथारूपिणि मधूनि मेलयित्वा पाययन्ति । इति

"म०म० पं० श्रीशिवदत्तशर्म-दाधिमथानां"

संक्षिप्त-परिचयः ।

(रचयिता—जयपुर-राजगुरुकथाभट्टवश्यं -नन्दकिशोरशर्मा साहित्याचार्य , सरस्वती-भवनं, काशी) ।

बदरीलालतनयो गोदादेव्यास्तु गर्भजः ।
शिवदत्तो दाधिमथस्त्यक्त्वाऽस्मांस्त्रिदिवं गत ॥१॥
श्रीमज्जयपुराधीश-विद्यानिलय-रक्षिताः ।
विद्याः सर्वा अधीत्यैव वाचस्पतिसमप्रभ ॥ २ ॥
शब्दशास्त्रे प्रगल्भत्वं प्रातिनिध्यं च पाणिनेः ।
अनल्पकल्पनाजालैरभजद्गुरुसन्निधौ ॥ ३ ॥
प्रसारं तत्र विद्यानां कृत्वा लब्ध्वा च गौरवम् ।
दुर्गाप्रसाद-सविधे काव्यमाला-प्रकाशकः ॥ ४ ॥
स्वातन्त्र्यं तत्र लब्ध्वा यो ग्रन्थोद्धारमथाकरोत् ।
वेङ्कटेश्वर-यन्त्रेऽपि रङ्गनाथस्य सम्मतः ॥ ५ ॥
टिप्पणीर्ग्रन्थरत्नेषु चक्रे भाव-परिप्लुताः ।
ज्यौतिषेऽपि दृढज्ञानाच्चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥ ६ ॥

कृत्वा च गणनां धीमानर्वाचीनविधानतः ।
राज्ञो माधवसिंहाय दर्शयामास दानिने ॥ ७ ॥
काशिका-टिप्पणीकर्ता भाष्यभाषणनागराट् ।
लवपुरे प्राच्यविद्याप्रधानाध्यापकोऽभवत् ॥ ८ ॥
द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं बालांश्चक्रे सुपण्डितान् ।
ततः स सुयशःप्राप्य जराजीर्णकलेवरम् ॥ ९ ॥
मार्गकृष्ण-त्रयोदश्यां देवनद्यास्तटे शुभे ।
काश्यां त्यक्त्वा शाश्वतं तच्छिवसायुज्यमाप्तवान्॥१०॥

पूज्यपूजाव्यतिक्रम-परिणामः ।

समुपस्थितेषु जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यरामानुजाचार्यवल्लभाचार्यचरणेषु, वङ्ग-गुर्जर-काठियावाड-कच्छ-महाराष्ट्रादिसर्वप्रान्तीयसुप्रसिद्ध-महामहोपाध्यायाद्युपाध्यलङ्कृत-विद्वद्वरेषु सर्वमान्यजनसमूहेषु चापीदमद्वितीयमखिलभारतीय-ब्राह्मण महासम्मेलनं समयद्रव्यव्ययापेक्षया किमप्यन्यत् न कृतवदिति यत् विश्वासार्हसमाचारपत्रैः सर्वत्र शङ्खरवेणोद्घोष्यते निन्दा च क्रियते। तत्र को हेतुरिति पाठकानां मनसि सहजमाशङ्का समुत्पद्येत । बहुत्र पत्रेषु तु परिषत्सञ्चालकानां पक्षपातादिदोषा अस्य कारणत्वेन समुपस्थापिताः सन्ति । परमस्मन्मते तु पूज्यपूजाव्यतिक्रमस्येदं फलम् । तद्विचार सभायामेकदिने पञ्चाननतर्करत्नमहोदयैः स्वाधिकारमनालोच्य पूज्यचरणानां जगन्मान्यानां धर्माचार्याणां जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यकुर्तकोटिस्थानां तत्प्रेषित-सभासदस्यानाञ्चयोऽवमानः कृतस्तस्येदं फलम् यदिदानीं सर्वं कृतकार्यमपि सम्मेलनं निन्दन्त्येव । अन्यच्च अनन्तकृष्णशास्त्रिणां सभा-सञ्चालकानामनुचितमशोभनं च वक्तव्यम् । यत् "ते इतो (विचार-सभातः) गच्छन्तु येषां सभानियमेषु वैमत्यं वर्तते" इति । किमेतदपि न ज्ञायत एभिर्यत् वीतरागभयक्रोधैः ऋषिमहर्षिभिः प्रणीतेषु सनातन-धर्म-नियमेषु वैमत्यं सम्भवति. (यद्दुरीकरणायैव ब्राह्मणमहासम्मेलनं सम्पन्नम्) तत् किं रागद्वेषान्वित-युष्मत्-सदृश-मनुष्यकृतनियमेषु तन्न सम्भवति ? ब्राह्मण-महासम्मेलनन्तु भवतां गृहं नासीत् (!) भवद्भिरनुचितभाषणेन पूज्यपण्डितानामवमानः कृतः । अतः तस्य फलमनुभूयताम् । सर्वत्र निन्दा ! घृणा !! किं बहुलेखनेन ? "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।" इति ।

—त्र्यं. वि. मोहोरीरः ।

उत्कण्ठा ।

[रचयिता—केदलायोपाह्वः श्रीनिवासशर्मा रम्भापुरमठस्थ]

नाकीश-मौलि-मणि-राजि-विराजिताऽङ्घ्रेः
काश्याः पवित्र-चरितस्य विभोश्शिवस्य
शोकार्ति-हारि-पद-पङ्कज-रेणु-राशा—
वाशास्महे विलुठितुं वयमल्पपुण्याः ॥ १ ॥
पापारि-वारि-परिपीय सुरापगाया—
स्तापाऽपनोदनपटुं गिरिशं प्रणम्य
पाकारि-सेवित-पदा-महमन्नपूर्णा-
मासेव्य धूत-कलुषः सुकृती कदा स्याम् ॥२॥
परम-पुरुष-पाद-विनि-स्सृता
पतित-पावन-चारु-गुणाऽन्विता ।
मुनि-चकोर-शिवङ्कर-चन्द्रिका
शिवकरी ननु स्यात्सुरदीर्घिका ॥३॥

सम्पादकीयम्

हा ! अनभ्रे वज्रपातः

" यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति ।
यच्चेतसापि न कृतं तदिहाभ्युपैति ॥ "

अयि प्रिय सुहृदः सुप्रभात-पाठकाः ! कम्पते करः, शिथिलं शरीरम्, विदीर्यते हृदयं न प्रचलति लेखनी, शीर्य्यते स्वान्तम् प्रियवयस्यस्य गिरीश शर्मणो दिवङ्गमन-वृत्तान्तमावेदयितुम् । न मतिः प्रत्येति, येन सहाधुनैवाशितम्, स्थितम्, हसितम्, विलसितम्, स एकपद एवान्तर्हितः स्यादिति ? वयं चकितचकिता एव प्रतीक्षामहे । किं वयस्यो ऽस्मान् विहाय गमिष्यति ? न ह्येवं सम्भवति । हा ! कास्मान् जहासि ! कुह सर्पसि ! किमितोऽपि स्वर्गे सुख-सन्दोहः ? नहि संस्कृत-साहित्य-समाज-सुहृत-सह-वास-सुख-तुलां निःश्रेयस-सुखमधिरोढुमर्हति इति निश्चितं वेत्तु । हा ! हा ! स्वप्नोऽयम्, आहो माया उत मतिभ्रमोऽस्माकम् ? किं वयम्प्रलपामः " यत् गिरीशशुक्लोऽस्मासु नास्तीति ? अरे दुर्दैव ! कराल काल !! नैवं स्यात् सहि कायेनास्मान् विहायापि स्वस्मृत्या क्षणमपि न जातु हास्यति । न कदापि तेन वयं वञ्चिताः । स कथमेकपद एवैवं वैरस्यमाच-रिष्यति । हा ! यो हि, अस्मान् हतोत्साहानपि स्व-मञ्जुल-मधुर-भाषया सुधाप्लावितान् करोति स्म, स किमनिगद्यैव शाश्वतिकपदाय प्रस्थितो भविष्यति ? नैतत् स्वप्नोऽपि सम्भाव्यते । हा ! हन्त !! सर्वं मपि ममैतत् प्रलपितम् न स कर्णे करोति । सतु दीर्घनिद्रं प्रसुप्त एव, दीर्घ-प्रस्थानं प्रस्थित एव, सोऽन्तिम-स्वासं निरस्वसीदेव । वज्रहृदय ! संस्त-म्भयात्मानं न स पुनरावर्त्तते । हा ! संस्कृत-साहित्य-समाज सर्वथा वञ्चितोऽस्येव तेन महात्मना ? अहो न बध्नाति धैर्यं धिषणा, किं ब्रूमः प्रियसुहृदोऽ-कारणत्यागम् ? कमुपालभामहेऽधुना ? कालो बली-यान् किल न विमृशति कर्तव्याऽकर्तव्यम् । गतहायन एव प्रिय-सुहृदो हिन्दूविश्वविद्यालये न्यायशास्त्रा-ध्यापकत्वमुपश्रुत्य समेत्यास्माभिर्निर्णीतमासीद्द्य-न्न्यायकुसुमाञ्जलि-वात्सायन-प्रभृतीन् सर्वानपि दु-रूह-न्याय-ग्रन्थान् सरल-संस्कृतटीकया समलङ्कृत्य शास्त्रिग्रन्थ-मालायां स्वल्पतरशुल्केनैव प्रकाशयि-ष्यामो, येन सर्वेषामपि तदध्यायिनां स्यात् सौलभ्य-मिति । तत् सर्वमपि स्मृतिपथमुपगतं भृशं दुनोति चेतः । संस्कृत-साहित्य-समाजस्य व्यवस्थापकत्व-मुररीकृत्य सर्वमपि सुप्रभातीय-प्रबन्धकृत्यं स्वशिर-स्येव प्रियसुहृदा गृहीतमासीत् । गृहस्वामिने सर्वमपि भारं समर्प्य यथा कुटुम्बिनः सुखं विहरन्ति तथैव-वयं प्रियसुहृदि सं० सा० समाजीयम् सर्वमप्युत्तर-दायित्वं निधाय सुखिनो मुदिता आस्म । यदा खलु समाजीयाधिवेशनं भवति स्म, तदोपवेशनादि-

प्रतिपत्तिकर्मत आरभ्य प्रतिपन्नकर्मान्तं सर्वमपि-कृत्यं कुटुम्ब-स्थविरवत् प्रियसुहृदैव सम्पाद्यते स्म । तत्सर्वमपि स्मारं स्मारमिदानीं न निरुध्यतेऽश्रुधारा । पुरतश्च तदीयानाम् अनाथानां कुटुम्बानां दशां विलोक्य व्यथतेऽन्तरात्मा क एषाम्पालयितेति । हा ! हन्त !! तदीयकुटुम्बेषु—हतभाग्या जरठा जननी, चतस्रो दीना दुहितरः, द्वौ कोमलौ कुमारौ, विधवा तपस्विनी भार्या अहर्निशं विलपन्ति न शुष्यति नयनाम्बु तेषाम् । नास्ति कोऽप्याधारस्तेषाञ्जीवनस्य । हा !. कस्य दुष्कृतस्याऽयं परिणाम उपनतो ? यत् पुष्पन्नेव तरुरशनिना विनिहतः, सर्वमप्यारामं दग्धवान् । हा ! कले ! ध्रुवं तवैवेदं कापट्यम्, यत्र मृष्यसि सुकृतशालिनं परोपकृति-परायणं बुधजनं स्वसाम्राज्ये । अयि सुप्रभातपाठकाः ! सम्प्रति प्रियसुहृदो गिरीशशर्मणो न्यायाचार्यस्य परिवाराः श्रीमतामेव कृपाकटाक्षैकजीविनः सञ्जाता. । अतो तदीयानाथ-कुटुम्बदशां श्रुत्वा विगलितान्तः करणाः ये केऽपि यत् किञ्चिद् द्रव्यादिकम् तदीयकुटुम्बसाहाय्यार्थं प्रेषयितुमभिलषेयु, तत्सर्वमपि महामहोपाध्याय-पण्डित-देवीप्रसादशुक्लक-विचक्रवर्तिनाम्ना सुप्रभात-कार्यालये प्रेषयितुं तथान्यांश्च प्रेषणार्थं प्रेरयितुमर्हन्ति । इदानीं सर्वेभ्योऽपि दानेभ्यः तत्कुटुम्बरक्षार्थं दत्तं दानं महत्पुण्यमुत्पादयितुमलमिति सर्वानेव प्रतिभाति । यथा स्यात् तेषां विपत्समुद्रे मज्जतां तृणसाहाय्यलाभस्तथा विधीयतां तत्र भवद्भिः श्रीमद्भिरिति साञ्जलि-प्रार्थयमानस्य शोकाकुलस्याश्रुधारानिमिलितनयनस्य ममापि नाग्रे सरति लेखनीति विरम्यते ।

*   *   *   *

शोकोच्छ्वासः ।

अत्र काश्यां मार्गशीर्षकृष्णचतुर्दश्यां महामहोपाध्यायविद्वद्वराणां श्रीमतां शिवदत्तशास्त्रिवर्याणां लवपुरीय वास्तव्यानां स्वर्गवासोऽभूदिति नितरां विषादस्थानमस्माकम्, नूनं संस्कृत सरस्वत्या, दुर्भाग्यविलसितञ्चेदम् । विद्वद्धुरीणानान्तेषां लोकोपकारिण्या साहित्यसेवया अधमर्णा वयं तत्पारिवारिक-जनानां सन्निधौ समवेदनां प्रकाशयन्त स्तच्छान्त्यै परमात्मानं प्रार्थयामहे ।

*   *   *   *

शारदापीठस्थाः श्रीशङ्कराचार्याः ।

काश्या मस्यां समागतानां पश्चिमाऽम्नायश्री-शारदापीठस्थानां जगद्गुरुशङ्कराचार्य-श्रीराज राजेश्वराश्रम-स्वामि-पादानां श्री-काशीपण्डित-सभातोऽभिनन्दनं पूजनञ्च संजातम् । यत्र सर्वेऽपि महामहोपाध्याया दण्डिस्वामिनः श्रेष्ठिनश्चोपस्थिता आसन् । संस्कृत-साहित्य समाजद्वारा च नगराङ्गणे(टाउनहाल) जनसङ्घसम्भृते महता समारोहेणआचार्यपादानां समादरणं शुभाभिनन्दनमभूत् । काशीस्थ गुर्जरसमित्यापि समारोहपूर्वकं पूजनं कृतम् । काशिक-ब्राह्मण-सम्मेलने च, आचार्य-वर्य्याणां सनातनधर्मस्य दार्ढ्यसम्पादनाय विदुषां परस्परमैकमत्येन कार्यकरणाय च भावपूर्ण उपदेशोऽभवत् । श्रीमदाचार्यपीठद्वारा च काशीस्थानां सर्वेषामेव दण्डिस्वामिनां सवस्त्र-युगलं भिक्षाकृत्यं सम्पन्नमभूत् । विशिष्टानां विदुषां वैदिकानाञ्च सर्वेषां सदक्षिणः सत्कारः समपद्यत । अत्यत्रश्रेष्ठिभिश्च स्वस्वालयेष्वाचार्याणां पूजन

मुपदेशश्रवणं च कृतम् । एवमागतेष्वेतेषु शारदापीठस्थभगवत्पूज्यश्रीशङ्कराचार्यपादेषु इदानीं काश्यां समीचीना धर्मचर्चा प्रजासु धर्मोत्साहवृद्धिरासीदिति प्रसीदत्यस्माकं चेतः ।

* * * *

गीता-डायरी ।

प्राप्तिस्थानम्—गीताप्रेस गोरखपुर मू० ।-)

इयं डायरी हिन्दु (आर्य) जातेस्तु प्राणस्वरूपैव प्रतिभाति गीतापाठं कुर्वतोऽनया गीता सम्पूर्णाऽपि वर्षाभ्यन्तर एव कण्ठस्था भविष्यति । यतो हि प्रतिपत्र मत्र गीताश्लोकद्वयं मुद्रितमस्ति। इमां डायरीं गृहीतवतः प्रतिदिनं गीतापाठो दैनिक-वृत्त-लेखनञ्चेति "एकक्रियार्थद्वयकृत्प्रसिद्धा" इति लोकोक्तिश्चरितार्थ्यमेति । वयं तु अभिलषामो, यत् सर्वेऽपि भारतीया अन्येऽपि गीतानुरागिणो विशेषतः संस्कृतज्ञा इमामेव डायरीं गृह्णन्तु बहुज्ञातव्य-विषयसम्भृताया. शोभनकर्गजादिविभूषिताया अप्यस्याः मूल्यमतीव स्वल्पमस्ति ।-) आणकमिति

संस्कृत-समाचाराः

सुप्रभातस्य 'गिरीशाङ्कः' ।

अयि आर्य्याः ! सुप्रभात-पाठकमहाभागाः ! हन्त ! संस्कृत-साहित्य-समाज-संस्थापकेषु सुप्रभात-सञ्चालकेषु चान्यतमः काशीस्थविद्वन्मण्डलीमण्डनायमानः, संस्कृतसाहित्यसेवकानामादर्शभूतः श्रीमान्-पण्डित—गिरीशशुक्ल—न्यायाचार्यमहोदयः अकाण्ड एव विनश्वरं शरीरमपहाय कैलाशवासमनुतिष्ठन् संस्कृतज्ञ-समाजमपारे शोकपारावारे सममज्जयदिति हृदयविदारकं दैवदुर्विलसितं कस्य वा सहृदयस्य स्वान्तं न नितान्ततान्तमातनोति ?

तत्तस्यालौकिकशक्तिशालिनो महानुभावस्य स्मृतौ सुप्रभातस्य 'गिरीशाङ्कः' पौषमासान्त एव सत्वरं प्रकाशमेष्यति । अतोहि तस्य महात्मनो विषये यत्किमपि गद्यं पद्यं वा निवापाञ्जलिरिव श्रीमद्भिः सप्ताहाभ्यन्तर एव कार्यालये प्रेषणीयम् ।

भवद्भिस्तद्विषये स्वीयमनोभावं तज्जीवनविषयकाणां विषयाणाञ्च यथाज्ञानं वर्णनं स्वल्पतरं वा महद्वा यावद्वा सत्वरमवश्यञ्च प्रेषणीयमिति नात्र किमप्यधिकं वक्तुं पारयामि भग्न-हृदयो, हत-भागधेयोऽहमिति निवेदयते ।

शोक-विकलः—

विन्ध्येश्वरीप्रसाद-शास्त्री,

'गिरीशाङ्क'-सम्पादकः ।

राष्ट्रिय-समाहावसरे

कलिकातानगर्याम्

त्रिचत्वारिंशत्तम (४३) वर्षीय-भारतीय-राष्ट्र-महासभायाः

(कॉंग्रेस) महाधिवेशनम् ।

[सूचयिता—साहित्य-शास्त्री पं० श्रीसरयूप्रसादपाण्डेयः (द्विजेन्द्र.) काव्यतीर्थः]

इयं हि राष्ट्रिय-महासभा, भारत-प्रधानभूतायां कलिकाता-नगर्यां गतराष्ट्रियसप्ताहे महता समारोहेण निर्विघ्न समपद्यत । तत्र समन्तात्प्रतिनिधिरूपेण राजनैतिक-धार्मिक-सामाजिकनेतारो विद्वांसो नागरिका राजानश्च सभाजना. समागता आसन् । अस्यामपरे द्वीपान्तरागताः प्रतिनिधयोऽपि सम्मिलिता इत्ययमत्र विशेषः (?) तत्र श्रीमन्तः पण्डित-मोतीलाल-नेहरूमहोदया राष्ट्सभायाः सभापतिपद्मलञ्चक्रुः ।

अथ यथावसरन्ते सभापतिस्थानमलङ्कृत्यासंख्यजनसमाकुलायां राष्ट्रिय-महासभाया महता चातुर्य्येण निखिलकृत्यजातं सुसम्पादितवन्तः । तदखिलं कार्यविवरणसमूहं सुर-सरस्वती-समुपासकाना सुप्रभात-पाठकानां कृत सारभूत सूच्यते ।

तत्रादौ प्रथमदिने—माङ्गलिकसंगीतानन्तरं श्री जे० एम० सेन-गुप्तमहोदयानां सार गर्भितं भाषणं सञ्जातम् । ततः पुनरपि संगीतपूर्वक राष्ट्रनायकानां श्रीमतां पं० मोतीलाल-नेहरूमहोदयानां सम्भाषणं समपद्यत । तदैव राष्ट्रभाषा-सम्मेलनसभापतीनां श्रीगांधी महोदयानामप्योजः पूर्ण-शिक्षाविलसित-सम्भाषणानन्तरमद्यतनं कृत्यं समाप्तिमगात् ।

द्वितीयदिने—श्रमिकाणां सङ्घसम्पादनार्थ सभामण्डपे युवकप्राणभूतानां श्रीमतां पं० जवाहिरलाल-महोदयानां सभापतित्वे श्रमिकदल-सम्मेलनं सञ्जातम् । ततो महासभायां (कांग्रेसे) देशान्तरादागतान् शुभ-सन्देशान् श्रावयद्भिर्महासभाप्रधानसचिवैः, सभापतिमहोदयैरन्यैश्च स्वनामधन्यैर्नेतृवर्गैः समुपयुक्ता प्रस्तावाः प्रस्ताविताः सर्वसम्मत्या ते स्वीकृताश्चेति ।

तृतीयदिने—अद्यापि पूर्ववत् देशकालानुसारिणो पूर्णस्वतन्त्रताया साधनभूता बहवः प्रस्तावाः प्रस्ताविता वादि-प्रतिवादिभ्यां विनिर्णीता. संशोधिताश्च स्वीकृताः । तदैवागामिन्या राष्ट्र-महा सभाया (कॉंग्रेस) अधिवेशन पञ्चाम्बु-प्रान्तीय-लाहौर-नगरे भविष्यतीति निमन्त्रणं स्वीकृतम् ।

चतुर्थदिने—महासभासमाप्तिवासरे सुनिर्णीतेषु प्रस्तावेषु श्रीगाँधीप्रमुखानां वृद्धानामौपनिवेशिकस्वराज्यसम्पादनाय, प० जवाहिरलाल-प्रमुखानां नवयुवकानां पूर्ण-स्वतन्त्रतालाभायेति पक्षद्वये सञ्जाते, वर्ष यावत् सर्वसम्मत्या पूर्वतन एव पक्षः स्वीकृतः, तदसिद्धौ द्वितीयपक्षसाधने प्राणपणेनापि प्रयत्नो विधेय इति निर्णीतोऽयं सिद्धान्तो महासभायाः । तत्रैव गोरक्षण-महासभायाः सभापतिभिः श्रीमदनमोहन-मालवीयमहोदयैः गोजातिरक्षयैव स्वराज्योपलब्धिरित्युच्चैरुद्घोषितम् ।

सनातनधर्म-सभा-समाचाराः ।

काश्यां 'कार्तिकमासे' सूर्यग्रहणावसरे पण्डित श्रीमदनमोहनमालवीय-महोदयानां सुप्रबन्धेन जगद्गुरूणां श्रीमच्छङ्कराचार्य्य-श्रीभारतीकृष्णतीर्थ-स्वामि-महोदयानां सभापतित्वे अखिलभारतवर्षीय-सनातनधर्म-महासभाया विशिष्टाधिवेशनमभूत् । तत्र देशकाल-शास्त्रानुसारिणो बहवः प्रस्तावाः प्रस्ताविता स्वीकृताश्च । ततो मार्गशीर्षमासे दशाश्वमेधघट्टे महता समारोहेण अ० भा० सनातनधर्मसभायाः स्थायि-सभापतयः श्रीमन्तो मालवीयमहोदया महारुद्रयाग जपादिकं च बहुभिः श्रोत्रीयैर्ब्राह्मणैः कारयित्वा स्वयञ्च विधाय, प्रायः शतद्वय-सङ्ख्याकान् सर्वानेव वर्णान् सप्रणव-मन्त्रैर्दीक्षितवन्तः । पुनश्च तैः कलिकातानगर्य्यां परमपवित्र-श्रीभागीरथीतटे महति जनसम्मर्दे सर्वेभ्योऽप्यधिकारिभ्यो मन्त्रदीक्षा प्रदत्ता । तत्र च तद्विरोधिनो महामहोपाध्याय श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-प्रभृतयोविद्वांसो मालवीयैः सह तद्विषयक शास्त्रार्थं विधाय निजपराजयरूपं यथोचितं पुरस्कारं संगृह्य पराहता बभूवुरिति कलिकातास्थ-हिन्दी-पत्रादि-भिर्ज्ञायते ।

श्रूयते च, तत्र विजय-श्रियमधिगत्य सोत्साहाः श्रीमालवीयमहोदया जगन्नाथपुरी-महाराष्ट्रोज्जैनी-हरिद्वार-सिन्ध-पञ्जाप प्रयागादिषु सर्वतीर्थ-क्षेत्रेषु मन्त्रदीक्षादानोद्देशेन भ्रमणं करिष्यन्तीति । बङ्गदेशस्था महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशप्रभृतयः सर्वेऽपि महान्तो विद्वांसः श्रीमालवीय-मतं समर्थितवन्तः ।—एकस्तटस्थः संवाददाता ।

श्रीकाशी-पण्डित-सभा ।

अस्याः सभाया द्वाच-त्वारिंशत्तमवार्षिकमहोत्सवः श्रीकाश्मीराधिपतेर्दशाश्वमेधीय-विशालभवने श्रीमतां महामहोपाध्यायानां पं० श्रीमुरलीधरझा महोदयाना सभापतित्वे महता समारोहेण समपद्यत। तत्रेश्वरवन्दनपूर्वकं श्रीमन्त्रिमहोदयानां सभाकृत्य-प्रकाशनानन्तर पूज्यपाद-प० श्रीपद्मनाभशास्त्रि-महोदय-प्रभृतीनां काशीस्थविदुषामुपदेशपूर्णभाषणान्यभूवन् । वैदेशिकेभ्यः काशीस्थेभ्यश्च योग्यतमविद्वद्भ्यः परीक्षोत्तीर्णेभ्यश्छात्रेभ्यः क्रमशो मानपत्रप्रमाणपत्रादि-वितरणानन्तरं ससाधुवादं सभा-विसर्जनमभूत् । तत्र मानपत्रग्रहीतॄणां कतिपयेषां विदुषान्नामानि उपाधयो यथा—

श्रीकविराज-प्रतापसिंहमहोदयः—रसायनाचार्य्यः
श्रीरायसाहब जगन्नाथप्रसादः— चिकित्सकचूड़ामणिः
श्रीबालमुकुन्दशर्म्मा—हिन्दी-साहित्यरत्नम् ।
श्रीराजपुरोहितवैद्यनाथपारीखः —पौरोहित्यरत्नम् ।
श्रीहरगोविन्दशास्त्री—पाणिनीय-व्याकरणाचार्य्यः । श्रीशिवशङ्करवैद्यराज —भिषगाचार्य्यः । श्रीरेवाशङ्कर-शास्त्री—सद्विद्यावागीशः । श्रीमोतीरामशास्त्री—विद्यावारिधिः । श्रीहिम्मतिरामशास्त्री—भिषक्चूड़ामणिः । श्रीकृष्णारामशास्त्री—याज्ञिकमार्तण्डः । श्रीगुलाबरायशास्त्री (हाथी)—विद्यावारिधिः । श्रीजटाशङ्करशुक्लः—वेद-विशारदः । श्रीमन्नूभाई (सोलिसीटर)—विद्यासागरः । श्रीमल्लभाई वैद्य-महोदयः—भिषग्रत्नाकरः । श्रीमोहनलालमहोदयः —धर्मभास्करः। श्रीबनमालीपांडूया—धर्मधुरन्धरः। श्रीवसनजी महाशयः—स्वधर्मभूषणम् ।

इत्यादि बहवो विद्वांसश्छात्राश्च सन्ति येषां नामानि स्थानसङ्कोचात्त्यज्यन्ते ।

—श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी
(स० मन्त्री-काशी-पण्डित-सभायाः)

श्रीगीता-जयन्ती ।

स्थानीय दर्शन-विद्यालये काव्यतीर्थोपाधि-विभूषितानां श्रीमतां पं० सरयूप्रसादशास्त्रिणां सभापतित्वे श्रीगीता-जयन्ती-महोत्सवो महता समारम्भेण समपद्यत । तत्र श्रीगीता-पूजनं तत्पाठं हरिकीर्तनादिकञ्च कृत्वा विदुषां छात्राणाञ्चान्यनेकेषां गीताविषयकं भाषणमभूत् । अन्ते सभापतिमहोदयानां भाषणे "गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः" इत्युच्चैः श्रुत्वा प्रतिश्रुतं तत्रत्यैश्छात्रैः गीताकण्ठस्थकरणायेत्यादर्शोऽयं समेषां हिन्दुजनानामिति—

मन्त्री-'दर्शन-समितेः'
लक्ष्मीकुण्डम्, काशी । } निवेदयति—
ठाकुरप्रसादशर्मा

संस्कृत-संवर्द्धिनी-समितिः ।

स्थानीय-सेन्ट्रल हिन्दू-स्कूलनामधेये विद्यालये बहुनामध्यापकानां विद्यार्थिनाञ्च समुत्साहेन पारस्परिक-संस्कृत-संभाषण—परिज्ञानाऽभिवृद्धये मार्गशीर्षमासे 'संस्कृतसंवर्द्धिनी' नाम्नी एका समितिस्तैः संस्थापिता । तस्याः प्रारम्भिकाधिवेशनं श्रीमतां पं० कालीप्रसन्नचक्रवर्ति-महोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेण समपद्यत । तत् पदाधिकारिणोऽपि निम्ननिर्दिष्टनामानोऽध्यापकाः सर्वसम्मत्या निर्णीता अभूवन् ।

सभापतिः-कविरत्नं पं० श्रीकालीप्रसन्नचक्रवर्ती बी. ए. मन्त्री—साहित्य-शास्त्री पण्डित-श्रीजगन्नाथप्रसाद् त्रिपाठी एम ए, स० मन्त्री—काव्यतीर्थ पं० श्रीसरयूप्रसादशास्त्री (द्विजेन्द्रः) विशारदः ।

अन्ते सर्वसम्मत्या निश्चितमिदं यदागामिनि समित्यधिवेशने व्याख्यान-विषयो निबन्ध-विषयश्च "वर्तमान-संस्कृत-शिक्षासरणिः समीचीना न वा" इति ।

स० मन्त्री—
"संस्कृत-संवर्द्धिनी-समितेः"
(सेन्ट्रल-हिन्दू-स्कूल, काशी)

विचित्रा-चिकित्सा

एकोऽद्वितीयो वैद्यो ऽपस्मार-(मिर्गी) ग्रस्तानर्शादिरुजान्वितान् जनाननायासेनैवापगतरोगान् करोति । अर्शरोगप्रपीडितं जनं नवभिर्दिनैरेव कर्त्तन-(आपरेशन) दुःखेन विनैव स्वस्थं करोति । तत्राजीर्णादिरुजानां का कथा ? श्वेतकुष्ठकासश्वास-(दमा) मपि वर्षद्वयाभ्यन्तर एवापगतं करोति । दीनेभ्यो जनेभ्यो न किञ्चिद् गृह्यते, किन्तु सम्पत्तिशालिभ्यस्तच्छक्त्यनुसारेण पारितोषिकं गृह्यते । विशेषं जिज्ञासमानैरत्र पत्रव्यवहारो विधेय—इति ।

दर्शन-विद्यालयः,
लक्ष्मीकुण्डम्, काशी । } —सरयूप्रसादपाण्डेयः
(द्विजेन्द्रः)

वार्षिकोत्सवः

रायदुर्गीय-श्रीहरनन्दनराम-रुइया-संस्कृत (कालेज) महाविद्यालयस्य द्वादशो वार्षिकोत्सवो महर्षि-कल्पस्य श्रीनीलकण्ठन्यायाचार्यस्याध्यक्षत्वे महता समारोहेण सम्पन्नः। बहूनां विदुषां शिक्षाविषये संस्कृतभाषाया महत्त्वविषये च ललितललितानि भाषणान्यभूवन्। महाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापकेन श्रीहनुमत्प्रसादशास्त्रि साहित्याचार्येण वार्षिक-विवरणं श्रावितम्। अन्ते परीक्षोत्तीर्णेभ्यश्छात्रेभ्यः पारितोषिकं वितीर्य्य सभासुपादं सभाविसृष्टिर-भूदिति निवेदयति—

ब्रजमोहन सिंघानिया।
(प्रबन्धकः)

समालोचना-सारः

साहित्य-दर्पणस्य 'विमला'

अपूर्वा (हिन्दी) टीका।

संस्कृत-साहित्य-शास्त्रे साहित्य-दर्पणनामा ग्रन्थो विषय-साकल्येन, प्रतिपादन-शैल्या, परमता-लोचनरीत्या चातिशेत एवैतद्विषयकानितरग्रन्थानिति सप्रमाणं वक्तुमुद्यताः स्मः। प्रणेता ग्रन्थरत्नस्यास्य न केवलं संस्कृतभाषायामेव, अपि तु 'अष्टादशभाषावारविलासिनी-भुजङ्गतां' दधानः साहित्य-विद्याया वाचस्पतिः, इति तत्कृतिभ्य-एवावगम्यते।

साहित्य-दर्पणस्य प्रचुरासु टीकासु तर्कवागीश-श्रीरामचरणभट्टाचार्यकृता 'विवृति' रेव स्वगुण-[गरीयसीति] परमप्रेयसी साहित्य-पण्डितानाम्। इदानीं तस्यैव [साहित्यदर्पणस्य] लक्ष्मणपुर-(लखनऊ) स्थित—'मृत्युञ्जय-महौषधालयतः' प्रकाशिता विद्यावाचस्पति-साहित्याचार्य-श्रीशाल-ग्रामशास्त्रिकृता 'विमला' ऽऽख्या हिन्दी-टीका विचित्रेव प्रतिभाति चक्षुष्मताम्।

अस्यां हिन्दीटीकायामितराभ्यः संस्कृतटीकाभ्य एतावानेव विशेषो यदत्र स्वोपजीव्यविवृति-कार-श्रीतर्कवागीश-महोदयैः सह सघृणमधिक्षिप्ताः दर्पणकाराः। अनेन साहित्याचार्येण दर्पणकारः सर्पत्वेन कल्पित इति श्रुत्वा कस्य सहृदयस्य मनसि सहसा क्रुधो घृणायाश्च समुद्रेको न भविष्यति?

संस्कृतविद्वांसो टीकाममां दृष्ट्वा तदधिक्षेप-प्रकारमवश्यं चिन्तयेयुरिति सप्रश्रयं निवेदनम्। संस्कृत-साहित्यसम्मेलनेऽप्येतादृश-गालिप्रदान-तुन्दिलायाष्टीकाया विचारो यदि भवेत्, तदा महानुपकारः स्यान्नव्यानां शिक्षितानाम्।

साहित्याचार्येणानेन 'अलंकार-कल्पद्रुमः' 'अर्वाचीन-साहित्य-विवेचना' चेति निबन्धद्वयं 'मौलिक' मपि स्वमेधया समुद्भावितम्। तयोरालोचनाऽत्रैव 'सुप्रभाते' क्रमशः प्रकाशं गमिष्यति तदवलोकनेन सर्वेऽपि ज्ञास्यन्त्येव साहित्याचार्याणां 'विद्यावाचस्पतित्व' मिति नाधिकमिह सम्प्रति वदामः।

—किशोरीदासवाजपेयी शास्त्री।

Rg N. 1348 A.

अतीत—१९८१-८२-८३-८४ संवत्सराणाम्

सुप्रभातम् ।

प्रथमवर्षस्य—१९८१

शोभनवन्धैः पुस्तकाकृत्या निबद्धम् । मूल्यम्—६) षण्मुद्राः । मार्गव्ययः पृथङ्नास्ति ।

द्वितीयवर्षस्य—१९८२

प्रथमाब्दवदतिमनोहरबन्धबद्धम् । मूल्यम्—५) पञ्चमुद्राः । मार्गव्ययः पृथङ्नास्ति ।

तृतीयवर्षस्य—१९८३

पूर्ववद्‌ बद्धम् । मूल्यम् २॥) सार्द्धमुद्राद्वयम् । मार्गव्ययः पृथक् ।≡) ।

चतुर्थवर्षस्य—१९८४

अतिमनोहरमिदम् निबद्धम् ।

मूल्यम् ३॥) सार्द्धमुद्रात्रयम् । मार्गव्ययः पृथक् ॥)

प्रकीर्णाङ्काः

प्रकीर्णाङ्काः स्वल्पा एव विद्यन्ते । येषाम्पार्श्वे कस्यचनाङ्कस्याभावो भवेत्ते नूनं शीघ्रतां कुर्वन्तु ।

प्रथमवर्षस्य प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—।) आणक चतुष्टयम् । अङ्काः—आदर्श, १, ४, ९, ११, १२,

द्वितीयवर्षस्य—प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—≡) आणकत्रयम् । अङ्काः—२, ३, ५, ६, ७, ८, ९, ११, १२ ।

तृतीयवर्षस्य प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—=) आणकद्वयम्, अस्य सर्वेप्यङ्काः सन्ति ।

चतुर्थवर्षस्य प्रत्येकाङ्कस्य मूल्यम्—।) आणक चतुष्टयम् । अस्य सर्वेप्यङ्काः सन्ति ।

प्रकीर्णाङ्कानां मार्गव्ययोनिर्धारितमूल्यतः पृथगेव ।

जिघृक्षुभिस्त्वरा कार्या । पत्रव्यवहारसङ्केतः—

व्यवस्थापकः—

सुप्रभात-कार्यालयः, काशी

(Benares City)

Published by Gaurinath Pathak and printed by Rameshwar Pathak at the Tara Printing Works, Benares

गिरीशाङ्कः

माघे १९८६ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चमवर्षे | February 1929 | दशमोऽङ्कः
Vol 5 | | No 10.

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद् भेदतारा विलुम्पन्-
नयदयि सुरभाषाभाति जागर्तिमुग्धैः ।

विबुध-विहग-वादैरुद्वदद् भावभाजम्,
विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्'

[एतेषां मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां सं० १९१३ वै० जन्म, मार्गशीर्षपूर्णिमायां सं० १९८९ वै० मृत्युः ।]

सम्पादकः—

श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्री ।

[२४७ पृष्ठावशिष्टम्]

महोदयानां मार्गशीर्षपूर्णिमायां गिरीशपुरङ्गमनमभूदिति परं विषादस्थानमस्माकम् ।

एतेषां गुरुवराणां देशोद्धारप्रणयिनां ममोपरि सुमहान् प्रेमातिशय आसीदित्यसमये वज्राघातो न कदापि व्यपगतः स्यात् । नूनमिदानीमखिले राजनैतिकसामाजिकधार्मिकविप्लवमये भारतवर्षे हीनदीनायाः सजलनेत्रैः स्वीयान्नेतॄनन्वेषयन्त्या देववाण्या दुर्भाग्यविलसितमिदम् ।

एतेषां संस्कृतसाहित्यप्रभाकराणामस्ताचलगमनेन नितरां परितप्ताः, तत्पारिवारिकजनानां समीपे हार्दिकसमवेदनां प्रकाशयामः । जगद्रक्षाशिक्षाविचक्षणं गिरिजापतिं गिरीशमेव प्रार्थयामो यद् गिरीशशुक्लवियोगजशोकसंतप्तहृदयाननाथान् सुकुमार-कुमारी-कुमारान् सनाथान् करोत्विति ।

अजयगढराज्यम्, ३—२—२८ | भवदीयः— ललाभैयाशुक्लः

शोकाश्रुबिन्दवः !

हा ! वाणि ! दार्शनिकि ! हन्त ! निराश्रयासि
काशि ! त्वमप्यहह ! शोकरता न भासि ।
आशीविषोपमितदारुणकालदष्टो
नष्टो गिरीश इह चेद् युवयोरधीशः ॥

—श्रीरामनारायणदत्तपाण्डेयस्य ।

न्यायं सावयवं किलोभयमथ श्रीपाणिनीयं तथा,
सांख्यं काव्यमधीत्य वेदममलं वेदान्तमल्पैर्दिनैः ।
जैनानामपि तर्कवादमखिलं दृष्ट्वैव योऽध्यापिपत्,
अन्यत्राऽपि च मालवीयरचिते सद्विश्वविद्यालये ॥
यस्याऽऽसीद् विरुदावली प्रवचने लेखे च शक्तिः शुभा,
छात्राणामपि हृच्चमत्कृतिकरी प्रीतिः किलाऽध्यापने ।
सादृश्यं बत भारतीयविदुषां गोष्ठीषु नासाद्यते,
यातोऽस्मानपहाय शैवपदवीं वन्द्यो गिरीशः सुधीः ॥

गिरीशशुक्लस्य सदान्तरात्मा, सायुज्यमभ्येतु महेश्वरस्य ।
सुतौ तदीयौ चिरजीविनौ स्तां, समाप्नुयाच्छान्तिमलं कुटुम्बः ॥

—श्रीसत्यनारायणशास्त्रिणः ।

अवगत्य दिवं गतं बुध नयविज्ञं च गिरीशपण्डितम् ।
नितरां हि निपीडिते श्रुती नयने बाष्पयुते च ते च मे ॥
शिथिलीभवतः करावुभौ लिखितुं नोत्सहते च लेखनी ।
हृदयं च विदीर्यतेतरां वयमुच्छ्वासहताः हताशवः ॥

—श्रीवासुदेवद्विवेदिनः ।

वाराणसीनाथनिबद्धभावः साहित्यपाथोजविकासभानुः ।
राष्ट्राभिमानी किल कर्मयोगी हंहो बतागात् क्व गिरीशशर्म्मा ॥
वैशेषिकन्यायकलासु विज्ञो वेदान्तविच्चापि पुराणवेत्ता ।
षड्दर्शनाचार्यतया प्रसिद्धो गतः परात्मा क्व गिरीशशर्म्मा ॥

—श्रीगोपालदत्तत्रिपाठिनः ।

किं भो दैवमशोभनं, दिविषदो
रुष्टा, ग्रहा निन्दिताः ।
देवेन्द्रः किमुताऽप्रसन्नहृदयः,
श्रान्तश्च वाचस्पतिः ॥
कर्माऽन्धः किमु धर्मराजनृपति-
र्विष्णुः सुषुप्तश्च किम् ।
कालः प्राणहरो 'गिरीश' विदुषां
केनाऽपि नो वारितः ॥

—श्रीकृष्णवल्लभशास्त्रिणः ।

गिरीशशुक्लामलशीतरश्मिं,
जग्राह कालो विकरालराहुः ।
शोकान्धकारावृतमस्ति विश्वं,
कथं नु जीवेम वयं चकोराः ॥

—श्रीमहाबलशर्मणः ।

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रम्, संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे | सौर—माघे १९८५ वैक्रमाब्दीये— | दशमोऽङ्कः ।

गिरीशः ।

आर्याऽधिसङ्गाधिकसुप्रसन्नः समुल्लसद्भूतिविभूषिताङ्गः ।
सुबोधशाली विबुधोपजुष्टः पदे परस्मिन् रमते गिरीशः ॥ १ ॥

अहीनसंसर्गितया प्रसिद्धो वृषानुरागेण भृशं मुदं यन् ।
न्यायैकनिष्णातमतिः परात्मा पदे परस्मिन् रमते गिरीशः ॥ २ ॥

अनन्यसामान्यगुणोपपन्नः प्रसन्नचित्तो विलसत्सुवृत्तः ।
हृत्तापहृत्तापरमाप्तशीलः पदे परस्मिन् रमते गिरीशः ॥ ३ ॥

विराजमानो द्विराजसङ्गाद् गङ्गाजलोल्लासिकलेवरश्रीः ।
कलाविलासालयतामुपेतः पदे परस्मिन् रमते गिरीशः ॥ ४ ॥

सदागमाऽऽशंसितसत्प्रभावो विद्याऽतिविद्योतितचारुचेताः ।
शिवान्वितः शङ्करणैकतानः पदे परस्मिन् रमते गिरीशः ॥ ५ ॥

—श्रीदेवीप्रसादशुक्लः 'कविचक्रवर्त्ती'
(महामहोपाध्यायः)

श्रीगिरीशशुक्लो न्यायाचार्य्यः ।

ले०—श्रीगोपालशास्त्री, त्रिपाठी ।

दर्शनशास्त्रस्य प्रगाढपाण्डित्यजुषानेन विदुषा मम सङ्गतिः सुप्रभातप्रकाशनान्तर कियत्सु दिवसेषु गतेष्वेवाभूत । पूर्वन्तु नैयायिकोऽय रीवाँ-राज्यान्तर्गतकिञ्चिद्ग्रामाभिजनः काशीवास्तव्यः सरयूपारीणब्राह्मण इत्येतावानेव संक्षिप्तः परिचय आसीत् । प्रसङ्गतो रथ्यायां सङ्गतयोः कदाचिदावयोः केवलान्वयिलक्षणे कियत्कालं विचारेण परस्परालाप-लक्षणः सम्बन्धोप्युद्भूत आसीत् । यदा सुप्रभातस्य जन्मदः पं० केदारनाथशास्त्री सारस्वतमहोदयो मत्पार्श्वं आगत्य वय किञ्चित् पत्रं प्रकाशयितुमिच्छामस्तत्र भवन्तोऽपि साहाय्यमाचरन्तु, इति व्यजिज्ञपत्, तदा गुरुपुत्रोऽय किञ्चित सार्वजनीनं कार्यं कर्तुमभिलषत्यनोऽस्य साहाय्यमवश्यं विधेयमिति मनसि निश्चित्य "अधुना यावत् के भवतां सहायका जाताः" इति मया पृष्टास्ते श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणो नामागृह्णन् । ततश्च मम स्वीकृतिपत्रं गृहीत्वा ते पत्रप्रकाशनादिव्यवस्थितये स्वगृह एवैकां समितिमाकारयामासुः । समितौ तत्राहं, पण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद-शास्त्री, पं० केदारनाथशास्त्री सारस्वत इति त्रय एवास्म इत्येव तावदहं स्मरामि । तत्र सुप्रभातमिति पत्रनामास्तु इत्येभिः प्रस्तावितम् । तदेव च सर्वसम्मत्या स्वीकृतमभूत् ।

अत्र काश्यां के विद्वांस एवम्भूता. सन्ति येऽत्र साहाय्यमाचरिष्यन्तीति विचारणायां पण्डित देवीप्रसादशुक्ल-कविचक्रवर्ति-पं० गिरीशशुक्ल-पं० दामोदरशास्त्रि महोदयप्रभृतीनां विदुषां नामान्युपस्थितान्यभूवन् । प्राथमिको व्ययः कथं प्रचलिष्यतीति विचारे स्वपार्श्वादेवायमावश्यको व्ययः कर्तव्य इति सर्वैर्निश्चितम् । सक्षेपत ईदृगेव प्राथमिकमल्पविचारं विधाय काशीस्थविदुषां सामूहिकोपस्थितये एका सूचनाऽस्माभि· प्रकाशिता ।

यत्र काशिकराजकीय-संस्कृत-पाठशाला-व्याकरणाध्यापकानां श्रीमतां श्रीरामभवनोपाध्याय-महोदयानां सभापतित्वे पत्रप्रकाशनप्रस्तावः स्वीकृतः । ततश्च श्रीमन्तोऽस्माकं मान्याः श्रीकविचक्रवर्तिमहोदयाश्च सम्पादकत्वार्थं प्रार्थिता. स्वस्वीकृतिमददुः, तेषां स्वीकृतिदानेन द्विगुणोत्साहा वय प्रकाश्यमानानां लेखानां यथाकथञ्चित्परस्परत एव संग्रहं विधाय शीघ्रमेवादर्शाङ्कं मुद्रापयितुं सन्नद्धा अभूम । तत्र प्रधानतो व्यापारो मम प्रियवयस्ययोः श्रीकेदारनाथशास्त्रि-श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणोरेवासीत् । मया तु मुख-बन्ध-श्लोकं कियतो लेखांश्च समर्प्य नाममात्रतः प्रूफसंशोधनादिव्यापारे साहाय्यमनुष्ठितमासीत् । इत्थमादर्शप्रकाशनानन्तरं सुप्रभातजन्मदात्रैव पण्डितगिरीशशुक्लानां मया परिचयः कारितः । तदानीन्तैः सहालापादिना मम मनसि य आनन्द उत्साहो मनोभावोद्गमश्चासीत् स किमनया क्षुद्रलेखन्या व्यक्तो भविष्यति ? प्रथमत एव तेषां महात्मनां न्यायाचार्याणामपि सतां हिन्दीभाषानुरागं 'सरस्वती'—प्रभृतिपत्रग्राहकत्वञ्च विलोक्याहं चकित-चकितोऽभवम् । अहो ये वयं पण्डिता हिन्दीभाषां 'भाखा' इति शब्देन व्यवह-

रामस्तत्रैवैषामियाननुरागः ! हन्त ! इमेऽवश्यमाधुनिक-प्रगति-प्रतिस्पर्द्धिनो देशकालात्मविदो महोदयाः सन्ति, एभिरस्माकं सं०-सा०-समाजीयं कार्य्यं साधु प्रचलिष्यति । इति मे मनसि भावोदयोऽभूत् । तदनुकूलमेव ते तदानीमेवोत्थाय सुप्रभातसाहाय्यार्थं सन्नद्धा भूत्वा स्वपरिचितैः कियद्भिः परिव्राजकमण्डलेश्वरैः द्रव्यं दापितवन्तः । यन्मेलयित्वा यथाकथमपि आदर्शाङ्कद्वयोऽस्माभिर्नि शोधितः । ततःप्रभृति तु त एव महात्मानः सर्वमपि सुप्रभातकृत्यभारं स्वशिरसि गृहीत्वा रात्रौ दशवादन यावत् कार्य्यालयकृत्यं कुर्वन्तोऽभूवन् । स्वभावस्तेषामीदृक् सरलो गम्भीरश्चासीद् यत् कदाचन मन्त्रणसमितौ परस्पर-सम्मतिवैषम्येऽपि महता धैर्येण ते स्वमतं प्रकाशयन्ति स्म येन सर्वेषामपि सन्तोषएवोदति स्म । किम्बहुनाऽस्माकं मित्र-गोष्ठीषु मत्तो वयसा कनीयानपि स मया वर्षीयानिवावगम्यत । मया सह यदैव तेषां सङ्गतिः सञ्जायते स्म तदामन्दानन्दतुन्दिलितयोरावयोः कालातिपातोऽप्यगणित एव भवति स्म । यद्यपि मे मनसि कोऽपि गृहचिन्तया सांसारिकव्यग्रतया वा विरलो विकार उत्पन्नभून् तदैवाहं तत्पार्श्वं गत्वा तदपाकृतिमन्वभवम् । सार्वजनीनकार्य्ये तेषां कीदृङ्मनोयोग आसीदिति वर्षपञ्चकाभ्यन्तर एव संस्कृत-साहित्यसमाजे संस्कृतच्छात्रसङ्घप्रवर्तन-वाचनालयोद्घाटन-परीक्षासमित्युद्भावन-शास्त्रिमण्डल-ग्रन्थ-माला-संस्थापनादि-कृत्यैरेव द्योत्यते । सनातनधर्म-पण्डित-सभासंस्थापनेऽपि तेषामेव प्राधान्यमासीत् प्रथमवर्षे त एव प्रधानमन्त्रिणोऽभवन् । चक्रवर्तिमहोदयानान्तु ते दक्षिणहस्त एवासन् । यत् किमपि कविमहोदयाः कथयन्तोऽभूवन् तत्सर्वमपि नतमस्तका एव ते गृह्णन्तोऽभूवन् । तदाज्ञयैव ते वर्षद्वयं सुप्रभातं सम्पादितवन्तः । तेषां सम्पादनकाले साधु सुप्रभातसहायकानां वृद्धिरभूत् । एवं सर्वमपि सार्वजनीनकृत्यं कुर्वतां तेषां स्वकुटुम्बभरणार्थं द्रव्यसंचयचिन्ता स्वप्नेऽपि नाभूत् । बहुशोऽस्माभिर्निवेदितास्ते एवमेवाकथयन् यत् "कुसूल-कुम्भीधान्यो वा त्र्याहिको ह्याहिकोऽथवा जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः इति मनोराज्ञया ब्राह्मणानां धनसञ्चयन गर्हितम् । ब्राह्मणानान्तु सुरभारतीसमुपासनैव परमं कर्तव्यन्तत्त्वहं करोम्येव । अग्रेऽपि सं० सा० समाजसेवयैवाहं स्वकालं नेष्यामि' इति । मध्ये मध्ये काशीस्थपण्डितानां सं० सा० समाजत औदास्यं विलोक्य यदा यदा वयं हतोत्साहा अभवाम, तदा त एव महात्मानोऽस्मान् सोत्साहान् कुर्वन्तोऽभवन् । कियानेव कालो गतो यत्र मया सह तेषां परामर्श आसीत् यत् कुसुमाञ्जलिग्रन्थस्य न्यायवात्स्यायनस्य चान्येषामपि दुरूहन्यायग्रन्थानां साधु सरलसंस्कृतभाषया हिन्दी-भाषया च विभूषितं मनोहरं प्रकाशनं स्वल्पमूल्येनैव शास्त्रि-मण्डल-ग्रन्थमालातो भवतु येन तदध्यायिनामन्येषाञ्च हिन्दी-भाषाभिज्ञानामपि स्यात् सौलभ्यमिति । बालानां सदाचारोन्नतौ तेषां महदासीदवधानम् । एतद्धियैव ते सदाचारसोपाननामकमेकं शिक्षोपनिषत्पूर्णं पुस्तकं बाल-शिक्षार्थं स्वयं विलिख्य प्रकाशितवन्तः (यच्च मुद्रितं विद्यते ≡) आणकत्रयेण सुप्रभातकार्यालयतो मिलति) धर्मशास्त्रेऽपि तेषां तादृगेवासीत् प्रवेशो यथा दर्शनशास्त्रे । कियानेव कालोऽभूत्, देवलस्मृति

स्वहस्तेनैव प्रतिलिपितो विलिख्य ते मह्यं राष्ट्रभाषया समलङ्कृत्य प्रकाशनायाददुः, तांश्चाहं तत्कथनानुसारेण साधु सम्पाद्य प्रकाशयितुं यतमान एवासम्, तावदेव ते कुटिलेन कालेन वियोजिताः। हा! हन्त कोपलब्धि भाविनी तादृशस्य स्मितमुखस्य वयस्यस्याधुना, यो हि मम कथने तादृगवधानं दास्यति? एकदा कथानुकथनप्रस्तावे विजयादोषं मन्मुखाच्छ्रुत्वा स तत्कालत एव तत्सेवनाभ्यासमजहात्। ताम्बूलभक्षणाभ्यासमपि मत्कथनेनैव हसिमानं नीतवानासीत्। किं कथयामि प्रियसुहृदा वञ्चिता वयं पङ्गु-कूण-मूक-प्राया जाताः। न दृश्यते कोऽपि तादृक् कर्मठस्य कार्यकर्ता प्राप्तायामपि वैकल्यपरम्परायां द्विगुणितोत्साहेन स्वव्यापारं विधाता। ईदृशं सर्वगुणसम्पन्नं स्वादम्योत्साहसमेधितमन्त्रणसमितिसदस्योत्साहं प्रियवयस्यं गिरीशशर्माणं स्मारं स्मारं न शुष्यति नयनाम्बु, न बध्नाति, धैर्यं धिषणा, न विश्वसिति चेतस्तेषां परलोकवासम्। अयि सुप्रभातपाठकाः! अधुना सुप्रभातसंचालनभारो भवद्भिः सर्वैरपि विभज्य वहनीयो येन स्यान्मम प्रियवयस्यस्य परलोकगतस्याप्यात्माप्यायित आनन्दितः प्रसादितः सुप्रभातोन्नतिं समीक्ष्य। श्रीमन्तश्च तदीयप्रियतरं सुप्रभातं समुन्नयन्तस्तदृणमुक्ताः स्वात्मानं कृतकृत्यं कुर्वन्तोऽस्मानपि सोत्साहानेव विधास्यन्तीति विरमति बहुविक्लव वाग्व्यापारादिति।

गिरीश-स्मृतिः।

कलिकवलितचित्तं धर्म्मधैर्य्यादिहीनं
मलिनविषयमग्नं जीवलोकं विलोक्य॥
जननमरणजालच्छेदने लम्पटः किं
गिरिशचरणरेणौ सविलीनो गिरीशः!॥

साफल्यं शुचिना विचारपटुना विद्याप्रचारोद्यमः
शास्त्रेषु व्यसनं विनम्रवचनं सौजन्यजन्यक्षमा॥
धर्म्मे तत्परता गुणैकरुचिता तर्कप्रियत्वं च तत्
हाहा! पण्डितकेसरिस्त्वयि गते क्व स्थानमासादयेत्॥

त्वदेकपुत्रां जननीं जरातुरां
सुतांस्तनूजौ गृहिणीं तपस्विनीम्॥
सदानुरक्तं स्वजनं च निर्दयं
निपात्य दुःखाब्धिजले कुतो गतः?॥

तव विरहकृशानु र्ध्यानमात्रेण दीप्तो
बुधवर! हृदयं नो दुःसहज्वालजालैः॥
ज्वरयति ननु यादृग् भीषणं सन्ततं तत्
प्रकटयितुमजीवा लेखनी नो समर्था॥

—श्रीजीवनकृष्णभट्टाचार्य्यः।

शोकोच्छ्वासः

(ले० श्रीगिरिजादत्तत्रिपाठी—काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयस्थः)

अयि सुप्रभातपाठकाः!

न भवेदविदितो भवद्भिर्न्यायाचार्याणां पण्डितगिरीशशुक्लशर्मणां मरणवृत्तान्तः। स्मृत्वा चेमं नितरां दूयते मच्चेतस्तथापि तदीयाशेषगुणैर्भृशं प्रणोदितस्तदीयगुणवर्णने प्रवृत्तोऽस्मि। ते हि आयल्प

एव वयसि काशीराजकीयसंस्कृतविद्यालयीयन्याyाचार्यपरीक्षामुत्तीर्य काश्यामेवच्छात्राध्यापनेन पाठकपाटवं प्रकटय्य अनन्तरं सुप्रसिद्धगोयनकाविद्यालये न्यायशास्त्रमध्यापयितुं प्रवृत्ताः। तत्र च विलक्षणप्रतिभया, प्रगाढपाण्डित्येन च सर्वान् सन्तोषयन्तः परमां ख्यातिं लब्धवन्तः। व्यतीतेऽब्दे विद्यालयशिरोमणि-काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गतप्राच्यविद्याविभागीयन्यायविभागं सुशोभितवन्तः स्वपदार्पणेन। शास्त्रपाण्डित्यं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यं व्यवहारपाटवं च तेषां स्मृत्वा खिद्यते नितान्तं स्वान्तम्। दृश्यते हीदं वैचित्र्यं, यत् संस्कृतभारतीसमुपासकेषु विद्वत्सु प्रायो व्यवहारानभिज्ञत्वमेव भवति, परमेतस्य नियमस्य व्यभिचार एवासीत्तेषु विद्वद्वरेषु। आजीवनमन्तेवासिभिः सार्धमेतादृङ्निष्कपटमाचारमाचरितवन्तः, येन तेषां प्राणास्तद्गता एव जाताः। ते हि काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतच्छात्रसमित्याः सभापतयो निर्वाचिता आसन् तत्सदस्यैः। परमियं हि हतभागिनी समितिः, अचिरादेव प्रियविरहिता जाता। नासीदिदमस्या भाग्ये प्रियसुखं भोक्तुम्। संस्कृतच्छात्रसमित्या अमूल्यमिदं रत्नं तिरोबभूव, अस्याः सदस्याश्च दुःखार्णवे गाढं निमज्जन्तः पारं गन्तुमसमर्थाः कर्तव्यविरहिता एव जाताः। हा हन्त! दुर्दैव! किमिदमाचरितं त्वया, अकाल एवासह्यो वज्र. प्रहारित.!!

शोकोद्गारः।

सहसैव गिरीश हे सखे!
क नु मित्रगणं विषादसागरे॥
विनिपात्य दृशोरगोचरो
धृतमौनव्रत! साम्प्रतं गतः॥ १॥
तनयाः करुणास्पदं न किं?
सुहृदो वा प्रतिकूलवर्तिनः॥
यदुपेत्य चिराय साम्प्रतं
नरलोकं किल मुक्तवानसि॥ २॥
अहह! क्षणमप्ययं! तवा-
ऽकृतिरेषा मनसोऽपयाति न॥
ननु धैर्यमियं बुधावलि-
स्तव शोकेऽद्य दधातु कीदृशम्॥ ३॥
हतदैव! तवैव चेष्टितं
ननु मन्ये कथमन्यथाऽधुना॥
विबुधोऽल्पवया अदृश्यतां
गतवानित्यभिधत्स्व कारणम्॥ ४॥

जगन्नाथशास्त्री होशिङ्गः,
(साहित्याचार्यः)

ममाशाबन्धो विच्छिन्नः।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा! हन्त! हन्त! नलिनीं गज उज्जहार!!

अनेन गजेन इव करालकालेन गिरीश-तनुनिपातेन तदाश्रिता ममाशालता मूलत एव विच्छि-

न्नेति शोकमोहाकुलस्य बालस्य दग्धहृदयस्य हृदयहारिणी कथा श्रूयताम् । कोशगतस्य द्विरेफस्येव ममापीदानीमवस्था सञ्जाता । गिरीशोदितज्ञानप्रकाशेन गमिष्यति मेऽज्ञानम्, भविष्यति मे सुप्रभातम्, हसिष्यति मे मुखश्रीरित्याशास्तद्दिनात् पुष्पायमाना प्रलयकालवायुना सहसैव विलयं नीताः ।

एकदा संस्कृत-साहित्य-समाजाधिवेशने तद्व्यवस्थापकस्य गिरीशशुक्लमहोदयस्य श्रुतिमधुरं सुमनोहरं सुभाषणमश्रौषम् । तत एव 'क इमे' इति सञ्जातकुतूहलः, तेषां सं०सा० समाजव्यवस्थापकत्वेन विश्वविद्यालयीयन्यायशास्त्राध्यापकत्वेन न्यायशास्त्रस्याद्वितीयपण्डितत्वेन च प्राप्तपरिचयः, उत्पन्नाशाङ्कुरः, तान् द्रष्टुं सदैव प्रयत्नशीलः, अयं मन्दभाग्यो दुर्दैववशात् यावत् तदीयं दर्शनमपि कर्तुं नाशक्नोत् तावदेव करालकालेनानार्यमाचरितं ममाशास्थानं निर्दयं विच्छिन्नमिति मे दुर्दैवदुर्विलसितम् ! हा ! रोदिति हृदयं, मुञ्चतः कवोष्णाश्रूणि नेत्रे, व्रजत्यन्धकातरता दृष्टिः, शैथिल्यं याति देहबन्धः, किमधिकम् विनष्टयष्टिः पङ्गुरिव, आश्रयविहीनोऽन्ध इवेदानीमहं सञ्जात इति हा ! हतोऽस्मि । कथमधिकं लिख्यतामधुना ! न चलति मे लेखनी ।

अन्ते, कालकवलीकृतशरीरस्य गिरीशशुक्लमहोदयस्य परमात्मा स्वपादभूमौ परमं स्थानं दद्यादिति स्वीय मौक्तिकतुल्याश्रुमालया तं दयाघनं परमात्मानं संपूजयन् अह सविनयं साग्रह च प्रार्थये—इति ।

त्र्यं० वि० मोहरीरः (काशी विद्यापीठस्थः)

दुर्दैवदुर्विलसितम् ।

अहह ! प्रतिभागुणैर्गरिष्ठं
सरसं सूरि"गिरीश"शर्मशुक्लम् ।
करुणा-विकलो विवेक-शून्यो
विकरालः कवलीचकार कालः ॥ १ ॥

समयोचितसत्तमव्यवस्था-
स्थितिसम्पादनकौशलाद् "गिरीशः"
यदहो ! उदजीवयत् तदद्या-
ऽऽश्रयहीनं नहि भाति "सुप्रभातम्"॥२॥

अद्य "संस्कृतसाहित्य-समाजः" शोकसागरे ।
पतितो याति वैक्लव्यं "गिरीशेन" वियोजितः ॥३॥

हाहा ! हन्त ! विधे ! गिरीशपदभू-
सौभाग्यमभ्युन्नतम्
यत्त्व प्रापितवान् "गिरीश"मधुना
स्थानेऽस्ति तच्चेष्टितम् ।
किन्तु न्यायविरोधि दुःसहमिदं
दुश्चेष्टितं, यत्किल-
न्यायाचार्यसुधीस्त्वया कवलितो-
ऽकाले हठान्निर्दयम् ॥ ४ ॥

अहह ! सहजप्रेमाधारप्रसादावराजितो-
त्तरपदलसद् "देवी-विन्ध्येश्वरी" समुपेक्षया ।
कनु विरसनां चित्ते धृत्वा "गिरीश !"गतं त्वया
तदियमथवा दैवी लीला न ते किल दूषणम् !

अनन्तरामशास्त्री वेतालः,
(साहित्याचार्यः)

कालचेष्टितम् ।

ले०--सीतारामशास्त्री जोशी एम् ए (साहित्याचार्य)

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।
यशःकायेन लभ्येत ततो लब्धतर नु किम् ॥
(सुभाषितम्)

अनया सुभाषितोक्तरीत्या न्यायाचार्यपण्डितगिरीशशुक्लानां शरीरविनिमयो जात इत्यत्र नास्ति कश्चित्सन्देह. । अधुनास्माकं ते यशःशरीरेणैव प्रतीयन्ते । महतामयं स्वभावः किल यदि ते क्षणमपि स्युस्तर्हि किमपि महत्कार्यमेव विदध्युः । श्रीगिरीशशुक्ला नूतने वयसि संसारसुखमनुभूय स्वमित्रबान्धवान् परिपोष्य यथाशक्ति समाजसेवां विधाय स्वदारपुत्रादीन् अनाथान् कृत्वा परस्मिन् धाम्नि विलीनाः । यावज्जीवं लोके प्रशंसास्पदमेव भूत्वा शरीरयात्रां निर्वाहितवन्त । अत एव तेषां जीवितं स्पृहणीयमेव जातम् । तेषां मया सह परिचयस्त्वल्पकालिक एवाभूत् । गतमाघमासे यदाहं काशीस्थविश्वविद्यालयस्याधिकारिभिः प्राच्यविज्ञानविभागेऽध्यापककार्ये नियुक्तस्तदा तैः सह प्रथममेव मे संस्तवो जात । तदारभ्य ते मम मनसि पूजास्थानमेव प्रापुः । एकाहोऽपि मया तथा न स्मर्यते यस्मिन् तेषां विषयक आदरो लघुर्भूत । प्रत्युत दैनंदिनं वृद्धिमेवाभजत । तेषामृजुस्वभाव आकृत्यनुकूल एवासीत् । तेषां स्मितालापो मोहकं वदनं, मधुरा वाणी, दैवी संपत्परिपोषकमभिमानराहित्यं सर्वमेव स्पृहणीयमभवत् । अहहातीव कष्टतरमिदं यदस्मिन्संसारे एवंविधैः सहपरिचयोभूत्वाऽचिरादेव वियोगावस्थाऽनुभूयते । निर्घृणः काल इति सत्यमेव, परं सोऽपि स्वार्थसाधनपटु किमपि रमणीयं वस्तु स्ववशं कर्तुं प्रयतते !! विनश्वर कलेवरमिति सैर्वैरेव ज्ञायते । किन्तु तेनानश्वर किमपि कर्तुं कतिपयेषामेव प्रयासः । अस्यां श्रेण्यां गिरीशशुक्ला पदं कुर्वन्ति, अतो भगवतो विश्वनाथस्य सविधेऽभ्यर्थनेयं यद्भवदिच्छया तेषां कौटुम्बिको जनोऽसहायो जातः । अतस्तद्विषयिकी चिन्ता गिरीशशुक्लानां मनसो निराकृत्य भवद्भिरेव वोढव्येति शम् ।

शोकोच्छ्वासः ।

श्रुत्वा गिरीशस्य गिरीशलोके,
प्रयाणमाकस्मिकमद्य लोकात् ।
विदीर्य्यते हृत्परमत्र कुर्म्मः,
किं क्रूरकालस्य विचेष्टितेषु ॥
यदाननान्निःसृतवाग्विलास,
निसर्गमाधुर्य्यरसानुलितम् ।
सर्वास्ववस्थास्वमृतायमान-
माकर्ण्य केषां चकितं न चेतः ॥
गीर्वाणवागुन्नतिहेतुभूतं,
सम्मेलनं यत्नवमं बुधानाम् ।
जातं पुरा कर्णपुरे तदैवा-
ऽस्माकं गिरीशेन समागमोऽभूत् ॥
महात्मनस्तस्य तदावलोक्य,
गुणानुरक्तिं सुरवाचि भक्तिम् ।

बुधस्वभावोचितसौम्यमूर्त्तिं
नानाविधाशाङ्करितं मनोऽभूत् ॥
श्रुत्वा तं सहसा पुरन्दरसभासभ्यीभवन्तं शुचा,
भ्रान्तं बन्धुजनं विहाय सकलं याचे विभुं शङ्करम्
धैर्य्योत्सारितशोकमोहविषया तत्सन्ततिः सन्ततं,
कल्याणे पथि सङ्गता यितनुताच्छुभ्र तदीयंयशः

कविरत्ननारायणप्रसादद्विवेदी ।

शोकाश्रु ।

ले०— महेशानन्द ओझा न्याय-शास्त्री,

सृजति तावदशेषगुणाकरं,
पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गु करोति चेत्,
अहह ! कष्टमपण्डितता विधेः ॥

अयिभोः संस्कृतभाषानुरागिण सहृदयाः !! सहसैवेदमावेदयतुं भवतां पुरः न पार्यते, यन्मम गुरुचरणा नश्वरं जगद्दु विहाय दिवं गता इति शिथिलान्यङ्गानि, केनापि क्रूरेण भावेन नियम्यमानेव लेखनी न निबन्धुं शक्नोति । अस्य मासस्य प्रथमायां तारिकायां लवपुरादागत्याहं कस्यचित्सकाशादिदानीं काशीस्थविद्वन्मण्डलीमण्डनायमाना पण्डितप्रकाण्डाः संस्कृतसमाज साहित्यसेवासंलग्नमानसाः शिक्षैकपक्षपातिनः प्राक्तनाऽधुनिकशिक्षकेषु आदर्शभूता न्यायतन्त्रस्वतन्त्रास्तव गुरुचरणकमलाः श्रद्धेयश्रीगिरीशशुक्ला न्यायाचार्यपदालङ्कृता मान्या असारमापातरमणीयं संसारं चिराय परिहाय स्वकीयं बन्धुवर्गं शिष्यसमुदायं शोकाब्धौ निक्षिप्य संस्कृतज्ञेषु घृणामुत्पाद्य देववाणीमिमां मूर्च्छन्तीमवज्ञाय स्वर्गं गता इति वज्रपातसन्निभं वचनं श्रुत्वाऽहमतिव्यलपम् । सहसैव च नाहं तत्थ्येनेदमनभ्राशनिपाताकारं वृत्तान्तं स्वीचकार, किन्तु यदा तेषां गृहे गत्वा बालकानामतिकरुणं रोदनमश्रौषन्तदा ममाङ्गानि चेतनारहितानीवाभूवन् । कस्मादयमत्यल्पीयसि वयसि अस्माकं संस्कृतज्ञानां शिरोरत्नं करालोऽयं कालोऽपजहारेति चिन्तानलसंतप्त एवास्ते ममात्मा । किं संस्कृतस्यैवेतादृशानि भागधेयानि सन्ति यद्य कोऽपि देववाणीमिमामुन्नतिपथं प्रापयितुं यतते स एव क्रूरेण यमेन स्वकीयं स्थानं नीयते इति कस्य न नाम सचेतसश्चेतो दूयेत । संस्कृतच्छात्राणां विशेषतो विश्वविद्यालयीय-विद्यार्थिनामस्माकं विदीर्यन्तेऽन्तःकरणानि न शक्नुमो वयं तस्य साधोः-गुणान् गणयितुमिति । नाद्यापि प्रत्ययं करोति मनो यत्सत्यमस्मत्तः पृथग्भूता गुरव इति । हा हन्त ? करुणारहितविधे ! सफलो भव । इदानीं कृतं करणीयं त्वया । हा ! सत्य, कुत्रेदानीं तव वसतिर्भविष्यति । हा न्यायतन्त्र ! कस्य पार्श्वे स्थास्यति भवानधुना । गुरुवर्या ! नेदं साधु भवद्भिरनुष्ठितं यत्सहसैव स्वर्गमनमकारि भवद्भिः । अहं पञ्चनदप्रान्तस्थ-शास्त्रिपरीक्षां दत्वा तेषां पार्श्वे न्यायकन्दलीसहितप्रशस्तपादभाष्यमपठम् । कीदृशी तेषां पाठनशैली आसीदिति केनोपमिनोमीदानीम् । हा ! कथमतिदुर्बोधानपि ग्रन्थानतिसरलां सरणिमनुसृत्यास्मान् बोधयन्तिस्म ते । कीदृशो मधुरिमा कीदृशी-आकृतिः- प्रतिक्षणं परिहासोन्मुखी वार्ता तेषां लक्ष्यतेस्म । तेषां महानुभावानां चरित्रं स्मारं स्मारं तेषां परि-

वारस्य अतिकरुणं परिदेवनं श्रावं श्रावं तस्य चातीव दीनां दशां दर्शं दर्शं गुरुवर्यस्य चरणकमलेषु निवापाञ्जलिमयीमिवाश्रुधारां जहामि। अथ च प्रार्थयामि विश्वेशं काशीपुरपतिं यदस्माकं गुरोरात्मा येन प्रकारेण स्वर्गादपि अधिकं सुखमाप्नुयात्तथा भगवन्! दयाशीलेन त्वया यतनीयमिति। तेषां बन्धुवर्गोऽपि यथा शान्तात्मा स्यात्तदर्थमपि उमापतिं प्रार्थयाम्यहम् ।

शोकोद्गारः ।

निर्दयत्वमवलम्ब्य कुटुम्बं
　　दुःखसागरनिमग्नमनाथम् ।
सविहाय कथमद्य गिरीश !
　　हा ! गतोऽसि परलोकमितस्त्वम् ॥

त्वां विना तव कुटुम्ब इदानीं
　　सर्वथा किल विषीदति रौति ।
स्वर्गतस्सुखमलौकिकमुच्चैः
　　प्राप्य तं किमिति न स्मरसि त्वम् ॥

नो दया हृदि तवास्ति किमद्य
　　यच्छृणोषि न कुटुम्बविलापम् ।
सा भवद्धृदयकोमलता हा !
　　काऽगमद्वद सखेऽसुखदायिन् ॥

—श्रीदेवीप्रसादशुक्लः कविचक्रवर्ती
(महामहोपाध्यायः)

सुरगिरो दुर्भाग्यम् ।

[ले०—श्रीयज्ञनारायण उपाध्याय. एम्० ए०]

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखम् ।

न्यायाचार्यगिरीशशर्ममहाशयानामसामयिकमृत्युवशादुत्पन्नाया वाराणसीविदुषां क्षतेः पूर्त्तिर्न स्वल्पेन कालेन कथमपि सम्भाव्यते। न केवलं गिरीशो गीर्वाणवाण्याः पारदृश्वा अपि तु सच्चरित्रः सदाचारसंपन्न शुचिशीलश्चासीत्। इद तु विशेषतः शोकावहं यद्द देशस्य तदीयपरिपक्वानुभवमहिम्ना विविधमनोरथसाफल्याङ्कुरे जाग्रत्येव स यौवनारम्भ एव करालकालेन अकस्मात् कवलीकृतः। अस्य पूर्वपुरुषाः रीवाँराज्ये मनिगवाँ—वसतौ अवसन्। पितृव्यश्चास्य शैवध्वजशर्मा वैदिकपुङ्गवः सहास्य पित्रा समागत्य काश्यां महतीं ख्यातिमवाप। बाल्य एव पित्रा विहीनस्यास्य पितृव्येणैव स्नेहानुबन्धाद्द विद्यासंस्काराः प्रावर्ध्यन्त। गुरवश्चास्य काशिकराजकीयपाठशालायां (गवर्नमेन्ट-संस्कृत-कालेज) न्यायशास्त्राध्यापकाः श्रीजीवनाथशर्ममिश्रा अस्य प्रतिभासम्पत्त्या भृशमतुष्यन्। अचिरादेव च न्यायाचार्यपरीक्षामुत्तीर्णस्य तस्य कतिपयप्रतिष्ठितपाठशालास्वध्यापयनश्छात्रा दश दिशः प्रसृताः। विश्रुतकीर्तिरेष विनयबहुलो भारतभूषण पं० मदनमोहनमालवीयमहानुभावै प्रसद्य हिन्दुविश्वविद्यालयेऽध्यापकपदेऽधिरोपितो देशस्य संस्कृतविद्याया वा दुर्दैवाद्द वर्षमात्रेणैव कलेवरं पाञ्चभौतिकमजहात्। अयं च वृद्धमात्रे पन्न्यै अत्यल्पवयःकुमाराभ्यां कन्याचतुष्टयाय च ऋणमन्तरा न किञ्चिदपि

दत्त्वा अगच्छत् । अस्य च सर्व एव कुटुम्बिनो महतां दयापात्राण्येव । विश्वेश्वरश्चास्य परलोकं गतस्य सुखशान्तिं, कुटुम्बायास्य सुहृद्भ्यश्च धैर्यं दद्यात् ।

संन्यासिनो रुदितम् ।

[श्रीयोगीन्द्रस्वामी, वीकानेरस्थः]

ग्रन्थान्प्रणेष्यति लिखिष्यति सुप्रभातं
विद्वत्समाजमपि नेष्यति संघशक्तिम् ।
एवं विचिन्तयति संस्कृतभाषिलोके
कालो गिरीशमहहा ! कवलीचकार ॥ १ ॥
उत्साहयन्ति सुखयन्ति सुधारयन्ति
विश्वासयन्ति मधुरं वचनं वदन्ति ।
साहाय्यमाददति पौरुषमावहन्ति
हंहो ! भवादृशबुधा भुवि नात्र सन्ति ॥ २ ॥

हा ! हन्त !! अयि गिरीशाङ्कसंपादकमहोदयाः ! पञ्चमवर्षस्य नवमाङ्के श्रीमन्माननीयपण्डितगिरीशशुक्लन्यायाचार्यमहोदयानामकाल एव निर्वाणपदप्राप्तिसमाचारमवलोक्य नितरां विदीर्णहृदयोऽस्मि । विस्मृतं कर्तव्य, न जानामि वक्तव्यं लेखनीयं वा ।

येन हि मातृ-पितृ स्वजनादिकृतेऽपि न रुदितं, तेन संन्यासिनापि मया तत्कृते तु बालवत्तदेव कृतम् । प्रेम्णो विचित्रा गति. । अथवा—

मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।
उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षाः मित्रोदासीनशत्रवः ॥

पूर्वमयं जनस्तेषां प्रियच्छात्रतामगमत् । काश्यां यथा स्नेहेन पुत्रवन् मित्रवद्वा तैरयं पाठितो न तथाऽन्यैः । न्याय-वेदान्तदर्शनादि पाठयद्भिस्तैरस्य जीवस्य यद् बहु उपकृतमस्ति, यावज्जीवनं न कदापि तद् विस्मृतिपथं यास्यति । न तेषामुपकारस्य प्रत्युपकारं पश्यामि, येन मे आनृण्यं स्यात् । न केवलं ते पाठका एव, अपि तु पाठनसमये पाठकाः, आपदवसरे प्रियमित्राणि इव सदुपदेशपुरःसरं धैर्योत्साहप्रदायका· सुखदपथप्रदर्शकाश्चासन् । निःस्वार्थता, लोभविहीनता, परोपकारपरायणता, प्रियवक्तृतादयस्तु तेषां सहजा गुणाः सन्ति स्म । न जातु चित्ते छात्राणां दुःखदशां हतोत्साहतां चावलोकयितुमपि सेहिरे । बहुशो मया दृष्टमासीद् यत्तै र्यथाशक्ति द्रव्यप्रदानेनापि दीनाः छात्रा भृशमुपकृताः । इदानीं तेषां दीनं कुलं भगवान् दीनबन्धु र्ध्रुव रक्षतु ।

तेषां पण्डितवराणां गुणेषु सर्वश्रेष्ठोऽयं गुणो वरीवर्तिस्म यच्छ्रीविश्वेश्वरस्य नगर्यां समस्तवाराणस्यां त एव सर्वाधिका संन्यासिच्छात्राणां प्रियप्राणा बभूवुः । त इव न कोपि प्रेम्णा भक्त्या श्रद्धया वा तान् अपाठयत् । अयं सर्वो मामको नैजोऽनुभवो मया प्रकाश्यते, न श्रुतमात्रः कल्पितो वा ।

किं बहुना, तेषामुपकारपरम्परा गुणगणांश्च स्मारं स्मारं भृशं खिद्यते मे चेतः । किं करोमि । दैवी विचित्रा गतिः । अत्र विषये सैव प्रमाणं प्रभ्वी च ।

न चेह जीवित. कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥

इदानीं संन्यासिबन्धूनां वाचस्पतीनां तेषां प्राणेभ्यः सद्गतिं, तद्गृहगतानां प्राणिनां हृदयेभ्यः शोकसहनशक्तिं शान्तिं च परमपिता परमेश्वरोऽवश्यं दास्यतीति दृढो मे विश्वासः ।

गिरीशस्मृतयः ।

[ले०—श्रीकेदारनाथशर्म्मा सारस्वतः ।]

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदनु तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह! कष्टमपण्डितता विधेः

(फल्गुहस्तिनी)

पञ्च वर्षाणि व्यतीतानि, यदा वयं द्वित्राः सुहृदः समेत्य, संस्कृत-साहित्यस्य संस्कृत-समाजस्य च भीषणां दुरवस्थामालोच्य कमप्युपायं चिन्तयन्तः संस्कृत-साहित्य-समाज-संस्थापनाय काशीस्थ-विदुषां साहाय्यं प्रार्थितवन्तः । हन्त ! न विस्मरामि तं दिवसं, यस्मिन् विश्वाराध्य-रङ्गमञ्चे समाज-संस्थापनावसरे सर्वप्रथममनेकेनैव वीरेण समुद्घोषितम्, यदहमस्य समाजस्य सदस्यतां ग्रहीष्यामि यथावसरं कार्यञ्च करिष्यामीति । यद्यपि नासीदस्माकमाशा, यदयं नैयायिक-प्रवरः समय-कष्ट-परिश्रम-साध्येऽस्मिन् कठिने कार्येऽस्माकमुचितं साहाय्यं सम्पादयितुं प्रभविष्यतीति । को जानातिस्म, यदयं प्रखरप्रतिभा-सम्पन्नो मार्मिकस्तत्त्वदर्शी विद्वान् न केवलं साहाय्यमेवाचरिष्यति, परमस्माकमपि नेतृत्वं कुर्वन् चिरसुप्ते विद्वत्समाजे सफलां क्रान्तिमुत्पादयिष्यतीति । स च वीरः शास्त्रतत्त्वदर्शी गिरीश-महोदयोऽकाण्ड एव पश्यतामेवास्माकं केवलं कीर्तिकलेवरेणैवावशिष्ट इति नास्माकं हृदये सुदृढं संलग्नं शोक-शङ्कुरयमाजीवनमस्मान् प्रतोदयिष्यतीति नास्माभिर्निवेदयितुं प्रभूयत इति जानन्त्येव सुहृदः सुप्रभात-पाठकाः ।

कियद्दिवसानन्तरं समाजस्य कार्येषु दत्तचित्तास्ते अपरिचितानामप्यस्माकमुत्साहवर्धनाय सुप्रभात-प्रकाशनार्थं धनसाहाय्यं लेखादिसाहाय्यञ्च कृत्वाऽस्माकमुत्साहमवर्धयन् । द्वितीयमासानन्तरं कार्यालयाभावादव्यवस्थिते सुप्रभाते भारत-धर्ममहामण्डले सुप्रभातकार्यालयोऽगच्छत् । तदानीं सुप्रभातस्य सम्पादका अस्माकं मित्रसुहृदः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः, व्यवस्थापकाश्च श्रीमन्तो गिरीशशर्म्माण आसन् । कार्यालयस्य महामण्डलाक्रान्तत्वात्, महामण्डलीयनीतिं विरुन्धद्भिरस्माभिः समुत्साहिताः श्रीगिरीशमहोदया महामण्डलस्य नातिदूर एव सशुल्कं कार्यालयस्थानं कृत्वा संस्कृत-साहित्य-समाजस्य सुप्रभातस्य च स्वतन्त्रं कार्यालयं स्थापितमकुर्वन् । तदानीं गिरीशमहोदयानामेवोत्साह आसीद्यत्ते निर्धनावस्थायामेव केवल परिश्रमबलमवलम्ब्य सुप्रभातस्य सञ्चालनव्यवस्था व्यवस्थापयन् । वयं तु धनाभावान्निरुत्साहसम्पन्ना आस्म, परमिमे श्रद्धेय—प्रयत्नाः प्रातः संन्यासिसंस्कृतमहाविद्यालये सायञ्च सत्यनारायण-महाविद्यालये चाविरतं कठिनतरदर्शनशास्त्रग्रन्थानध्याप्य रात्रौ प्रहरपर्यन्तं सुप्रभातकार्यं कुर्वन्तिस्म । तदानीमासीद्धनाभावः, तथाहि वेतनदानयोग्यताभावात्ते स्वयमेव लेखकस्य

कार्यं कुर्वन्तिस्म । तस्यैव परिश्रमस्य फलभूतं सुप्रभातं साम्प्रतं विजयतेतरां सर्वत्र संस्कृत-संसारे। शनैः शनैः कार्य-प्राचुर्यात्, धनाभावस्य सत्वात् च स्वाधिकृते खुंबनीसाहूमन्दिरे निःशुल्कं कार्यालयस्थापनमकुर्वन् । एतस्मिन्नेवावसरे महामण्डलीयानामनुरोधेन सूर्योदयनाम संस्कृतपात्तिकपत्रं सम्पादयन्त. श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः सुप्रभात-सम्पादनं त्यक्तवन्तः। अवशिष्टेषु त्रिषु कार्यकर्तृषु श्रीमन्तः गोपालशास्त्रिणः, अहञ्च द्वावपि कार्यान्तरविवशौ गिरीशमहोदयं सम्पादनाय प्रार्थितवन्तौ । कार्येष्वनुद्विग्नमनाः, गम्भीर-प्रकृतिः श्रीमान् गिरीशमहोदयः सोत्साहं सम्पादनकार्यं समचालयत् । वर्षद्वयं यावत् तेन भगवता सम्पादितमिदं सुप्रभातं महतीं समुन्नतिं समधिगच्छत् स्थिरतामवाप्त् । तदनु च मया गृहीते सुप्रभात-सम्पादनभारे पुनस्ते विविधकार्यव्यापृता अपि व्यवस्थाप्रारम्भाजीवनं कुर्वन्तः समाजं सुप्रभातञ्च सम्यक् सञ्चालयन्त आसन् । तस्मिन् कालेऽस्माभिः सामाजिकैर्मध्ये मध्ये वारं वारमवकाशो गृहीतः, परन्तैः समाज-संस्थापनादारभ्य यावज्जीवनं न कदापि सुप्रभातकार्यं परित्यक्तम् । हन्त ! तेषां धैर्यम् ।

किं ब्रूमो मन्दभाग्या वयं तेषां गाम्भीर्यं धैर्यञ्च । तेषामाभ्यन्तरसुहृदामप्यस्माकमिदानीं यावत् न विदितचरमासीत् यत् ते ऋणग्रस्ता अपि सन्ति । तेषां कुटुम्बे दश प्राणिन आसन् । आयश्चासीत् पञ्चाशन्मुद्रामासिकामितः । ऋणग्रस्तत्वेऽप्येतावन्तं सुदीर्घं कुटुम्बं परिपालयन्तः केवलं सुरसरस्वती-समाराधनैकतत्परस्तत्रभवान् गिरीशशुक्लः प्रत्यहं प्रशान्त-गम्भीर-भावेन सुप्रभात-कार्यं सञ्चालयन्, संस्कृत-विदुषां छात्राणाञ्च पुरो महान्तमुज्ज्वलमादर्शं स्थापितवान् । ये खलु असन्तुष्टवृत्तयो मात्सर्यमग्ना भाग्यमाक्रोशमाणाः पुरुषकार-परिहीना कार्यचौराः संस्कृतविद्वांसश्छात्राश्च कथयन्ति,—'किं कुर्मो, नास्ति समयः'—इत्यादि, ते महापुरुषाः केवलं पौरुषहीना एव । अस्माकमादर्शो विद्वान् तत्रभवान् गिरीशमहोदय स्वगाम्भीर्येण, सन्तोषेण, धैर्येण च समुन्नतिशिखरमारूढश्चतुर्ष्वेव वत्सरेषु शनैः शनैः समुन्नति-सरणिमनुसरन् संस्कृतज्ञानां पुरस्तात् शिक्षणीयमुदाहरणमुपास्थापयत् ।सर्वप्रथमं ब्रह्मविद्यापाठशालायां पञ्चदशमुद्रावेतनेन अष्टादशमुद्रावेतनेन वाध्यापयन्तिस्म । एकवर्षाभ्यन्तर एव सन्यासिसंस्कृतपाठशालायां समागता इमे त्रिंशन्मुद्रावेतने, सायं सत्यनारायणविद्यालये च त्रिंशन्मुद्रामासिकवेतने च कार्यं कुर्वन्तिस्म । एकवर्षानन्तरमेव नवसंस्थापिते गोयनकामहाविद्यालये चत्वारिंशन्मुद्रामासिके समध्यापयन्त ।

इमे कियत्कालानन्तरमेव हिन्दूविश्वविद्यालये पञ्चसप्ततिमुद्रामासिकेनाध्यापयन्तिस्म । वर्षचतुष्टयमेवाविरतं सुरसरस्वतीं समाराधयन् सरस्वतीमातुस्तनयोऽकाल एव कालकवलितः समभूदिति कस्य वा सहृदयस्य हृदयं न विदारयेत् ।

अन्यदपि, गिरीशशर्म्मणामत्यधिकं महत्त्वमिदमासीद्यत्तेषां हृदयं नितरां विशुद्धं रागद्वेष-रहितमासीत् । सत्यपि मतभेदे, सिद्धान्त-विरोधे च न ते कस्यापि माननीयसिद्धान्तमपलपन्तिस्म । 'बुद्धेः

फलमनाग्रहः,' 'विद्याफलं विनीतत्वम्,' इत्येतदुभयं तेषु सर्वथा संगतमासीत् । मनुष्यजीवने यत्किमपि महत्त्वमस्ति तदिदमेव । सत्यं हि नाम तेषु प्राधान्येनासीत् । तत एव च प्रत्यहमुन्नतिपथमधिरोहन्तः सर्वत्र कार्येषु साफल्यं लभमानाः पण्डितसमाजे महतीं सुधारणां, जागर्तिं, जीवनञ्च सञ्चारयन्तोऽस्माकमादर्शभूताः समभवन् ।

सामाजिककार्येषु मया सह गिरीशशर्म्मणामासीन्महान् सहयोगः, वर्षपञ्चक यावत् तैः सह महानासीद्घनिष्ठतर. सामाजिक-कार्य-सम्बन्धः, सामाजिक-कार्येष्वावयोर्महासम्बन्धस्य कारणमिदमासीत् यत्, ते कस्यापि कार्यस्योपयोगितां विज्ञायैव तावत् सन्तुष्टा न भवन्तिस्म, यावत्त विषय कार्यरूपेण न परिणमयन्तिस्म । सर्वेष्वपि कार्येषु प्रथमं भागभाजस्ते सत्येन प्रबलेन च हृदयेन कार्यक्षेत्रेऽवतरन्तिस्म । तेषां हृदयं नितरां विशुद्धमतएव च वीर्यवदपि समभूत् । वस्तुतस्ते काशीस्थे विद्वत्समाजे रत्नभूता आसन् । तेषां जीवनमादर्शभूतं परम-पावनं प्रशान्त-गम्भीरं विमलं विशुद्धञ्चासीदिति स्वल्प एव वयसि स्वल्पे च काले समुन्नतिक्रममधिरूढास्ते नामतोऽपि गर्वमपहरन्तः सर्वथा-समभावेनैव सर्वान् सम्भावयन्तः सम्मानयन्तश्च सर्वेषां स्नेह-सम्मानास्पदानि समभूवन् ।

तेषां पाण्डित्यमपि प्रथितम्, प्रकृष्टम्, प्रबलञ्चासीत् । नव्यन्यायशास्त्रस्य मार्मिकास्तार्किका अपि प्रकरण-पाण्डित्ये काश्यामसाधारणा एवासन् । न्यायवेदान्त-साङ्ख्य-मीमांसादिदर्शनग्रन्थानामध्यापकाः स्वल्पा एव परिगणनीयाः सन्ति । तेषु प्रथितयशस इमे दार्शनिकप्रवरा न साधारणविद्वांस आसन् । ते न केवल शुष्कदार्शनिका एव, व्याकरणसाहित्ययोरपि तलस्पर्शिनो विद्वांसोऽभूवन् । सुप्रभातं सम्पादयतां तेषां व्याकरण-साहित्य-पाण्डित्यं प्रत्यक्षमेव सुप्रभात-पाठकानां विदुषाम् । नैतावतैव, ते सुदक्षा मर्मविदः पौराणिकाश्चासन् । पौराणिकी वृत्तिर्हि तेषां परम्परासंप्राप्तैवासीत् । हिन्दीभाषालेखने, पत्रसम्पादनकलायाञ्च निपुणास्ते यन्त्रालयादिकार्येषु व्यावहारिकेषु च महत्त्वपूर्णेषु विषयेषु प्रगाढ पाण्डित्य परिचयञ्च दधतिस्म ।

दीर्घतर कुटुम्बं परिपालयन्तः स्वल्प-धना अपि गिरीशशर्म्माणो न कदापि केनापि कुत्रापि व्यथितचेतसो विकलाश्च समालोकिताः । नापि च कदापि तेषां मनसि, वचसि, कर्मणि वा गृहच्चिन्तया कश्चनापि विघ्नः समुत्पादितः । मुदित-मानसाः, बुद्धिधनाः, सहृदय-शिरोमणयस्ते सर्वदा प्रसन्न-हृदया एवावातिष्ठन्तेत्यपर महत्त्वमादधाति विषयस्तेषामनुकरणीयं जीवने । दुर्लभतराणि हीदृशानि पावनचरितानि महार्हाणि समुज्ज्वलानि भारतीय-विद्वद्रत्नानि । भारतवसुन्धराया दौर्भाग्य-विलसितमेतत्, यत् नहीदृशा महात्मानः सुखिनो दीर्घायुषश्च भवन्तीति । पाश्चात्यपण्डितास्तु प्रायो दीर्घायुषः । परं हतभागधेयेष्वस्मासु भारतीयेषु ब्राह्मणेषु प्रचलत्ययं दुर्विधिविहितो नियमः—

अत्यन्तगुण-मेधावी चतुर्णामेव भाजनम् ।
अल्पायुरनपत्यो वा दरिद्रो वा रुजान्वित. ॥

हन्त ! वयन्तु दैवदुर्विपाकमिममालोक्य किंकर्तव्यविमुग्धमनसो न किमपि वक्तुं पारयामः ।

परं किं ब्रूमः, ! तस्य महात्मनः कैवल्यलाभानन्तरं तदीयस्य कुटुम्बस्य कीदृशी परिस्थितिर्वरीवर्त्तीति तु क्षते क्षारमिव विदारयति चेत. । हन्त !

दूरोल्लासित-सज्जनापदि दृढप्रारब्ध-नीचोन्नतौ ।
यः सर्गे क्षण-दृष्ट-नष्ट-विरसे बद्धादरः सर्वदा ॥
पश्येयं यदि तं क्वचित् सकरुणोपालम्भरूक्षोक्तिभि-
र्लज्जानिष्प्रतिपत्तिमूकवचनं कुर्यामहं वेधसम् ॥

विदीर्णहृच्छोकोच्छ्वासाः ।

(ले०—श्रीदिनेश शर्म्मा)

नाज्ञातमस्ति तत्रभवतां श्रीमतां संस्कृत-साहित्यसमाजोन्नतिपरायणानां देववाणीप्रचारप्रवणानां दत्तसंस्कृताध्ययनचेतसामखिलान्तेवासिनां "सुप्रभात" पाठकानाञ्च यदेको विद्वद्गणधुरीणः संस्कृतसमाजस्तम्भरूपो रूपे सौन्दर्ये वा साक्षान्मदन इव, बुद्धौ बृहस्पतिरिव, नम्रतायां धरेव, कृतौ ब्रह्माणमिव, विद्यायाञ्छङ्कराचार्य इव, तेजसि साक्षाद्गिरीश इव कश्चन "गिरीश" नामधेयो मत्पूज्याङ्घ्रिकमलो निखिलजनध्येयचरितोऽत्युत्कृष्टक्लिष्टग्रन्थान्सरलतयाऽध्यापयन् हिन्दूविश्वविद्यालये छात्रहृदयान्याह्लादयन् न्यायकक्षायां समध्यापितवानासीदिति ।

तत्कीर्तौ गुणप्रकाशने वाऽलमधिकेन, यतो गिरः ईशस्य (गिरीशस्य) गुणव्याख्यानानि केवलया गिरा एव नरः कथं समर्थः स्यात् कथम्वाग्रत. पदं विदध्यात् । यस्य च कीर्तिः कृतिश्च विलसत्येव माथुरी पञ्चलक्षणी-टिप्पणीरूपेण विदुषां दृष्टिगोचर इति । तदीहा सर्वथैवमासीद् यत्कथं संस्कृताध्येतॄणामुन्नतिः, कथम्वा वेद वेदाङ्गदर्शनपुस्तकानां पठनपाठने सुगमता, कथं वा रीत्या देववाणीपाठकानां राष्ट्रे राष्ट्रियकार्ये वा मानं स्यादिति ।

अद्यावधि नाधिकमहो व्यतीतं यत् अधुनैव कालो निजदुष्टताम्मूर्खतां वा प्रकाशयन् पश्यतामेव मादृशानाम्बहुच्छात्राणान्तथान्य क्रियाकुशलचिकित्सकानां विपश्चितां वाग्रत एव त्वरितं गुरुवरप्राणान् हृत्वा पश्यतोहरतां समाप्नुवन् गीर्वाणीमातुरङ्कं क्षणेनैव शून्यञ्चकार । उन्नतिशिखरमारुरुक्षोः पदैकमधस्तलं पदैकमुपरि सोपाने ददतः संस्कृतसाहित्यसमाजस्य विचित्रा दशा संवृत्तेति कष्टम् ।

गिरीशशुक्लमहोदयाः ।

[ले०—अम्बिकाप्रसादशर्मा, व्याकरणाचार्यः] ।

एते काशीस्था न्यायशास्त्रपारंगता न कस्यापि विदुषोऽपरिचिताः । एते सुगृहीतनामधेयाः काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां श्रीमतां पण्डितप्रवराणां श्रीजीवनाथमिश्राणां सविधे अधीयाना वर्षत्रयमस्माकं सहाध्यायिन आसन् । तत आरभ्य अद्यावधि एतेषामस्माभिः सह परिचय आसीत् । एतेषां हृदयौदार्यम्, निष्पक्षपाता विचारशैलिः, निरभिमानता, न्यायप्रियता, निर्भीकता, प्रगाढं पाण्डित्यमित्यादयोऽनेके गुणा न शक्यन्ते वर्णयितुम् । न कदाप्येभिर्महानुभावैर्लोकरञ्जनाय "मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्यदिति" दुष्टपद्धतिराचरणपथमानीता । किन्तु सदैव "मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकमिति" सज्जनाचरितपथेनैव व्यवह्रियतेस्म । किमधिकमेषां गुणपरिचयाय पर्या-

तमिदं यद्यावधि धार्मिकतायां समधिकोदार-विचारैरप्येभि र्न कस्यापि प्राचीनविदुषो मनागपि द्वेषलेशो दृष्टचरः श्रुतचरो वा । यद्यपि एषामैहलौकिकचरितमपि स्वर्गीयमेवासीत्तथापि स्वर्गगमन-परिश्रमे किमर्थमात्मा उपनीत इति त एव जानन्ति महान्त. ।

गिरीशस्यास्य शुक्लस्य स्वर्गतस्य विहाय नः ।
गुणानां वर्णने शक्ताः कथं स्यामो भुवि स्थिताः ॥
इहस्थं चरितं यद्यद्वु विश्रुतं शुचि वर्तते ।
पिष्टपेषणवद्व् व्यर्थं वर्णनं विदुषां पुरः ॥ इति

स्मरणीयाः समये वयं वयः !

[ले०—श्रीरामप्रसादशुक्लो विद्यार्थी ।]

अहं पण्डितवरस्य श्रीगिरीशशर्म्मणो दर्शनाय तन्मृत्यो अष्टदिनपूर्वमेव प्रतापगढ़ात् काशीं गतः । मामवलोक्य तेनोक्तं-"रामप्रसाद ! अस्माकं स्मरणमस्ति, गतवर्षे वृद्धमङ्गलस्य समये श्रीपं० केदारनाथस्य नौकायां मया सह त्वमपि वर्तसेस्म, तदनन्तरं काश्यां त्वमद्यैवागतः" । पुनरुक्तवान्—"मया दीपनिर्वाणगन्धोऽनुभूयते, प्रज्ञापि चास्माकं पूर्ववदस्ति । सग्रहणीनामके रोगे " युवा जीवति वा न वा " अत्र वा शब्दो वर्तते । अतो ज्ञायते, पुनः स्वस्थो भूत्वा प्रतापगढं गमिष्यामि । यदि इदानीं मम मृत्युर्भविष्यति तर्हि "दीपनिर्वाणगन्धञ्च न जिघ्रन्ति गतायुषः" इति श्लोकमनर्गलं त्वं जानीहि । इदानीं काले-ऽस्माकमिदमेव महद्दुःखमस्ति यत् कन्याया विवाहो न कृतः, अथच गृहोपरि यदृणं वर्तते तन्न दत्तम् । भयकरेऽस्मिन्न रोगे यद्यप्युपस्थितानां कार्याणां स्मरणं मया न कृतं, तथापि चेतो दूयते । एतदर्थमेव वारं वारं रावलपिण्ड्यां कलकत्तायां, बम्बईनगरे च गमनं कृतं, परन्तु सफलमनोरथो न जातः । प्रत्युत-मोहमय्यामेवानेन प्राणघातकेन रोगेणाहं ग्रस्तः । पञ्चदश-वर्षाभ्यन्तर एव ममोदयो जातः, अस्तोऽपि भविष्यतीति लक्ष्यते ।

"मम जन्म वेणुवाणनवेन्दुमिते विक्रमाब्देऽभूत् । यदा अष्टवर्षस्याहमभूवम्, तदा मम पितुः दुर्गाप्रसादशुक्लस्य मृतिर्जाता ! स्वर्गगतस्य पण्डितशैवध्वजस्य मम पितृव्यस्य संरक्षकतायां मम सम्यक् पालनं पोषणञ्च सम्वृत्तम् । परन्तु अध्ययनस्य काचिदपि व्यवस्था गगनमुनिनवेन्दुवैक्रमाब्दात् पूर्वं न जाता । केनचिन्मित्रेणावबोधितोऽहं गगनमुनि-नवेन्दुवैक्रमाब्दस्य चैत्रशुक्लद्वितीयातः काश्यां राजकीयप्रधानविद्यालये पण्डितप्रवराणां जीवनाथ-मिश्राणां समीपे न्यायशास्त्रपठनार्थं गतोस्मि । तस्मिन्नेवाब्दे (१९१४ ई०) न्यायमध्यमपरीक्षायामुत्तीर्णो जातः । ततो न्यायशास्त्राचार्यपरीक्षां दत्वा सच्याखि-सत्यनारायण गोयनका-विद्यालयेषु क्रमेण न्याय-वेदान्तादि-विविध-शास्त्राणि छात्रान् पाठयित्वा गत-वर्षे जैनन्यायशास्त्रपाठनार्थं हिन्दू विश्वविद्यालये गतोऽहम्, अद्यैव श्रूयते हिन्दूविश्वविद्यालये मम नियुक्तिः स्थिरा जाता । परन्तु तत्र पुनः गमिष्यामि न वेति को जानाति ? १९७० वैक्रमाब्दस्य चैत्रमासात् १९८५ वैक्रमाब्दस्यायं मार्गशीर्षो मास इति पञ्चदशवर्षाभ्यन्तरे सर्वेषां कामानां सिद्धिःकृता । परन्तु यन्न कृतं तत्

सम्पादकीयम्

नेत्र-निवापाञ्जलयः ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं,
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावत् त्रितीयं समुपस्थितं मे,
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥

हन्त भोः ! केनेदमवधारितमासीद् यत् प्रियवयस्ये पण्डितगिरीशशर्मशुक्ले न्यायाचार्ये परलोकं गते सुप्रभातस्य गिरीशाङ्को मयैव हतभाग्येन सम्पादितः स्यात् ! काशीमभ्युपेताः पण्डितमण्डलीमण्डनायमाना महामहोपाध्यायशिवदत्तशास्त्रिणो द्राधिमथाः संस्कृतसाहित्यसमाजसेवकान् सनिमन्त्रणं सम्भावयितुमिच्छन्तीति सुप्रभातकार्यकर्त्तुर्ब्रह्मचारिणो मदनगोपालस्य मुखादाकर्ण्य प्रसीदता मया पञ्चषदिवसानन्तरमेव तेषामश्राव्यं श्रुत्वा महान् विषादोऽनुभूतः ! तदनन्तरं केषुचिदेव दिनेषु गच्छत्सु पथप्रदर्शकेन सुहृदा गिरीशेनाऽपि हृदये सुदृढं निखातः शोकशङ्कुः ! "शोकसंवर्द्धनायैव मयि चैतन्यमर्पितम्, मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः" इति भवभूतेरुक्तिरीषद्व्यत्यासेन मयि संगच्छते ! हा बन्धो गिरीश ! क्वनु त्वादृशस्य साधोः सुहृदः सम्भवः ! भवता विरहितः समाजो न शोभते ! क्रूरकालेन भवन्तमपहृत्य, महामान्यं सभापतिमपि कवलीकृत्य समाजस्य शिरसि दृढमशनिर्निक्षिप्तः । कर्मकाण्डकुलकमलदिवाकरैः महामहोपाध्यायपण्डितप्रवरप्रभुदत्तशास्त्रिभिरपि शिवत्वमासाद्य समाजो विस्मारितः ! महानुभावैरेभिर्यादृशं सर्वविधं संस्कृतसाहित्यसमाजस्य साहाय्यमनुष्ठितं न शक्यते निर्जीवया लेखन्या लिखितुम् । हा "सुप्रभात"! एवं दुःखपरम्परयाऽनेकशो जर्जरीभूतेन त्वया कथं प्राणा धारयिष्यन्ते ? अयि पाठकाः ! शोच्यावस्थामापन्नस्य गिरीशकीर्त्तिभूतस्य सुप्रभातस्यैतस्य जीवनं भवतामधीनम्, रक्षन्तु भवन्त एतत्, येन गिरीशात्मा प्रीतः स्यात् । त्वयाऽपि भगवन् गिरीश ! आत्मजेऽत्र सदा दयनीयम् । अस्मिन् सुप्रभातस्य गिरीशाङ्के 'स्तुत्याऽनिर्वचनीयताऽखिलगुरो ! दूरीकृता यन्मया' इति सत्यं ममापराधः । किन्तु क्षन्तव्योऽस्मि । मन्मते तु—

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे ।
सुरतरुवरशाखा-लेखनी, पत्रमुर्वी ॥
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालम् ॥
तदपि तव गुणानां नैति पारं गिरीश ! ॥

बाल्यजीवनम् ।

प्रायः षष्ठिहायनानि व्यतियन्ति, यदेको ब्राह्मणपरिवारः शैवः शैवनगरीं वाराणसीं 'रीवाँ'-राज्यतः

समागमत्। परिवारस्यैतस्य राज्यन आसीद् घनिष्ठः सम्पर्कः, परन्तु ब्राह्मणधर्मा परिवारोऽयं वाराणसीनिवासमेव निरतिशयं प्रियं मन्यतेस्म। परिवारेऽत्र पण्डितशैवध्वजशुक्लः पण्डितगङ्गाप्रसादशुक्लश्चेति द्वौ सोदरावास्ताम्। गङ्गाप्रसादशुक्लस्य सन्तानद्वयं—पार्वतीदेवी पुत्री, गिरीशशुक्लः पुत्रश्चेति। गिरीशशुक्लस्य जन्म १९५३ वैक्रमाब्दस्य मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां बुधे रात्रौ नववादने काश्यां बभूव। स्वीयसामयिकसुधीवर्गेषु वाराणसेयेषु कर्मकाण्डस्य पारदृश्वनि पण्डिते गङ्गाप्रसादशुक्ले दिवंगते शैवध्वजशर्मैव सन्ततिद्वयस्यैतस्य सम्यक् परिपालनादिकमन्वतिष्ठत्। अन्वर्थनामाऽयं शैवध्वजो निरन्तरवेदाध्ययनमनननिदिध्यासनपरायणो नैजं ब्राह्मणोचितं धार्मिकजीवनं यापयन् काशीस्थशैवानां प्रधानाचार्यत्वेन विश्रुत आसीदिति श्रूयते। ब्राह्मणेन वेद एव केवलमध्येयो विशेषश्चेति तन्मतम्। व्यास-वरूद-निषाद-प्रणीता ग्रन्था ब्राह्मणेन न स्पर्शनीया इति तत्सिद्धान्तः। श्रुत्यर्थावगतिहेतवे व्याकरणस्य अष्टाध्यायी-भाष्यमात्रस्वाध्ययने तस्य श्रद्धा। ब्राह्मणेन प्रतिदिनं केचन वैदिका मन्त्रा नूनं लिखितव्या इति तदीयो विश्वनेरम विश्वासः। साम्प्रतमपि गिरीशगृहे तेन निजहस्तलिखिता वैदिकग्रन्था निभाल्यन्ते। "न शूद्रसमाः स्त्रियः" "तस्मात् छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः" "न हि शूद्रयोनौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या जायन्ते" इत्यादि हारीतधर्मसूत्रप्रामाण्येन द्विजस्त्रिभिरपि वेदोऽध्येय इति तस्य द्रढीयसी धारणा। सोऽयं स्वकीयसिद्धान्तानुरूपं कौमार एव वयसि देव्या पार्वत्या गिरीशेन च समग्रां शुक्लयजुर्वेदसंहितां मुखस्थामकारयत्। शैवध्वजप्रयत्नतो गिरीशशुक्लेन बाल्यकाल एव संहिता-शतपथ-ब्राह्मणादयो वेदग्रन्थाः, अमरकोषः, अष्टाध्यायी च कण्ठस्थीकृताः।

किशोरावस्था।

हिन्दीभाषायाः सुप्रसिद्धकवेः सुगृहीतनामधेयस्य श्रीजयशङ्करप्रसादस्य पूर्वपुरुषाः स्वर्गीयश्रीदेवीप्रसादादयः शैवाः शैवध्वजशर्माणं नितरां श्रद्दधतेस्म। एतेषां परिवारः सुँघनीसाहुनाम्ना काश्यां प्रसिद्धः। स्वर्गीयदेवीप्रसादमहोदयेन शैवध्वजशुक्लतो दीक्षाऽपि गृहीताऽऽसीत्। हौजकटोरास्थिते सुँघनी-साहु-शिवालये गिरीशमध्यापयन् शैवध्वजो निवसन्नभूत्। एष श्रुतिव्यतिरिक्तं किमपि शास्त्रमध्येतुं गिरीशं न न्यदिशत्। परन्तु गिरीशमहोदयस्य मनसि व्याकरणटीकाग्रन्थानां दार्शनिकपुस्तकानां चाध्ययने बलवती समीहा समुत्पेदे। शैवध्वजभयेन गुप्तरूपेणैव निजाभिलषितग्रन्थान् गिरीशमहोदयः पठितुमारेभे। एकदा करकलितसिद्धान्तकौमुदी-न्यायमुक्तावलीप्रभृतिपुस्तकं गिरीशमालोक्य शैवध्वजः परं चुकोप, तं च बहिष्कर्त्तुमियेष। किन्तु श्रीजयशङ्करप्रसादमहोदयस्य शान्त्वनया, वर्त्तमानसंस्कृतशिक्षासरणिसमुपयोगितावर्णनेन च शैवध्वजः कथं कथमपि विरराम। तदा प्रभृति तस्य निर्बाधमध्ययनं प्राचलत्। अनन्तरं हि गिरीशशुक्लमहोदयः साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां सपरिश्रममध्ययनेन परं प्राविण्यं प्राप्नुवन् वाराणसेयपण्डितप्रकाण्डेषु गण्यमान्यो भूत्वा ब्रह्मविद्या-संन्यासि-सत्यनारायण-विद्यालयेषु, काशी-हिन्दुविश्वविद्यालये च संख्यातीतानन्तेवासिनोऽध्यापयन् १९८५ वैक्रमाब्दे मार्ग-

शीर्षपूर्णिमायां प्रातरष्टवादने निःश्रेयसमधिगतवानिति जानन्त्येवैतत्संख्यासमुदिततत्त्वनिबन्धृनिबद्धनिबन्धैः पाठकमहानुभावा इत्यलं तन्निवेदनेन ।

गिरीश-कोष ।

रीवाँराज्यात सर्वस्वं विहाय काशीमुपढौकमानेनाऽकिञ्चनेन पित्रा विरहितस्य शुक्लमहोदस्य बाल्यकालत एवार्थकष्टमासीत् । तदीयपितृव्ये शैवभ्वजेऽपि परलोकमलङ्कृतवति सर्वोऽपि कुटुम्बपरिपालनभारः शुक्लमहोदयस्यैव शिरसि समापतितः । कुटुम्बे तस्य जननी, गृहिणी द्वौ तनूजौ, चतस्रः कन्या, एकः सम्बन्धीयः, स्वयं चेति दश प्राणिनः । आगन्तुकानां कथा तु दूरे तिष्ठति । व्ययश्च वाराणसेयः । शुक्लोऽपि व्यये महानुदारः । तथाऽपि तेन स्वयमर्जयित्वैव स्वकुटुम्बस्य पालनपोषणादिकमनुष्ठितम् । षड् वर्षाणि, कियन्तो मासाश्च व्यतिगच्छन्ति, तेन सशुल्के परगृहे निवासो न साधुरिति मत्वा काशी-टेढ़ीनीमस्थात् श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणो वैद्यात् षोडशशतरूप्यकाणि प्रतिशतमेकमुद्रामासिककुसीदेन ऋणमादाय क्रीत आलय एकः। एकोननवत्यधिकनवशतमुद्राः कुसीदरूपेण शुक्लमहोदयेन स्वयमर्पिताः । एतदृणव्यतिरिक्तं षट्शतमुद्रामितं प्रकीर्णकम् ऋणमपि तेन मासषट्कं रोगग्रहग्रस्तेन नैजचिकित्सार्थं कृतमास्ते । चतस्रः कुमार्यः सन्ति । तास्वेका विवाहयोग्या । एतस्या विवाहे मुद्रासहस्रव्ययानुमानम् । इयद्व्ययमन्तरेण सरयूपारीणब्राह्मणसाम्प्रतिकपरिस्थितेरवलोकनेनेयं कष्टां दशामाप्येत । अध्यापनीयौ द्वौ कुमारौ । एतावतो महतः कुटुम्बस्य काश्यां परिपालनमिति सर्वमवधार्य शुक्लसुहृद्भिरेको 'गिरीश-कोषः' संस्थापितः । फाल्गुनकृष्णप्रतिपदं यावत् गिरीश कोषे १९३०॥।≡)। मितद्रव्यस्य आयोऽभूत् । तत्र शुक्लमहोदयस्य श्राद्धे ६३॥।=) द्रव्याणि व्ययीभूतानि । (श्राद्धदिवसेऽनुमानतः पञ्चाशन्मुद्राणां तानि तानि भोज्यवस्तूनि शुभचिन्तकगेहेभ्यः समागतानि, तान्यपि श्राद्धे व्ययितानि) २≡) प्रकीर्णको व्ययः । ११२५) मुद्रागृहार्णदात्रे श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणे प्रदत्ताः । सम्प्रति ७०६॥।=)। गिरीशकोषे तिष्ठन्ति (६५-)॥। द्रव्ये समागते गृहार्णं नि शेषं स्यात् । षण्मासाभ्यन्तर एव सर्वमपि ऋणं दास्यन इति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रार्थनया गृहार्णदेन कुसीदस्य २५६) मुद्राः कृपया परित्यक्ता इति तस्मै शतशः साधुवादा दीयन्ते । श्रीदेवीप्रसादशुक्ल-श्रीरघुवीरत्रिपाठिवैद्य-श्रीयज्ञनारायणोपाध्याय—श्रीरामनारायणशर्म—श्रीरामव्यासपाण्डेयानां परिश्रमोदर्कभूतो गिरीशकोषस्य उपर्युक्तरूप्यककलाप इति पाठकैरवधेयम् । निष्किञ्चनैश्छात्रैर्विद्वद्भिश्च वाराणसेयैरेवैतानि रूप्यकाणि दत्तानीति न विस्मर्त्तव्यम् । सम्प्रति बहि स्थानामवसर आयातः । अयि भोः ! बहिस्थाः संस्कृतसेवका ! मातु संस्कृतसरस्वत्या अविरतसेवायामेवोत्सर्गीकृतजीवनस्य शुक्लमहोदयस्य पारिवारिककार्यकलापसम्पादनार्थं संस्थापिते गिरीशकोषे श्रीमन्तस्तादृशं साहाय्यमाचरन्तु येन दुःखपङ्कमग्नो ब्राह्मणपरिवारः समुद्धृत स्यात् । नाधिकं भवत्सु निवेदनं । भवतां कार्यं, भवन्तो जानन्तु । साहाय्यदातृभिः "महामहोपाध्याय श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, सुप्रभात- कार्यालयः, काशी" इति संकेतेन द्रव्यं प्रेषणीयम् ।

संस्कृत-समाचाराः

प्रहितपत्रनिवापाञ्जलयश्च ।

सम्पादकमहोदयाः !

पण्डितप्रवरन्यायाचार्यगिरीशशुक्लमहोदयानां मार्गशीर्षपूर्णिमायां दिनेऽष्टवादनसमये पाञ्चभौतिकनश्वरकलेवरपरित्यागपूर्वकं निःश्रेयसलाभेन पौषकृष्णप्रतिपदि विश्वनाथमन्दिरसन्निधाने काशीस्थविदुषां महती शोकसभा समभूत्। पौषशुक्लाष्टम्यां टाउनहाले शुक्लमहानुभावानां, महामहोपाध्यायप्रभुदत्तशास्त्रिणां च कैवल्याधिगमेन महामहोपाध्याय—श्रीप्रमथनाथभट्टाचार्याणां सभापतित्वे संस्कृतसाहित्यसमाजस्य शोकाधिवेशनमभूत् । तदनु द्वितीयदिने तत्रैव काशीविद्वत्परिषदाऽपि नैजं शोकाधिवेशनमनुष्ठितम् । हिन्दुविश्वविद्यालये, वाराणसेयेषु बहिस्थेषु च बहुषु विद्यालयेषु शुक्लमहोदयस्य कृते बहवः शोकसभाः समपद्यन्तेति ।

काशी १२-२-२८ } आश्रवः— श्रीमदनगोपालशर्मा

सम्पादकमहोदयाः !

पौषकृष्णतृतीयायां शनिवासरे श्रीशङ्करनाथमहाविद्यालयीयाया वाग्वर्धिन्याः कुमारसभाया एकं शोकाधिवेशनं श्रीपूज्यपादानां श्रीगिरीशशुक्लन्यायाचार्याणां मृत्युसमाचारं ज्ञात्वा महाविद्यालये संजातम्, यत्र कुमारसभायाः सर्वे सदस्या अधिकारिणो महाविद्यालयीया अध्यापकाश्चोपस्थिता आसन् । सर्वसम्मत्या श्री पं० रामदत्तशास्त्रिभिः शोकप्रस्तावः पठितः । तथाहि—

श्रीशङ्करनाथमहाविद्यालयीया वाग्वर्धिनी कुमारसभा श्रीमतां पं० हुकुमचन्द्रशास्त्रिणां (श्रीगिरीशशुक्लमहोदयशिष्याणां) साभापत्ये, प्रातःस्मरणीयानां श्रीगिरीशशुक्लमहोदयानां लोकान्तरगमनोदन्तं श्रुत्वा,तेषां महात्मनां गुणसम्भारान् स्मारं स्मारं दोदूयमानहृदया भृशं शोकं प्रकाशयन्ती लोकान्तरे तेषां भव्यं भावयेद् भगवान् काशीशो विश्वनाथ इति भृशमानतेन शिरसाभिलषति । तच्छोकसंतप्तेन परिवारेण सह समवेदनां प्रकाशयन्ती च तत्परिवारशोकशमनाय तमेव भगवन्तं प्रार्थयते । एतन्महाशोकनिमित्तकोऽवकाशश्च समजनि ।

कपूरस्थल-राज्यम् १५ पौषे, सं० १९८५ { निवेदकः— किशोरीलालजोशी

माननीयाः सम्पादकमहानुभावाः !

गुरुवर्याणां श्रीमतां पण्डितप्रवरन्यायाचार्यगिरीशशुक्लशर्म्मणामसामयिकपरलोकगमनेन वयमनाथा दीना अन्तेवासिनो दुःखदावाग्निदग्धाः किंकर्त्तव्यविमूढाश्च सन्तस्तदीयपरिवारसन्निधौ

समवेदनां प्रकटयन्तो दयार्द्रचित्तानां गुरुवराणामात्मनः शान्तिमभिलषामः । तेषामस्माकमुपरि याद्वशो दयातिशय आसीन्नासौ जन्मशतेनाऽपि विस्मर्तुं शक्यते ।

वाराणसी, १०-२-२६ } श्रीरामसिंहासनशर्मा श्रीगोपालदत्तशर्मा

श्रीमन्तः सम्पादकमहोदयाः !

संस्कृत-साहित्य समाजसंस्थापको महामाननीयः श्रीमदाचार्यः श्रीगिरीशशुक्लमहानुभावः स्वीयं पाञ्चभौतिक शरीरमुत्सृज्य गिरिजापतेः परम पावनपदवीं जगामेत्यसामयिकं हृदयविदारकं संवाद श्रुत्वा, वयं भृश दुःखिताः। देशमान्या एते संस्कृतसरस्वत्याः, भगवतस्सनातनधर्मस्य, भारतजनन्याश्च यद्वशी सेवा व्यधुर्न तथा संस्कृत-साहित्य-सेवकसमाजे कोऽपीति । वयं तत्पारिवारिकजनानां सन्निधौ सहानुभूति प्रकाशयामः ।

अजयगढ़राज्यम् ६—२—२६ } कृपेच्छुः - पौराणिकपीताम्बररावः

माननीयाः ! सम्पादकाः !

नमोऽस्तु । 'सूर्योदय' द्वारा ' सुप्रभात ' स्व भूतपूर्वसम्पादकानाम् अधुना च व्यवस्थापकानां पण्डितश्रीगिरीशशुक्लन्यायाचार्य्याणां स्वर्गति विज्ञाय अहं महतीं शुचमापन्नोऽस्मि । यद्यपि तैः साक मम नासीत् साक्षात् परिचय , तथापि तेषां विद्वत्ताऽऽदिगुणाः, नवयौवनञ्च ममाप्यक्षिणी बाष्पाऽऽविले अकार्षुः ! एतेषां स्वर्गमनेन ' सुप्रभाते ' सत्य कुलिशपातोऽजनि । अस्मिन् बृहति शोके सहाऽनुभूतिं विवृण्वन्नहं परमात्मानं तेषां सद्गति तत्पारिवारिकेषु च धैर्य्यं प्रार्थये । ' हा हन्त ! करालकालव्याल ! त्व कलौ कलिकल्मषकलुषः सन् वैदुष्यप्रत्यर्थी सवृत्त' ।

मुलताननगरम् । २—२—२६ } भवदीयो— दीनानाथशर्म्मा शास्त्री,

श्रीयुतसम्पादकमहोदया !

संस्कृत साहित्य-समाज-प्राण-विद्वद्रत्न सहृदय-प० गिरीशशुक्लन्यायाचार्यमहोदयानामकाण्ड एव निधनसमाचार पठित्वा महद्दुःख समभून्मम मनसि । हा ! हन्त ! अकाल एवास्माक पूज्य-न्यायाचार्याणां स्वर्गारोहणं समजनि ! नून संस्कृत-सरस्वत्या दुर्भाग्यमेतत् । हा ! कोऽधुना गहनन्यायशास्त्रस्य–न्यायकुसुमाञ्जलिप्रभृतिपुस्तकानां सरलां टीकां विधास्यति ? हा ! अनभ्र एव वज्रपातोऽयं कालेन कृतः । न केनाऽपि ज्ञायते कालस्य कुटिला गतिः । श्रीमतां शुक्लमहोदयानां पारिवारिकजनानां सन्निधौ समवेदनां प्रकाशयन्नहं तच्छान्त्यै परमेश्वरं प्रार्थये ।

चूरू, २८-१-२६ } भवदीयः— श्रीवासुदेवशास्त्री ।

श्रीमन्तः सम्पादकाः !

विदेशीयशिक्षादीक्षापिशाचनीप्रवलप्रभावपारतन्त्र्यपाशनिगडितचरणाया सुरसरस्वत्या नेतृरत्नभूतानां प्रात स्मरणीयचरणारविन्दानां संस्कृत–साहित्य–समाजसेवकादर्शभूताना व्याकरण-साहित्य-कर्मकाण्ड न्याय--ज्यौतिषशास्त्राध्यापकानां गुरुवराणां श्रीमदाचार्यपादानां श्रीगिरीशशुक्ल-

(अवशिष्टम आवरणद्वितीयपृष्ठे द्रष्टव्यम्)

Rg N. 1348 A.

Published by Gaurinath Pathak and printed by Rameshwar Pathak at the Tara Printing Works, Benares

सौर-फाल्गुने १९८५ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चम-वर्षं
Vol. 5

MARCH 1929

एकादशोऽङ्कः
No 11.

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिर-ततिमुदस्यद् भेदताराविलुम्पन्, नयदधि-सुरभाषाभाषि-जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्' ।

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्त्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी

"साहित्याचार्य्यः"

स० सम्पादकः—

पाण्डेय-श्रीसरयूप्रसादशास्त्री (द्विजेन्द्रः)

"काव्यतीर्थः"

व्यवस्थापकः—

श्रीसत्यनारायणशास्त्री "कविराजः"

(टेढ़ीनीम, बनारस-सिटी)

वार्षिक मूल्यम्—३)
माननीयेभ्यः—१२)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

छात्रेभ्यः—१॥)
वैदेशिकेभ्यः—५)

लेख-सूची।

गिरीशकोषः—

अद्यावधि अस्मिन् कोषे गृहर्णसंख्यापरिमितमेव द्रव्यमागतमस्ति। अन्येषामुत्तमर्णाना-मृणानपकरणमन्तरा न गृहविमुक्तिरिति तस्यकृतेऽपि दयालुभिरुदाराशयैर्दानिभिर्यतेलिमम्। पूर्व-प्रकाशितद्रव्येभ्योऽतिरीक्तानीमानि द्रव्याणि समागतानि। हिन्दूस्कूलीयाध्यापकमहोदयेभ्यः ४३) इयत्संख्याकन्तु कोषाध्यक्ष-श्रीमदनन्तरामशास्त्रिणां हस्ते सम्प्राप्तमस्ति। इतोऽधिकमेवास्मिन्मासे आगमिष्यतीति सम्भाव्यते। श्रीकाशीविद्यापीठाध्यापकच्छात्रेभ्यः ५१।) सपादैकपञ्चाशद्रूप्यकाणि सनातनधर्मस्कूलप्रभृतिस्थानीयविद्यालयाध्यापका अपि स्व स्वविद्यालये द्रव्यसञ्चयार्थम्प्रार्थिताः सन्तीति सूचयति—

श्रीरघुवीरशास्त्री 'वैद्यः' (संग्राहकः)

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रम्, संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे	सौर—फाल्गुने १९८५ वैक्रमाब्दीये	एकादशोऽङ्कः ।

सुप्रभाताशीः

(१)

विश्वाशागत-गद्य-पद्यरचना यस्मिन् समालोडते ।
स्फारे वीचिचये सुगूढविषया यस्याऽस्ते शुक्तिवत् ॥
गम्भीरो बहुलेखमौक्तिकमयः प्रज्ञैः प्रसिद्धिं गतः ।
योऽसौ सँस्कृतसंस्कृतो विजयते श्रीसुप्रभातोदधिः ॥

(२)

गुणगणरमणीयं यस्य गम्भीरभावं-
कविकुलमहनीया यस्य कीर्तिः पृथिव्याम् ॥
विविध-विषय-विद्याभूषितो यस्य कायः-
स किल जयतु नित्यं 'सुप्रभातं' पृथिव्याम् ॥

—वासुदेवशर्म्मा द्विवेदी

(भवानी-छापरवास्तव्यः ।)

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

[ले०—श्रीनरदेवशास्त्री, वेदतीर्थः]
(ज्वालापुर-महाविद्यालय-व्यवस्थापकः)

कालमाहात्म्याद्वेदपरः 'स्वाध्याय'—शब्द इत्यप्रति वेदाङ्गानां मध्येऽन्यतमेषु रूढः । स्वाध्यायः स्ववेदोऽध्येतव्यः । अधीयते किमु स्ववेदोऽद्यत्वे भूदेवैः ? स्वाध्यायरता ब्राह्मणा न सन्तीति नास्माकमभिप्रायः, सन्त्यल्पशो भारतभूमिभूषणभूताः । लोकसङ्ख्यानाद्भारतीये भूभागेऽस्ति ब्राह्मणानां कोटिद्वयीति प्रतीयते । तेषु च जातिमात्रोपजीविनामेवाधिक्यम् । आर्यसाम्राज्याभावात्, सत्क्षत्रियाणां तेजोऽभिभवाच्चेतादृशी दशा संवृत्तेति वयं विजानीमः, परं भारतीयानां पुनरुज्जीवनं सर्वथा ब्राह्मणसादिति किमु वक्तव्यम् ? तच्च पुनरुज्जीवनं केवलं जातिमात्रोपजीविभिर्ब्राह्मणैर्न भवितु शक्यमिति । यदीदानीमपि ब्राह्मणाः पुरेव विद्यावन्तस्तपस्विनश्चाभविष्यँस्तर्हि नूनं भारतीयजनानां पुनरुज्जीवनमभविष्यद् । भूदेवानां ब्राह्मणानां देहः क्षुद्रकामाय नास्तीति मनुनैव सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । तथाहि—

"ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
इह कृच्छ्राय तपसे प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥"

द्विजन्मनां विशेषतश्च ब्राह्मणानां वेदाध्ययनमेव परं तपः—

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य, तपः परमिहोच्यते ॥"
(मनुः २—१६५-६६)

तच्च तपो भूदेवैर्विस्मृतप्रायम् अत एव तेषां प्रवृत्तिः सदोषा संवृत्ता । ते चाधुना वाचो विग्लापनेन कालं गमयन्ति, स्वयमेव न विदन्ति कर्त्तव्याकर्त्तव्यम् कथङ्कारमाऽन्यान् शास्त्रतत्त्वं बोधयितुं शक्नुवन्ति ? हन्त ! क तदुच्चैस्तत्त्वमुपनिषद्वर्णितम् ? तथाहि—

"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥"

क चेदानीन्तनी विपन्ना दशा जगद्गुरुब्रुवाणां ब्राह्मणानाम् ? यथाऽन्येषु वेदाङ्गेषु परिश्रमो विधीयत एभिस्तथा कथं न स्वाध्याये–स्ववेदे विधीयते । वेदोपदेशाय ग्लायन्तो ब्राह्मणा एवास्य पुण्यभूमेरधोगमनस्य मूलम् । यथा सैनिकगतस्य जयाऽपजयस्य सेनापतौ व्यपदेशस्तथैव ब्राह्मणेतरकृतानां पुण्यपापानां ब्राह्मणेष्वेवापदेशो मन्यतामिति । हन्त! यैस्तपोनिष्ठैर्ब्राह्मणैर्यावधि कुलपरम्परामनुसृत्य स्वाध्याय-रक्षा कृता, तेऽपि घृतलवण-तैल-तण्डुल-चिन्तया म्रियमाणाः स्वसन्ततीराङ्ग्लभाषाऽध्ययने

प्रेरयन्ति, स्कूलेषु कालेजेषु च प्रेषयन्ति, अतः परं किं कष्टम् (!!) महच्च वैचित्र्यं पश्याम सम्प्रति। आङ्गलविद्यातो विमनीभूताः पौरस्त्यविद्या-अधिजीगांसमानाः सन्ति । पौरस्त्यविद्याभ्यो ग्लायतां च प्रवृत्तिः पाश्चात्यशिक्षादीक्षासु च । सर्वमधरोत्तरमिव, सर्वं संकुलमिव, सर्वं मण्डलं व्याकुलीभूतमिव पश्यामः । जीविकालोभादेव ब्राह्मणाः "पाण्यास्या" (मनुः) सवृत्ता इतस्ततो हस्तं प्रसारयन्ति स्वतेजोभङ्गश्चानुतिष्ठन्तीति । महर्षिणा भृगुणा साधूक्तं धर्मतत्त्वं श्रोतुकामान् महर्षीन्प्रति—

"अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥"

अयि मान्या ब्राह्मणा !

वेदानामभ्यासो विधेयः, आचारस्य रक्षणं विधेयम्, आलस्यं हेयम्, अन्नदोषस्त्याज्यः—येन पुरेव श्रीमतां धीमतां विद्यावतां पुनरुज्जीवनं भारतभूमेश्च पवित्रतमायाः पुनराश्वासनं स्यादिति भूयो भूयो विनिवेदनम् । के ब्राह्मणाः पारयितुं समर्थाः ? इति प्रश्ने तु —

"ते ब्राह्मणाः पारयितुं समर्थाः" इत्यादि श्रीमद्भागवतोक्तं प्रकरणं द्रष्टव्यमित्येव ब्रूमः, विस्तरभयादत्र नोच्यते। भवतु अद्यात्रैव विरम्यते ।

करुणक्रन्दनम् ।

(वियोगिनीवृत्तम्)

शृणु केशव ! नो दशामिमाम्
द्रुतमागत्य विभो ! सुरालयात् ।
इह पश्यतु धर्म्मपुङ्गवान्,
व्यभिचारे निरताञ् शठान् हरे ! ।१

नहि देशहिताय मानवः,
कुरुते कार्य्यमुपाकृते विधौ ।
निजसोदरयोः परस्पर-
मभियुद्ध सततं विलोक्यते ॥२॥

तव भारतपुण्य-भूतले,
द्विज-गो-वृन्दमुपैत्यपक्षयम ।
करुणामय ! पश्य गोकुलम्,
यवनैःसकुलवत्सयूथ्यकम् ॥ ३ ॥

अयि माधव ! किं श्रुतन्न ते,
महिलानामतिदैन्य-रोदनम् ।
भुवि शीघ्रतयाऽवतीर्य्यताम्,
धृतचक्रेण हरे ! कृपानिधे ! ॥

—रामप्रसादमिश्रः, विद्यार्थी
(व्रजभूषण-विद्यालयस्थः)

विशेष-विज्ञप्तिः

विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः सुप्रभातलेखका ग्राहकाः पाठकाश्च यत् ये केऽपि सुप्रभाते प्रकाशनार्थं लेखान् कविता वा प्रेषयन्तु ते सुस्पष्टाक्षरैरस्मिन्नेव पृष्ठे लिखित्वेति न विस्मर्तव्यम् । अथ चावश्यकपत्रव्यवहारादावप्येष एव नियमः। तत्र पत्रोत्तरापेक्षायां चिटिकाऽपि नूनमेवप्रेषणीयेति, नान्यथोत्तरलाभः ।

(स० सम्पादकः)

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

[ले०—श्रीनरदेवशास्त्री, वेदतीर्थः]

(ज्वालापुर-महाविद्यालय-व्यवस्थापकः)

वा(क्)मामाहात्म्याद्वेदपरः 'स्वाध्याय'—शब्द इदानीं वेदाङ्गानां मध्येऽन्यतमेषु रूढः । स्वाध्यायः स्ववेदोऽध्येतव्यः । अधीयते किमु स्ववेदोऽद्यत्वे भूदेवैः ? स्वाध्यायप्रवणा ब्राह्मणा न सन्तीति नास्माकमभिप्रायः, सन्त्यल्पशो भारतभूमिभूषणभूताः । लोकसङ्ख्यानाद्भारतीये भूभागेऽस्ति ब्राह्मणानां कोटिद्वयीति प्रतीयते । तेषु च जातिमात्रोपजीविनामेवाधिक्यम् । आर्यसाम्राज्याभावात्, सत्क्षत्रियाणां तेजोऽभिभवाच्चैतादृशी दशा संवृत्तेति वयं विजानीमः, परं भारतीयानां पुनरुज्जीवनं सर्वथा ब्राह्मणसादिति किमु वक्तव्यम् ? तच्च पुनरुज्जीवनं केवलं जातिमात्रोपजीविभिर्ब्राह्मणैर्न भवितुं शक्यमिति । यदीदानीमपि ब्राह्मणाः पुरेव विद्यावन्तस्तपस्विनश्चाऽभविष्यँस्तर्हि नूनं भारतीयजनानां पुनरुज्जीवनमभविष्यद् । भूदेवानां ब्राह्मणानां देहः क्षुद्रकामाय नास्तीति मनुनैव सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । तथाहि—

" ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
इह कृच्छ्राय तपसे प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ "

द्विजन्मना विशेषतश्च ब्राह्मणानां वेदाध्ययनमेव परं तपः—

" तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥
वेदमेवाभ्यस्येन्नित्यं तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य, तपः परमिहोच्यते ॥ "
(मनुः २—१६५-६६)

तच्च तपो भूदेवैर्विस्मृतप्रायम् अत एव तेषां प्रवृत्तिः सदोषा संवृत्ता । ते नाधुना वाचो विग्लापनेन कालं गमयन्ति, स्वयमेव न विदन्ति कर्त्तव्याकर्त्तव्यम् कथङ्कारं नामाऽन्यान् शास्त्रतत्त्वं बोधयितुं शक्नुवन्ति ? हन्त ! क्व तदुच्चैस्तत्त्वमुपनिषद्वर्णितम् ? तथाहि—

" तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ "

क्व चेदानीन्तनी विपन्ना दशा जगद्गुरुब्रुवाणां ब्राह्मणानाम् ? यथाऽन्येषु वेदाङ्गेषु परिश्रमो विधीयत एभिस्तथा कथं न स्वाध्याये—स्ववेदे विधीयते । वेदोपदेशाय ग्लायन्तो ब्राह्मणा एवास्य पुण्यभूमेरधोगमनस्य मूलम् । यथा सैनिकगतस्य जयाऽपजयस्य सेनापतौ व्यपदेशस्तथैव ब्राह्मणेतरकृतानां पुण्यपापानां ब्राह्मणेष्वेवापदेशो मन्यतामिति । हन्त ! यैस्तपोनिष्ठैर्ब्राह्मणैरद्यावधि कुलपरम्परामनुसृत्य स्वाध्याय-रक्षा कृता, तेऽपि घृतलवण-तैलतण्डुल-चिन्तया म्रियमाणाः स्वसन्ततीराङ्गलभाषाऽध्ययने

प्रेरयन्ति, स्कूलेषु कालेजेषु च प्रेषयन्ति, अतः परं किं कष्टम् (!!) महच्च वैचित्र्यं पश्याम सम्प्रति। आङ्गलविद्यातो विमनीभूताः पौरस्त्यविद्या-अधिजीगांसमानाः सन्ति। पौरस्त्यविद्याभ्यो ग्लायतां च प्रवृत्तिः पाश्चात्यशिक्षादीक्षासु च। सर्वमधरोत्तरमिव, सर्वं संकुलमिव, सर्वं मण्डलं व्याकुलीभूतमिव पश्यामः। जीविकालोभादेव ब्राह्मणाः "पाण्यास्या" (मनुः) सवृत्ता इतस्ततो हस्तं प्रसारयन्ति स्वतेजोभङ्गञ्चानुतिष्ठन्तीति। महर्षिणा भृगुणा साधूक्तं धर्मतत्त्वं श्रोतुकामान् महर्षीन्प्रति—

"अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥"

अयि मान्या ब्राह्मणा!

वेदानामभ्यासो विधेयः, आचारस्य रक्षणं विधेयम्, आलस्यं हेयम्, अन्नदोषस्त्याज्यः—येन पुरेव श्रीमतां धीमतां विद्यावतां पुनरुज्जीवनं भारतभूमेश्च पवित्रतमायाः पुनराश्वासनं स्यादिति भूयो भूयो विनिवेदनम्। के ब्राह्मणाः पारयितुं समर्थाः? इति प्रश्ने तु—

"ते ब्राह्मणाः पारयितुं समर्थाः" इत्यादि श्रीमद्भागवतोक्तं प्रकरणं द्रष्टव्यमित्येव ब्रूमः, विस्तरभयादत्र नोच्यते। भवतु अद्यात्रैव विरम्यते।

करुणक्रन्दनम्।

(वियोगिनीवृत्तम्)

शृणु केशव! नो दशामिमाम्
क्षणमागत्य विभो! सुरालयात्।
इह पश्यतु धर्म्मपुङ्गवान्,
व्यभिचारे निरताञ् शठान् हरे! ॥१॥

नहि देशहिताय मानवः,
कुरुते कार्य्यमुपाकृते विधौ।
निजसोदरयोः परस्पर-
मभियुद्धं सततं विलोक्यते ॥२॥

तव भारतपुण्य-भूतले,
द्विज-गो-वृन्दमुपैत्यपक्षयम्।
करुणामय! पश्य गोकुलम्,
यवनैःसकुलवत्सयूथकम् ॥ ३ ॥

अयि माधव! किं श्रुतञ्च ते,
महिलानामतिदैन्य-रोदनम्।
भुवि शीघ्रतयाऽवतीर्य्यताम्,
धृतचक्रेण हरे! कृपानिधे! ॥

—रामप्रसादमिश्रः, विद्यार्थी
(व्रजभूषण-विद्यालयस्थः)

विशेष-विज्ञप्तिः

विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः सुप्रभातलेखका ग्राहकाः पाठकाश्च यत् ये केऽपि सुप्रभाते प्रकाशनार्थं लेखान् कविता वा प्रेषयन्तु ते सुस्पष्टाक्षरैरेकस्मिन्नेव पृष्ठे लिखित्वेति न विस्मर्तव्यम्। अथ चावश्यकपत्रव्यवहारादावप्येष एव नियमः। तत्र पत्रोत्तरापेक्षायां चिटिकाऽपि नूनमेव प्रेषणीयेति, नान्यथोत्तरलाभः।

(सं० सम्पादकः)

अश्रु-द्वयम्।

[लेखक.—रवीन्द्रशास्त्री, भिवानी]

घुमासे निनिर्गत-"सुप्रभाते" कस्यचिद्विद्यार्थि—महोदयस्य "हिन्दुधर्मान्तर्गताः काश्चित् घातिका प्रथाः" इति-शीर्षकं सन्दर्भमुद्वीक्ष्य चेतसि मे एतद्विषय एव किञ्चिल्लिखनस्पृहाऽभिव्यक्ता। विद्यार्थिमहोदयस्य दर्शं दर्शं विधेयमेतदुल्लसति मनः। यद्येवमेवान्येऽपि सुलेखका एतदेव लक्ष्यीकृत्य किमपि लिखेयुस्तर्हि महानुपकारः स्यादस्य स्वातन्त्र्यातीतस्य भारतीभारतस्य।

इदानी भारतवर्षस्य कीदृग्व्यवस्था इति तु सुविदितमेव सर्वैस्सामयिक-समाचार-पत्र पाठकैः। कथमनुदिनं मौहम्मदीयाऽत्याचारो वृद्धिमेति, कथञ्च हिन्दुजाती रसातलतोऽपि तलातले परिस्खलति, शक्तिहीनत्वादस्माकं सर्वत्र माङ्गलिककार्येष्वपि कथमत्याचारो यवनानाम्, कथमस्मदीय-रमणीनां परिहरणं तिरस्करणञ्च चक्रति यवनाः, कथं वा यत्र तत्र सर्वदैव दण्डादण्डि-केशाकेशि हिन्दु-यवनयोर्युद्धं श्रूयते! लवपुरादौ तु परीक्षादित्सुच्छात्राणामपि जीवितेश-निकेतन-गमनमभूदिति स्मारं स्मारं परिदूयते चेतः! हा हन्त!!

विषयेऽस्मिन्निदानीमधिकतया कारणद्वयमेव मुख्यतो दरीदृश्यते। तच्च कथमस्मज्जीवनोच्छेदं चर्करीत्यत्र प्रथमं तु "बाल-परिणय" अपरञ्च 'वृद्ध-परिणयः'। अनेनैव कारणद्वयेनास्माकं जातिह्रासो बोभूयते। अथ च भृशमेवैतस्य प्रतीकारो नो स्यात्तह्यवगन्तव्यमेतत् यत् हिन्दुजातिरवसान गतेवास्ति। यदेतयोः (बाल-वृद्ध-परिणययोः) सहृदय-संस्कृतज्ञावस्थितावपि 'प्रचाराधिक्यं वर्वर्त्ति। पुनरपि न कश्चित् समाजशुभचिन्तकः किञ्चिद् बाभाष्यते। 'बाल परिणयो' न खलु शास्त्र-स्मृति प्रतिपादितो न च हिन्दुधर्मान्तर्गतः। यवनात्याचाराधिक्ये केनचिन्महोदयेन समाजशुभाकाङ्क्षया प्रवर्त्तितेयं प्रथा। भगवता मनुना नु न क्वापि बालपरिणयो बोभूयेतेति स्पष्टीकृतम्, न क्वाप्यन्निस्फालनेनापि दृश्यते बाल-परिणयः। बाल्यावस्थायान्त्वपराणि विधेयानि विनिहितानि स्मृतिप्रवर्त्तकैः, परं तानि तु विस्मृतान्यर्वाचीन-कोविद-कदम्बैः। "बाल-परिणयः" इति विषये तु मदीयमपि किञ्चिद्वक्तव्यं वर्त्तते। परिणयशब्देन तावदत्र किमभिव्यज्यत एतत्त्ववगम्यत एव शब्दज्ञैः। अथ च, परिणयस्तदैव बोभवितुमर्हति यदा न्यूनातिन्यूनं परिणायकः परिणयशब्द-वाच्यार्थन्त्वधिगच्छेत्। नो चेत्, कथं परिणयः, कीदृक् परिणयः? येन वराकेण बालेनैतद्विषये

किञ्चिदपि नावगम्यते तस्यैव परिणयः ? हा, धिक्कष्टम् !! एतत्खलु चित्रमस्मदीय एव भारते दरीदृश्यते (!) एवं सति, कथं बलरक्षणं स्यात्, कथञ्चागामिजीवनं सुखकारकं सम्भवेत् ?

सदनाधिक्य एवमपि निरीक्ष्यते यद्यदा परिणयानन्दलम्पटाय बालकाय ‘ मधुपर्कं प्रतिगृह्यताम् ’ इति जागद्यते कन्याजनकस्तदा ‘ मनोरञ्जकमिदं दृश्य’मिति मत्वा डिम्भो हास्यं करोति । बालिकानान्तु काऽऽख्यायिका ? एतास्तु स्वातन्त्र्यातीताः पुरुषाधीनाः किं कुर्युर्वराक्यः । मरुस्थले त्वष्टवर्षीयं बालं बालया सहोद्वाह्य स्त्रियो “ राधाकृष्णयोर्युग्मता (‘राधाकृष्ण की जोड़ी ’ इति भाषया) सम्भूता ” इति बम्भण्यते !!! स्वदशवर्षावस्थायामेव स वराको बालोऽष्टवर्षीयां बाल वैधव्य-विधुरां विलपन्तीं विधवां परिहाय यमालयं याति । वैधव्य-दुःखदुःखिता बाला कथं कथमपि यापयति जीवनावशेषम् ! यदा तस्या यौवनश्रीः प्रादुर्भवति तदा विलासविलसितः कामस्स्वकीयं सम्मोहनं शरं लक्ष्यीकृत्य ता नच्चेतसि परिक्षिपति । ततः सा विधुरा बाला यौवनोद्यामेनानङ्गशरजर्जरितेन च हृदयेन कस्यचिन्मोहम्मदीयस्य निकेतने यापयति स्वदिवसान् । तत्र च प्रजननक्रियां सम्पाद्य दशगोभक्षकान् दुष्टानधमान् समुत्पादयत्यसौ । एवमेका गोपालकजननी दशगोभक्षकान् सुतान् सम्पादयति (!!) तत्रापि समाजसुधारका धर्मशास्त्रिणश्च कृततूष्णीमो भवन्तीति हा, हन्त !! किमतः परं दुःखदं विवरणं स्यात् ?

हा ! भगवन् ! त्वमेवैतस्या हीनाया जात्याः सहायकः स्यात् । हिन्दुरक्तरञ्जिता वनितास्स्वीये धर्मे सम्मेलयन्ति यवनाः, स्वभोग्याश्च ताः कुर्वन्ति कथमेन्नमेतस्य निस्तरणं सम्भविष्यति ? हा ! हन्त !! बाल-विवाहकरणेन कीदृग्ज्यानिरस्माकमिति तु दर्शितमत्र । वृद्ध विवाह-विषयेऽपि चेल्लेखकाः किमपि लिखेयुस्तर्हि समाजोन्नतिस्तत्संरक्षणं च स्यादित्यनुमिनोमि । शुभमस्तु ।

अवस्थात्रयी

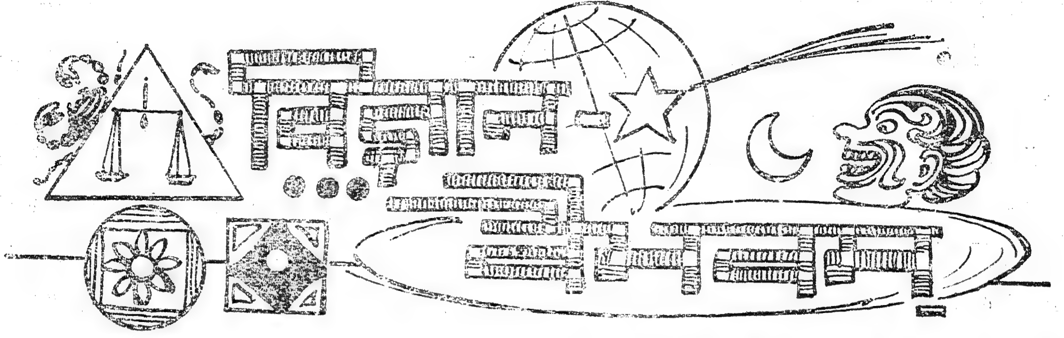
द्विपाद्यावन्मर्त्यः प्रवचनपटुः कर्मकुशलः,
स्वतन्त्रः सानन्दोऽध्ययनसुप्रतिश्रमिणरुचिः ।
चतुष्पादे जाते पशुरिव विमूढो गृहरति-
स्तथाऽलित्वं प्राप्ते महति खलु मोहे निपतति ॥१॥

—सत्यप्रसादशास्त्री “ बहुगुणः ”

नामगुप्तिः

किन्नाम प्रथमाश्रमस्य भगवन् ! का सृष्टिकर्त्री सखे !
कः खे क्रीडति काञ्चनस्य हि तथा काऽऽख्याऽपरा विद्यते ।
किञ्चास्ति ह्यवहेलनस्य मतिमन् ! नामान्तरन्तद्वद ।
मत्प्रश्नोत्तरपूर्ववर्णजनिता ज्ञेया मदीयाऽभिधा ॥ १ ॥

शर्मान्तः प्रश्नोत्तर-प्रथमाक्षराऽभिधः
कुशेश्वर संस्कृत विद्यालयस्थः ।

भारतीयं सुश्रावक-यन्त्रम् ।

(ले०—पण्डित कृष्णदत्तभारद्वाजः शास्त्री, बी. ए.)

सुविदितमेवैतत्सुधियां यदाधुनिकवायुयानाविष्कारात्प्राक्संसारः श्रीमद्रामायणप्रभृतिग्रन्थवर्णित-पुष्पकादि-व्योम-यानाऽस्तित्वे संशयान आसीदिति । प्रत्यक्षं खयानान्येव विलोक्य सर्वेषां सन्देहो विलयमुपागमत् । पुराणवर्णनासु च कोऽपि विश्वासः समजनि । यद्यपि वयमर्वाचीना भारतीयाः प्राचीनोत्कर्षं साधयितुं न प्रभवामो विज्ञानाद्यभावात्परायत्तत्वाच्च, तथापि शास्त्रोल्लेखे मिथ्यात्वमारोपयितुं कृतः प्रयत्नोपि गच्छत्यनेहसि सफलेतरो भविष्यति । विज्ञानस्य महान्महिमा अवलोक्यते ।

अद्यत्वे भारतीय-राष्ट्रपरिषदा—(काङ्ग्रेस) द्यवसरे उपस्थितताया जनतायाः श्रवणसौकर्याय सुश्रावक (Loud-Speaker) नामकानि यन्त्राणि सर्वासु दिक्षु अवस्थाप्यन्ते यद्द्वारा व्याख्यातुः वचांसि सर्वत्र समानमाकर्ण्यन्ते । यद्यप्येतद्यन्त्राविष्कारस्य श्रेयो यशः प्रतीच्यविदुषामेव तथापि नैतत्पुरा भारतवर्षे आसीदिति न वक्तुं युक्तम् । यतः प्राचीन-भारत-गौरवशालिनि महाभारते प्राप्यते हि एतादृशोपकरणास्तित्वम् ।

पुरा खलु दिलीपमहाराजस्य यज्ञे विश्वावसुर्नाम गन्धर्वो वीणामवादयत्, श्रोतारश्च देवप्रमुखा अष्टादशसहस्रसंख्याका आसन् । एतावति विशाले समाजे सुस्पष्टं वीणाप्रवणनं न सुकरम् । तदानीन्तना वीणा घोरध्वनयोऽभूवन्निति चेत्तर्हि समीपस्थानां श्रोतॄणां कर्णास्तूत्तुङ्गारावेण श्रवणाऽरमणीयेन नष्टा एवाऽभविष्यन्, परन्तु न तादृग्वर्णनमुपलभ्यते । अतो विश्वावसु-वीणामहाध्वनि-कल्पनाऽपार्थैव । तत्र तु “ममैव पुरतो वीणामयं मधुरं वादयतीति” विचारः सर्वस्य मनस्युदभूत् । उक्तञ्च यथा—

“ ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ।
अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ” ।

अत्र पूर्वोक्तो जनताया भावो विश्वावसुवीणावादनकौशलजन्यः? आहोस्विद् रङ्ग-प्रबन्ध-विशेषोद्भूतः सम्भवेत्, परन्त्वाधुनिकोपरिलिखितयन्त्राणीव तदापि उपकरणानि बभूवुरिति मम मतम् ।

उदुम्बरसार प्रयोगाः ।*

म० म० श्रीगणनाथसेनशर्म्मणः (एम् ए एम् एस्)

सद्यो-व्रणे—

विंशतिभागजलेन सह उदुम्बरसारस्य प्रयोगः सद्यस्सुखायाऽरोग्याय च भवति, यदि स्वल्पजलेन प्रयुज्यते तर्हि दाहस्तोदश्च भवति ।

अग्नि-दाहे—

षड्गुणजलेन सहितः तत्प्रयोगो दाहनाशक आरोग्यप्रदश्च भवति ।

नेत्र-रोगेषु—

पूयमेहसम्पर्कजन्ये नेत्राभिष्यन्दे सद्यः प्रसूतस्य बालस्य अन्येषाञ्च नेत्ररक्तकोऽयम्प्रयोगः साधारण-नेत्राभिष्यन्देऽपि उदुम्बरजलेन नेत्रधावनं विशेषेण हितम् । नेत्रोपघाते चास्य पिचुप्रयोगः परमहितकरः पोथकीरोगे चन्दनवद्द्रवं कृत्वाऽस्याञ्जनं हितकरं भवतीति न विस्मर्तव्यम् ।

कर्ण-रोगेषु —

कर्णनाडी-व्रणजन्य-पुराणपूयस्रावे उदुम्बरजलेन कर्णप्रक्षालनमारोग्यप्रदम्भवति ।

नासा-रोगेषु—

नवीनप्रतिश्याये पुराणपीनसे च नासाप्रक्षालनेन सद्यः सुखम्भवति, नासारक्तस्रावे एतज्जलेन धारा-प्रक्षालनम्परमोपकारि भवति ।

दन्त-रोगेषु—

दन्तपूयरोगे वर्त्तिवत्कृत्वास्य चूषणन्निष्ठीव-नञ्चाल्पीयसा कालेनाऽरोग्य-प्रदम्भवति ।

मुख-रोगेषु—

मुखपाकादौ प्रक्षालनं स्वास्थ्यप्रदम् । मुखक्षते जलरहितस्योदुम्बरसारस्य क्षणिकस्पर्शन शीघ्रं फलप्रदम्भवति ।

मूत्रमार्गरोगेषु-दुष्टव्रणेषु च—

(शराविकादौ) किञ्चित्तरलीकृतस्यास्य प्रले-पस्तज्जलेनैवोषणरवेदश्च पञ्चषैर्दिनैर्व्रणशोधनः क्रमशो रोपणश्च ।

नाडी-व्रणेषु—

तुत्थकप्रयोगान्ते उदुम्बरसारस्य वर्त्तिका प्रयुक्ता शीघ्ररोपणाय भवति ।

रु [illegible]युक्त व्रणशोथे—

अस्य घृष्टचन्दनवत् पौनःपुन्येन प्रयोगो रुजाशोथहरो भवति ।

प्रवाहिकायाम्—

नवीनायाञ्जीर्णायाञ्च उदुम्बरसारजलेन वस्ति-प्रयोगः (आन्त्रधौतिः) शीघ्रमारोग्य-प्रदो भवतीति बहुधा परीक्षितोऽयम्प्रयोगः ।

---

* चम्पारण्यान्तर्गत-रत्नमाला-निवासिनां चिकित्सकचूडामणि-भिषगाचार्य्य-कवीन्द्र-श्रीचन्द्रशेखरधरशर्म्म-महोद-यानामुदुम्बरसाराविष्कारो भैषज्यजगति युगान्तराऽधायकः । आविष्कर्तृभिश्च सत्कृता-येतणां कृते तस्य निःशुल्कमेव प्रदानं प्रतिज्ञातमस्ति, तत्र विषये महामहोपाध्याय-श्रीगणनाथसेनमहोदयानां सम्मतिः प्रकाश्यते । विशेषजिज्ञासव सुप्रभात-कार्य्यालयतः ~) आणकैकस्य चिटिकां सम्प्रेष्य तत्प्रयोगविधिं गृह्णन्त्विति । —(सम्पादकः)

अम्लपित्ते-शूले च—

अस्य प्रत्यहन्द्विस्त्रिः प्रयोगोऽतीव हितकरः (मात्रा–५–१० रक्तिकाः) भवति ।

पुराणग्रहण्यामप्येवं विध एव प्रयोगो विशेषेण हितकरो भवतीति एतावन्तः प्रयोगा मया परीक्षिताः । एते च श्रुता अन्येभ्यो वैद्येभ्य —

विषूचिकायाम, यकृच्छूले, वातवेदनासु, अश्मरीशूले, प्रदरे, रक्तपित्ते, पूयमेहे, मधुमेहे, अतिसारे, वृक्कशूले, उदरशूले, कैन्सरनामकरोगे, कर्णशूले, भगन्दरे चैतत्प्रयोगो हितकरो भवति । तथाहि—

औदुम्बरामृतमिदं सुपरीक्षितञ्चो,
युञ्जन्तु साधुमतयो भिषजः सदैव ।
तेनात्र रोगशतपीड़ितदुःखिलोक-
दु.खापनोदनविधौ प्रभवन्तु धीरा ॥१॥

शीतला-संक्षिप्तपरिचयः प्रतिषेधोपायश्च

[लेखकः—श्रीभगवतीप्रसादशुक्लः, आयुर्वेदाचार्यः, सभापतिःबहराइचस्थच्छात्रसमिते.]

इह खलु विदितमस्ति सर्वसाधारणजनानां शीतलाया दारुणव्याधित्वम् । आसार्धसहस्रवर्षात जनपदेषु कवलितजीवितापि न शीतला शीतला जाता, प्रत्युत प्रत्यब्दं सहस्रशो जना अनया क्रान्ता विपद्यन्ते । एष व्याधिः यथा शिशूनां भवति न तथेतरेषां तरुण स्थविराणाम् । एतदङ्कशयानाः शिशवो भूम्ना शवा एव उपलभ्यन्ते । दैववशाद् यदि जीविता भवन्ति तदा एतल्लक्षण-लक्षिता नष्टप्रायवर्णेन्द्रिया आजीवितावसान दृश्यन्ते । अयं व्याधिर्घोररूपेण विद्यमानः पुरा भारतीयान् नार्दयतिस्म यथेदानीम् । न च प्राचां कृता शीतला संज्ञाप्यस्योपलभ्यते (!) प्राक्तनैस्तु मसूरिकेति कथिता सूत्रितापि क्षुद्ररोगेषु । यथा चरके-पतञ्जलिः "याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः" (च चि. अ १२) दाहज्वरं रुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चान्तः विज्ञेयास्ता मसूरिकाः ॥ (सुस्रुत अ १३) "गात्रे स्वतश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः । मसूरमात्रास्तद्वर्णाः तत्संज्ञा पिटिका घना ॥ (वाग्भट-उत्तर ३१—८) इत्यनेनानुमातुं शक्यते, यत वाग्भटसमयपर्यन्तमुद्भूतिर्न जाताऽस्येति ।

माधवादीनां ग्रन्थे विशेषविवरणदर्शनादवगम्यते, यत् वाग्भटात् कियत्कालानन्तरमेवेय शनैः शनैर्दारुणव्याधित्वं शीतलेतिनाम च प्रापेति ।

परमाङ्गलवैद्यके (डाक्टरी) मसूरिकोत्पत्ति पृथ्वी-जल-वायु दुष्टितो भूम्ना तज्जुष्टरोगिसंस्पर्शादिभिरामनन्ति, कथयन्ति च शीतलारोगिणांशुष्कपिटिका रजःपरमाणवो वायुमिश्रिता नासिकादिमुखेनान्तःशरीरगता अन्येषामपि शीतलोत्पादका भवन्ति । व्याधिरयं प्रायः शिशिर-वसन्त-ग्रीष्मेषु-जनानभिद्रवति । विज्ञानं त्वस्य मसूराकारा सर्वावयवप्रचुरसान्द्र-पिटिका तीक्ष्णज्वरवती या, सा मसूरिका 'स्मालपोक्स्' इति कथ्यते। या तु विरलपिटिका, अल्पज्वरकरी सप्ताहाभ्यन्तरमेवोत्पत्तिप्रकोपप्रशमा सा 'चिकनपोक' इति कथ्यते । सज्वरा, ताम्राभा, रोमकूपोन्नतिसमा, तृतीया रोमान्तिका नाम मसूरिका 'मिसलेस' इति च प्रोच्यते ।

एतन्महाव्याधितो रक्षणार्थं प्रत्नवैद्यैर्मसूरिकाक्रान्तजनानां चर्मोत्पाट्य इतरेषां बाहौ छिन्नायां त्वचि तद्रजःकण प्रक्षिप्य मसूरिकाकल्पा अन्या मसूरिका उत्पाद्यन्तेस्म। परमेतत्प्रयोगतः सत्यपि शीतलाया अपुनर्भावित्वे, गृहीतमसूरिकात्वचो जनस्य सहजव्याधिना अर्शःकुष्ठोपदंशादिना कृतमसूरिकोऽपि जन एतज्जात-व्यापत्तिमन्वभवत्, शोणितदोषात् । न केवलमेत एव दोषाः, कचित्प्राणात्ययाश्चापि जाताः, वोरपिटिकारसजातत्वात् । एवं दोषमन्यमानानामहरहोऽन्यप्रतीकारोपायं मृगयतां डा० विलियम्-जेनर-महोदयेन १७९६ ई० वक्शीनेशन (टीका) इत्याख्यो योग आविष्कृतः ।

अयं महानुभावः शीतलाक्रान्तिकाले गोपालानां दोग्धॄणां च अतज्जुष्टत्वात्, इतरेषां शीतलार्तत्वाच्च निश्चिकाय । यदेतादृशी अद्भुता गवि शक्तिर्विद्यते यया तत्समीपवर्तिनो जना जातु शीतलार्ता न भवन्ति । तदाऽवश्यमेव गोमसूरिका रसव्याप्तशोणिता मानवा अपि नानुभवेयुस्तद्व्यापत्तिमिति निश्चित्य प्रागष्टवत्सरीयबालके प्रयुज्य दृष्ट्वा तदनुत्पत्तिं चान्यविकारं वा पुनः पुनः सहस्रवाराननुभाव्य विज्ञापयतिस्म। "अयं सर्वथा प्रमोद्योदर्क" इति स एव प्रयोगो भारते भारतशासकैर्भारतीयान् प्रति व्यवह्रियते साम्प्रतम् । गोस्तनजातमसूरिकामुत्पाट्य लसीका गृह्यते प्रयुज्यते च सैव यस्याः "वक्शीनेशन" इति नाम । अस्मात् कथंचिदपि न भेतव्यम्, सर्वथा कार्मुकोऽयम् ।

ये खल्वत्रोद्विजन्ते ते आयुर्वेदीयौषधेन परमसुकुमारान् कुमारान् संस्कृतदेहान् विधाय सुखं यावज्जीवित तिष्ठन्तु न जातु शीतलाया भयम् ।

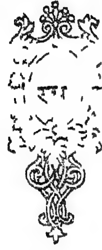
तथाहि—

"ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सम्यङ्
　निंबा[1]ऽक्षबीजसहितां रजनीं[2] पिबन्ति ।
तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह लोके
　पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥१॥
मोचा[3]रसेन सहितं [illegible] [4]चन्दनेन
　वासा[5] रसेन मधुकं[6] मधुकेन[7] चाथ ।
आदौ पिबन्ति सुमना[8]स्वरसेन मिश्रं
　ते नाप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान् ॥२॥

१ निंवः (नीम) + अक्षः (बहेड़ा) तयोर्बीजं । २ रजनी (हरिद्रा) ३ कदलीवारिणा । ४ श्वेतचन्दनेन । ५ अडूसा । ६ मधु । ७ मुरैठी । ८ मालती । (चमेली) इति इमे सर्वेऽपि योगा जनसुलभा दृष्टफलाश्चेति ।

भौतिकवादोऽनुपादेयः

[ले०—साहित्य-शास्त्री पं० चैनसुखदासो न्यायतीर्थः]

[illegible]—विमलसलिल—पूरपरि[illegible], [illegible] महर्षिगण-चरणरजोनिर्माजिते, निस्सारजड़वाद दूषित-पङ्क-कलङ्क शङ्कयाऽपि रहिते, सुराऽसुर-वृन्दमहिते, माननीयेऽस्माकमस्मिन् भारते वर्षे पाश्चात्यानां संसर्गात् सर्वथा हेयोऽपि भौतिकवादः समुत्कर्षमयं स्वास्पदं कुर्वन् दृग्गोचरीभवतीति महच्चित्रमेतत् ? पश्चिमीय-शिक्षणेनो भारतीया अपि सरस्वत्युपासका नाशोन्मुखा मुख्यमुन्नतिसाधनमपास्य मरीचिकायाः समानतामादधानं साधनाभासं गवेषयन्तो दृष्टिपथमवतरन्तीति दुर्भाग्यमस्माकम् ! ईदृशीं चेतसो व्यथासम्पादिकामवस्थां निरीक्षमाणानां भारतहितैषिणां भारतीयानामन्तःकरणमशनिपात—जर्जरीभूतमिव भवति । यदि भौतिकवादस्याऽयमेधमानः प्रसारो नावरुध्येत, तर्ह्यनागतकालेऽध्यात्मवादस्य नामापि न श्रोष्यत इति निश्चितमेव ।

इदानीं शनैःशनैर्भारतस्य निखिलमपि वायुमण्डलं भूतवादमय भवति । विज्ञानस्य चरमोन्नतिरपि भूतवादस्य जननी । चेतसो विस्मयसम्पादकैर्विज्ञानस्याभूतपूर्वैराविष्कारैर्धर्मश्रद्धाऽपि विलुप्तेवास्ति भारतीयानाम् । केचित्तु धर्ममपि आडम्बरमात्रं प्रतिपादयन्ति, ईश्वरस्यापि बहिष्कारं विधातुं सन्नद्धाः सन्ति, कथयन्ति चेत्थं नास्यां जगत्यामीश्वरनामधारी कश्चन पदार्थो वरीवर्ति । इदं किल केवलं कल्पनाजगतो वस्तुमात्रम् । न च कश्चन वास्तविकः पदार्थः । माधुरीत्यभिख्यायां हिन्दीपत्रिकायां केनचिद्भूतवादपक्षपातिना लेखकेनेश्वर-बहिष्कारविषयक एको लेखः प्रकाशित इति तु सुविदितमेव समेषां सहृदयपाठकानाम् । एतादृग्धर्मध्वंसकार्ये समयस्य शक्तेश्चोपयोगेन को लाभो भविष्यतीति तु लेखकमहोदय एव विजानीयात् । धर्ममाडम्बरमात्रं प्रतिपादयद्भिरीश्वरबहिष्कारं च कुर्वद्भिः पुरुषैर्न कदाचिदपि विचारितं यदेतयोर्नाशाऽपि लोकानां महानुपकारो भवति । यदीश्वरभयं न स्यात् सर्वत्र जगति निरन्तरं रक्तनद्यो वहेयु, सबला निर्बलान् त्रासयेयुः, शान्तेस्तु नामाऽपि न श्रूयेत, निखिलमपि जनमण्डलं कलहायमान प्राणान्तमुपव्रजेत् । पुरातनसमयेऽध्यात्मवादप्रचारेण न कश्चनापि भारतवासी दु.खी आसीत् साम्प्रतन्तु सर्वत्र हाहाकारः श्रूयते । कश्चन धनाभावतः, कश्चन जनाभावत., कश्चन च शरीरसौख्याभावतो दुःखपीडितोऽस्ति । साम्प्रतञ्च कुत्रापि परि-

पूर्ण दुःखाविमिश्रं सुखं समवलोक्यते, भयङ्करैरसाध्यैःकष्टसाध्यैश्च रोगैर्मृत्योः किङ्करैरिवानवरतं भारतीया जनता क्लेशिताऽस्ति । अकालमरणादिनाऽसह्यदुर्भिक्षादिना च प्रतिसंवत्सरं भारतीय-दीनजनताया याऽदर्शनीयाऽवर्णनीया च दुर्दशा भवति तस्या वर्णनमात्रमपि कर्तुमस्माकं मनो नोत्सहते । एतत् समस्तमपि जडवादप्रचारफलमेवास्ति ।

यदि प्राक्तनसमयाद्वर्तमानकालस्य भेदो विचार्येत तर्हीदं निःसंशयं निगदितुं शक्येत, यत् पुरातनसमयः सुवर्णयुगमासीदिति । तदानीं सर्वे जना धनधान्यपरिपूर्णा निखिल सांसारिक-सुखानुभवननिमग्ना अपि परोपकारैकव्रता धर्मप्राणा पापभीरवश्चासन् । तदानीमकालमृत्योर्नामाऽपि नासीत् । न च कश्चन दुर्भिक्षपीडितो बुभुक्षाकुलितश्चाभवत् । अधुना तु प्रायोऽकालमृत्यवः एव भवन्ति । प्रतिदिनमनेके भारतीया अन्नाभावतः क्षुधाकुलिततया प्राणान् विमुञ्चन्ति । प्रतिवर्षमकालस्य साम्राज्यं दृग्गोचरीभवति ।

अयमनात्मवादः सर्वथाऽपि हेय इति न केवलं भारतीया एव जानन्ति अपि तु पाश्चात्या अपि बहवो विद्वांस इमं सर्वथा परिहेय प्रतिपादयन्ति । आत्मवादगवेषणायां प्रयतमनाश्च समवलोक्यन्ते । मानवजातेश्चरमोन्नति-साधनमयमेवात्मवाद इति निःशङ्कं निश्चितं च कथयन्ति । भारतीया यावदनात्मवादमपरिहेयमनुभविष्यन्ति न तावद्भारतस्योन्नतिर्भविष्यति । ये जडवादपक्षपातिनो न ते वस्तुभूतमुन्नतेर्लक्षणं जानन्ति । नास्तिकवादाश्रयणेन भारतस्य महदनिष्टं भविष्यतीति नात्र सन्देहलेशोऽपि ।

अन्ते च प्रार्थयामहे, यद्भारत-हितानुवर्तिनो विद्वांसः शीघ्रमेवेदानीमालस्यं विहाय तद्दोषस्य निराकरणे भारतस्य समुन्नतये च सन्नद्धा भवेयुरिति शम् ।

सुप्रभातपाठकेभ्योऽभ्यर्थना ।

श्रीमन्तः पाठकमहोदयाः ! विदाङ्कुर्वन्तु तत्रभवन्तो भवन्तो यत्सुप्रभातस्य पितृकल्पानां स्वर्गीय-पण्डित-गिरीशशुक्लशर्मणां दिवङ्गमनमेतत्कृते कीदृश-शोकोद्वेगकरमिति । अत एवेदं तत्पुत्रकल्पमिदं साम्प्रतिके होलिकोत्सवावसरे स्वकीय कलेवरं साधारणप्रायमेव भवतां पुरः स्थापयति सर्वेषामन्यपत्राणामनल्प-जल्पन-कल्पना-विलसनपुरस्सरमनुनर्तनन्दर्शन्दर्शम्प्रसीदतो भवतोऽभ्यर्थयते च यद्दीनं बहिर्मलीनमपि मां लभध्वमिति ।

समस्यापूर्त्तयः *

राष्ट्रमाराधनीयम्

राजा यादृक्तादृशो लोक एव-
भूयादेवं प्राहुरस्मार्यविज्ञाः ।
अस्माद्धेतोः पूजनं स्वीहपानै-
र्नित्यं भूपे "राष्ट्रमाराधनीयम्" ॥

—मोहनलालशर्म्मा, (चिडावा)

*   *   *   *

श्रुतिसततसुघोषैः कीर्तितं नैकशो य-
त्तदनु मनु-वसिष्ठैर्वन्दितं ध्यानवद्भि ।
पवनसलिलयोगाद्यस्य पुष्टा वयञ्च
तदखिल-फलकल्प "राष्ट्रमाराधनीयम्" ॥

—सोमदेवशर्म्मा सारस्वतो विद्यार्थी ।

*   *   *   *

दलित-ललितवेषं पूरितं क्लेशपुञ्जै
र्विघटित जनवृन्द नश्यदानन्दकन्दम् ।
विबुधवरकदम्बैः शान्तिभावानुभावैः
सरस-हृदयपद्मे "राष्ट्रमाराधनीयम्" ॥

—गोपालदत्तविद्यार्थी ।

*   *   *   *

सकल-सुखनिदानं भारते गीयमानं
त्रिविध-निधिसुशोभं सर्वविद्याविभूषम् ।
धृत नव-रसयोगैर्विज्ञवृन्दैश्च लोकै-
र्हृदय-गतमखण्डं "राष्ट्रमाराधनीयम्" ॥
पर-पद-दलितेऽस्मिन्भारतेऽनार्यवर्गैः
सततमहितकैर्वा पीडयमानैस्तथैव ।
अहह ? मनुजवर्गैर्भीरुभिर्भारतीयै
कथय, कथमिदानीं "राष्ट्रमाराधनीयम्" ॥

—सरयूप्रसादशास्त्री "द्विजेन्द्रः"

*   *   *

अयि बुधवरसार्थाः ! साम्प्रतं वाग्विनोदम्
परिहरत नितान्तं स्वान्तमालोक्य तान्तम् ।
इह सुरवचसो हा ! सर्वतः संवृतायाः
परिहृत-गृहजाल "राष्ट्रमाराधनीयम्" ॥

—गोपालशास्त्री "केसरी"

---

* इमाः समस्यापूर्त्तयः सं० सा० समाजस्य पञ्चम-वार्षिकाधिवेशने (फाल्गुनकृष्णैकादश्यां गुरौ) पठिता: ।

—(सं० सम्पादकः)

सुप्रभातम्

निजसुरगिरमेतां सर्वथाऽराधयध्वं
　　स्व-तनु-मति-वचांसि ध्यानतो वर्द्धयध्वम् ।
रुचिर-विविध बोधं मामधीत्याऽर्जयध्वं—
　　सुनियतपठितृन् भो वक्ति वः "सुप्रभातम्"॥

—गोपालशास्त्री "केसरी"

*　*　*　*

दयानिधान-प्रभुदत्तहीनम्
　　त्यक्तं गिरीशेन महामलीनम् ।
शल्यं यदन्तर्निहितं निशातम्
　　दीनं बुधाः! रक्षत "सुप्रभातम्" ॥

—पाण्डेयः सुरेन्द्रदत्तशर्मा 'इन्द्रः'

*　*　*　*

श्रीविश्वनाथनगरी-विदुषां हि बीजम्
　　बोधो धिया महिलया सहयोगमापत् ।
तद्बीजतो जनिमविन्दत लोकमान्यो
　　ज्ञानाकरो गुणिसुतः किल "सुप्रभातम्"॥

—मोहनलालशर्मा (चिड़ावा)

*　*　*　*

ऋषिगणसमवृत्तिं बिभ्रतः पूज्यगान्धे-
　　रयनमनुसरेयुर्भारतीया मनुष्याः ।
सपदि रविरुदीयात्स्वीयराज्यात्मकोऽद्धा
　　निबिड़-तिमिर-तन्त्रं नाशये"त्सुप्रभातम्"॥

—सोमदेवशर्मा सारस्वतः,

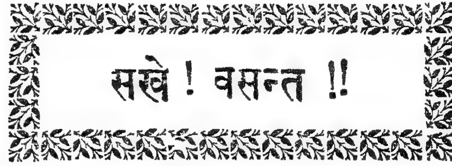
*　*　*　*

विबुधवर-वरेण्ये भारते हन्त ? जातं
　　विलपनमबलानां बाल-वैधव्य-योगात् ।
गमनमितरधर्मेऽस्पृश्यजातेश्च वीक्ष्य
　　कथय, कथमिदानीं जायतां "सुप्रभातम्"॥

निखिल गुणनिधानैर्विज्ञवर्यैरगाधै-
　　र्धृतदय-सुखधामैश्शान्तचित्ताभिरामैः ।
विहितमिदमखण्डं शम्भुपुर्यां चिरत्नं
　　निहितहृदयरागैर्धार्यतां "सुप्रभातम्" ॥

—सरयूप्रसादशास्त्री "द्विजेन्द्रः"

*　*　*

सखे ! वसन्त !!

(लेखकः—साहित्यभूषण पं० आशारामशास्त्री, व्याकरणाचार्यः)
प्र० अ०—श्रीमहर्षिकुलब्रह्मचर्याश्रम, लक्ष्मणझूला ।

प्राज्यप्रमादसमुपस्थित-पारतन्त्र्य—
　　पाशैर्भृशं निगडिता परिदीनभावाः ।
श्रीमत्प्रसाद-विमुखा भगवन्निदानीं
　　रम्यं वसन्त-समय कथमर्चयाम. ॥ १ ॥
धी-श्री-विहीना, कथमत्र हन्त !
　　नित्यं सुदीनाश्च सखे वसन्त !
सर्वस्वरिक्ताः किल भारतीया-
　　स्त्वां स्वागतेन ह्यभिनन्दयेयु. ॥ २ ॥
सुप्ता मृता किञ्चन जीविता वा
　　चिरादिमे भारत-भू सुतास्त्वाम् ।
निवेदयन्त्यञ्जलिबन्धमेत-
　　द्दुर्द्वेषस्य पारस्परिकस्य नाशम् ॥ ३ ॥
विधाय तूर्णं ननु प्रेमपूर्णा—
　　न्विधेहि सत्कर्म-पथे सुलग्नान् ।
यथा वसन्तः खलु भारतोर्व्यां
　　सदा वसन्तं ह्यभिनन्दयेयुः ॥४॥

(युग्मम्)

वसन्तोत्सवः।

सिद्धार्थान् प्रथयन् रसालनिकरानुल्लासयन् सर्वतः
संफुल्लां सुमनस्तति विरचयञ्जाड्यार्तिमुन्मूलयन्।
चिन्तातान्तिमुदस्य चेतसि चिरं चैतन्यमुत्पादयन
भूयादभ्युदयाय भारतभुवि प्रादुर्भवन् माधवः ॥१॥
धत्तेऽन्तं जडतामयः कुसमयस्तेजस्विनो जृम्भिताः
संसज्जाः सरकारकाः क्षितिरियं जाता सदाशाधरी।
उत्साहं विपुलं वहद्भिरधुना धृत्वा करे जीवनम्
प्रेष्ठैः साधु समेत्य रागनिभृतैर्निर्विश्यतामुत्सवः ॥२॥

शान्त-शृङ्गारौ

पायान्नोदरमीलितेक्षणपुटो निर्वद्धगाढासनः
किञ्चित्किञ्चिदुदञ्चिताधरपुटी विभ्राजितोऽग्राभिधः ॥
सान्द्रानन्दभरानुभूतिविगलद्वाह्यप्रपञ्चस्मृतिः
कश्चिद्योगमुपाश्रितो गिरिभुवा भावोद्धटोधूर्जटिः ॥

—अलवरस्थो भट्टगिरिधारिशर्मा,
(कविकिङ्करः)

चन्द्रकान्ते !

रति-कलित-कपोलं सारहीनं विदित्वा
वसति तव कपोले सर्वदा शम्बरारिः।
सपदि भवति बोधः सुष्ठु विज्ञाय वक्त्रं
विधुरपि निजवासं लज्जया खञ्जकार ॥१॥

तव रतिकरहास्यं चन्द्रकान्ते ! विलोक्य
भवति शशिकलायाः लोकमध्येऽपमानः।
सरसिज नयनाभ्यां लज्जिता भूरि भूत्वा
युगपदुदकमध्ये सर्वमीना निमग्नाः ॥ २ ॥

—श्रीश्यामनारायणपाण्डेयः।

भृङ्गान्योक्तयः

(१)

ललामकमलावली किमु मतङ्गजैर्भक्षिता
न्यदाहिषत मालतीप्रभृतयः किमौर्वैरहो ?
निरर्थकपदावली प्रणिनदन् रुदन्नाक्षिपन्
प्रमत्त इव पर्य्यटन्त्वमसि भृङ्ग ! येनाऽधुना ॥

(२)

द्रुढोल्लसितमञ्जरी-समुदये यदीयेऽनिशं
सुमञ्जु-परिगुञ्जितं प्रणिनदन्नभूर्मोदभाक्।
अमुत्र विटपेऽधुना विधिवशाद्विनाशङ्कते
विहाय तव नोचितन्तमितरत्र भृङ्गायनम् ॥

(३)

द्विरेफ ! करिकेसरि-प्रचुरदानधारामितो
दधत्प्रमदमावहन्नसि परं म संहसन्।
अवव्रजसि नैव तन्मम मनः परं खिद्यते
यदि श्रवणमास्फुरेत्तव दशा तदा कीदृशी ॥

—श्रीजीवनाथझा शर्म्मा।

पठनं नाम ।

[ले०—केशवात्मजः, पं० मूलशङ्करशास्त्री, वडाली]

पठनं स्वात्मविज्ञानं पठन कर्षणं स्मृतम् ।
पठनं चूषणं प्रोक्तं पठनं त्वात्मशीलनम् ॥ १ ॥
पठनं मोक्षणं द्वन्द्वात् पारतन्त्र्यात्तथैव हि ।
पठनं स्वाश्रयित्वं तु पठनं प्रकृतिज्ञता ॥ २ ॥
पाठः शक्तित्रयावाप्तिः पठनं प्रकृतेर्जयः ।
पठनं विनयाधानं पठनं सारसङ्ग्रहः ॥ ३ ॥
पठन समदर्शित्वं स्वयं विज्ञाय वर्तनम् ।
पठनं मृत्युशोकाब्धेस्तरितुं सेतुबन्धनम् ॥ ४ ॥
पठनं तु परिच्छेदः पठन परिशीलनम् ।
पठन पात्रतावाप्तिः पठनं कर्मकौशलम् ॥ ५ ॥
पठनं नाम गोदोहः सद्ग्राहालम्बनं तथा ।
निवर्तनं त्वसद्ग्राहादात्मदीपप्रकाशनम् ॥ ६ ॥
पठितं सत्यकामेन सत्यं जाबालि-सूनुना ।
दृष्टिर्लब्धा स्वयं यत्नाद्धौम्यशिष्योपमन्युना ॥७॥
आत्मज्ञानं यमाल्लब्धं मृत्योरमृतताऽर्जिता ।
श्रद्धावताऽनसूयेन दान्तेन नचिकेतसा ॥ ८ ॥
गुरोराज्ञाममोघान्तु कुर्वताऽऽरुणिना तथा ।
आत्मानपेक्षवीरत्वं दर्शितं वार्निरुन्धता ॥ ९ ॥
जागर्ति रान्तरीन स्यात् पठनं तद्विडम्बनम् ।
शुका वा सारिका वाऽथ शब्दान्नाधीयते किमु ॥१०॥
यदि कर्तव्यनिष्ठा नो वितण्डावादतः किमु ?
सफलं कर्मवैदग्ध्यं वर्षाभूरटितं मुधा ॥ ११ ॥
संकल्पाऽचारवचसां त्रयाणामेकरूपता ।
शुभा चैव समर्था च सफलं पठनं तदा ॥ १२ ॥

संस्कृतच्छात्राणामात्मिकबलह्रासः

ले०—पं० सरस्वतीप्रसादशर्मा, भैसौना (फैजाबाद)

साम्प्रतं हि खल्वधिकतममिदं दरीदृश्यते, यत संस्कृतभाषामधीयमानैरपि प्रथमादि-परीक्षोत्तीर्णैः संस्कृतान्तेवासिभिर्गीर्वाण-विद्याया भाषण-लेखनादिविधेयेष्वियत्यसमर्थता प्रकाश्यते, यन्निरूपणेन वयं व्रीडां कुर्मः । संस्कृतभाषायाः प्रथमपरीक्षोत्तीर्णानां हि विद्यार्थिनां तुलनाऽंग्लभाषायामिण्ट्रेन्स (S. L. C.) परीक्षोत्तीर्णैश्छात्रैः सह सम्पाद्यते लोकैरिति श्रुतमस्ति, परन्तूक्तपरीक्षोत्तीर्णैरांग्लभाषायाश्छात्रैर्नूनं हि सर्वाणि विधेयानि सुस्पष्टमांग्लभाषायामेव सम्पाद्यन्ते । गीर्वाणविद्यायाश्छात्रैस्तु परीक्ष्य-ग्रन्थातिरिक्त देवभाषाभाषणे, लेखने चासमर्थताऽनभिज्ञताऽनुत्साहश्चापि प्रदर्श्यते । किमन्यद्

[शेषः २६६ पृष्ठेऽधो द्रष्टव्यः]

विवाहनक्षत्रविषये प्रश्नः।

[ले०—महोपाध्याय., खटाऊशर्मात्मभवः पं० दयारामशर्मा]
(बडगादी, मुम्बई नं० ३)

प्रायः सर्वैं परिडतवर्य्यैर्व्याकरणव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विषयेषु पूर्वं पूर्वं प्रमाणं स्वोक्रियते। तथा सतीदानीन्तना विवाहे—१ रो० उत्तरास्तिस्रः (२ उ फा ३ उ. षा, ४ उ भा.) ५ रेवती, ६ मूल, ७ स्वातिः, ८ मृगशीर्षः, ९ मघा, १० अनुराधा, ११ हस्त-इत्येतानि नक्षत्राणि गृह्णन्ति, न तु पारस्करगृह्योक्तानि नक्षत्राणि। तत्र— "त्रिषु-त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्याम्।" इति सूत्रे त्रिषुत्रिषूत्तरादावित्युक्तत्वात्। १ उ फा, २ हस्तः, ३ चित्रा, ४ उ षा, ५ श्रवणः, ६ धनिष्ठा, ७ उ भा, ८ रेवती, ९ अश्विनी, १० स्वाति, ११ मृगशीर्षः, १२ रोहिणी-एतानि द्वादशनक्षत्राण्युक्तानि सन्ति। (पा गृह्यसूत्रे)

तत्सूत्रे १ मूलं, २ मघा, ३ अनुराधा—एतानि त्रीणि नक्षत्राणि त्यक्तानि। अपि च—१ चित्रा, २ श्रवणः, ३ धनिष्ठा, ४ अश्विनी-एतानि नक्षत्राणि गृहीतानि सन्ति, परन्तु इदानीं चित्रा, श्रवण, धनिष्ठा, अश्विनी-एषु नक्षत्रेषु केऽपि विवाहं प्रायः न कुर्वन्तीति।

अथ मूलाख्यं नक्षत्रं तीक्ष्णसंज्ञं दारुणसंज्ञञ्च। तत्र तीक्ष्णनक्षत्रे अभिचारकर्माणि भवन्ति। मघा नक्षत्रमुग्रसंज्ञं क्रूरसंज्ञञ्च, उग्रनक्षत्रेष्वपि उग्र भयङ्करकृत्यं (मारणादिकर्माणि) भवति। कथं तस्मिन्नक्षत्रे विवाहः स्यात्साधुफलदः। किञ्च धनिष्ठानक्षत्र श्रवणनक्षत्रं चोर्ध्वमुखसंज्ञक तस्मिन्नुर्ध्वमुखनक्षत्रे राज्याभिषेकं पट्टबन्ध च कारयेत्। अश्विनी चित्रादिभानि पार्श्वमुखानि स्मृतानि। एषु 'दमन गमनाऽगमनादिकं कार्यम्' इत्याद्युक्तत्वात्सूत्रग्रन्थेऽप्युक्तत्वाच्च शुभफलप्रदेषु नक्षत्रेषु विवाहः कथं न भवति ?

सामान्यग्रन्थोक्तानि नक्षत्राणि कदा प्रविष्टानि तथा च सूत्रोक्तानि नक्षत्राणि कथं, केन, कदा वा-व्यवहारान्निष्कासितानीत्येवं विधः प्रश्नः समाधेयोऽत्रैवेति शिवम्।

श्रीभगवान्दास-महोदयानां षष्टित-माब्दीय-महोत्सवे सादरम-भिनन्दनम् ।*

[जन्म, माघी मौनी अमा सं० १९२६ वि०]

शुद्धस्वान्तमदागमैकशरणो बुद्धो निरीहः परः
स्फूर्ज्जज्जागतिकप्रपञ्चविमुखः संत्यक्तसर्वैषणः ।
सम्प्राप्तः परिपूर्णकामपदवीं स्वेनैव भावेन यो
भूत्यै भारतभूभुवां स भगवान दासो भवन भासते ।१।
धर्मे धीरधियो धरासु कतिचित्केचित्कलाकोविदा
ऐतिह्ये प्रभवन्ति केऽपि सुधियोऽन्ये राजनीतौ मताः ।
साहित्ये सरला लसन्ति च परे केचित्तथा केषुचित्
सर्वस्मिन्विषये समेधितमतिर्धन्यस्त्वदन्योऽस्ति कः।२
श्रद्धामाकलयन्ति केऽपि विबुधाः पौरस्त्य-विद्यागमे
केचित्केवलमेव कौतुककृतः पाश्चात्य-शिक्षार्जने ।
अन्योन्यप्रतिकूलतां श्रितवतां प्राचां प्रतीचामपि
भावानां भगवान्समन्वयकरो विज्ञानवारान्निधिः ॥३॥
दुष्प्रापं डिपुटी-कलक्टर-पदं सम्मानसंवर्द्धनं
मत्वा यत्नशतं सदैव विदधल्लोको दरीदृश्यते ।
तत्सन्त्यज्य पुरा भवान् बहुविधां शिक्षाप्रचारोद्यतां
भास्वद्भारतसभ्यतैकजननीं संस्थां समस्थापयत् ॥४॥

हिन्दूकालेजनामा दिशि दिशि सुचिर-
　　प्रोल्लसत्कीर्त्तिधामा ।
शिक्षायाः काशिकायां सुरुचिर-निलयः
　　श्रीमता स्थापितो यः ॥
तत्रैवोत्पद्यमाना सुरवचसि परं-
　　भावमन्तर्दधाना ।
संसत् संवर्द्धिनीति प्रसृमरविभवा
　　संस्कृतस्याचकास्ति ॥ ५ ॥

श्रीमत्षष्टितमाब्दपूरणदिने सम्पद्यमानोत्सवे
सभ्यास्तत्समितेः समेत्य सकला मोमुद्यमाना भृशम् ।
माद्यन्मानसपारिजातरचितैर्माल्यैः सदा शोभनै-
स्त्वामर्चन्ति गुणाकरं परमया प्रीत्याऽभिनन्दन्ति च॥६॥

सें० हि० स्कूल, काशी
माघी मौनी अमा.
सं० १९८९ वि०

भवदीयदीर्घायुरभिलाषिणी—
श्रीसंस्कृतसंवर्द्धिनीसमितिः ।

---

* अभिनन्दनमिदं श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रि-विरचितं डाक्टर-श्रीभगवान्दासमहोदयानामभिनन्दनार्थं 'सेवा-सदन' नाम्नि तदीयनिलये दिग्देशान्ततः समागतेषु संघीभूतेषु मनीषि-मण्डलेषु सभापतिप्रमुखैः सं० सं० समिति-सदस्यै-स्तत्कर-कमलयोः सादरं समर्पितम् ।
—(स० सम्पादकः)

संस्कृत-साहित्य-समाज-सदस्याः ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य प्राचीनमन्त्रणा-समितेरधिवेशनं फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि मार्चमासस्य १३ तमे दिवसे सुप्रभातकार्यालये सम्पन्नम् । तत्र चागामि-वर्षस्यकृते समित्या अधोनिर्दिष्टप्रकारेण निर्वाचिताः—

पदाधिकारिणः—

प्रधान-सभापतिः—महामहोपाध्यायः श्रीप्रमथनाथ भट्टाचार्यः, तर्कभूषणम् ।

[२६३ पृष्ठावशिष्टम्]

भणितव्यमस्ति? यदि कदाचित्, कथमपि,कैश्चिदन्तेवासिभिः संस्कृतभाषाभाषणे स्वकीयोत्साहः प्रदर्श्यते, तदा तदन्यैस्तत्सहाध्येतृभिश्छात्रैस्तद्भाषणे छिद्रान्वेषिवत् केवलमशुद्धतैवान्विष्यत इति महदाश्चर्यम्? किम्बहुना,संस्कृतभाषाभाषणे केवलन्तैरसमर्थतैव न प्रदर्श्यते, किन्तु लज्जापि । इयं हि संस्कृतच्छात्राणामात्मिक-बलावनतिः । प्रत्येकैः संस्कृतच्छात्रैरिदं किल प्रतिज्ञातव्यमस्ति यन्मिथो भाषणपत्रादि-व्यवहारो हि सर्वदा गीर्वाण-विद्यायामेव सम्पादनीय इति । संस्कृतविद्यायाश्छात्रैस्तद्भाषायामेवं शक्तिर्विवर्धनीया विद्यते, यथांग्लभाषायाश्छात्रैस्तद्भाषाविशारदैश्चापि देवभाषान्तेवासिनां जुगुप्सां विहाय, मुक्तकण्ठं प्रशंसा विधेया भविष्यतीति दिक् । एवं करणेनैव संस्कृतच्छात्राणामात्मिकबलह्रासो न भविष्यतीत्यलम् ।

सभापती—म०म० श्रीमुरलीधरझा, ज्योतिषाचार्यः
म० म० श्रीरघुनन्दनत्रिपाठी (विहार)

संयुक्त-सभापतयः—म० म० श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी (राजपुताना)
म०म० श्रीहरिहरकृपालुमहाशयः (विहार)
म० म० श्रीहाथीभाईशास्त्री (गुजरात)
म० म० श्रीनानासुब्बारायशास्त्री (मद्रास)

अर्थमन्त्री— पण्डित श्री अनन्तरामशास्त्री

मन्त्री— „ श्रीकेदारनाथशास्त्री सारस्वतः

सहायकमन्त्री—(रिक्तस्थानं विद्यते)

धर्मपरिषन्मन्त्री—„ श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्री

प्रचारमन्त्री— „ श्रीरुद्रदेवशास्त्री वेदाचार्यः

सम्पादकः— „ श्रीगोपालशास्त्री 'दर्शनकेसरी'

स० सम्पादकः— „ श्रीसरयूप्रसादशास्त्री द्विजेन्द्रः'

व्यवस्थापकः— „श्रीसत्यनारायणशास्त्री कविराजः

आयव्ययनिरीक्षकः „श्रीविक्रमादित्यत्रिपाठी आचार्यः

कार्यालयनिरीक्षकौ „श्रीविद्याधरझा बी ए.
„श्रीबलदेवमिश्र ज्योतिषाचार्यः ।

विशेषसदस्याः—

१. म०म० श्रीदेवीप्रसादशुक्लः कविचक्रवर्ती
२. सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र पं० श्रीबालकृष्णमिश्रः

३. पण्डित-श्रीरघुवीरशास्त्री वैद्यराजः
४. „ श्रीविद्याधरशर्मा गौड़ः, वेदाचार्यः
५ „ श्रीरवीनारायणशर्मा बी ए एल एल बी.
६. „ श्रीमदनमोहनशास्त्री
७. „ श्रीउमापति उपाध्याय, व्याकरणाचार्यः
८. „ श्रीतारादत्तपन्त, साहित्याचार्यः
९ „ श्रीजगन्नाथवाजपेयी, आयुर्वेदाचार्यः
१०. „ श्रीराजनारायणशास्त्री, व्याकरणाचार्यः
११ „ श्रीमहादेवशास्त्री, साहित्याचार्यः
१२. „ श्रीप्रताप्सिंहमहोदय, कविराजः
१३. „ श्रीकाशीनाथशास्त्री, वैदिकः
१४. „ श्रीतारापदो भट्टाचार्यः
१५. „ श्रीदामोदरशास्त्री, कविराजः
१६. „ श्रीरामशास्त्री महोदयः
१७. „ श्रीबालमुकुन्दशर्मा सारस्वत
१८. श्री बाबू जयशङ्करप्रसादमहाशयः
१९. श्री बाबू शिवपूजनसहायो हिन्दी-भूषणम् ।

पत्र-प्रकाशन-समिति-सदस्याः—

१. श्री तर्करत्न न्यायरत्नेत्याद्यनेकविरुद-विभूषितः सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रो मध्वसम्प्रदायाचार्यः श्री १०८ श्रीदामोदरलाल-गोस्वामिमहोदयः (निरीक्षक)
२. श्री गोपालशास्त्री 'दर्शनकेसरी' (सम्पादकः)
३ श्री द्विजेन्द्रकविः (स० सम्पादकः)
४. श्री सत्यनारायणशास्त्री (व्यवस्थापकः)
५ श्री केदारनाथशास्त्री सारस्वत. (मन्त्री)
६ श्री विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्री
७ श्री शिवपूजनसहायः, हिन्दी-भूषणम् ।

धर्म-परिषद्विभागस्य सदस्याः—

१. श्री तर्करत्न-न्यायरत्नेत्याद्यनेकविरुद-विभूषितः सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रो मध्वसम्प्रदायाचार्यः श्री १०८ श्रीदामोदरलाल-गोस्वामिमहोदयः
२. म० म० श्री प्रमथनाथभट्टाचार्यः तर्कभूषणम्
३. म० म० श्री अन्नदाचरण-तर्कचूडामणिः
४. म० म० श्री मुरलीधरझा ज्योतिषाचार्यः
५. म० म० श्री देवीप्रसादशुक्लः कविचक्रवर्ती
६. पण्डित श्री अनन्तरामशास्त्री महोदयः
७ „ श्री बालकृष्णमिश्रः, न्यायारण्य-केसरी
८. „ श्री रामभवनशास्त्री व्याकरणाचार्यः
९. „ श्री राधाप्रसादशास्त्री धर्माचार्यः
१०. „ श्री हरिनारायणत्रिपाठी, व्याकरणाचार्यः
११. „ श्री विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्री (मन्त्री)
१२. „ श्री समापति उपाध्याय, व्याकरणाचार्यः
१३. „ श्री चिन्नस्वामी शास्त्री मीमांसाकेसरी
१४. „ श्री गोपालशास्त्री दर्शनकेसरी
१५. „ श्री तारादत्तपन्तः, साहित्याचार्यः ।

विशेषसूचना—सं० सा० समाजस्य पञ्चमवार्षिकाधिवेशन-विवरणमत्र स्थानाभावान्न प्रकाशितम् । आगामिन्यङ्के तद्विस्तृत-विवरणं प्रकाशितं भविष्यतीति विदाङ्कुर्वन्तु श्रीमन्त सुप्रभातपाठकाः । सचाङ्कः 'समाजाङ्कः, भविता षष्ठवर्षीयप्रथमाङ्कश्चापि " वैदिकाङ्कः " । तत्र वेदविषयका गवेषणादिपरिपूर्णा लेखा अपेक्ष्यन्त इति विदुषोऽभ्यर्थ्यते, यद्द्रुतमेव तान् सम्प्रेष्यानुगृह्णन्त्विति ।
—(स० सम्पादकः) ।

सम्पादकीयम्

राजनीतौ संस्कृत-विदुषां प्रवेशः ।

पूर्वं हि वर्णाश्रममर्यादाप्राधान्येऽस्मिन्भारते जन्मना क्षत्रिया वीर्य्यवन्तो राजानो बभूवुः, धर्म-शास्त्र-प्रणेतारश्च जन्मना ब्राह्मणा विद्यावन्तो महर्षयोऽभूवन् । यैश्च प्रवर्तिता नियमास्तदानीन्तनै राजर्षिभिः स्वप्रजासु प्रचारिताः स्वयञ्च तन्नियमानुसारमेव व्यवजह्रुः । कियतः कालादघटनघटना-पटीयसो भगवतः कालात्मनो माहात्म्यात् परस्परं कलहायमानैः क्षत्रियपांशैर्यवना राजान आनायिषत, ततश्च तेषामत्याचार-पीडितैस्तदानीन्तनैर्विज्ञै राजनीतिविद्भिरार्य्यैरियं वर्तमानशासनपद्धतिर्गौरण्डजातिहस्ते निक्षिप्ता । या चेदानीमात्मन ईश्वरदत्तभारतशासनाधिकारित्वं प्रख्यापयति । नेतृभिः पौनः-पुन्येनानुरुध्यमानापि स्वराज्यायोग्यान् भारतीयान् प्रमाणयितुं सोपधि बहुविपरीतं चेष्टते—इति नास्त्यविदितं तदीयचङ्क्रमणपरिचितिचणानां विचक्षणानामिति ।

अस्तु, सा हि बहुशोऽनुरुध्यमाना, बहुभिश्च भर्त्स्यमाना, कियद्भिश्च प्रार्थ्यमाना, बलवद्भिश्च गृहीतकण्ठा कथंकथमपि कियन्तमधिकारं शिक्षास्वास्थ्यविषयकं दत्तवती भारतीयेभ्यः । तत्रापि प्रातिनिध्यविधयैव भारतीयानां कियतां भवति प्रवेशः, प्रान्तीयनियमनिर्मापिकासु तथा भारतीयव्यवस्थापिकासु च सभासु, तत्रप्रतिनिधिनिर्धारणनियमे कियत्यो योग्यता अपेक्ष्यन्ते । तत्र शिक्षायोग्यताऽपि गण्यत एका । यथा ये इंग्लिशपरीक्षायां बी. ए. परीक्षोत्तीर्णाः सन्ति तेऽपि प्रतिनिधिनिर्वाचने समर्था इति । अत्र स्वभावत एव संस्कृतज्ञा विद्वांस उदासते । यतो हि य एकदा सम्राजां राज्यासनाधिरोहणप्रच्यावनयोः समर्था आसन् । तथाहि—

'ये देवा देवसुवः स्थ त इममामुष्यायणमनमित्राय सुवध्वं महते क्षत्राय महत अधिपत्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' इति ॥

(हे देवा अग्न्यादयो ये यूयं देवसुवो यजमानप्रेरकाः स्थ ते यूयमिमं यजमानमामुष्यायणम् अमुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य पौत्रं अनमित्राय शत्रुराहित्यार्थं सुवध्वं अनुजानीध्वं । किंच महते क्षत्रायोत्तम-क्षत्रियकुलाय, महते अधिपत्याय अप्रतिहतनियमनसामर्थ्याय, महते जानराज्याय जनसम्बन्धि यद्राज्यं तस्मै सार्वभौमत्वाय सुवध्वं अभ्यनुजानीत । हे भरता राजन्यवैश्यादयो धनिका एष यजमानो युष्माकं राजा, एनं स्वामिनं यथोचितं सेवध्वमित्यभिप्रायः । सोम उत्तमदेवोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा नत्वधमो यः क्षत्रियः इति श्रुत्यर्थः ।)

इत्यादि वेदवचोभिः सूच्यते। त एवाद्य एवमुपेक्षयन्ते यत् सर्वत्रैव राजसभासु राजकीयकर्मसु च नैव केऽपि गण्यन्ते प्रत्युत इदानीं पाश्चात्यशिक्षावायुविकृतचेतोभिस्ते सर्वथोपहस्यन्त एव। अस्मिन् व्यतिकरे ब्राह्मण-पण्डितैर्वर्णाश्रम-मर्य्यादापालनपरायणैर्नैवमुपेक्षया वर्तितव्यम्। कालो हि प्रबलप्रतापो रङ्कान्नृपान् करोति धनिनश्चाधनान् विदधाति—इति नियतिदत्तहस्तैस्तैरधुना लोकव्यवहारे दृष्टिपातो विधेय एव। चिकित्सकचूडामणिर्वाग्भटोऽप्येवमेवाह। यथा—

"त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमस्स्मृतिः।
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम्॥"

किम्बहुना, संस्कृतविदुषामुपेक्षयैवान्ये सर्वेऽपि स्वात्मानं नेतृत्वेन प्रख्यापयन्तः सर्वत्रैव राजसभासु प्रविशन्तः स्वयमेव धर्म-नियमादिनिर्माणमाचरन्तः मात्सर्य्यादि-मानवसामान्यदोषाभिभूता उपेक्षन्ते संस्कृतज्ञान् विदुषः, धर्मशास्त्रपद्धतिश्चावहेलयन्तः स्वयं कामचारं चरन्त्यन्यांश्च चारयन्तीति सर्वतोऽप्युपद्रुतेयमस्तीदानीं भारत-वसुन्धरा। अतो बद्धाञ्जलिरभ्यर्थये मान्यान्, अनुरुन्धे समवयस्कान्, आज्ञापयामि विनेयान्, यत्ते बद्धपरिकरा भवन्तु सर्वत्रैव राजनीतिसभासु प्रान्तीयसभा-(लेजिस्लेटिव् कौंसिल) मण्डल-सभा-(डिस्ट्रिक्टबोर्ड) नगर-सभासु (म्युनिसिपैलिटी) च प्रेष्यमाण-प्रतिनिधि-निर्वाचनयोग्यताधिकारे संस्कृतपरीक्षोत्तीर्णानामपि प्रवेशं कारयितुमिति। एवं वर्तमानराजनीतिमार्गावतीर्णानां संस्कृतविदुषां सम्पर्कमधिगत्य साधारणजनतापि द्रुतमेव परिचिता भविष्यति वर्तमान-राजनीतिपद्धत्या। नेतारोऽपि स्वकामचारं परित्यज्य भारतीसंस्कृति-प्रेमपरायणा एव भविष्यन्तीति "एकां क्रियां द्व्यर्थकरीं" विमृशन्तु सुधियः सुमनोयोगेनेत्यल्पीयसैव विरम्यते।

× × × ×

श्रीमन्तः श्रीभगवान्दासमहोदयाः।

एतेषां महोदयानां षष्टितमवर्षीयजन्मदिवस-समुत्सवे काशीस्थ-हिन्दू-स्कूल-सं० सं० समित्या समर्पितमभिनन्दनं पठितमेव स्यात्सुप्रभातपाठकैः। गतमासे स्वीयोपाधिवितरण-महोत्सवे सपरिषत्सदस्यैः हिन्दूविश्वविद्यालयीय-वर्तमान-चाँसलर-महोदयैः काशीविद्यापीठकुलपतिभ्यः प्राच्य-पाश्चात्यानवद्यविद्याविद्योतितान्तःकरणेभ्यो जगत्प्रसिद्धेभ्यो विद्वच्छिरोमणिभ्य एभ्यो महोदयेभ्यः "डाक्टर" इति विरुदं प्रदाय यत् स्वीयगुणिपूजाप्रेमाविष्कारि, तत् सपरिषत्सदस्यानां तेषां सौजन्यविवेकविलसितं प्रशंसनीयतरमेव।

अन्यच्च, श्रीमद्भिः श्रीभगवान्दासमहोदयैरेव प्रथमतो हिन्दू-कालिजरूपेण प्रतिष्ठापितं बीजमिदानीं हिन्दूविश्वविद्यालयत्वेन परिणतमिति सर्व एव तद्वृत्तवेदिनो विद्वांसो जानन्ति। तत एवोद्भूतां स्वीयामिमां योग्यसत्कृतिं स्वीकुर्वतां तेषां महानुभावानां चेतसि कीदृगमन्दानन्दपाथोनिधिरान्दोलितः स्यादिति तैरेवानुभूतम्भवेत्। विरला एवेदृशानामानन्दसन्दोहानां भाजनानि भवन्ति पुरुषपुङ्गवाः। इतीमं सुयोगं वयम्भूयोभूयोऽभिनन्दामः।

Rg N. 1348 A.

समालोचना-सारः ।

'युवकः'

हिन्दी-मासिक-पत्रस्यास्य सम्पादक प्रकाशकश्च सम्पादनपटुः श्रीरामवृत्तशर्म्मा (बेनीपुरी)। प्रतिस्थानम्-"युवक-आश्रम", पटना। वार्षिकमूल्यम् ४) प्रत्येकस्य च मूल्यम् ।=)

अस्य सम्पादनं महता चातुर्य्येण भवतीतित्यलं बहुवक्तव्येन । सम्पादकमहोदया 'बालक'-सम्पादनवसरे तदुन्निताय यथा प्रयत्नवन्तस्तथैवात्र 'युवक'-सम्पादनेऽपि प्रयत्नशीला भविष्यन्तीत्यस्माकं सुदृढो विश्वासः । पत्रमिदं सहृदयेषु विशेषतो राष्ट्रभाषाभाषि-भारतीय-नवयुवक-सुकोमलहृदयेषु नवजीवनोत्पादने नूनं सफलीभविष्यति।

अस्यच लेखा हृदयग्राहिण उत्साहवर्द्धकाः सुपाठ्याश्च सन्तीति तत्पठनेनैन विज्ञायते । सत्स्वप्यत्र बहुविध-वैचित्र्येषु चित्रेषु न किमपि वैचित्र्यम् ! ततोऽप्यावरणपृष्ठस्थं मुखचित्रन्त्वतीवानुपयुक्तमेतत्कृते इति तद्दर्शनेनैव प्रतीयते । अतो यदि तत्स्थाने राष्ट्रियभावाभिव्यञ्जकं किमप्यन्यचित्रम्भवेत्तदा " सुवर्णे सुगन्धः " स्यादित्यस्माकमभिप्रेतम् । अथाशास्महे यदुत्साहिनो नवयुवकवर्गा अवश्यमेवात्रावधास्यन्तीति ।

भारत-भूषण-पञ्चाङ्गम्—

सं० १९८६ वैक्रमाब्दीयं तिथिपत्रमिदम् । ज्योतिषाचार्य्याभ्यां श्रीरामनिहोरद्विवेदि-श्रीरामानन्दमिश्राभ्यां विनिर्माय लोकश्रेयसे प्राकाशितम् । सर्वथोपादेय-ज्ञातव्य-पर्वनिर्णय-यात्राविवाह-मुहूर्तनिश्चय-मिलापक-चक्रादिसमन्वितम् । प्रतिभाति । जिघृक्षुभिः ।=) आणकषट्कस्य चिटिका (टिकट) श्रीपण्डित-रामनिहोरद्विवेदी, ज्यौतिषाचार्य्य, धर्मकूप-काशी-इति सङ्केतेन प्रेषणीया ।

Published by Gaurinath Pathak and printed by Rameshwar Pathak at the Tara Printing Works, Benares.

सौर-चैत्रे १९८५ वैक्रमाब्दे ।

पञ्चम-वर्षे Vol. 5 | April 1929. | द्वादशोऽङ्कः । No. 12.

वार्षिक मूल्यम्—३) मान्ननीयेभ्यः—१२) | छात्रेभ्यः—१॥) वैदेशिकेभ्यः—५)

सुप्रभातम् ।

संस्कृत-साहित्य-समाजस्य मुखपत्रम् ।

तिमिर ततिमुदस्यद् भेदताराविलुम्पन्, नयदधि-सुरभाषाभाषि-जागर्तिमुच्चैः ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्यभानुम्, विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः 'सुप्रभातम्' ।

निरीक्षकः—

महामहोपाध्याय-श्रीदेवीप्रसादशुक्लः, कविचक्रवर्ती, साहित्य-वारिधिः

सम्पादकः—

दर्शनकेसरी श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी

"साहित्याचार्य्यः"

स० सम्पादकः—

पाण्डेय-श्रीसरयूप्रसादशास्त्री (द्विजेन्द्रः)

"काव्यतीर्थः"

व्यवस्थापकः—

श्रीसत्यनारायणशास्त्री " कविराजः ".

(टेढीनीम, बनारस-सिटी)

अस्याङ्कस्य मूल्यम् ।)

लेख-सूची

—:***:—

विविध-विषय-विभूषितम्, अद्वितीयम्, सचित्रम्, संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

पञ्चम-वर्षे	सौर—चैत्रे १९८५ विक्रमाब्दीये	द्वादशोऽङ्कः ।

राष्ट्रगानम् *

(दादरावृत्तिः)

वन्दे त्वां भूदेवीम् । आर्यमातरम् ।
जयतु जयतु पद-युगलं, ते निरन्तरम् ॥ध्रुवम् ॥
शुभ्र-शरच्चन्द्रयुक्त-चारु-यामिनीम् ।
विकसित-नवकुसुम-मृदुल-दाम-शोभिनीम् ।
मन्दस्मितयुक्त-वदन-मधुरभाषिणीम् ।
सुजलां, सुफलां, सरलाम् ;
शिववरदां, चिरसुखदां, मुकुलरदाम् ॥ आर्य० ॥१॥
दशकत्रयकोटिजन-कण्ठनादिनीम् ।
अमितभुजां धृतसदसीं तनयतारिणीम् ॥
हिमनगजां स्वाभिमान-बुद्धिदायिनीम् ।
कमलाम्, अमलाम्, अतुलाम् ;
रिपुहरिणीं, बलकरिणीं, धृतनलिनीम् ॥ आर्य० ॥२॥
धर्मस्त्वं शर्म त्वं त्वं यशोबलम् ।
शक्तिस्त्वं भक्तिस्त्वं कर्म चाखिलम् ॥
प्रतिसदनं प्रतिमा ते त्वं महाबलम् ।
धरणीं, भरणीं, जननीम्;
कविप्रतिभां, नतसुलभां, जगदम्बाम् ॥ आर्य० ॥३॥

* संस्कृत-साहित्य-समाजस्य वार्षिकाधिवेशन-प्रारम्भे गानमिदं काशी-विद्यापीठस्य च्छात्रैः सुस्वरं गीतं वाद्यस्य साहाय्येनेति । —(स० सं०)

सभापतेरभिभाषणम् *

* श्रीहनुमते नमः *

मैथिलीहेतुमाश्रित्य हनूमान भरतप्रियः।
भारते राजतेऽद्यापि तं नमन् मुरलीधरः ॥१॥
ब्रूते स्तोकं बुधाः सर्वे शृणवन्तु यद्रोचकम्।
दूरं निरस्य यत्किञ्चित् सारलेशं भवेद्यदि ॥२।
भवद्भिः कृपयाऽऽहूतः सभास्वाम्येन सत्कृतः।
अयोग्यो योग्यतां प्राप्तुमाशासे श्रीमदग्रतः ॥३॥
श्रीसंस्कृत-सुसाहित्य-समाजस्याधिवेशने।
पञ्चमे पञ्चम इव तर्केऽहस्थामपि ध्रुवम् ॥४॥
अत्राधिवेशने सभ्यैः सनातनपथानुगैः।
भाव्यं भव्यं तदैव स्यादन्यथा शोक उच्चकैः॥५॥
राष्ट्रीयं मङ्गलं गानं किं कुतोऽत्राधिवेशने।
शास्त्रीयञ्चेदवश्यं तद्रोचकं मन्मतं त्विदम ॥६॥
राष्ट्रीया नागरी भाषा भवत्वत्र क्षतिर्न हि।
तदर्थं बहवः सन्ति शङ्खभेरी-निनादकाः ॥ ७ ॥
किन्तु ते संस्कृतार्थं हि करतालं न कुर्वते।
पण्डिता झल्लरीवादं राष्ट्रीयार्थं प्रकुर्वते ॥ ८ ॥
नागरीचालका गालीरर्पयन्ति स्वपत्रके।
पण्डितेभ्यः सदा ते तु विधवाधर्मलुण्ठकाः॥९।
धर्मशास्त्रं विनिन्दन्ति वेदान् विप्रान् सनातनान्।
किन्तैः कार्यं बहिस्थैर्हि सेत्स्यतीति विचारणा १०
इत्यादि कारणं प्रायः पण्डितानां समागमे।
सुसंस्कृतसमाजेऽस्मिन् बुधा जानन्तु तत्त्वतः११
परीक्षानर्त्तकी देशे नरीनृत्यति राक्षसी।
वेदं शास्त्रं पुराणानि भुक्त्वा नास्त्यत्र शेषकम्१२
नाममात्रेण सन्तुष्टा वयमत्राप्रयोजकाः।
भवन्तोऽद्य नवीना हि साधयन्तु स्वपौरुषम्१३
वयं जीर्णा कार्यमुक्ता काशीनिर्वाणलोलुपाः।
भवतां प्रेमबद्धा वै जीवाम इति शं शुभम् ॥१४॥

रामकटोरा, काशी।
५-३-२९

बद्धकरयुगलो भवदीयो—
मुरलीधरझा।

* सं० सा० समाजस्य पञ्चमवार्षिकाधिवेशने तृतीयदिवससभापतीनां म० म० पं० श्रीमुरलीधरझा ज्योतिषाचार्य्य-महोदयानामभिभाषणमिदम्। —(सं० सं०)

संस्कृत-प्रहसनम् *

(प्रियदेशशर्म-खड्डेशास्त्रिणोः प्रवेशः)

खड्डेशास्त्री—अये प्रियदेशशर्मन् ! अस्तु, भवतः कथनेन इदन्तु मया सम्यग् ज्ञातं यद् दक्षिणस्यां दिशि एव विन्ध्यः पर्वतः, ततोऽपि अग्रे बहवो देशाः सन्ति । काञ्ची-विशाला-प्रभृतयो महानगर्य्यश्च तस्यामेव दिशि विद्यन्ते इति ।

पश्चिमायामपि प्रयागः, कान्हपुरम् , इन्द्रप्रस्थमिति । ओ हो ! उत्तरस्यां वर्तते गोरक्षपुरम् , नैपालदेशोऽपि कोऽपि अस्ति यस्तस्यामेव दिशि वर्तते । अपरन्तु इदं मयाऽपूर्वमेवाद्य ज्ञातं यत् पाटलिपुत्रं पूर्वस्यां दिशि वर्त्तते । अहो! इदं कस्मादधीतं भवता ? अहं तु वारद्वयम् प्रथम मध्यमपरीक्षे दातुं पुष्पपुरं गतवान् । परन्तु एतन् नाज्ञासिषम् यत् कां दिशमवलम्बते तन्नगरमिति ।

प्रियदेशशर्मा—अये खड्डेशास्त्रिन् ! अत्र किमध्येतव्यं विद्यते । वयं राष्ट्रभाषा-(हिन्दी)—विद्यालय एव भूगोलेतिहासाध्ययनकाले सर्वप्रथममिदमेव पठामो, यदस्यां दिशि एतन्नगरं विद्यते, इमानि वस्तुजातानि तत्राविर्भवन्तीति । किं भवन्तोऽत्यावश्यकं वस्तु भूगोलगणितेतिहासादिकमपि न जानन्तीत्यहो आश्चर्य्यम् !

खड्डेशास्त्री—सखे प्रियदेशशर्मन् ! किं पृच्छसि, अहन्तु भवन्मुखादेव शृणोमि यत् भूगोलगणितेतिहासादिकमपि किञ्चिद् वस्तुजातमस्तीति । पूर्वन्तु एतस्य नामापि न श्रुतं मया, अध्ययनन्तु दूरे तिष्ठतु । अस्तु, इदमद्य भौगोलिकं ज्ञानमुपदिश्य भवता मम बहु-उपकृतम् । किमहं वच्मि, अस्माकमध्यापका लोकव्यवहारानभिज्ञाः साधव एव । तेऽस्माकमध्ययनाध्यापनादिव्यवस्थायां किमप्यवदधत्येव न हि । ते हि नेत्रे निमील्य तान्येव पुस्तकानि पाठयन्ति, यानि राजकीयपरीक्षासु निर्धारितानि सन्ति । वयं कूपे पताम. । देशः कुम्भकारपचने भस्मसाद् भवतु । किन्तेन तेषां महात्मनां प्रयोजनम् । ते तु युधिष्ठिर-राज्यमिदमिति कृत्वा सुखं शेरते । तेषां विज्ञानमेव नास्ति यद्ब्राह्मणस्यापि पितृव्यपत्नीयं वर्तमानशासनपद्धतिः । बलिवर्दवत् शृङ्गघर्षणेनैव इतो मृदुद्रेको भवतीति ।

प्रियदेशशर्मा—अयि खड्डेशास्त्रिन् ! विस्मरति भवान् । मया तु बहुशः पठितम् इतो निर्गच्छति 'सुप्रभात'-पत्रे यद् राजकीय संस्कृत-परीक्षायां भू-गोलेतिहासयोरपि भवतु प्रवेश इति । अतो मिथ्या वदति भवान् यदस्माकमध्यापका नावदधत्यत्र विषय इति । इदानीं काश्यां संस्कृत-साहित्य-समाजेन तु नूतनयुगपरिवर्त्तनमेव कृतमस्ति संस्कृत-जगति । "पण्डिता अलसा भवन्ति, ते सार्वजनीन

*प्रहसनमिदं संस्कृत-साहित्य-समाजस्य पञ्चमवार्षिकाधिवेशने काशी-विद्यापीठस्य छात्रैरभिनीतम् । (स० सं०)

तेनिरोद्धुमत्रत्या नेतारो यतन्ते । तस्य कृते प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रचार कुर्वन्ति, यन्न केऽपि विदेशिवस्त्र क्रीणन्तु-इति । अयमेव स्वदेशि-वस्त्रान्दोलनस्याभिप्रायः । पश्य कोऽपि, पुरत आयाति ।

(अनुकरणदासस्य प्रवेशो विदेशीयपरिच्छेदेन)

अनुकरणदासः— (खड्डेमित्रं दृष्ट्वा क्रोधान्वितो भूत्वा मनस्येवापशब्दादिकम् आंग्लभाषायां वदति—) " ओह् ! ह्वॉट ए फूलिश मॅन ही ईज ! सी, ही पुट्स् ऑन दि चोगा इन् धिस् न्फिॉर्मेशन पीरिअड् ऑफ़ दि ट्वेंटिएथ संच्युरी ! ब्लडीफूल ! नॉन-सेन्स !! वेल् बट् आय् मस्ट नॅाट फ़र्गेट दॅट् ही ईज माय् ओल्ड् फ्रॅंड ॲण्ड ॲकॉर्डिंगली आय् मस्ट शेक् माय् हॅण्ड वुइथ हिज् ! हॅलो मिस्टर खड्डेमित्र, गुड् इह्विनिंग ! हाऊ आर यू" *

[अनुकरणदासस्तस्य पार्श्वे गत्वा हस्तस्पर्शं करोति, तस्य हस्तं वेगेन कम्पयति । खड्डेमित्रं तु स्वहस्तं कर्षति, नासिके संकोचयति, अङ्गानि शिरश्च चालयति, हस्तपादौ क्षिपति । अनुकरणदासः स्तब्धीभवति, प्रियदेशशर्मा हसति ।]

खड्डेमित्रम्—अये प्रियदेशशर्मन् ! अहन्तु म्लेच्छेनानेन स्पृष्ट सचैलं स्नान कर्त्तुमिच्छामि । हा ! हा ! कोऽयं दुरात्मा मामकारणमेव स्पृष्टवान् किमपराद्धं मयाऽस्य । (तदभिमुखो भूत्वा) अरे दुष्ट दुरात्मन् ! कोऽसि त्वम्, यन्मामकस्मादागत्य स्पृष्टवानसि ? कि मयाऽपकृतं तव ?

अनुकरणदासः—" वेल् सर्स ! सी हिम—आय् डिड् नेव्हर सी सच् ए वाइल्ड फ़ेलो बिफ़ोर ! आय् ॲम् अनुकरणदास, हिज़ ओल्ड् फ्रॅंड, ॲण्ड बीइङ्ग् हिज़ ओल्ड् फ्रॅंड् आय् वुइश् टु सॅल्यूट् हिम् अण्ड ही रन्स् अवे फ़्रॉम मी ॲज़ ए बुलक् फ़्राम ए रेड रॅग ! ओह् ! नो बेटर, दॅन् ए बीस्ट !!"²

प्रियदेशशर्मा—(खड्डेमित्रं लक्ष्यीकृत्य) अयि महात्मन् ! अयं अनुकरणदासस्तव पुरातनं मित्रमात्मानं ख्यापयति । किं भवान्न परिचिनोत्येनम् ?

[खड्डेमित्रम् उपनेत्रं नेत्रयोः संयोज्य अनुकरणदासमग्रतः पृष्ठतः पश्यति, शिरस्त्राणमुत्तारयति, बाहू चालयति, पश्चात्परिचयं लब्ध्वा तमालिङ्गति, स्वयं संस्कृते हिन्दीभाषायां च वक्ति, अनुकरणदासस्तु 'इंग्लिशि' वक्ति । परस्परं कोऽपि कस्यापि कथनं नावगच्छति ।]

खड्डेमित्रम्—किम्, अनुकरणदासोऽयम् ? कुत्र इयन्तं कालमासीत् ? किं विदेशे बम्भ्रम्यमाण एतावन्तं काल यापितवान् ? अहो वैदेशिकभावापन्नः परिचीयते एव न हि सोऽयमनुकरणदास इति ।

अनुकरणदासः—" वेल, डिअर फ्रॅंड् खड्डेमित्र ! डोण्ट " यू रेकग्नाइस् मी ! डोन्ट्यू नो आय् हॅड् बीन इन इंग्लॅंड फ़ॉर फ़ाइव्ह यीअर्स ॲण्ड् आफ़्टर दॅट आय् ट्रॅव्हल्ड थ्रूआंउट ऑल् दि यूरोपिअन कंट्रीज़ ! आय् सॉ दि लार्जेस्ट बिल्डिंग्ज़ ऑफ़ अमेरिका ! ॲण्ड डू यू नो व्हेन् आय् वॉज़ इन पॅरिस, आय् लर्न्ट् दि आर्ट् ऑफ़ डान्सिंग देअर.

---

* (स्वगतम्) हन्त ! कोऽयं मूर्खः ! पश्य, अस्मिन् सुसंस्कृते विंशतितमे शतकेऽयं गतानुगतिकपरः पुरुषः 'चोगा' नामकं वस्त्रं धारयति-इत्यहो ! अस्य मौर्ख्यम्, अज्ञानं च । अस्तु, अयं मम पुरातनः सुहृदिति तु मया कदाचिदपि न विस्मर्तव्यम् । अतस्तस्य हस्तान्दोलन कर्तुं मामुचितमेव प्रतिभाति (प्रकाशम्) भो खड्डेमित्र ! नमस्ते ! कथय, कथं वर्तसे ?

२–पश्यन्तु भवन्त एनम्, एतादृग् बर्बरो न पूर्वं कदापि मया दृष्टः । अहमनुकरणदासोऽस्य पुरातनं मित्रम् । तेनैव सम्बन्धेन तं नमस्कर्तुमहमिच्छामि, परन्तु यथाऽऽरक्तेन पटेन बलीवर्दस्तथाऽयमपि मत्तः पलायितुकामः खलु । हा ! हन्त ! ननु पशुतोऽपि नीचतरः प्रतिभात्ययम् ।

नाऊ आय् डू नॉट् लाइक् इण्डिया ! आय् डिस्लाइक हर् रस्टिक् फुड्, फूलिश कस्टम्स् ॲण्ड रूड् मॅनर्स् !! आय् फ़ाइण्ड् दि पीपुल् ऑफ़ इण्डिया बार्बरस् ॲण्ड यू आर् ऑल्सो वन् ऑफ़ देम ३

प्रियदेशशर्मा—(उभयोरपि दशां दृष्ट्वा मनसि चिन्तयन्नुभावपि उद्बोधयति खड्डेमित्रं लक्ष्यीकृत्य) अये महात्मन् ! न कोद्रवं प्रशंसनीयमस्ति, नापि वा श्यामाकं निन्दनीयमस्ति । यथा भवान् कूपमण्डूकस्तथाऽयमपि अन्धोऽनुकरणकारी । उभावपि युवां देशमिमं रसातलं प्रापयतः । पश्यतु, धर्मशास्त्रादिषु लिखितमस्ति—

,, न स्यूतेन, न दग्धेन, पारक्येन पटेन च ।
आह्निकं कर्म कुर्वीत, कृतमत्र निष्फलं भवेत् ॥ '' इति ।

किं भवानस्य वचनस्यानुकूलं व्यवहरति ? अल्पीयांस एव पण्डिता भवेयुर्ये स्वदेशीयवस्त्रेणैव स्वकीयं सर्वं कृत्यं सम्पादयन्ति, स्वकुटुम्बान् वा परिधापयन्ति । हा हन्त ! कष्टतरमिदम् । ये खलु पण्डिताः पूर्वं राज्यचक्रं चालितवन्तः तान् एव अस्माकं पण्डितान् ये चलितुमपि न जानन्ति तेऽपि देशद्रोहिणोऽकमण्यान् कथयन्ति ! भो सुहृदः, यूयं तु स्वदेशीयवस्त्रं परिधत्त—

खड्डेमित्रम्—(संक्रुद्धः) अलं, अलं, अलम् । मौनमास्ताम् । व्यर्थमेव स्वपाण्डित्यं प्रकाशयसि । जाने, त्वं 'लीडरो' वा 'विष्टरो' वा असि-इति । जाने, त्वमेव साधुरसि, अपरे सर्वेऽपि अनभिज्ञा एव । आः ! मन्ये, अयं स्वर्गत एव समागतोऽस्ति । वद, त्वं मम अध्यापकादपि विद्वानसि, यत्तव कथनं करोमि ? मम गुरुपादास्तु विदेशीयवस्त्रमेव परिदधति । ते कथयन्त्यपि च यदस्माकं परम्परात एवेदमायाति तत्कथं वयं परित्यजाम इति । गच्छ गच्छ, न वयं तव कथनं करिष्यामः ।

प्रियदेशशर्मा—अरे, अरे ! कथमयमेकपदे एव क्रुद्धः सञ्जातः ? अस्तु, भो खड्डेमित्र ! त्वं मम वचनं कुरु वा न कुरु-इत्यस्य नास्ति मे चिन्ता । त्वन्तु धर्मशास्त्रकर्तॄणां महर्षीणां श्रुतेरपि आज्ञामुल्लङ्घ्य गच्छसि-इत्येव मां दुःखयति ! पश्य—

'देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्त्तनम्'

इति वाग्भटाचार्यो देशस्य कालस्य आत्मनश्च विशेषज्ञानं कर्तव्यमिति डिण्डिमनादं वक्ति अपरञ्च सतो वृत्तस्य समीचीनस्यैवातीतस्यानुवर्त्तनं, न तु 'अन्धेन नीयमाना यथाऽन्धा' इति अन्धीभूय यस्य कस्यापि कुवृत्तस्य कुत्सितस्यातीतस्याप्यनुकरणं कर्त्तव्यमिति वक्ति । श्रुतिरपि—'यान्यस्माकं सुचरितानि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि' इत्यादिशति । किमहं वच्मि, भवन्तस्तु इदमपि न जानन्ति यदियं रूढ़िः कियतः कालात् प्रचलिताऽस्ति, इयमिदानीमनुपयुक्ता गर्हिता हेयैवेति मनागपि न विचारयन्ति, सर्वमपि नम्रीभूय गलिवृषभवत् स्कन्धेनावहन्ति—इति ।

३—भोः खड्डेमित्र ! किं भवान् मां न परिचिनोति ? किं भवान् न जानाति, यदहमनुकरणदासः पञ्चवर्षपर्यन्तं 'इंग्लैण्ड' देशे न्यवसम्, अनन्तरं च समग्रे हरिवर्षे पर्यटनं कृत्वा तत्रत्यांश्चेतोहरान् भूमिभागांश्च दृष्टवान् । अमेरुके देशे ('अमरीका' भिधे) प्रविष्टस्तत्र च नभःस्पृशान् प्रासादानवलोकितवान् । तथा च पेरीसनगर्यां मया नृत्यकलायां कौशल्यं सम्पादितम् । न भारतभूरद्य मां प्रीणाति । तत्रोत्पद्यमानं रुक्षं धान्यं, घातकयः प्रथाः' नारक्यो रूढयश्च न मह्यं रोचन्ते । भारतीयाः खलु संस्कृतिहीनाः, त्वमपि तेषामेको बर्बरः ।

(तावदेव कस्यचन मार्गस्थ-विज्ञस्यागमनम् ।)

मार्गस्थ—प्रियदेशशर्मन् ! किम्भवाननेन सह-शुष्ककलह करोति ? इमे तु महात्मानो भवन्ति महात्मानः ! एते खलु प्रदर्शनालये स्थापयितुं योग्याः सन्ति । किं न पश्यसि एतेषां पाण्डित्यम् ? अरे ! अत्रैव काश्यां ब्राह्मणमहासम्मेलने एतादृशैर्ब्राह्मणैरियं अज्ञानमूलिका आत्मघातिका च निर्धारणा कृता, यत् स्वधर्मानुयायिभ्यो रविदासेभ्यश्चर्मकारादिभ्यो गोरक्षकहिन्दुभ्योऽपि परधर्मानुयायिनो मूर्तिभञ्जका वेदविनिन्दका गोहिंसका मोहम्मदीय-तुरुष्कादयो यवनाः श्रेष्ठाः स्पृश्याश्चेति । तेषां यदि देशकालात्मविज्ञानं भवेत्तर्हि कदापीदं न स्यात् । यतो हीमे मोहम्मदीया मोहम्मदस्य जन्मकालत एव सञ्जाता । परन्तु तत्रत्याः (सम्मेलनगताः) बहवोऽपि पतञ्जलिमहाभाष्यादिषु यवनशब्दोल्लेखं दृष्ट्वा इमानेव तच्छब्दवाच्यान् कल्पयित्वा तत उत्कृष्टान् वदन्ति । (अनुकरणदासं दृष्ट्वा) कोऽयं भो वानराकृतिः, स्वदेशेऽपि विदेशिवदाचरतीति ?

प्रियदेशशर्मा—अयमप्यस्माकं दौर्भाग्यतो विदेशाचारव्यवहारस्य अन्धानुकारी विस्मृतमातृभाषः आंग्लभाषामधीत्य सप्तमे आकाशे नरीनृत्यते । पश्य, पश्यास्य परिच्छदम् । मन्ये, अद्यैव हरिवर्षत एवावतीर्णः—(अनुकरणदासमनुलक्ष्य) किम्भो ! साधु शोभसे । कथं न वदसि—

अनुकरणदासः—“ व्हॉट ! व्हॉट सेऽस्ट दाऊ ! इण्डियन ड्रेस्” फूल्स वेअर इट् ! आय डिस्लाइक् ईव्हन् युअर कल्चर !! व्हॉट ऑफ् ड्रेस् देन् ” ४

मार्गस्थः—हा, हन्त ! दुर्भाग्यं भारतवर्षस्य यदेवं केचन परानुकरणप्रिया भूत्वा स्वदेशव्यवहाराय स्वदेशाचाराय च तिलाञ्जलिं दत्वा पाश्चात्यसभ्यतामेव सर्वत्र आश्रयन्ति-इति । किं भो महात्मन् ! किमिदम् ? किं भवान् क्रिश्चियनधर्म्मानुगो विद्यते, यदिदं नेक्टाइ (कण्ठबन्धनं) धारयसि । सत्यम्, त्वमनेन परिच्छदेन भारतस्य कण्ठमेव बध्नासि । त्यज, त्यज इदं सर्वम् , पश्य-यत्त्वया शोभार्थं ध्रियते, तदिदमीशामहाशयस्य ‘क्रॉस’ पदवाच्यमस्ति । यथा कश्चिच्छोभार्थं संन्यासिनां वेषधारणं कुर्यात् तथैव तवेदं वेषधारणमिति सत्यं जानीहि ।

(अनुकरणदासो न किञ्चिदपि बुध्यते । स अज्ञानं नाटयति, तदा प्रियदेशस्तं ‘ इंग्लिश ’ भाषयैव बोधयति ।)

प्रियदेशशर्मा—“ डिअर अनुकरणदास ! धिस् फ्रेण्ड् ऑफ् माइन् सेज् दॅट यू हॅव् बिकम् डिस्लॉयल् टु युअर मदरलॅंड बाय् ॲडॉप्टिंग् वेस्टर्न कस्टम्स ॲण्ड मॅनर्स ॲण्ड दॅट यू हॅव चेंज्ड् युअर ओन् रिलिजन् ॲण्ड् टर्न्ड् ए क्रिश्चियन्–यू किल् युअर मदर इण्डिया-बाय् धिस काँडक्ट् ऑफ् युअर्स-फॉर दि सेक् ऑफ् हेवन् प्लीज़ डोंट् डू दॅट्-यू ट्रेचरस फेलो ! ”

---

४ किम् ? किं कथयति, भवान् ? भारतीयवेशभूषा ···· ···सा तु मूर्खैरज्ञैरेव ध्रियते । भवदीया भारतीया सभ्यताऽपि मां न प्रीणाति । तत्कथं भवदीया वेशभूषा तत्कर्तुं समर्था भवेत् ।

अनुकरणदासः— (स्वगतम्) " ईज् धिस् ऑल् ट्रू ह्वॉट ही सेज् ? ॲम् आय् रिअली डिस्लॉयल टु माय् मदरलैण्ड ? इंडीड् देअर ईज् नॉट दि लीस्ट डाउट ॲबाउट् इट् ! सर्टनली इट् इज़् ऑल ट्रू !! आय् ॲम् रिअली गोइंग अगेन्स्ट् दि प्रोग्रेस् ऑफ़ माय नेटिह्व ले्स् !!! (प्रकाशम) वेल् फ्रेण्ड्स् आय् ॲशुअर यू आय् विल प्लेज माय्सेल्फ़ टु खद्दर फ्रॉम् धिस् व्हेरी मोमेंट् ॲण्ड-एल्स् "—५

(संस्कृतमाश्रित्य) अहमपि किंचित किंचित् संस्कृतं जानामि, इत आरभ्य तस्या अध्ययन सम्यक् प्रकारेण कर्तुं प्रयतिष्ये इत्येव मे प्रतिज्ञा । तथा च विदेशिवस्त्रं परित्यज्य स्वदेशीयवस्त्रं परिधातुं प्रतिजानामि-इति ।

(ततः सर्वमपि स्ववेशं परित्यज्य खद्दरवस्त्रपरिधानमनुकरणदासेन तत्रैवसम्पाद्यते । तद्दृष्ट्वा उभावपि पथिदेशमार्गस्थौ तं प्रशंसयन्तौ कथयत.—)

मार्गस्थ — साधु अनुकरणदास ! साधु, अद्यारभ्य भवानवश्यं संस्कृताध्ययन करोतु । सा तु देवभाषाऽस्ति। तस्या अध्ययनेन हृदयं पवित्रतम जायते चेतसि च स्वधर्म्म-स्वदेशयोरादरभावो जाज्वल्यते । अपर च यथा भवान् संस्कृताध्ययन कृत्वा देशसेवां कर्तुमर्हति न तथाऽन्यया भाषया ! यतो हि सृष्टेरादित आरभ्य सर्वेऽपि समीचीना महर्षीणां विचारास्तस्यामेव भाषायां निबद्धाः सन्तीति । अपरं च कस्मिन्नपि देशे गच्छतु कामपि भाषां पठतु परन्तु स्वीयान् साध्वाचारविचारान् न त्यजतु । इदं हि राष्ट्रियत्वं नाम यत् स्वदेशोद्भवानामेव अशोभनानामपि वस्तूना तथा सदाचाराणां सद्रीतीनां च रक्षणं वर्द्धनं पालनं च प्रचारणमिति । पश्यतु न, जयप्राण (जापान) देशस्था वीरपुङ्गवाः सर्वमपि हरिवर्षीयगुणजातं गृह्णन्ति, परन्तु स्वदेशाचार भूमावुपवेशनं काष्ठगृहनिर्माणं नैव त्यजन्ति ।

(खड्डेमित्र लक्ष्यीकृत्य) किं शास्त्रिन् ! किं विचारयति भवान् ! भवाँस्तु सर्वमपि राष्ट्रियमाचारं वेष च बिभर्त्ति, परन्तु भवतोऽज्ञानात्तत्सर्वमपि निष्फलं भवति । पश्यतु, यस्मिन्वेषे भवानस्ति स वेषस्तु भारतीय एव, परन्तु सर्वाण्यपि भवतो वस्त्राणि विदेशोद्भवानि, अत एव परोदरपूरकानि भवन्त समाजे निन्दापात्रं कुर्वन्ति । देशकालात्मज्ञानाभावाच्च भवाँल्लोके हेयोऽनुपादेयश्च भवति । यदि भवान् सर्वदा खद्दरमेव परिदध्यात्, स्वल्पप्रयासेनैव इतिहास-भूगोलादिज्ञानं देशीयसमाचारपत्राणाञ्चाध्ययन कृत्वा वर्त्तमान-प्रगति परिचयं सम्पादयतु चेत्तदा तु 'सुवर्णे सुगन्ध-समवायः' सञ्जायेत । भवानेव सर्वेषामपि भारतीयानां नायकः स्यात, यतो हि भारतस्य नेतारस्तु संस्कृतज्ञा एव भवितुमर्हन्ति नान्यभाषाभिज्ञा विदेशिभावसम्पन्नाः कियन्त आधुनिका नेतारः । तेषु तु बहव एवमेव सन्ति ये भारतमिदं यूरोपमेव कर्तुं यतन्ते । उत्तिष्ठन्तु भवन्तः स्वदेशीयवस्त्रकवचं परिधाय सर्वमपि संस्कृत-साहित्य-समाजमुज्ज्वलयन्तः सर्वानपि स्वा-

५—(स्वगतं) यदयं वदति तत्कि सत्यम् । अप्यहं विश्वासघातको येन मदीया मातृभूमिः प्रतार्यते ? अपि तत्सत्यम् ? आम्, तदेव निःसंशयं सत्यं वस्तु । जननी-जन्मभूमेरहं हितविरोधी संवृत्तः खलु ! तां अवनतिगर्तमहमाकर्षयामीति खलु मम महानपराधः । (प्रकाशम्) अयि सुहृदः ! प्रतिजानामि यदद्यप्रभृति भारतवर्षीयं वस्त्रं खद्दरं परिदधामीति ।

नुगान् स्ववशे स्थापयन्तु, नो चेदिदानीं क्रान्तियुगेऽस्मिन् न कोऽपि कस्यापि वृथामाहात्म्यं स्वीकर्त्तुं बलादपि उद्यतो भविष्यति—इति ।

खड्डेमित्रम्—(उत्साहमासाद्य अमितौजसाऽऽवेगेन वक्तुं प्राक्रमत) किं भोः ! किमहमस्मादपि गर्हितोऽस्मि यन्मामुपदिशति भवान् ! पश्यतु, अस्मद्गुरवः स्वदेशिवस्त्रं परिदधतु वा न परिदधतु परन्तु वयमद्यारभ्यैव स्वदेशिवस्त्रं तत्रापि च खद्दरं परिधास्यामः । सर्वानपि स्वसुहृदः स्वानुगाँश्च तदेव परिधापयिष्यामः । अहो!वयं शृगाल-सहचरीभूताः सिंहा इवात्मानं विस्मृत्य म्लेच्छराजपराधीना भूत्वा तदीयदेशोद्भववस्तुजातं बिभृम इत्यहोऽस्माकमविचारित्वम् ? पश्यास्माकं ब्रह्मबलम्, सर्वानपि स्व-यजमानान् स्वशिष्याँश्च स्वदेशिवस्त्रधारिण एव करिष्यामः । सर्वेऽपि वयं संस्कृतज्ञा अद्यारभ्यस्वदेशिवस्त्राणि अन्यान्यपि च स्वदेशीयान्येव वस्तुजातानि परिधास्यामो ग्रहीष्यामश्च । न कोऽप्यस्मासु विदेशीयं वस्त्रं वस्तु वा ग्रहीष्यति । वयं तु जन्मत एवासहयोगिनो भवामः, नाभिलषामो यदत्र भारतभूमौ कस्यापि म्लेच्छराजस्य शासनं भवेदिति । पश्य, वयं शय्योत्थायं परमात्मानं प्रार्थयामहे "म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः" इति । अत्रैवागामिनि संस्कृत-साहित्य-समाजाधिवेशने भवान् सर्वानपि खद्दरमयवेषभृत एव संस्कृतज्ञान् छात्रान् विदुषश्च द्रक्ष्यतीति निश्चितं जानातु । अपरं च, वयं संस्कृतज्ञाश्छात्रा विद्वांसश्च 'सुप्रभातम्' अपराण्यपि हिन्दी समाचारपत्राणि पठिष्यामः, तथा सर्वत्रापि संस्कृत-पाठशालासु भूगोल-गणितेतिहासानां पाठनायान्दोलनं करिष्यामः ।

मार्गस्थः—साधु, खड्डे मित्र ! साधु, भवान् ब्राह्मणबालोऽस्ति, दर्शितं भवता स्वानुरूपं कर्म ? विना-संस्कृतज्ञैर्नहि अस्य देशस्य सामाजिकी धार्मिकी वोन्नतिर्भवित्री—इति भवद्विधा एव सुसंस्कृता विद्वांसो भारतमिदं सनाथीकरिष्यन्ति । आयान्तु सर्वे वयं मिलित्वा परेशं प्रार्थयामहे । तथाहि—

(भरतवाक्यम्)

वयमिह निजसत्त्वात्साम्प्रतं विप्रलब्धा-
अजर ! सफलय त्वं प्रार्थनां सद्य एव ।
शतमपि शरदां वै प्राणिमोऽत्र स्वतन्त्रा-
द्रुतमुचितपथेऽस्मान् भारतीयान्नयेथा ॥१॥
बहव इह जना ये पृष्ठगा देव ! आसँ-
श्चरम-शिखरमारात्सङ्गता उन्नतेस्ते ।
विलपति तव दीना प्रेयसी भारती भूः
किमुचितमिदमित्थं मौनमालम्बितुं ते ॥ २ ॥
विधिपरवशतो हा ! संश्रिता दैन्यमीदृग्-
वयमिह लघिमानं साम्प्रतं लम्भिताः स्मः ।
पुनरपि निजशक्तेर्ज्ञानमासादयन्तः
परमकरुण ! देशं स्वं स्वतन्त्रं विदध्मः * ॥३॥

राष्ट्रदेवो भव । इति शम् ।

* सुमनोहरं गभीरभावभावितमिदं प्रहसनं सुप्रभातसम्पादकैः श्रीगोपालशास्त्रिभिर्विरचितं संस्कृत-साहित्य-समाजस्य पञ्चम-वार्षिकाधिवेशनेऽभिनेतुम् । तच्च तेषामेवच्छात्रैस्तेषामेव नेतृत्वे समयोचित-भावभङ्गिभिरभिनीतमिति तु दुग्धशर्करायोग एव । अभिनेतॄणां नामानि एवम्भूतानि सन्ति यथा—

श्री गुरुनाथः	(खड्डेशास्त्री)
श्री गोपालजयकृष्ण-कुलकर्णी	(प्रियदेशशर्मा)
श्री सिद्धेश्वर-बडोदकरः	(खड्डेमित्रम्)
श्री शङ्करपुरोहितः	(मिस्टर अनुकरणदासः)
श्री त्र्यम्बकमोहरीरः	(मार्गस्थो विज्ञः)

—(स० सम्पादकः)

श्रीयुत-पं० रामनारायणमिश्र-महोदयानां सिद्धियात्राभिनन्दनम्*

देशोद्धारकृते विहाय परमं स्वं धाम काशीमिमाम्
सौख्यं राजकुलोचितं प्रणयिनस्त्यक्त्वा च बन्धून् निजान् ।
यास्यन् नन्दन-सन्निभे नृपपुरे द्वीपान्तरे लन्दने
जीयात् सर्वकलासु भारतविधेः 'श्रीरामनारायणः' ॥ १ ॥

श्रीरामः कुशलं करोतु भवतः साक्षाद्रिपूणाञ्जयी
सम्पत्तिं प्रददातु सिन्धुशयनो नारायणः सेन्दिरः ।
त्वञ्चास्मान् सुखयस्व कृत्यनिपुणः कृत्वैव कार्यं समम्
व्यावृत्तः कुसुमाकरेण सदृशं सम्फुल्लयन् भारतम् ॥ २ ॥

त्वादृक्षान् रसिकान् स्वदेशकृतये दुःखार्णवाद् दुस्तरा-
दन्यान् तारयतः स्वयं च तरतः प्राशास्महे साम्प्रतम् ।
कोटयस्तिस्र उतापि हीनगणना वीरा यदा त्वादृशा-
भूयासुर्भरतस्य भूमिरनघा भूयात् पुनः पूर्ववत् ॥ ३ ॥

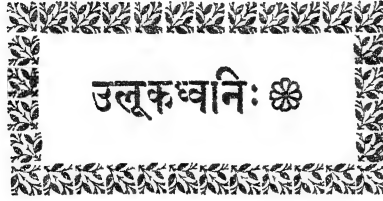
रामनवमी
सं० १९८६

श्रीअनन्तरामशास्त्री,
रणवीर-संस्कृत-पाठशालाध्यक्षः ।

---

* हरिवर्ष (यूरोप) देशीय-'इटली' प्रदेशान्तर्गत 'जनोवा' स्थानीय "अन्तर-राष्ट्रिय-शिक्षा-सम्मेलने" मान्या मिश्रमहोदया भारतीयप्रतिनिधिभूता वैशाखकृष्ण ७ बुधे काशीतो गच्छन्तः सिंहल (लङ्का) द्वीपाये 'कोलम्बो' नाम्नि स्थाने बृहज्जलयानेन वैशाखशुक्ला ७ बुधे द्वीपान्तरं गमिष्यन्ति, तदुपलक्ष्ये मिश्रमहोदयानामभिनन्दितुं श्रीमदनमोहनमालवीयमहोदयानां सभापतित्वे समुपस्थितेषु सूरि-सङ्घेषु पठितानामभिनन्दपत्राणामन्यतममिदम् ।

—द्विजेन्द्रः (स० सं०)

उलूकध्वनिः *

सुप्रभातस्य तृतीयचतुर्थाङ्के शास्त्रव्यवसायिनां कुत्सित कर्मेति शिरष्को लेख प्रकाशित आसीदिति नाविदितमस्ति सुप्रभातपाठकानाम् । तत्र सुप्रभातसम्पादकमहोदयेभ्यः शतशो धन्यवादाः सन्ति । यतस्ते सुप्रभातस्य नवमनियमे "विवादग्रस्ता व्यक्तिगताक्षेपपूर्णलेखा न प्रेषणीयाः" इति मर्यादां पादाभ्यामाहत्य स्वकीयं प्रगाढ़पाण्डित्यं दर्शितवन्तः । अतःपरं लेखकमहोदयेभ्यो धन्यवादान् वितरामो, येषां मर्यादा निराकारब्रह्मतोऽपि परा तिष्ठति (!) तत्र भवन्तः "सम्प्रति सर्वं विहाय देशस्य स्वातन्त्र्यमेव विद्यते साध्यं वस्तु भारतीयानामिति' ख्यापयन्तः, किञ्च "सङ्घे शक्तिः कलौयुगे' इति लज्जितमुखेनोद्घोषयन्तो देशनायकानां राष्ट्रसंघटनैककर्तव्यत्वमिति भाषण कुर्वन्ते। "हिन्दुसंघटनं" कामयन्तः साम्प्रदायिककलह शमयन्तः सुप्रभातालोके कृष्णीकृतं स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थाः सन्तः स्वकीयं नाम चोरायत्वा उलुकध्वनिं कृतवन्त इति निभालयन्तु सुधियः ।

तस्मिन्नेव विषयेऽहं किञ्चिद्विलिखामि। यद्यप्येतादृशानां गुणाग्रहणशीलानां लोभाक्रान्तचित्तानां शास्त्रविनिन्दकानां कृते लेखप्रतिवादोऽप्ययुक्तः समयवैफल्यं चास्तीति मन्यते । तथापि "शठे शाठ्यं समाचरेदिति' मन्यमाना वयं तदुत्तरे प्रवृत्ताःस्मः ।

भो प्रणव ! शास्त्रव्यवसायिन इन्द्रियारामा भवन्तीति कथमनुभूतं भवद्भि रन्याभ्योऽथ············ अनुभूतम् ।

पौषस्य पूर्णिमायां सूर्योदये प्रकाशितं गोस्वामिनां यज्ञोपवीतधारणविरुद्धव्यवस्थापत्रं कथं दूषितं ? तत्र दूषकताबीजं किम् ?

अयि महात्मन् ! यद्भवान् भीषयते "एतेषां जीवनवृत्तान्तादिभिः सह पुस्तकाकारं खण्डनं प्रकाशयिष्यते" इति तत्रैकान्ते इत्थं विचारणीयं, नहि भवतामेव पार्श्वे लेखनी मसीपात्रञ्चास्ति किन्तु भवतां मुखविमर्दकानामपि सविधे। तस्मिन्व्यवस्थापत्रे न केवलं पूज्यपाद-म० म० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणामेव हस्ताक्षराणि विद्यन्ते, किन्तु महाराजाधिराज-श्रीकाशीराजमहोदयानामपि हस्ताक्षराणि विद्यन्ते प्रधानन्यायालय-(हाईकोर्ट प्रयाग) स्थन्यायकर्तृणामपि व्यवस्थाऽस्ति "ते शूद्रा" इति । अथ च नवमहामहोपाध्यानामन्येषां विदुषाञ्च हस्ताक्षराणि

---

* कस्यापि 'सुप्रभात'-कर्मचारिणोऽनवधानतया कदापि पं० केदारनाथशास्त्रिसारस्वतमहोदयानामनुपस्थितौ 'प्रणव' नाम्ना कोऽपि लेखस्तदीयसम्पादकतायां प्रकाशितोऽभूत तस्यैवोत्तरमिदं साम्प्रतं म० म० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-द्राविड-महोदयानां पक्षतः कोऽपि तदीयश्छात्रः प्रेषितवानिति वयं सधन्यवादं प्रकाशयामः— (सम्पादकः)

सन्ति तान् सर्वान् विहाय कथं श्रीमतां पूज्यपाद-महामहोपाध्याय श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणामेव निन्दायां कुप्रवृत्तिः? "एतर्हि तु छित्राः प्रश्ना एव क्रियन्ते श्रीलक्ष्मणशास्त्रिभिरुत्तरं " सुप्रभाते " देयमिति यद्भवाँल्लिखति तत्रेदमवधार्यताम्। यत् श्रीमतां प्रश्नानामुत्तराणि सृष्टिकर्तापि दातुमसमर्थः। तथाहि—

" अज्ञःसुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति।" इति

अन्यच्च—

" पोतो दुस्तरवारि-राशितरणे दीपोऽन्धकारागमे
निर्वातव्यजन मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै श्रृणिः।
इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ताकृता
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः"—इति

अतो महामहोपाध्याय—श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणो भवतां प्रश्नोत्तरे सर्वथैवासमर्था, अत आत्मानं धन्य मन्यमाना उलूकध्वनिं कुर्वाणाः सुप्रभाता-लोकात् प्रपलाय्य निविड-ध्वान्तमन्विष्य ससुखं तिष्ठन्तु भवन्तोऽस्माभिस्तु स्वनाम चोरयन्तो भवन्तो नान्वेषिष्यन्त इति—

—गोपालदत्तशर्म्मणः।

संस्कृत-साहित्य-समाजः।

अयं संस्कृत-साहित्य-समाजोऽत्र काश्यां षट्छात्रविद्भिर्ब्राह्मणैः संस्कृत-साहित्यस्य पुनरुद्धाराय वर्षपञ्चकात्पूर्वमेव प्रस्थापितोऽस्ति। प्रतिसंवत्सरमस्य समाजस्य वार्षिकाधिवेशनम्भवति, तत्र समाजकृतकार्यस्य सामान्यजनानां परिबोधाय विवरणं क्रियते, येन सर्वेषां विदितं भवेत् यदयमपि समाजो देशकालपरिस्थित्यनुरूपं यथावसरं कार्यं कुर्वन् पीडितानां ज्ञानेन, दानेन, शक्त्या च साहाय्यं विदधत्, लुप्तप्रायस्य प्राचीन-संस्कृतसाहित्यस्य गवेषणादिभिः पुनरुद्धरणं कृत्वा विद्वद्वरोल्लिखितनिबन्धपाठनेन च सर्वेभ्यो जनेभ्यस्तस्य साहित्यस्य परिचयं ददत् पंचवर्षं यावत्तोकसेवां विदधातीति। नाविदितं देशकालात्मविदामिदं यदेतादृशस्य समाजस्येदानीं परसंस्कृत्यभिभूतेऽस्मिन् भारतवर्षे नितरामावश्यकता वरीवर्तीति। प्रायः सर्वरिदानीन्तनैः पाश्चात्यसंस्कृतिमेव बहुमन्यमानैर्जनैर्जनकल्याणदत्तचित्तानामस्मत्पूर्वजानां पूज्यकृतिः स्व-संस्कृतिर्विस्मर्यते। यदीयमेवावस्थाऽप्रतिहता प्रचलति चेत् प्रियभारतस्याचिरादेव ' इतो नष्टस्ततो भ्रष्टः ' इत्यवस्था भवेत्। अत एव भारतगौरव-संरक्षकैर्निष्कामकर्मयोगिभिर्महामहिमशालिभिर्ब्राह्मणैः स्वदेश-धर्म-संस्कृति-साहित्य-समुद्धाराय संस्कृत-साहित्य-समाजस्य संस्थापनं संघटनं च कृत्वा स्वश-

त्यनुसारं कार्यं विधीय इति तेषां धन्यवादार्हत्वम्, स्वाङ्गश्रमेण द्रव्यदानेन वा पोषणीयत्वाच्चास्य समाजस्य । नायं समाजो व्यर्थमेव व्यय विधाय भारतस्य भारभूतः संवृत्त इति प्रत्यक्षीकृत समाजकार्यस्य मे निष्पक्षपातं मतम् ।

एतस्य समाजस्य विगतेषु रवि-सोम-भौम-गुरुवासरेषु (३, ४, ५, ७ मार्च, २६) संवृत्ते पञ्चमवार्षिकाधिवेशने ये ये सज्जनाः, छात्राः, विद्वांसः, अपरे च बाल-वृद्धाः समुपस्थिता आसन् । ते सम्यग् जानन्ति यदेभिः समाजसञ्चालकैर्विविधविषयकानि भाषणानि गवेषणापूर्ण-प्रबन्धपठनानि च कारयित्वा या संस्कृत-साहित्यसेवा विहिताऽस्ति सा खलु अद्वितीयाऽनिर्वचनीया चेति । अन्यच्च 'काशी—विद्यापीठ'स्थच्छात्रद्वारा प्रहसनमेकं विधाय संस्कृत-पण्डितानामन्येषां जनानां च कूपमण्डूक-वृत्तित्वापाकरणाय स्वदेशिवस्त्र परिधारणाय च यः प्रयत्नस्तैः समाजकार्यकर्तृभिर्विहितः स तु अपूर्व एव सर्वानपि अन्यान स्वदेशिवस्त्रप्रचारप्रयत्नानतिशेत इति । सामान्यजनमनोवृत्तिमाकलय्य विहितोऽयं परिस्थिति—परिवर्तनशीलः समाधिक्येन सफलीभवेदिति सुमहान ममाभिलाषः ? अनेन च प्रयत्नेन यत खलु तै स्वदेशिकार्यं सम्पादित तदलौकिकमसामान्य सर्वथा देशकालपरिस्थित्यनुरूपं चेत्यत्र न मनागपि वैमत्यम् ।

परम्, महान खेदावसरोऽयं यत् काशीस्थाः संस्कृतज्ञाः पण्डिताश्छात्राश्चापि वहुसंख्याथामत्र समाजे दत्तचेतसो न भवन्तीत्यपरे जनास्तु कश्चिदेवात्रावदधाते । अन्तिमे दिने समाजमन्त्रिमहोदयैः श्रीकेदारनाथशास्त्रि-सारस्वतैः, समाजाधारभूतै श्रीगोपालशास्त्रिभिश्च सामान्यजनानां पण्डितवर्याणाञ्च साहचर्य्य सम्पादनाय यन्महत्वपूर्णं भाषणं कृतं तत्तु सर्वैरवश्यमेव स्मर्तव्यम् । रागद्वेषादिमहादोषान विस्मृत्य आशाजीविनां समाजसञ्चालकानां प्रार्थनां च संस्मृत्यास्माभिः सर्वैर्भारतीयैः संस्कृतविद्भिश्छात्रैः, सनातनधर्मिभिश्च पाश्चात्यसभ्यताभिभूतास्मत्संस्कृतिसंरक्षणप्रयोजनस्यास्य समाजस्य ज्ञानेन, दानेन, अङ्गपरिश्रमेण, सहयोगेन वा साहाय्यं कृत्वा संरक्षणीयोऽयं देशकालपरिस्थित्यनुरूपं कार्यकर्त्ता संस्कृत्युन्नतिदक्षो जगत्यां भारभूतश्च संस्कृत साहित्य-समाज इति सानुरोध प्रार्थ्यते ।

—त्र्यम्बकविनायक-मोहरीरेण
(काशी-विद्यापीठस्थेन ।)

❀ प्रहेलिका ❀

यः शब्दश्चतुरक्षरेण वनजं वर्णैस्त्रिभिर्भूधरम्
वर्णाभ्याञ्च शरीरिणं प्रकथयत्येकेन वैश्वानरम् ।
व्यस्ते शुष्कतृणं प्रतीरविषयं मध्ये च डिम्भन्तथा
बुध्यन्ते यदि पण्डिता भुवितले धन्या बुधा एव ते ॥

—देवरभट्टशर्मा छात्रः, (वाराणसेयः) ।

स्वर्गङ्गतानां महामहोपाध्याय-पण्डित-रामावतारशर्मणाम्

एम० ए०, साहित्याचार्याणां कृते—

शोकाश्रु-विन्दवः ।

स्वप्नोऽयमस्ति यदि वा भ्रम एवमेव,
मोहोऽथवा परित एष विजृम्भमाणः ।
नो मेऽवधारणपरायणतामुपैति,
चेतोऽभितोऽपि विततं निरवेद्य जाड्यम् ॥१॥
स्वेनैव पाणिकमलेन सरस्वती यं,
संलाल्य पालितवती सुतनिर्विशेषम् ।
'रामावतार' इतिमञ्जुपदाभिधानः,
स क्वापि दैवहतकेन चिराय नीतः ॥२॥
सा बुद्धिरप्रतिहता निखिलेऽपि शास्त्रे,
सा वादिनां हृदयमोहनतर्करीतिः ।
विद्यावताञ्च परिषत्सु स हासभावः,
कञ्चेतनं स्मृतिमुपेत्य न रोदयन्ति ॥३॥
हा काव्यनिर्मितिकले ! विकले ! क्व नैजं,
स्थानं समाप्य भवितास्यधुनाद्युताधिः ?
हं हो प्रसादगुण वत्स ! न जीवितासि,
चिन्ता मुधैव हृदये विविधा बुधानाम् ॥४॥
भारतं भाहतं जातं विहारो हारवर्जितः ।
'रामावतारे' स्वर्याते मूर्च्छिताऽभूत्सरस्वती ॥५॥

—श्रीहरिशङ्करपाण्डेयस्य ।

(असिस्टेन्ट सुपरिन्टेण्डेन्ट विहारोत्कल-संस्कृत एसोसियेशनम्)

* * *

अस्तो विज्ञानभानुर्लयमयमयते
शब्दसद्रत्नसानु-
वैक्लव्यं कान्तशोके कलयति कविता-
कामिनी हन्त ! लोके ।
संशुष्कोऽत्यन्तदूरोपस्मरविभवो
दर्शनाम्भोधिपूरो
हारे वाणी-विहारे निमिषति नयने
सूरि 'रामावतारे' ॥ १ ॥

—श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः ।

* * *

साहित्ये रसिकः श्रुतौ श्रुतधरः षड्दर्शने दर्शकः
कल्पेऽनल्पकरो निरुक्तविषये निर्वाचितो वेधसा ।
व्याकृत्यां प्रकृतिः स्वयं गुणवतां मान्यः समेषाञ्च यः
सोऽयं भू-भुवनं विहाय विगतो 'रामावतारः' सुधीः॥

—श्रीतारादत्तपन्तस्य ।

* * *

द्विज-भूषण ! शोकमश्नुते
त्वदभावे विकलाऽद्य भारती ।
क्व गतोऽसि सुपुत्र ! मेऽधुना
बहुशः क्रन्दति 'राम' ! भारती ।

—रामप्रसादमिश्रस्य ।

सम्पादकीयम्

स्वदेशीय-वस्तु-व्यवहारः ।

"न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येन पटेन च ।
आह्निकं कर्म कुर्वीत कृतं वै निष्फलं भवेत् ॥"
(आ०—सू०)

भारतीय-संस्कृतौ ब्रह्मण एव प्राधान्यम् । अत एव तद्विदो ब्राह्मणास्तत्रापि च संस्कृतज्ञा अभ्यर्हिता गीयन्ते । तेषां नेतृत्वमेवाद्य यावद् भारते प्रचलितमासीत् । परन्तु इदानीं तेषामज्ञानाद्देशकालात्मज्ञानाभावाच्च हस्त गतमपि तद् दूरीभवदिव दृश्यते । तदेव न दूरीभवति; प्रत्युत अद्यत्वे त एव 'देशद्रोहि' शब्देनाहूयन्ते—इत्यत्र किं निदानमित्यवमर्शे तेषां स्वाभाविकी व्यवहारविरक्तिरेवात्र निदानमिति अस्मान् प्रतिभाति ।

पश्यन्तु, इदानीं यत् किञ्चनापि धार्मिकं सामाजिकं राजनीतिकमान्दोलनं भवति तत् सर्वमपि अन्यैरेव क्रियते । यद्यपि तत्रापि सन्ति ब्राह्मणाः परन्तु ते संस्कृतज्ञपण्डिता एव इति तु न कथयितुम्पार्य्यते । बहव एवं कथयन्ति यदिदानीन्तनी आन्दोलनप्रणालिरेव विचित्राऽस्ति । यत्र पण्डितानां प्रवेश एव दुर्घट इति । परन्तु नास्माभिरिदं स्वीक्रियते अस्तु नाम राजनीत्यान्दोलने तेषां प्रवेशः कष्टलभ्य. परन्तु धार्मिक-सामाजिकादिषु तु तैरेवाधिकारिभिर्भाव्यम् । परन्तु निभालयन्तु तेषामौदास्यम् ! तत्रापि त एव महात्मान आन्दोलकाः सन्ति ये ऽन्यत्र राजनीति-प्रभृतिषु व्यग्र व्यस्ताः सन्ति । हा! कष्टम्? अन्यद्दूरे तिष्ठतु, केवलमिदं स्वदेशि-वस्तूनामेवान्दोलनं यदि संस्कृतज्ञा विद्वांसः स्वहस्ते कुर्य्युश्चेत्तदा देशस्य तेषाञ्च महानुपकारः स्यात् । ते हि यदि स्वदेशीय-वस्त्राणि परिदध्युः, स्वदेशीय-वस्तुभिर्व्यवहरेयुस्तदा तदनुयायिनो जनास्तु एवमेव तान् दृष्ट्वैव तस्मिन्मार्गे व्यापृताः स्युः, येन भारतीय-द्रव्यस्रोतः पाश्चात्यवणिग्भिराकृष्यमाणमेकपद एव निरुद्धं स्यात् । अन्यच्च, तेषामपि धर्मशास्त्रीयवचसः पालनेन धर्म्मविवृद्धिः, देशे तेषां समादरः साधु समेधितः स्यात्, स्याच्चाद्यत्वे प्रवर्द्धमानं संस्कृत-विद्वद्विषयकं देशजनोपेक्षण निरुद्धमिति ।

अवदधतु, अस्मिन् वर्षे राष्ट्रमहा-सभायाः स्वदेशि-वस्त्राऽन्दोलन-सम्बन्धि शस्त्रं महात्मनो गान्धिमहोदयस्य हस्ते गतमस्ति, ते चेदानीमान्दोलनमिदम् पुनः प्रारब्धवन्तः सन्ति । यदि अधुनापि संस्कृतज्ञा विद्वांसश्छात्राश्चात्र विषये अवदध्युश्चेदनायासेनैवास्य कार्य्यस्य सिद्धिः

सम्पन्ना स्यात् । विगतायां होलिकायां यत्र-तत्र-होलिका-दहनावसरे राष्ट्रनेतारः सर्वानेवोपस्थितान् स्वयजमानान् (स्वयसेवकान्) शिष्यान स्वसुहृदः सम्बन्धिनश्च विदेशिवस्त्रदाहमुपदिदिशुः । इद सर्वमपि कृत्यमस्माकं संस्कृतज्ञानामस्ति । वय हि देशस्यास्य जन्मसिद्धा नेतारः (पुरोहिता) स्मः । यदि वय स्व-स्वरूप-परिचिताः सन्तो देश-राष्ट्रहित-कराणि कार्य्याणि केवलं कर्तुमेव व्यवसिता भवेमः न कारयितुं, तदापि द्रुतमेव देशोऽय स्वतन्त्रः स्यात् ।

वयं भावुकान् संस्कृतच्छात्रान् अनुरुन्ध्मः, यद् भवन्तो विमृशन्तु नैजं कर्तव्यमस्मिञ्जगति । नैवमेव व्यर्थजीवनं यापयन्तु । अस्मिन् राष्ट्रियाह्वाने आत्मानं पुरस्कुर्वन्तु दाहयित्वा प्रक्षिप्य वा विदेशीय-वस्त्ररूपमलम्, आत्मानञ्च राष्ट्रकार्य्यक्षमं कुर्वन्तो मार्जयन्तु संस्कृतज्ञेषु आसज्यमानमिदं लाञ्छम्, यत् "संस्कृतज्ञा विद्वांसश्छात्राश्च देश-द्रोहिणो, नेमे स्वदेश-स्वराष्ट्र-प्रेमभाजो भवन्ति" इति।

* * *

कैवल्याश्रिताः म० म० रामावतारशर्माणः ।

जगति शिक्षितशब्दभाजः क एवम्भूताः सन्ति ये श्रीमतां रामावतारशर्मणां नाम्ना न परिचिताःस्यु । ते हि विपश्चिदपश्चिमा अद्भुताः सुरभारती-प्रणयिनोऽपूर्वाः स्वतन्त्रप्रकृतिकाः सर्वमपि स्वसमयं विद्याविज्ञान वारिधि-मन्थनेनैवानयन् ।

[स्व० रामावतारशर्मा]

विरला एव विद्वांस-एवमलौकिकप्रतिभा-सम्पन्ना भवन्ति । अमी हि महात्मान स्वजन्मना षट्पुर-(छपरा) मण्डलमलम कुर्वन् । स्वल्पेनैवानेहसा प्राच्यपाश्चात्योभय-विद्या -वैदुषीभाज

जन्म-सं० १९३४
मृत्यु-सं० १९८९

इमे स्वाद्भुताऽध्यवसायेनाऽपूर्वाणि ग्रन्थरत्नानि जग्रन्थुः । तत्र 'परमार्थानुशासनम्', 'भारतीयेतिवृत्तम्' 'मुद्गरानन्दकाव्यञ्चेत्यादिकतिपये ग्रन्थास्तु मुद्रिताः सन्ति । कियन्तश्चेदानीमपि अमुद्रिता एव सन्ति । तत्रैषां प्राणेभ्योऽपि प्रियतरमेकमभिधान विद्यते, यच्च संस्कृत-साहित्यस्याद्वितीयं रत्नं लोकोपकारधिया सुरभारत्या अक्षय्यकोश-सञ्चयनकामनया तेषां स्मृतिवृद्धिश्ने च तस्याभिधानस्य प्रकाशनमत्यन्तमेव समुचितमिति तज्ज्ञानत्र विषयेऽवधानदानाय विनिवेदयन्तस्तदीयकुटुम्बै सह समवेदनाञ्च प्रकाशयन्तः शोक-संविग्न-चेतसोऽल्पीयसैव विरमामः ।

सूचना—प्रियपाठकाः ! बहुशः साग्रहं सानुनयमनुरुद्धा अपि समाज-मन्त्रिणो न वार्षिककार्य्यविवरणञ्चापि समाजीयाऽयव्यय-विवरणञ्च चान्यानि मन्त्रणा-समिति-कार्यजात-विवरणानि प्रेषितानीति 'समाजाङ्कम्' असम्पाद्य यथा-सवरोपलब्ध-सामग्रीभिः कथमपि साधारणाङ्कमेव सम्पादयितुमपारयाम । समयातिपातोऽप्येतन्मूलक एवेति क्षन्तव्या वयं श्रीमद्भिः ।

—(सम्पादकः)

संस्कृत-समाचाराः

१. कृत्रिम-हृदयम्—

आधुनिके विज्ञानयुगे विज्ञानशास्त्रप्रवीणैस्तज्ज्ञैः एतादृशी प्रगतिः समधिगता यत्ते मृतानपि प्राणिनः जीवतः कर्तुं समर्था भवन्ति-इति श्रुत्वा आश्चर्यविमूढानि भवन्ति चेतांसि । रसिया देशे मृताय पुरुषाय जीवनमगदं दत्त्वा अष्टघटिकाभ्यन्तर एव तस्मिश्चेतनत्वं समर्पितम् । 'रॉकफेलर' नाम्नि संस्थाविशेषे कुक्कुटबालकस्य हृदयं शरीरात् पृथक् विंशतिवर्षपर्यन्तं सजीवं सुरक्षितमिति श्रूयते । कुक्कुरस्यैकस्य शिरश्छेदनं कृत्वा हस्तपादोदराद्यवयवविहीनं केवलं तच्छिरः कृत्रिमहृदयस्य साहाय्येन रक्तसम्प्राप्त्या जीवन्निवाखिलान् शब्द—स्पर्श-रस-रूपादीन्द्रियव्यापारान् सम्पादयति । एकः शाखामृगो मृतोऽपि स्वस्यैव शरीरेऽसृक् प्रवहणेन जीवितो बभूव इति प्रयोगेण सिद्धम् । अचिरादेव कोऽपि शुक्राचार्यः सञ्जीवनीविद्यासम्पन्नोऽसुरेषु भविष्यतीति न किमप्याश्चर्यस्थानम् ?

२. स्वच्छताविधायकः सर्पः—

सर्वत्र नगरेषु मलमूत्रादिदुर्गन्धि-वाहकाः नलिकाः सन्त्येव । केषुचिन्नगरेषु ताः भूमिगर्भे भवन्ति । तत् स्थानं शुद्धं कदापि नास्त्येव, यतस्तत्र गन्तुं स्वच्छकर्तॄणां ('भंगी' आदीनां) कठिनतमं प्रतिभाति । तं क्लेशं दूरीकर्तुमस्य सर्पस्य योजना कृताऽस्ति । तासु नलिकासु सर्पमनुप्रवेश्य तेन सम्बद्धं यन्त्रं चालयन्ति । तदा तु सर्पोऽयं विस्तृतो भवति, तत्रस्थं मलं चापाकरोति । तेनैव यन्त्रेण संकुचितो भूत्वा पुनरपि मूलरूपं दधाति-इत्येवास्य विशेषः । अनेन परिष्कारेण मानवानां श्रमपरिहारोऽवश्यमेव सम्पादितो भविष्यति ।

३. महिलासम्मान-संरक्षको वीरः—

'नेपाल' देशीयया 'माया' नामिकया युवत्या सह बलात्कारं कर्तुं यतमानस्य नराधमस्य हीरालाल-अग्रवालनाम्नो दुरात्मनो हत्यां सम्पादयन् वीरयुवकः खड्गबहादुर-सिंहो नरशार्दूलोऽद्यपर्यन्तं वर्षद्वयं यावत् आङ्गलशासककृपया कारावासे निबद्ध आसीत् । तस्य बन्धनसमयोऽष्टवर्षीयो निश्चितस्तथापि भारतीय-महिला-मण्डलस्य समाजनेतॄणां च प्रयासेन वर्षद्वयाभ्यन्तर एव तस्य वीरस्य मुक्तिरभवदिति तेषां कार्यमतीव प्रशंसनीयम् । वर्तमानशासका अपि तद्भागधेया एव ।

४. म० म० रामावतारशर्मणां देहत्यागः

हा हन्त ! विगते अप्रैलमासस्य तृतीयदिने पण्डितप्रवराणां श्रीरामावतारशर्मणां पाटलिपुत्रनगरे देहावसानो बभूवेति तु महादुःखस्थानमस्माकं सर्वेषां संस्कृतोन्नतिप्रणयिनाम् । एतेषां संस्कृतपाण्डित्यं आबालवृद्धम् आसेतुहिमाचलं सम्यक् प्रसिद्धमासीत् । एवम्भूतानां विदुषां मृत्युना

संस्कृत हिन्दी-साहित्यस्य या हानिः सञ्जाता सा न कदापि प्रपूर्यते ! कालचक्रं स्मृत्वा दुःसह्यमपीदं दुःखं केनापि प्रकारेण सहनीयमेव भवति । तेषां पूतात्मा परमां शान्तिं प्राप्नुयादित्येव तं दयाघनं प्रार्थयितुं शक्ता वयम् । यदि संस्कृत-साहित्यस्योन्नतिं विधातुं प्रयतेमहि तर्हि नु महामहोपाध्यायानामात्मा सुचिरं शान्तिं लब्धुं समर्थः स्यात् नान्यथा ! ! !

५ रूप्यकमेकं दण्डः !

कलकत्तानगर्यां 'श्रद्धानन्दपार्क' स्थाने विदेशिवस्त्राणां दहनं महात्मगान्धिभिः सम्पादितम् । अतस्तत्रत्य-नगररक्षकैः रक्षिभिः (पुलिसैः) तेषामुपरि अभियोगः कृतः । विचारालयाध्यक्षेण तदपराधार्थं रूप्यकैकं दण्डं दातुं महात्मा गान्धी आदिष्टः । 'श्रद्धानन्द-पार्क' सामाजिकस्थानं विद्यते । तत्र किमपि वस्तु न दहनीयमिति तु नियमः । तद्भङ्गस्तैः कृतः, अत एवायं दण्डः !

६. चलविजयोपहारो विजितः—

गुरुकुल-कांगड़ी-विश्वविद्यालयस्य वार्षिकाधिवेशनोत्सवे महाविद्यालय-वाग्विवर्धिनी-सभायां 'भारतवर्षस्य पूर्णस्वातन्त्र्यमेव ध्येयं भवितुमर्हति' इत्यस्यां स्थापनायां वाद-विवादः सञ्जातः । तस्मिन् प्रथमःपुरस्कार 'चलविजयोपहार' श्रीकाशी-विद्यापीठस्थ-विद्यार्थिभ्यां लब्धः । अनया राष्ट्रीयसंस्थया (काशीविद्यापीठ-नामिकया) विवादार्थं द्वौ छात्रौ एकः पक्षेऽन्यो विपक्षे श्रीवेंकटेश्वर-सत्यनारायणौ प्रेषितौ । तयोरेव वक्तृत्वपाटवेन स विजयोपहारः संलब्धः । स तु शीघ्रमेव विद्यापीठे आगमिष्यति ।

७. उग्रं दमननीतिः—

आङ्ग्लशासकानां दमननीत्याऽधुना भयङ्करमुग्ररूपं धृतं दृश्यते । सर्वत्र भारते वर्षे युवकगणः कारालये निक्षिप्तः । कारणमस्य कारानिक्षेपस्य श्रूयते यत्केचिज्जनाः तत्रापि बहुशो युवका एव अस्माद्देशतः साम्राज्यवादस्य मूलमुत्पाट्य प्रक्षेप्तुं प्रयतन्ते, साम्यवादस्य बाहुल्येन प्रचारमपि कर्तुमीहन्ते इत्यनेन कारणेन तेषां कारागृहे निःक्षेपणं सम्भूतम् अनेन स्वातन्त्र्येच्छायां मूलाघातः कृत इति यदि विदेशीयशासकानां भवेद्भावना तर्हि सा वैयर्थ्यमेव प्राप्स्यति इति ते निश्चयेन जानन्तु, जानन्तोऽयं भारतः स्वातन्त्र्यमेव प्राप्स्यति, पवित्रं स्वर्गं वा गमिष्यति । तस्य कृते न विद्यते तृतीयः पन्थाः !!

समालोचनासारः

शिशुपालवधं महाकाव्यम् ।

प्राचीनकाव्यमिदं मल्लीनाथस्य सर्वङ्कषाख्यया तथा ततोऽपि प्राचीनस्य श्रीवल्लभदेवस्य खण्डान्वयरूपेण विहितया अद्ययावदमुद्रितया सन्देहविषौषधि-नामिकया च टीकया समलङ्कृतं श्रीजयकृष्णदासेन स्वीय-विद्याविलास-यन्त्रालये काशी संस्कृत-सिरीज़-पुस्तकमालाया ऊनषष्टितमपुष्परूपेण प्रकाशितमस्मत्पार्श्वे समालोचनार्थमागतमस्ति । श्रीमता मल्लीनाथेन तु सर्वेऽप्यस्माकं सुहृदः परिचिता एव । श्रीमतो वल्लभदेवस्य टीकेयं पदार्थबोधं

सुस्पष्टमाचरति, येनाल्पज्ञानामपिच्छात्राणामनायासेनैव स्यात् श्लोकार्थावगतिः। अद्यावधि मल्लीनाथ एवास्मासु श्लोकार्थ-विवृत्तौ प्रसिद्ध आसीत् । परन्तु वल्लभदेवसमक्षे तु सोऽप्यकिञ्चित्कर इव प्रतिभाति ।

अहो वैदुष्यमहो वैशद्यमस्य विवृतौ ? किम्बहुना यथेमे अनर्घे टीके माघकाव्ये समुपलब्धे तथैवास्माकं मित्राभ्यां सम्पादक-परिष्कर्तृभ्यां श्री अनन्तरामशास्त्रिवेताल-श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोसिङ्गाभ्यामनयोः सर्वाङ्गसम्पूर्णताविधाने न किमपि परित्यक्तम् भूमिका-कथासारांशनदानादिभिः साधु समलङ्कृतमिदं काव्यम् । सहैवाभ्यां प्रकाशकाय साधुवादं ददतश्छात्राननुरुन्ध्मोऽस्य परिश्रमस्य साफल्यसम्पादनाय । सर्वविध-कागज-मुद्रणादि-परिष्कृति-विभूषितस्य ७५२ पृष्ठात्मकस्य श्लोकसूचि-भूमिकादिभिस्ततोऽपि विवृद्धकलेवरस्यास्य पुस्तकस्य । मू० ३॥)—'[illegible]'

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः

चौखम्भा-सिरीज-आफिस-विद्याविलास प्रेस,

बनारस-सिटी ।

'बालकस्य चित्राङ्कः'

विचित्रोऽयं चित्राङ्कः, चित्रकलाकोविदैः श्री-रामेश्वरप्रसादवर्म-चित्रकारचतुरैः सम्पादितो विविध-सचित्र-चरित्र-चित्रितः सर्वैः सहृदयजनैः विशेषतो बाल-विद्यार्थिभिश्च नूनं सन्दर्शनीय. । १३० पृष्ठसंख्यकेऽत्र बालके १३१ संख्यकानि चित्राणि सन्ति । किम्बहुवक्तव्येनात्र ! यतो वै अस्योपादेयता गुणगौरवत्वञ्च पठनेनैवानुभूयते ।

मूल्यमस्य १॥), वार्षिकञ्च ३), प्राप्तिस्थानम्—

मैनेजर-'बालक' लहेरियासराय ।

* * *

'संसारः'

साप्ताहिकमिदं पत्रं विगत-श्रीवसन्त-पञ्चमीतो निःसरति । अस्य सम्पादको वसिष्ठनारायणवर्म्मा प्रकाशकश्च पं० हरिद्वारशर्मा 'वैद्य.'। हिन्दी-संसारे जागर्त्तिकरम्, कृषकाणां पक्षपाति, श्रमजीवीनां सहायकमिदं पत्रं सर्वत्र योग्यसेवां प्रकुर्वच्चिरन्तिष्ठतु-इति मेऽभिलाषा । वार्षिकं मूल्यमत्र २॥), विदेशे च ४),

प्राप्तिस्थानम्—

व्यवस्थापकः-'संसारः'

गोविन्द-प्रेस, बलिया ।

* * *

' बलिया-गज़ट '

साप्ताहिकमिदं पत्रं हरिहर-प्रेस-बलियात एव निःसरति। अस्य सम्पादको बाबू महिपालबहादुरसिंहः, प्रकाशकश्च पं० रामचीजद्विवेदी। मूल्यमप्यत्र २), विदेशे च ४)

विषयस्तवस्यापि समीचीन एव, किन्तु यन्त्रालयत्रुटिः पुष्टकर्गजाभावश्च सहृदयाना हृदयेषु खेदमेवावहति। अतोऽत्र प्रकाशकमहोदयैर्दृष्टिप्रसादं विधेयमिति।

*   *   *

' ब्राह्मण-सर्वस्व '

अस्याय 'रजत-जयन्ती-अङ्कोऽभूतपूर्व एव प्रकाशितः। अत्रत्या स्तम्भगा लेखा श्रुति-स्मृति-प्रतिपादिताः पाण्डित्यपूर्णा विविधभावविलसिताः सन्दर्शनीयैव वरीवर्त्ति।

अङ्कस्यास्य सम्पादकैः प० कन्हैयालालमिश्र-महोदयैरेतस्य गौरवभूतं सम्पादनं विधाय स्वकीयं सम्पादनचातुर्यम्प्रदर्श्य, साहित्य-संसारेऽपूर्वमेकं रत्नम्मे पुरतः स्थापितमिति तत्पठनेनैव प्रतीयते। मूल्यं १), प्राप्तिस्थानम्—

सम्पादक-'ब्राह्मणसर्वस्व'

ब्रह्मप्रेस, इटावा।

*   *   *

' सँगिहा '

पत्रस्यास्य 'रामाङ्को'ऽयमद्य मे पुरतः समुपस्थितः। अस्य सम्पादकः पं० राजारामचतुर्वेदीय. प्रकाशकश्च लाला वंशीधरमहोदयः। वार्षिकं मूल्यं २), प्रत्येकस्य ।)

प्राप्तिस्थानम्—

सँगिहा-कार्यालय, भासौन, (इटावा)

*   *   *

' स्त्री के पत्र '

अस्य लेखकः साहित्याचार्यः पं० चन्द्रशेखरशास्त्री, प्रकाशकश्च ओझाबन्धु-आश्रमः, प्रयागः। मूल्यं १)

पत्रमिदं स्वानुरूपं नर-नारीजन-मनोरञ्जक सर्वविध-शिक्षाप्रदञ्चातीव सुष्ठ-सुशोभनप्रकारैः प्रकाशितं वर्तते। अस्य चोपादेयता पठनेनैव प्रतीयते। अतः सर्वैर्जनैर्विशेषतो दम्पतीभ्यां तु नूनमेव संगृह्य पठनीयमिति।

—' द्विजेन्द्रस्य ' (स० सं०)

दशसहस्रमुद्राः।

आजमगढ़-मण्डलान्तर्गत-माधवभूमिस्थाय-हिन्दु-आश्रमाय तस्य संस्थापकेन कुञ्जबिहारी-पाण्डेय-विद्यार्थिना " भिक्षया " दशसहस्र-मुद्राः संग्रहीतुं प्रतिज्ञा कृता। तदर्थमस्मादेव वैशाखात् हिन्दून् प्रतिजिगमिषति। अत एव प्रार्थ्ये, सर्वैरेव हिन्दुभिरवश्यमेव साहाय्यं कर्तव्यम्, आजमगढ-मण्डलस्थैर्हिन्दुभिस्तु विशेषेणैवेति सूचयति—

वायुनन्दनअग्निहोत्री

मध्यमेश्वर, बनारस।

सूर्यचरितम् वा ऋतुचरितम्।

ले०—तारादत्तपन्तः, साहित्याचार्यः, व्याकरण-काव्य-तीर्थः।

गोलविद्या-विषयकं नूतनं महाकाव्यम्।

अतिसरलम्, भारतस्य विभिन्नदेशानां नदीनां पर्वतानां ऋतूनां चात्र परिचयो कविना नवीनया सरण्या समुपवर्णितः। गोलविषये नूतनं संस्कृत-महाकाव्यम्। सर्वथा द्रष्टव्यम्। मूल्यम्—१) मार्गव्ययः पृथक्। [सुप्रभात-कार्यालयः, काशी]

सुप्रभातस्य वैदिकाङ्कः ।

[सम्पादकः—श्रीकेदारनाथशर्म्मा सारस्वतः ।]

सुप्रभातस्य षष्ठवर्षीय प्रथमोऽङ्कः कैलाशवासिनां वैदिकप्रवराणां सुगृहीतनामधेयानां महामहोपाध्याय श्रीप्रभुदत्तशास्त्रिमहोदयानां स्मृतौ वैदिकाङ्कतया महता समारम्भेण प्रकाशितो भविष्यति ।

अस्मिन्नङ्के वेदसम्बन्धिन एव गर्भ।रगवेषणापूर्णा लेखाः प्रकाशमेष्यन्ति । वेदोपवेदविज्ञानपूर्णोऽयमङ्कः परं महत्त्वमुपयोगिताञ्च समासादयिष्यति । लेखाश्चापि सचित्रा भविष्यन्ति ।

सर्वथा दर्शनीय एव भविष्यत्ययमभूतपूर्वः सुप्रभाताङ्कः । किम्बहुना ? ग्राहकेभ्यो विनामूल्यं वितीर्येत । मूल्यमर्द्धरूप्यकम् ।

एतस्मिन्नङ्के लेख-प्रदानाय प्रार्थिता सन्ति धुरन्धरा वैदिक-विज्ञानविदो विद्वत्प्रवराः । यथा—

१—श्रीमत्पूज्यपाद-जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्य-श्री १०८ भारतीकृष्णतीर्थ-महोदयाः, (पुरी)

२—श्रीमन्मध्वसम्प्रदायाचार्याः सर्वतन्त्र-स्वतन्त्राः श्रीदामोदरलालगोस्वामि-महोदयाः, (काशी)

३—श्रीमहामहोपाध्यायाः-पण्डितराज---प्रमथनाथ-तर्कभूषणमहोदयाः । (प्रिन्सिपल—संस्कृत-कालेज, हिन्दू-विश्वविद्यालय, काशी]

४—महामान्याः श्रीमदनमोहनमालवीय-महोदयाः (वाइसचान्सलर-हिन्दू-विश्वविद्यालय, काशी)

५—विद्यावाचस्पति-महामहोपाध्याय-श्रीमधुसूदन-मिश्रमहोदयाः, (जयपुरम्)

६—महामहोपाध्याय-श्रीगिरिधरशर्म्माणः चतुर्वेद-महोदयाः, (प्रिन्सिपल-संस्कृतकालेज, जयपुरम्)

७—महामहोपाध्याय-डा० गङ्गानाथझा महोदयाः, एम० ए०, डी० लिट्०, (प्रयागविश्वविद्यालय)

८—प्राच्यविद्यामहार्णव-श्रीगोपीनाथकविराज-एम० ए० महोदयाः । (प्रि० संस्कृत-कालेज, काशी)

९—विद्वद्वर-श्रीमदानन्दशङ्कर-ध्रुव, एम० ए० एल० एल बी०, महोदयाः । (प्रो-वाइस-चान्सलर—हिन्दू-विश्वविद्यालय, काशी)

१०—श्रीमान् मङ्गलदेवशास्त्री एम० ए०,पी० एच्० डी० (अध्यक्ष—सरस्वती-भवन, काशी)

११—महामहोपाध्याय—श्रीदेवीप्रसादशुक्ल -कविचक्रवर्ति-महोदयाः, (काशी ।)

१२—सर्वतन्त्र-स्वतन्त्राः श्रीबालकृष्णमिश्रमहोदयाः, (दर्शनाध्यापकाः-श्रीकाशी-हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य)

अन्ये चाप्यनेके विद्वद्धुरीणाः प्रार्थिताः सन्ति ।

अतोऽत्र त्वरा विधेया ग्राहकत्वार्थमिति सूचयति—

श्रीसत्यनारायणशास्त्री कविराजः (व्यवस्थापकः)

लेखादिप्रेषण-स्थानम्—

" वैदिकाङ्क सम्पादकः "

सुप्रभात-कार्यालयः, काशी

Published by Gaurinath Pathak and printed by Rameshwar Pathak at the Tara Printing Works, Benares.